

ТОКОВИ ИСТОРИЈЕ

Часопис Института за новију историју Србије

1–2/2007.

CURRENTS OF HISTORY

Journal of the Institute for Recent History of Serbia

ИНИС

Београд 2007.

ИНСТИТУТ ЗА НОВИЈУ ИСТОРИЈУ СРБИЈЕ
THE INSTITUTE FOR RECENT HISTORY OF SERBIA

За издавача

Др Момчило Митровић

**Главни и одговорни уредник –
Editor-in-chief**

Др Радмила Радић

Редакција – Editorial board

Др Драган Богетић

Др Дубравка Стојановић

Др Вера Гудац-Додић

Мр Владан Јовановић

Prof. dr Stevan Pavlowitch

(Southampton)

Dr Jan Pelikan (Prag)

Др Јелена Гускова (Москва)

Др Диана Мишкова (Софија)

Dr Vladimir Geiger (Zagreb)

Dr Svetozar Rajak (London)

**Секретар редакције –
Editorial secretary**

Мр Владимир Цветковић

Лектура

Биљана Рацковић

Преводи на енглески

Др Зоран Јањетовић

Техничка обрада текста

Мирјана Вујашевић

УДК 949.71

YU ISSN – 0354-6497

Издавање часописа финансира

Министарство науке Републике Србије

АУТОРИ

Др ЈАН ПЕЛИКАН – професор, Универзитет у Прагу

Проф. др ЉУБИНКА ТРГОВЧЕВИЋ
– Факултет политичких наука у Београду

Др Драган БОГЕТИЋ – научни саветник
Институт за савремену историју, Београд

Др МИРА РАДОЈЕВИЋ – доцент на Филозофском
факултету Универзитета у Београду

Dr VILJENKA ŠKORJANEC
Gimnazija Bežigrad, Ljubljana

Др СВЕТЛАНА МИРЧОВ
Управница библиотеке Правног факултета, Београд

Мр СРЂАН ЦВЕТКОВИЋ – истраживач сарадник
Институт за савремену историју, Београд

Мр НЕБОЈША ЂОКИЋ – историчар, Београд

МИЛОШ ТИМОТИЈЕВИЋ – кустос,
Народни музеј, Чачак

Мр АЛЕКСАНДАР РАКОВИЋ –
Управник Документационог центра
Православног богословског факултета, Београд

СЛОБОДАН МАНДИЋ – архивиста приправник
Историјски архив града Београда

ЗОРАН БАЈИН – дипломирани историчар, Београд

Др ДРАГАН АЛЕКСИЋ – научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Др ОЛГА МАНОЈЛОВИЋ ПИНТАР – научни сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Мр ВЛАДАН ЈОВАНОВИЋ – истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Мр ВЛАДИМИР Љ. ЦВЕТКОВИЋ – истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Мр ПЕТАР ДРАГИШИЋ – истраживач сарадник
Институт за новију историју Србије, Београд

Мр АЛЕКСАНДАР ЖИВОТИЋ – истраживач приправник
Институт за новију историју Србије, Београд

МИЛАН СОВИЉ – истраживач приправник
Институт за новију историју Србије, Београд

На основу мишљења Министарства науке Републике Србије,
часопис *Токови историје* ослобођен је плаћања општег пореза на промет

САДРЖАЈ / CONTENTS

1–2/2007.

ЧЛАНЦИ

Articles

Mr Владан ЈОВАНОВИЋ

ГУБИЦИ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ЖАНДАРМЕРИЈЕ У СУКОБИМА
СА КАЧАЦИМА И КОМИТАМА 1918–1934.

Yugoslav Gendarme Losses in Clashes with Albanian and
Bulgarian Bandits 1918–1934 9

Mr Владимир Љ. ЦВЕТКОВИЋ

СВАКОДНЕВИЦА ФРАНЦУСКЕ ПОРОДИЦЕ ПЛЕЈУСТ
У СРБИЈИ И ЈУГОСЛАВИЈИ (1934–1949)

Everyday-Life of the French Family Playoust in Serbia and
Yugoslavia (1934–1949)..... 20

Др Драган АЛЕКСИЋ, Mr Небојша ЂОКИЋ

НАБАВКА ВАЗДУХОПЛОВНОГ МАТЕРИЈАЛА ИЗ
ЧЕХОСЛОВАЧКЕ ЗА ПОТРЕБЕ ВАЗДУХОПЛОВСТВА
ВОЈСКЕ И МОРНАРИЦЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ
Acquisition of Aviation Material from Czechoslovakia for the
Air-Forces of the Navy and the Army of the Kingdom of Yugoslavia .. 43

Др Драган БОГЕТИЋ

ПРВА ТИТОВА ПОСЕТА ВАШИНГТОНУ – ПОСЛЕДЊИ
КЕНЕДИЈЕВ МЕЂУНАРОДНИ АНГАЖМАН (17. ОКТОБАР 1963)
The First Tito's Visit to Washington D.C. – the Last Kennedy's
International Meeting (October 17 1963)..... 65

Др Јан Пеликán

ПОКУШАЈ СТВАРАЊА ЈЕЗГРА ЧЕХОСЛОВАЧКЕ ЕМИГРАЦИЈЕ
У ЈУГОСЛАВИЈИ НАКОН СОВЈЕТСКЕ ОКУПАЦИЈЕ
ЧЕХОСЛОВАЧКЕ У АВГУСТУ 1968. ГОДИНЕ

An Attempt at Forming a Core of Czechoslovak Emigration in
Yugoslavia after the Soviet Occupation of Czechoslovakia in
August 1968 81

ИСТРАЖИВАЊА

Researches

Mr Александар РАКОВИЋ

УПОТРЕБА ПРЕДСТАВЕ О ИРСКОЈ РЕВОЛУЦИЈИ У
СРПСКО-ХРВАТСКИМ СПОРОВИМА 1919–1923.

Utilizing the Perception of the Irish Revolution in Conflicts

between the Serbs and the Croats 107

Милан СОВИЉ

ПОСЕТА ЈОСИПА БРОЗА ТИТА ЧЕХОСЛОВАЧКОЈ МАРТА
1946. ГОДИНЕ

The Visit of Josip Broz Tito to Czechoslovakia in March 1946 133

Mr Александар ЖИВОТИЋ

ЈУГОСЛОВЕНСКО-ЕГИПАТСКИ ВОЈНИ ОДНОСИ 1953–1956.

Military Relations between Yugoslavia and Egypt 1953–1956. 154

Милош ТИМОТИЈЕВИЋ

ПРОСТИТУЦИЈА У ЧАЧКУ ТОКОМ XX ВЕКА

Prostitution in Čačak during 20th Century 170

ИСТОРИОГРАФИЈА

Historiography

Др Мира РАДОЈЕВИЋ

БИОГРАФИЈЕ У СРПСКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ

Biographies in Serbian Historiography 191

Др Олга МАНОЈЛОВИЋ ПИНТАР

ИСТОРИЈА И ОДГОВОРНОСТ 202

ЕСЕЈИ

Essay

Проф. др Љубинка ТРГОВЧЕВИЋ

О ИСТОРИЈСКОЈ ПРОМЕНЉИВОСТИ БАЛКАНА КАО
ПОЛИТИЧКЕ МЕТАФОРЕ

On Historical Changeability of the Balkans as a Political Metaphor... 211

МЕТОДОЛОГИЈА

Methodology

Слободан МАНДИЋ

ПРОБЛЕМ ЦИТИРАЊА ЕЛЕКТРОНСКИХ ИНФОРМАЦИЈА
Problem of Quoting Electronic Information..... 221

ПРИЛОЗИ

Supplements

Dr Viljenka ŠKORJANEC

JUGOSLOVANSKO-ITALIJANSKA POGAJANJA O
DOKONČNOSTI MEJE

Југословенско–италијански преговори о коначном
решењу питања границе 233

Зоран БАЈИН

ЦРВЕНИ ТОЧАК АЛЕКСАНДРА СОЛЖЕЊИЦИНА И ЊЕГОВА
„РЕХАБИЛИТАЦИЈА” СТОЛИПИНА

Alexander Solzhenitsyn's *The Red Wheel* and his „rehabilitation”
of Stolypin..... 245

ГРАЂА

Sources

Др Светлана МИРЧОВ

ПИСМА ВЛАДИМИРА ЋОРОВИЋА УПУЋЕНА ТИХОМИРУ
Р. ЋОРЋЕВИЋУ 261

Мр Срђан ЦВЕТКОВИЋ

ЈЕДАН СПИСАК ЛИЦА СУЂЕНИХ ОД СУДА ЧАСТИ
1945. ГОДИНЕ 267

Мр Петар ДРАГИШИЋ

ДВА АУСТРИЈСКА ДОКУМЕНТА О СИТУАЦИЈИ У
ЈУГОСЛАВИЈИ 1950–1955. 274

Милош ТИМОТИЈЕВИЋ

РЕЛИГИОЗНОСТ УЧЕНИКА ЗАВРШНИХ РАЗРЕДА
ОСНОВНИХ ШКОЛА У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ: АНКЕТНО
ИСПИТИВАЊЕ ИЗ 1985. ГОДИНЕ 280

IN MEMORIAM

Др Десанка ПЕШИЋ	291
Др Олга ПОПОВИЋ-ОБРАДОВИЋ.....	299

ПРИКАЗИ

Reviews and Critiques

Danijel Dž. Borstin, <i>Amerikanci. Kolonijalno iskustvo</i> , Geopolitika, Beograd, 2004. (Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ).....	301
Никола Б. Поповић, <i>Срби у грађанском рату у Русији 1918–1921</i> , Институт за савремену историју, Београд, 2005. (Горан ЛАТИНОВИЋ).....	302
Ирена Арсић, <i>Дубровачки штампари и издавачи XIX века и њихова издања</i> , Бања Лука – Београд, 2005. (Др Софија БОЖИЋ)	304
Denis Bećirović, <i>Informbiro i sjeveroistočna Bosna. Odjeci i posljedice sukoba KPJ–Informbiro (1948–1953)</i> , Feri, Tuzla, 2005. (Мр Драгомир БОЊЦИЋ).....	308
Ђорђе Станковић, <i>Никола Пашић, прилози за биографију</i> , Плато, Београд, 2006. (Срђан МИЛОШЕВИЋ)	310
Ivana Dobrivojević, <i>Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935</i> , Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2006. (Весна ЂИКАНОВИЋ)	315
<i>Жупски зборник</i> , Часопис за историјска, културолошка и природњачка истраживања Жупе, год. 1, бр. 1, Александровац, 2006. (Мр Владимир Љ. ЦВЕТКОВИЋ).....	318
Синиша Пауновић, <i>Кад су летеле камилавке</i> , Градска библиотека „Владислав Петковић Дис”, Чачак, 2006. (Др Радмила РАДИЋ).....	320
Мира Лим, Антоњин Ј. Лим, <i>Најважнија уметност. Источноевропски филм у двадесетом веку</i> , Клио, Београд, 2006. (Милан СОВИЉ)	324

Усмена историја и Други светски рат, Москва: Эксмо-Јуза, 2005, 2006, 2007. (Мр Алексеј ТИМОФЕЈЕВ) 328

Поменик жртвама бугарског терора на југу Србије 1915–1918, приредио Момчило Павловић, Београд, 2007. (Мр Слободан СЕЛИНИЋ) 330

Latinka Perović, *Između anarhije i autokratije. Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX–XXI)*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2007. (Срђан МИЛОШЕВИЋ) 333

НАУЧНИ ЖИВОТ / Scientific events

НАУЧНА ТРИБИНА ИНСТИТУТА / Lectures at the Institute

ИНФОРМАЦИЈЕ О НАУЧНИМ СКУПОВИМА, КОНФЕРЕНЦИЈАМА, СИМПОЗИЈУМИМА / Information on conferences, workshops and symposia

Александар СТОЈАНОВИЋ, Међународни научни скуп „Делиград 1806. Српско-турски рат 1876”, Алексинац, 2. септембар 2006..... 340

Мр Слободан СЕЛИНИЋ, Научни скуп: „Културно-историјска баштина Југа Србије XI”, Лесковац, 14–15. децембра 2006..... 341

Мр Алексеј ТИМОФЕЈЕВ, Међународна радионица „Успомене на Велики рат у источној и централној Европи, 1918–1939”, Будимпешта, 23–25. марта 2007. 342

Мр Владан ЈОВАНОВИЋ, ASN 12th Annual World Convention „Nation, Community and the State”, The Harriman Institute, Columbia University, New York, 12–14. aprila 2007..... 343

Мр Александар ЖИВОТИЋ, Међународни научни скуп „Contemporary Methods and Approaches, Used in Studying the Lessons Learnt”, Софија, 7–9. маја 2007..... 344

УДК 323.1(=163.41/=163.42)»1919/1923»
323.1(415)»1916/1923»

ЧЛАНЦИ Articles

ГУБИЦИ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ЖАНДАРМЕРИЈЕ У СУКОБИМА СА КАЧАЦИМА И КОМИТАМА 1918–1934.¹

Мр Владан ЈОВАНОВИЋ
Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: У раду је на основу извора државног порекла извршен преглед људских губитака које је имала жандармерија југословенске краљевине приликом окршаја са наоружаним групама качака и комита на простору Македоније, Косова и Метохије.

Кључне речи: жандармерија, качаци, комити, Краљевина СХС, људски губици

Утврђивање броја људских жртава у конкретним историјским ситуацијама, због своје погодности за разне врсте злоупотреба, често може сузити могућности објективног свођења биланса. Стога је, поред незахвалног изношења квантитативних судова, подједнако важно посветити пажњу вредновању историјских извора (контроверзних статистика) и превазилажењу проблема који настају њиховим манипулисањем. Овога пута смо се определили за људске губитке на оној страни за коју постоји највише доступних информација, а то су државни органи, или прецизније, жандармерија Краљевине СХС/Југославије. Покушај утврђивања броја жртава на страни наоружаних група, конфронтираних тадашњем државном систему, као и међу цивилним становништвом угрожених области био би један од наредних корака.

¹ Делови овог рада су усмено саопштени у оквиру радионице „Људски губици Србије и Хрватске у 20. столећу” Десетог међународног симпозијума *Дијалог повјесничара/историчара* који је одржан у Осиеку 22–25. септембра 2005. године.

Нестабилне југословенске границе према Бугарској и Албанији, проблем наоружаног (албанског) становништва, бујање качачког и комитског покрета и опште незадовољство народа економским приликама допринели су да југословенска жандармерија има прилично незахвалну улогу на простору Македоније, Косова, Метохије и Санџака. Широки опсег њених послова који се често преплитао са ингеренцијама полицијских и војних снага, хронични кадровски проблеми и висок степен слободе жандарма у *ad hoc* одлучивању, учинили су ову формацију крајње непопуларном међу становништвом. Са друге стране, присуство две трећине њеног састава на југоистоку Краљевине СХС допринело је привременом сламању качачког покрета на Косову и сузбијању комита у Македонији. Судаћи према губицима у људству, може се рећи да је највишу цену пацификовања „новоослобођених области” платила управо жандармерија, чије су потере биле изложене синхроној акцији албанских и бугарских чета. Непримерен однос жандарма према становништву, које је по инерцији идентификовано са „јатацима” и непријатељима државе, додатно је заоштравао постојеће антагонизме, при чему треба нагласити да су кључни проблеми службе лежали у цивилним управним центрима који су командовали жандармеријом.²

*

Након оснивања југословенске државе качачки покрет Албанаца на Косову и Метохији се из „одметништва” трансформисао у брутални вид непризнавања друштвено-политичке стварности, док је непрекидно убацивање одметничких група из Албаније било саставни део италијанско-албанског плана за дестабилизацију Краљевине СХС. Акцијама качака руководио је Косовски комитет из Скадра преко обавештајне централе у Ђаковици, а потом са југа Италије, уз нескривену италијанску подршку. Југословенска влада је у више наврата покушала да са владом у Тирани постигне договор о коначном обрачуну са качацама Бајрама Џурија и Хасана Приштине, као и о протеривању бугарских комита и присталица ВМРО из Албаније. Међутим, качачке и комитске групе су очито служиле Тирани као погодан инструмент за утицање на Комисију за разграничење, иако је југословенска страна очекивала да ће се Ахмед Зогу, у знак захвалности својим „патронима” из Београда, одужити макар уништењем качачких група дојучерашњег непријатеља Бајрама Џурија. Напротив, у Албанији су несметано боравили и прваци ВМРО који су организовали комитске чете за прекограничне упаде у Македонију.³ Ситуација је додатно искомпликована после деветојунског преврата 1923. када су пучисти у Софији свргли бугарског пред-

² Владан Јовановић, „Жандармерија Краљевине СХС у `новоослобођеним крајевима` 1918–1929”, *Војноисторијски гласник*, бр. 1–2/2002, Београд, 2002, стр. 54.

³ Ђорђе Борозан, *Велика Албанија: поријекло–идеје–пракса*, Београд 1995, стр. 75–76, 94–99.

седника Александра Стамболијског. С обзиром на кључну улогу Тодора Александрова у пучу, југословенским званичницима је постало јасно да ће се појачати и комитска делатност у Македонији, те је у лето 1923. гранична служба према Бугарској и Албанији подигнута на највиши ниво.⁴ На подручју јужне Италије било је сконцентрисано језгро албанске емиграције која је 1922. уз активно учешће италијанских официра и обавештајаца преговарала са вођама ВМРО и црногорских сепаратиста о образовању заједничког комитета који би управљао трансфером терористичких група у Југославију.⁵ Почетком 1924. представници ВМРО и Косовског комитета су се договорили о истовременом убацивању комита и качака и омеђили простор за деловање: вођама комитског покрета припала је територија јужно од Качаника, док је северно од овог места требало да делују качаци.⁶

Највећи проблем за власти Краљевине СХС представљали су качаци Азема Бејте у дреничком крају који су са доста самопоуздања изводили пљачкашке походе и оружане нападе на државне институције. Слаба координација жандармерије и војске продубила је стање анархије, па су војне и цивилне власти у неколико наврата 1920. предлагале увођење ванредног стања, али и екстремне мере које су се кретале од интернирања качачких породица и конфискације њихове имовине, до оснивања преких судова и егзекуција „на видљивом месту”.⁷ Проблеми са неефикасном жандармеријом навели су југословенску државу да током 1920/21. стави у своју граничну службу чете „организованих Арнаута” (тзв. привремене жандарме), али је међу њима веома брзо дошло до расула, упркос солидним платама које су примали из касе Косовске и Вардарске дивизијске области.⁸ Септембра 1922. Министарски савет је одобрио формирање 20 „летећих одреда” за гоњење албанских качака и бугарских чета, при чему је свака армијска област била дужна да жандармеријској бригади у Скопљу стави на располагање одређен број људи и технику.⁹

Прве две године Краљевине СХС број жандарма у Македонији није прелазео 1.700 људи, иако је стање безбедности према албанској и бугарској граници било критично. Већ 1921. број присутних жандарма значајно расте, да би 1928. достигао читавих 8.000, тј. две трећине целокупног састава.

⁴ Десанка Тодоровић, *Југославија и балканске државе 1918–1923*, Београд, 1979, стр. 236; Ђ. Борозан, *н. д.*, стр. 101;

⁵ Архив Југославије (даље: АЈ), фонд 14, фасцикла 28, архивска јединица 75, листови 733–739, белешке пуковника Танасија Ђ. Динића.

⁶ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Beograd, 2002, str. 162.

⁷ Љубодраг Димић, Ђорђе Борозан, *Југословенска држава и Албанци*, том 2, Београд, 1999, стр. 695–696, 739–744.

⁸ Архив Војноисторијског института, Пописник-4/3, кут. 58, фасц. 1, бр. 1/12; фасц. 2, бр. 1/91.

⁹ АЈ, 14-177-656, л. 1117.

Већина бугарских и македонских историчара се позива на податак да је 1923. број специјално организованих лица за борбу против комита износио 25.000 људи, те да је у Македонији било сконцентрисано 40.000 припадника војске и 10.800 жандарма.¹⁰ Према сазнањима М. Бјелајца, све до 1925. године жандармерија Краљевине СХС је задржала број од 21.000 жандарма, при чему је на југу, осим команде пука у Скопљу, постојао и додатни батаљон на територији Брегалничке дивизијске области.¹¹ Средином 1931. југословенска жандармерија је бројала 18.203 жандарма (од тога 442 официра и 35 војних чиновника) и 2.499 полицијских извршних службеника, а поред тога, држава је 1919–1934. године потрошила 173 милиона динара за финансирање 1.200 жандарма који су обезбеђивали вардарску пругу.¹² Током 1934. састав жандармерије је незнатно редуциран захваљујући „добровољној сарадњи грађана”, али свакако и услед ликвидације комитског покрета у самој Бугарској. Штавише, модел *народне милиције* је предложен и за северозападне делове Југославије.¹³

Решеност жандармерије да зарад државних интереса буде спремна и на људске жртве – како међу непријатељским тако и у сопственим редовима, па и међу цивилима – демонстрирана је у више наврата. Поред текстова у *Жандармеријском календару* и *Полицији* којима су припадници службе психолошки припремани за најтежа искушења, бескомпромисне поруке стизале су и са највиших руководећих позиција. Присећајући се своје некадашње функције скопског великог жупана, генерал Јован Наумовић, тада у својству команданта жандармерије, каже: „Кад је била у питању држава, ја сам сасвим строго поступао, јер нисам питао колико ће глава пасти. Да је пало и пет стотина глава, не би било ништа за ову државу, само да се она одржи.”¹⁴ Љуба Давидовић је 1923. у парламенту истицао како је у борби за ослобођење Македоније изгубио сина јединца, да би пет година касније на истом месту закључио како „15.000 македонских глава” за очување југословенске управе не би требало да представља неки проблем, пошто је за успоставу српске власти у Македонији положено 150.000 људских живота!¹⁵

¹⁰ Костадин Палешутски, *Македонскиот вџпрос в буржоазна Југославија 1918–1941*, Софија 1983, стр. 63; Киро Миљовски, „Скица за историјата на македонскиот народ 1918–1941”, *Гласник ИНИ*, бр. 1, Скопје, 1961, стр. 81.

¹¹ Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Beograd, 1994, str. 37.

¹² AJ, 37-22-174, л. 331, *Summary of material outlay incurred for defence against komitadji raids from 1919 to 1934*; *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије*, ванред. саз. за 1932, књ. 1, 17. ред. саст, 21. 3. 1932, стр. 348; *Полиција*, XIX/бр. 7–8. април 1932, стр. 329.

¹³ *Службени лист Вардарске бановине*, бр. 108–110, 3. 1. 1932, стр. 8; *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије*, ред. саз. за 1933/34, књ. 2, 18. ред. саст, 25. 3. 1934, стр. 218.

¹⁴ Pokrajinski arhiv Maribor, Ostavština Antona Korošca, evid. br. 7-IV/15-1958 (14. 4. 1936).

¹⁵ К. Палешутски, *Македонскиот вџпрос*, стр. 67.

Иако је македонска емиграција 1920. године понављала пред међународном јавношћу да су старе комитске методе борбе против власти одавно напуштене, утисци о мирољубивости и политичком такту ВМРО нису били убедљиви. Холандски писац Ван ден Долард је током четворомесечног боравка у Бугарској приметио да су „амерички гангстери Ал Капоне и покојни Џек Дајмонд просто бедници, кад се сравне са вођама Комитета”. Тројица адвоката који су се вратили из бугарског егзила сведочили су о страху Ванча Михајлова од народне милиције у Македонији, преневши узгред и поруку Тодора Александрова: „Убиј петорицу, па ће те се после бојати пет стотина”.¹⁶ И заиста, неколико комитских напада је обележило двадесете године снажно одјекнувши у јавности: убиство капетана Еугена Модерчина и петорице жандарма (мај 1922), масакр сељака у Сушеву (септембар 1922), ликвидација 23 мештана Кадрифалкова (јануар 1923), убиство осам војника и двојице жандармеријских старешина у Тонатарцима (март 1923), егзекуција Спасоја Хаџи-Поповића, власника битољских новина (јул 1926), атентат на генерала Михајла Ковачевића у Штипу (октобар 1927), убиства председника општинског суда у Ђевђелији (децембар 1927) и Велимира Прелића, правног саветника скопског великог жупана (јануар 1928), неуспели атентат на високог функционера полиције Жики Лазића у Београду (јун 1928), затим десет терористичких напада на јавне зграде у којима је убијено и рањено 94 лица, те 28 бомбашких напада на железничке пруге Цариброд–Ниш и Врање–Скопље–Ђевђелија. Постављање „паклених машина” најчешће су изводили пребези при повратку за Бугарску и тиме наносили значајне губитке жандармеријским јединицама које су обезбеђивале вардарску пругу.¹⁷ И почетком наредне деценије настављени су напади на јавна места, па су марта 1930. испред једне струмичке кафане двојица комита ликвидирала стражара и бацила бомбу од које је рањено 16 људи, док је октобра исте године у Охриду убијен жандармеријски наредник.¹⁸

Са друге стране, Иван Катарциев сматра да је у периоду 1919–1929. на подручју Македоније југословенска власт инспирисала или извршила преко 1.500 политичких убистава, при чему је у време појачаних дејстава комитских чета у Повардарју било 54.700 људи под оружјем.¹⁹ У покушају да скрене пажњу Друштва народа на ситуацију у Вардарској Македонији Димитар Влахов је 1930. објавио текст у Бечу тврдећи да је од 1918. кроз затворе прошло 25.000 Македонаца и да је петина осуђена на дугогодишњу робију.²⁰ Подаци које је пренео један хрватски лист говоре да су прве три

¹⁶ *Macedonia. Documents and Material*, Sofia, 1979, str. 726; *Вардар*, бр. 57, 12. 2. 1933, стр. 5; бр. 108, 10. 8. 1933, стр. 2.

¹⁷ АЈ, 37-22-174, л. 327; *Вардар*, бр. 128, 12. 10. 1933, стр. 6.

¹⁸ АЈ, 14-194-716, л. 203; 14-227-812, л. 173.

¹⁹ *Историја на македонскиот народ*, том 4, Скопје, 2000, стр. 161–162.

²⁰ *Macedonia. Documents and Material*, p. 848/9.

године југословенске управе у Македонији резултирале убијањем 742 лица, рушењем 50 цамија и 6.344 куће и темељним спаљивањем 132 села из којих се 55.068 људи одметнуло у хајдуке!²¹ Пример сурове одмазде може илустровати случај из јануара 1922. када је комитска чета извршила масакр над мештанима колонистичког насеља Кадрифалково, а годину дана касније ликвидирала десеторицу војника и жандарма у селу Тонатарци. Влада Краљевине СХС је у знак одмазде ангажовала шефа Удружења против бугарских бандита Добрицу Матковића, који је већ 2. марта 1923. послао потпуковника Радића у село Гарван. Резултат ове акције био је масакр 56 старијих мештана који су страдали у митраљеској ватри. Љуба Давидовић је у парламенту говорио о двоструко мањем броју жртава, али када је народни посланик Светозар Ђорђевић покушао да уђе у село и утврди истину, власти су га на све начине ометале у тој намери.²²

У таквој анархији простор Македоније и Косова је био крајње непопуларан за сваку врсту државне службе, па су у Вардарску бановину углавном стизали жандарми по казни (са кривичним досијеима или наклоњени опозиционим странкама). Већина жандарма хрватске националности која се одважила да званично затражи прекоманду је као мотиве наводила нездраву климу у Македонији, неподношљиве услове на албанској граници, честе оружане акције против комита и качака, али и немогућност напредовања у служби.²³ Начелник Министарства унутрашњих послова Мирко Ралчић је и крајем тридесетих година био затрпан молбама хрватских и словеначких жандарма да се преместе са Косова и из Македоније у Савску бановину. Ипак, најчешће ургенције односиле су се на српске жандарме из Шумадије и Мачве који су посредством утицајних политичара покушавали да добију прекоманду у свој завичај.²⁴

*

Расположиви извори нису пружили поуздане податке о жртвама међу самим одметницима и цивилним становништвом угрожених области, баш као што се ни број погинулих жандарма и војника није могао узети без резерве, иако државни подаци потичу махом из полиције и жандармерије. Уочена је недоследност државних органа у представљању броја жртава, која

²¹ Đorđe Stanković, „Nacionalizam i politička kultura (istorijsko iskustvo prvih godina jugoslovenske države)”, *Tokovi istorije*, br. 1–2, Beograd, 1993, str. 116.

²² Архив САНУ, бр. 13316/104, *Кадрифалково и Тонатарци*, стр. 1; *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине СХС*, 55. ред. саст, 11. 10. 1923, стр. 1702.

²³ Nikica Barić, „O problemu nacionalnog sastava žandarmerije nakon sporazuma Cvetković–Maček”, *Radovi*, br. 32–33, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 1999–2000, str. 182–184.

²⁴ АЈ, 14-240-854, л. 458.

је често изазвана околностима под којима су ти подаци саопштавани, самим тим и мотивима за изношење информација у јавност. Посебан проблем приликом покушаја утврђивања броја страдалих у сукобима са албанским качацима био је тај што су збирне процене укључивале и последице борби са комитским четама у Македонији. Један од ретких приказа броја жртава качачких и комитских напада потиче из Министарства иностраних послова и очито је био намењен међународној јавности:

Губици жандармерије у сукобима са качацима и комитама 1919–1933.

YEAR	KACACI (individual brigands)				KOMITADJIS (bands)			
	KILLED		WOUNDED		KILLED		WOUNDED	
	Officers	Men	Officers	Men	Officers	Men	Officers	Men
1919	-	30	-	29	-	-	-	-
1920	2	77	-	55	-	-	-	6
1921	1	21	-	22	-	-	-	2
1922	-	18	-	11	1	16	-	4
1923	-	40	-	18	1	11	-	2
1924	1	56	-	19	-	30	-	11
1925	-	10	-	7	-	4	-	1
1926	-	12	-	3	-	2	-	-
1927	-	8	-	9	-	1	-	14
1928	-	5	-	4	-	-	-	-
1929	-	1	-	1	-	2	-	-
1930	-	1	-	-	-	2	-	-
1931	-	1	-	-	-	1	-	-
1932	-	1	-	-	-	1	-	-
1933	-	6	-	-	-	-	-	-
TOTAL	4	277	-	178	2	70	-	41

AJ, 37-22-174, l. 330, *Losses in officers and men of the Corps of Gendarmerie*

Овај документ показује да су губици жандармерије у сукобима са комитским четама износили 70 жандарма и два официра, док је 41 жандарм био рањен, из чега се може наслутити да је качачки покрет био далеко опаснији по југословенску жандармерију. Према броју страдалих жандарма посебно се издваја 1924. година, што коинцидира са заједничком акцијом војске и жандармерије приликом гушења побуне у Дреници.²⁵ Подаци министра унутрашњих дела из периода кулминације албанског покрета говоре да је само од 1918. до 1923. године у покрајини Јужној Србији погинуло око 600 жандарма.²⁶ Сходно информацијама помоћника команданта Друге жандармеријске бригаде, у акцији разоружавања косовско-метохијских округа 1920. године је учествовало 1.666 жандарма из редовних посада, али се осим петорице војника 21. пука не спомињу жртве међу жандармеријом.²⁷

²⁵ Ђ. Борозан, *н. д.*, стр. 103.

²⁶ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине СХС*, 3. ред. саст, 20. 6. 1923, стр. 273.

²⁷ Љ. Димић, Ђ. Борозан, *Југословенска држава и Албанци*, стр. 750–759.

Арчибалд Рајс је кроз причу о последицама деловања комитских чета провукао податак о 300 убијених „истакнутих мештана” до 1923. године и око 3.000 погинулих војника и жандарма!²⁸

Публикација намењена самим жандармима намеће сасвим другачију слику исхода сукоба са качацама и комитима, иако је период 1929–1933. важио за „безбеднији”. Ови подаци се драстично разликују од оних у претходној табели, па су бројеви погинулих и по неколико десетина пута већи. Тако испада да је у пет „мирнијих” година током 151 сукоба погинуло 78 и умрло 524 жандарма, тј. да су 602 жандарма изгубила живот:

Број страдалих жандарма 1929–1933.

ГОДИНА	1929.	1930.	1931.	1932.	1933.
Број сукоба	27	25	31	48	20
Погинуло	27	26	14	8	3
Рањено	6	10	3	59	28
Умрло	143	116	117	88	60

Жандармеријски календар за 1935, стр. 74–75.

Приметно је да је број жртава био мање колоквијалан што је временска дистанца између извора и обрађиваног периода била већа, те да је уз погинуле и рањене припаднике југословенских снага уведена и нова категорија жртава – умрлих на дужности. Према полицијском извору с краја двадесетих година, током периода 1919–1927. у борбама против качака и комита погинуло је свега осам жандарма, 387 их је рањено, док је услед „напорног рада” и лоше хигијене дуж албанске и бугарске границе умрло чак 755 жандарма.²⁹ Статистика команданта жандармерије генерала Душана Марковића показала је да је у сукобима са качацама и комитима 1918–1931. погинуло 736, рањено 399 и умрло чак 1.405 жандарма, што би значило да су у укупним губицима жандармерије умрли припадници чинили читавих 66%! За разлику од броја погинулих, који је варирао зависно од безбедносних прилика, број умрлих је био перманентан и износио је око 100 жандарма годишње, чиме је њихов укупан број за 13 година досегао скоро десети део целокупног састава југословенске жандармерије! У великом броју случајева ова категорија жртава није узета у обзир, па се тако рачуница бригадног генерала Милутина Стефановића завршава на 11 жандармеријских официра и 816 жандарма који су погинули током прве деценије југословенске државе.³⁰ На сличан начин проблему приступа и уредник

²⁸ Архив САНУ, бр. 13313/3, *Живојин Лазих*, стр. 13.

²⁹ *Полиција*, бр. 1–2, јануар 1929, стр. 39–42.

³⁰ *Полиција*, бр. 11–12, јун 1932, стр. 598; бр. 9–12, Београд, 1936, стр. 634.

Жандармеријског календара када каже да је у борбама против качака и комита жандармерија изгубила девет официра и преко 670 жандарма.³¹ Приликом позивања на југословенске изворе, страни аутори најчешће цитирају службене податке о броју жртава.³² Уз незнатна одступања, они одговарају сазнањима Александра Апостолова који каже да је у периоду 1919–1934. забележено 467 комитских напада у којима је погинуло 185 људи, рањена 253 службена лица и 288 цивила.³³ Поново ћемо се позвати на извор из Министарства иностраних послова који даје какву-такву процену свих жртава:

Year	Komitadji raids and attacks	Officials killed or wounded	Civilians killed or wounded	Komitadjis killed, wounded or captured
1919	10	1	1	2
1920	17	9	4	7
1921	24	12	8	8
1922	41	26	38	21
1923	51	37	42	16
1924	74	38	42	79
1925	55	14	24	47
1926	23	7	20	9
1927	61	19	32	27
1928	10	3	-	7
1929	16	6	6	8
1930	13	7	33	1
1931	17	5	2	13
1932	18	1	1	3
1933	34	-	-	16
1934	3	-	-	4
TOTAL	467	185	253	268

AJ, 37-22-174, l. 326-327, *Report of the results of Macedonian komitadji action*

Табела показује да се после жестоког периода 1921–1927. број комитских упада значајно проредио. Од 1930. поново расте, али без већих последица по државне органе и цивиле, што се не би могло рећи и за саме комите. Можда се може претпоставити да је жандармерија постала ефикаснија, али опет треба имати у виду податке о жртвама у „мирнијем периоду” које нам је понудио *Жандармеријски календар* из 1935. године. Поред губитака у директним окршајима са наоружаним групама, југословенска жан-

³¹ *Жандармеријски календар за 1930*, стр. 74–75.

³² Hugh Poulton, „Macedonians and Albanians as Yugoslavs”, *Yugoslavism. Histories of a Failed Idea 1918–1992*, Ed. by Dejan Djokić, London, 2003, p. 118.

³³ Александар Апостолов, „Специфичната положба на македонскиот народ во кралството Југославија”, *Гласник ИНИ*, бр. 1, Скопје, 1972, стр. 56.

дармерија је губила своје припаднике и у нетипичним ситуацијама. У честу врсту инцидената можемо уврстити погибију од граната заосталих из балканских ратова и Првог светског рата.³⁴ Друга врста „нетипичне” погибије била је распрострањена у кријумчарским крајевима у којима су шверцери дувана без имало задршке отварали ватру на жандармерију и службенике финансијске контроле.³⁵

Разлоге за несразмерно велике људске губитке у жандармерији треба тражити на више страна. Прво, принцип ангажмана тзв. народне милиције, или наоружаних сељака при гоњењу банди уносио је додатну конфузију у њен рад, иако је „милицији” поверена већа количина војничких пушака „у циљу самоодбране и потпоре жандармерије”.³⁶ Асистенција наоружаних, а потом одликваних сељака приликом ликвидације убачених комита бивала је све чешћа, па је 1933. године забележено неколико таквих случајева који су са доста публициитета праћени у штампи (Соколарци, Драмче, Бајково, Ново Село, Стојаково итд.).³⁷ Други узрок рањивости ове формације може бити њена сама кадровска структура, тј. неискуство млађих припадника и несталност у служби. У текстовима који третирају проблеме жандармерије међу кључним речима доминирају „храброст” и „јунаштво”, док се о професионализму и вештини не проговара. Неефикасност бројчано надмоћније жандармерије илуструје пример из новембра 1924. када се у Откиси крај Струге сукобило шест качака са 150 жандарма и припадника „оружаног народа”. Епилог сукоба је био погибија два жандарма, једног војника, цивила и два граничара које је ова шесточлана група ликвидирала несметано се пробивши до границе!³⁸ И на крају, треба нагласити да је жандармерија била у надлежности окружних начелника сумњивих квалификација, који су је могли ангажовати по властитом нахођењу. Имајући све то у виду, може се закључити да је традиција жандармерије Краљевине Србије препознатљива и у пракси унификоване југословенске жандармерије. Упадљиво је да је однос између броја погинулих жандарма и комита у кратком интервалу 1914–1915. и дужем периоду 1919–1934. године остао идентичан, т. ј. 1:1,44!³⁹ Ово, готово невероватно подударане у две децимале може бити пука случајност, али такође може навести на закључак да је упркос новим политичким околностима превагнуо континуитет у методама, тактици, кадровима, па чак и у наоружању са обе супротстављене стране.

³⁴ АЈ, 14-180-665, л. 190.

³⁵ АЈ, 14-200-729, л. 239.

³⁶ *Полиција*, бр. 5–6, март 1934, стр. 213.

³⁷ *Вардар*, бр. 77, 23. 4. 1933, стр. 3; бр. 91, 11. 6. 1933, стр. 1; бр. 93, 18. 6. 1933, стр. 1.

³⁸ *Стенографске белешке Народне скупштине Краљевине СХС*, 19. ред. саст, 30. 1. 1924, стр. 414/5.

³⁹ *Жандармеријски календар за 1933*, стр. 65. - Губици српске жандармерије током 1914/15. године износили су 277 погинулих, наспрам 400 ликвидираних комита.

Summary

Yugoslav Gendarme Losses in Clashes with Albanian and Bulgarian Bandits 1918–1934

Key words: *Gendarmeries, Albanian bandits, Bulgarian bandits, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, human losses*

The text presents, on the basis of state documents a survey of human losses of the gendarmerie of the Yugoslav kingdom in clashes with armed groups of Albanian and Bulgarian bandits in the territory of Macedonia, Kosovo and Metohija. When utilizing the accessible materials we could detect inconsistency in presentation of the number of victims which was caused by the circumstances under which the data were reported. Most often tables and data depended on person, time and occasion the data were imparted. For that reason the final data of the killed between 1918 and 1934 diverge greatly, ranging from 353 to 2.141. Depending on motives, the number of the killed and wounded was often adduced together, whereas in smaller number of cases distinction was made between the gendarmes who had been killed and those who had died of natural causes. The intriguing play of numbers and the impossibility to look into the losses of the Army, blur the realistic picture of the results repression of the Albanian and Bulgarian outlaws had yielded. This also limits to a great extent the evaluation of the anti-terrorist actions. However, on the basis of the most frequent statistics it is obvious that the number of the gendarmes who were killed in clashes with the Albanian bandits started diminishing only from 1927 on, although officials claimed the Albanian brigandage had been suppressed three years earlier. As for the consequences of shoot-outs with Bulgarian bands, the number of the dead started diminishing in 1928, despite the increase in the number of armed clashes. With a clearer categorization of victims and historiographical treatment of the phenomenon of the „deceased” (who made up 66% of the total gendarme losses!) the effects of the unfinished struggle of the Yugoslav forces with the Albanian guerilla and Bulgarian-Macedonian outlaw movement will be clearer too.

УДК 394(=133.1)(497.11)»1934/19492(093.2)
316.728(=133.1)(497.11)»1934/19492(093.2)
929.52 ПЛЕЈУСТ

СВАКОДНЕВИЦА ФРАНЦУСКЕ ПОРОДИЦЕ ПЛЕЈУСТ У СРБИЈИ И ЈУГОСЛАВИЈИ (1934–1949)

Мр Владимир Љ. ЦВЕТКОВИЋ
Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: рад представља покушај да се на основу расположиве архивске грађе и применом метода оралне историје реконструишу сви аспекти свакодневног живота једне француске породице у Србији и Југославији, као и њено искуство интеграције у локалну заједницу.

Кључне речи: Француска, Србија, Југославија, породица Плејуст, свакодневица, економски односи, Смедеревска Паланка

Присуство страног капитала, који је био неопходан српској и југословенској индустрији која се у периоду између два светска рата налазила у повоју, није представљало само економску чињеницу. Тачније, присуство страног капитала из развијених европских земаља имало је и своју друштвену димензију, која се огледала у краћем или дужем боравку људи који су тим капиталом управљали или који су радили као стручна радна снага, техничка интелигенција или управно особље у предузећима у власништву странаца. Присуство тих људи у српској и југословенској средини доводило је до неизбежног сусретања култура и традиција народа који су живели на два пола цивилизацијски, верски и културно подељене Европе, понекад удаљени хиљадама километара. У том смислу ни француски капитал није представљао изузетак. Французе је било могуће наћи свуда где су постојали рудници или предузећа у власништву њихових сународника, од Београда и Трбовља до Борског рудника. Иако су у овим местима постојале релативно бројне француске колоније, учинило нам се интересантнијим рекон-

струисати живот једне француске породице у такозваној „малој”, изолованој средини као што је Смедеревска Паланка, где су Французи били малобројни и стога више упућени на локалну заједницу са којом су морали да се саживе мењајући најпре себе и своје навике. Те промене су у неким сегментима свакодневног живота биле веће а у неким мање али су свеједно допринеле да се породица Плејуст током свог петнаестогодишњег боравка у Југославији потпуно интегрише у нову друштвену средину.

Смедеревска Паланка: нови дом породице Плејуст

Током XIX века изградња железничких пруга у Европи донела је неслућени привредни напредак и отворила човечанству нове перспективе. Мала и заостала Србија, која није била у стању да сама изгради железничку пругу која би преко њене територије повезала Европу и Турску, постала је препрека развоју европског саобраћаја. Због тога је на њу вршен притисак да што пре уз помоћ иностранства изгради пругу – што је најзад и довело до појаве првог воза у Србији. Тај први српски воз ушао је у станицу Паланка 1887. године.¹ Од тог тренутка почиње процес претварања насеља типа турске касаве у варошицу која привлачи нове становнике који са собом доносе и процват трговине и занатства.

Са променама које је донела железница полако је и сама варош почела да мења свој лик и да добија објекте од великог значаја за њене становнике који су их градили, понекад, и по цену великих задуживања. Крајем XIX века подигнута је велика црква коју је осликао познати сликар Стева Тодоровић, затим нова зграда основне школе, као и низ кућа богатијих Паланчана које су вароши давале отменији изглед.² Постојање железничке везе са Београдом и Нишом сигурно је утицало на српску владу да се одлучи да у Паланци, у непосредној близини железничке станице, сагради велику касарну у коју је после Првог светског рата смештен Пети коњички пук „Краљице Марије”.³ То је такође деловало подстицајно на развој града који је, у лику официра и војника, добио нове потрошаче и становнике са својим специфичним потребама. Смедеревска Паланка је, дакле, крајем XIX и почетком XX века захваљујући железници променила свој лик. Почетком Првог светског рата Смедеревска Паланка се по први пут срела са авијацијом. Истовремено, то је био и први познати дужи боравак неке групе Француза у Паланци и околини. Наиме, у рано пролеће 1915. године у Паланку је дошла француска ваздухопловна ескадрила, која је била једина у целој Србији.⁴ Авиони су стигли расклопљени тј. спаковани у сандуке

¹ Бранко Перуничкић, *Смедеревска Паланка и околина*, Београд, 1980, стр. 75.

² *Исто*, стр. 15.

³ Миле Вјелажас, *Војска Кралјевине ШС/Југославије 1922–1935*, Београд, 1994, стр. 302.

⁴ З. Павловић-Томашевић, М. Милић, *Град на Јасеници*, Београд, 1972, стр. 75.

допремљене железницом. Монтажа је затим обављена на једној оближњој ливади, под шатором, где су радили француски војни техничари уз помоћ двојице српских официра. Са импровизованог аеродрома на градском ва-шаришту Рудине, командант ескадриле, мајор Роже Витра, 2. априла 1915. године обавио је први лет из Паланке према Крагујевцу, где је реферисао српској Врховној команди.⁵ Авиони су затим редовно узлетали из Паланке да би вршили извиђања на фронту. Такође, у једном од околних села била је у то време смештена и француска лекарска мисија.

Непосредно после Првог светског рата Смедеревска Паланка је има-ла још неколико сусрета са Французима поред оног из 1915. године када су у њој боравили француски авијатичари. Током новембра 1918. године, после пробоја Солунског фронта, кроз Паланку су прошле јединице француске Источне армије, које су свечано поздрављене у граду. Некима од њих који су се лечили у привременој болници у Паланци у најлепшој успомени остала је хуманост, доброта и пријатељство локалних болничарки које су их неговале са нарочитом пажњом.⁶ Само неколико година касније у Паланку су стигли и Французи који су у њој живели стално по неколико месеци или година. У питању су били стручни радници и пословође у фабрици за поправку и производњу железничких вагона *Јасеница АД* која је основана 1923. године. Фабрика је била у већинском власништву француског капитала па је већи део управе и стручне радне снаге био ангажован директно у Француској. Они који су долазили на краће време обично су били сами док су они, попут пословођа или директора фабрике, који су у Паланци боравили више година са собом водили и своје породице. Сви они обично су становали у кругу саме фабрике или у њеној близини али није била реткост срести их и на улицама града.

Међутим, највећу манифестацију француско-српског пријатељства у међуратном периоду за Смедеревску Паланку и њену околину представљала је посета делегације Гренобла, Лиона и Шамберија почетком јуна 1926. године коју су чинили сенатори из тих градова и ратни ветерани који су се борили на Солунском фронту. Делегација је у Паланку, с намером да упозна „срце Србије” тј. Шумадију, стигла из Београда где је већ боравила неколико дана. Њихов дочек у Паланци, према извештачу *Политике*, био је грандиозан. Французе је дочекало преко 20.000 људи из Паланке и околине, па чак и се-љаци из удаљених села суседног смедеревског среза.⁷

Боравак ове француске делегације у Смедеревској Паланци 1926. године оставио је најдубљи утисак на њене грађане. Они су нарочито

⁵ Исто.

⁶ Историјски архив Верослава Вељашевић у Смед. Паланци (даље: ИАВВ), Заоставштина Персиде Шишковић, Писмо капетана Bussy Персиди Шишковић, новембар 1918. године.

⁷ *Политика*, бр. 6509, 8. јун 1926. године, стр. 5.

били почаствовани тиме што је управо њихов град одабран да једини, поред Београда, угости Французе. Посета је дуго потом коментарисана и препричавана у граду и околини. Тај, за Смедеревску Паланку, велики друштвени догађај учврстио је у свести њених грађана осећај захвалности и пријатељства према Француској, који је и иначе тих година био део државне идеологије Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца и који је широко популарисан. Све то допринело је да Паланка у периоду између два светска рата, иако тек варош, буде изразито франкофилски расположена средина. У таквој средини обрела се 1934. године, у потрази за послом, француска породица Плејуст (Playoust).

Долазак породице Плејуст у Смедеревску Паланку

Породица Плејуст о којој је реч била је релативно бројна. Чинили су је Анри Плејуст старији са супругом, тројица синова и једна кћи, од којих су двојица синова већ била ожењена и имала своје породице. Сви потичу из града Туркоана, на самој француско-белгијског граници, у близини Лила, који је као центар текстилне индустрије био познат још из средњовековних времена.⁸ Анри Плејуст је у Туркоану био угледна личност и успешан привредник. Био је председник локалног огранка Удружења ветерана Првог светског рата, званичник у Цивилном суду и носилац Легије части; заједно са синовима, инжењерима, водио је сопствено предузеће за израду и поправку текстилних машина, које се узгред бавило и израдом друге металске робе за потребе одржавања машинског парка текстилних фабрика. Међутим, због недостатка послова услед велике економске кризе почетком 30-их година 20. века, али и због проширења породице, фабрика више није могла да обезбеди лагодан живот за читаву породицу. Анри Плејуст је зато решио да за своје производе потражи ново тржиште и део постројења пресели у иностранство. Избор је пао на Југославију, земљу за коју се у Француској сматрало да има велике потенцијале за привредни развој и где је било могуће остварити солидну зараду уз релативно мала улагања. Тако се породица Плејуст, почетком 1934. године, нашла у Југославији, тачније у Смедеревској Паланци. Избор Смедеревске Паланке није био случајан. Поред постојања већ поменуте мале колоније Француза која је као инжењерско, управно и стручно особље *Јасенице АД* боравила у Паланци, на Анрија Плејуста је одлучујуће утицала близина и добра железничка веза са Београдом, великим

⁸ Архив Југославије (даље: АЈ), фонд Министарства трговине и индустрије Краљевине Југославије (65), фасцикла 996, архивска јединица 1846, Министарство иностраних послова КЈ Министарству трговине и индустрије КП Бр. 4871, 1. јун 1933. године, стр. 1.

административним и привредним центром али и седиштем француске дипломатске мисије од које је могао да тражи и добије евентуалну заштиту или помоћ у земљи која је за њега представљала непознаницу. Управо ови разлози географске и саобраћајне природе натерали су га да одустане од првобитне намере да се настани у Бору, иако је тамо постојала неупоредиво већа француска колонија.

У Југославију је 1934. године дошло осам чланова породице Плејуст: Анри Плејуст са супругом и шеснаестогодишњом ћерком Маријом - Мими и њихов најстарији син Анри Плејуст млађи са троје деце и супругом у другом стању. Неколико месеци по њиховом доласку рођен је и најмлађи, девети члан породице, четврто дете Анрија млађег. Пресељење фабрике и дела породице из Француске у Југославију представљало је готово авантуру. Прво је у Југославију у два наврата путовао Анри Плејуст да би припремио долазак остатка породице, месец дана касније. Све потребне фабричке машине, али и сав намештај, покућство и гардероба спаковани су у неколико железничких вагона и као специјална композиција допремљени у Југославију. Претходно, Анри Плејуст је морао да среди законске формалности у вези са допремањем машина и алата из Француске. Уз помоћ и на интервенцију француског посланства у Београду успео је да за своја постројења испослужује ослобађање од плаћања царине.⁹ Ове царинске погодности Анри Плејуст је добио под условом да ништа од привредног инвентара који је том приликом увезен нема права да отуђи две године од дана увоза у Југославију. Најзад, морао је и да озакони свој и боравак своје породице у самој Смедеревској Паланци. Дозволу боравка за себе и своју породицу добио је на основу претходне дозволе Министарства трговине и индустрије за подизање фабрике, што је био довољан основ за локалне власти у Паланци.¹⁰

Неколико дана касније, удобним *Симплоном* у Београд су стигли остали чланови породице, где их је сачекао отац. Први сусрет са новом средином био је релативно непријатан, будући да су Французи, неприпремљени на наше услове путовања железницом, пропустили да затворе прозоре у Рипањ-тунелу и умало се погушили од дима.¹¹ Успут су се чудили, за њихове појмове, изузетно малим зградама железничких станица на прузи Београд – Ниш. Одмах по доласку морали су да се побрину за смештај, за инсталацију машина, запошљавање радника. Пре доласка, Анри Плејуст је са управом *Јасенице АД* склопио пословни договор о изнајмљивању једне фабричке

⁹ Историјски архив Београда (даље: ИАБ), фонд Трговачког суда у Београду (даље: ТС), кутија 838, предмет По 208/37, Министарство финансија Краљевине Југославије царинарници Београд бр.12711/IV, 9. мај 1934. године.

¹⁰ ИАБ, ТС, кут. 838, По 208/37, Уверење о дозволи боравка Општине паланачке бр. 3894, 16. април 1934. године.

¹¹ Ауторизовани текст допуне интервјуа са Маријом Паулом Благојевић (рођ. Playoust), у поседу аутора, јун 2000. године, стр. 2 (даље: Марија Паула Благојевић II).

хале и две канцеларије за потребе свог предузећа, и једног стана за смештај породице. У тим просторијама почео је нови пословни живот *Предузећа Анри Плејуст* али и нови живот породице Плејуст.

Предузеће Анрија Плејуста основано је првобитно у Туркоану још 1860. године, али је он његов власник постао 1903. године од када је пословало под његовим именом.¹² Специјалност предузећа била је израда и резање неколико врста зупчаника (прави, хеликоидални, пужеви, конусни и зупчасте шипке) са чиме је настављено и по пресељењу у Југославију. Предузеће Анрија Плејуста било је донекле комплементарно са *Јасеницом АД*, јер се бавило општом механиком, израдом зупчаника и котлова, а поседовало је и једину новоподигнуту ковницу у Краљевини Југославији у периоду између два светска рата. Међутим, сарадња са *Јасеницом АД* није дуго трајала. Већ 1936. дошло је до спора између две фирме, који је доспео и пред Трговачки суд у Београду.

Својеврстан „француско-француски” спор руководства *Јасенице АД* и *Предузећа Анри Плејуст* у виду три судске парнице вођене пред Трговачким судом у Београду окончан је вансудским споразумом две стране које су о томе само обавестиле суд.¹³ Иако су тужбе Анрија Плејуста и његовог сина повучене, ипак је дошло до дефинитивног раскида сарадње и до трајног захлађивања односа. *Предузеће Анри Плејуст* је напустило просторије *Јасенице АД* и задржало све своје машине, моделе и цртеже.¹⁴ Све ове инсталације смештене су током 1938. у просторије тзв. Кризбаховог млина у Смедеревској Паланци који је, заједно са плацем, Плејуст купио. После неколико месеци припрема, на новој локацији, производња је обновљена почетком 1939. године.¹⁵

Иако је спор унутар мале француске колоније у Смедеревској Паланци решен на „пријатељски” начин, он ипак показује да су Французи у Југославији попримили и понешто од традиционалног српског менталитета пошто су уместо међусобне подршке и солидарности између сународника који су се налазили у страниј земљи изабрали пут сукобљавања и непријатељства. Овај симптоматичан „француско-француски спор” пресудно је утицао на живот породице Плејуст јер су након њега њихови односи са земљацима у Смедеревској Паланци трајно захладнели, а они много више него до тада били упућени на своје српске суграђане.

¹² АЈ, 65-554-1274, Упитник Министарства трговине и индустрије за 1939. годину, II табела, стр. 1.

¹³ ИАБ, ТС, кут. 837, По 150/37, Заједнички поднесак странака, 14. јануар 1938. године, стр. 1.

¹⁴ АЈ, 65-554-1274, Предузеће Анри Плејуст команданту Дунавске дивизијске области у Београду бр. VIII-8865, 23. јул 1938. године, стр. 1.

¹⁵ *Исто*, стр. 2.

Свакодневица породице Плејуст

Пресељење у Југославију, за њих до тада готово непознату земљу, донело је породици Плејуст велике промене у начину живота, пре свега оног свакодневног. Живот у провинцијском градићу на Балкану потпуно се разликовао од оног на који су до тада били навикли. У Француској, породица Плејуст је живела угодним животом ситне буржоазије, користећи све погодности које је он собом носио. Сви заједно живели су на имању удаљеном десетак километара од Туркоана, у великој кући са десетак соба, са послугом, са пространим двориштем са вештачким језерцетом. Имали су и ауто и возача. Две године пред долазак у Југославију, кад су се двојица Анријевих синова оженила и отишла од куће, остатак породице сели се у центар града, у модеран стан у новоградњи, са централним грејањем, текућом водом, телефоном и сличним погодностима.¹⁶ У Југославији, међутим, морали су да се прилагоде условима које су затекли у Смедеревској Паланци.

У то време, Паланка је била типична србијанска варошица, блатњавих улица и са неколико низова једноличних приземних кућа чију је визуру нарушавало тек неколико виших зграда: велика црква, Среско начелство, Суд и неколико лепших кућа у власништву локалне елите – лекара, трговца и адвоката. Такво насеље, са једва две пристојно калдрисане улице, свакоме ко је долазио из крајева где су услови живота били неупоредиво бољи одавало је утисак сиромаштва и заосталости. Ипак, у градићу се у међуратном периоду осећао снажан полет и жеља да се искорачи напред ка модерном и да се изађе из заосталости. Снажан подстрек тим настојањима дало је оснивање *Јасенице АД* као првог правог индустријског објекта у Паланци, после чега у до тада хомогену средину, због потреба фабрике за стручном радном снагом, почињу да долазе неки „нови људи” који су почели да је мењају. Пре свега из северозападних крајева нове државе, али и из иностранства. Долазили су Немци, Мађари, Чеси, Пољаци, Јевреји, али су најбројнији били Хрвати који су долазили из већих привредних центара Хрватске, попут Загреба или Славонског Брода. Присуство странаца, којих је заједно са члановима породица било око 200–250, било је приметно, поготово ако се узме у обзир да је читав градић бројао непуних 5.000 становника. У тој и таквој Смедеревској Паланци настанила се деветочлана породица Анрија Плејуста, која је такође чинила део тих „нових људи” који су били заслужни за њен напредак у међуратном периоду.

И поред великог труда, они нису успели да пронађу смештај који би им у потпуности одговарао. Најважније им је било да стан има текућу воду и струју. Међутим, наћи такву кућу у Паланци, а која је још била

¹⁶ Марија Паула Благојевић II, стр. 2.

расположива за издавање, није било нимало лако. Стамбене прилике у граду и стандард становања били су на нижем нивоу од оног на који су новопридошли Французи били навикли. Већина кућа у Смедеревској Паланци у међуратном периоду припадала је такозваном типу куће „са три одељења”, која се обично састојала од предсобља и још две собе.¹⁷ Такве куће биле су најчешће грађене од набоја, са конструкцијом од дрвених греда. Подови у њима били су од земље која је прекривана грубо тканим простиркама преко којих се газило. Боље стојећи грађани и занатлије почели су у периоду између два светска рата да граде куће „на Г”, односно са основом у облику ћириличног слова „г” које су грађене од печене цигле. У тим кућама подови су били прекривени патосом и биле су знатно удобније за становање. Само неколико највиђенијих и најбогатијих трговаца имало је велике и комфорне куће али су и оне биле приземне. Изузетак је представљала кућа трговца Љубише Швабића која је једина у граду имала приземље и два спрата па је добила надимак „трокатница”.¹⁸ Оно што је заједничко за све три врсте кућа јесте да нису имале електрично осветљење све до средине двадесетих година када је у Паланци изграђена приватна електрична централа. Такође, у граду није постојао јавни водовод нити канализација па су се сви водом снабдевали из јавних (општинских) или приватних бунара. Због оваквих стамбених услова у граду породица Плејуст није имала друго решење осим да се одлучи за привремени смештај.

По доласку, породица је прво живела у једном стану који је припадао *Јасеници АД*. Како је тај стан био мали за све, породица Анрија Плејуста млађег, чија жена је била пред порођајем, изнајмила је кућу доктора Пазарца у Француској улици, која је тај назив, иначе, добила у част већ поменуте посете француских ветерана 1926. године. То је била лепа кућа са сопственим водоводом, са каљавим пећима за грејање и струјом.¹⁹ Остатак породице, Анри Плејуст старији са супругом и ћерком Мими наставио је да живи у старом стану. Након спора са пословодством *Јасенице АД* и раскида пословне сарадње, морали су да се из тог стана иселе. Пошто су за смештај фабрике купили напуштени млин са великим двориштем, тамо су реновирали један део постојећег простора, начинивши стан са три простране собе, кухињом и купатилом, у коме је становао Анри Плејуст млађи са својом породицом, док су остали изнајмили кућу са окућницом у самом центру града.²⁰ Иако ови стамбени простори нису били сасвим одговарајући навикама Француза, они су успели да у њима наставе свакодневни живот приближан ономе у

¹⁷ Ауторизовани текст интервјуа са Александром Митровићем (у поседу аутора), август 2000. године, стр. 1–2, (даље: Александар Митровић).

¹⁸ *Исто*, стр. 2.

¹⁹ Марија Паула Благојевић II, стр. 3.

²⁰ *Исто*.

домовини. Оба домаћинства одисала су специфичним шармом, будући да су била намештена стварима, теписима, лустерима и сликама донетим из Француске. Оба домаћинства такође су поседовала намештај за потребе свих просторија у кући односно за дневну, спаваћу собу, трпезарију и кухињу.

Просечна градска породица у Смедеревској Паланци, међутим, није имала толико намештаја. Обично је свака кућа имала такозвану „велику собу” или „славску собу” у којој се налазио сто са неколико столица, орман и комода.²¹ Она је служила искључиво за примање гостију и била је стално намештена. Централна просторија у којој се одвијао највећи део породичног живота била је кухиња у којој се кувало, прало, купало и у којој су најчешће спавала деца. У њој се могао наћи шпорет на дрва, сто за ручавање, ормарић за посуђе, кревет и умиваоник. Трећа просторија била је спаваћа соба родитеља, скромно намештена са два кревета, столом и једном пећи за грејање.²²

Попут само неколико богатијих трговачких породица у Паланци, домаћинство старијег Плејуста имало је послугу. Обично једну жену која је кувала и спремала кућу и послужитеља, који је бринуо о одржавању куће и дворишта, као и о пару коња које су били принуђени да држе. Наиме, одмах по доласку стари Плејуст је купио аутомобил „форд”, али је већ исте јесени био принуђен да га замени за коње и фијакер јер се ауто на блатњавим улицама често заглављивао.²³ У почетку је у комуникацији са послугом постојао велики проблем, тј. језичка баријера, која је савладана тако што је као послужитељ запослен извесни Чеда Машић који је добар део Првог светског рата, после рањавања, провео у Француској и тамо солидно научио француски језик.²⁴

Након краћег периода привикавања на нове услове, кућа је почела да живи по устаљеном дневном ритму. Устајало се рано, око 7 сати. Након доручка, који је служен у 8 сати, отац је одлазио у фабрику а са њим је често ишла и ћерка Мими, која је помагала оцу и брату радећи као секретарица и дактилограф. Госпођа Плејуст, за то време, одлазила је са куварицом и послужитељем на пијаци ради набавке намирница потребних за спремање ручка, који је служен тачно у 12 сати. То су биле њене основне обавезе кад је у питању руковођење домаћинством, јер је све остало – кување, спремање куће и прање и пеглање веша – било поверено послузи. Након краћег одмора, отац се поново враћао на посао, а остали су остајали код куће. Касније поподне, опет би се сви окупљали да заједно проведу слободно време.

²¹ Александар Митровић, стр 4.

²² Исто.

²³ Марија Паула Благојевић II, стр. 4.

²⁴ Исто, стр. 3.

Дан се завршавао вечером у 7 сати увече, након чега су се сви одмарали и спремали за починак.²⁵

Овај аспект свакодневице породице Плејуст није се много разликовао од свакодневице већине породица у граду. Он је највише наликовао животу у занатлијским породицама. Старешине таквих породица устајале су веома рано, доручковале око 7 сати и одлазиле у радњу. Затим су устајала деца која су после доручка одлазила у школу. Код куће су остајале само домаћице које су спремале ручак. Породица се поново окупљала у 12 сати када се ручало. После одмора, домаћин је поново одлазио у радњу а деца су добијала задужења у кући која су се углавном сводила на доношење воде, цепање дрва и слично. У 6 или 7 сати увече старешина породице би долазио кући на вечеру и затим до времена за спавање читава породица је проводила време заједно разматрајући неке евентуалне проблеме или се договарајући о обавезама за сутрашњи дан.²⁶

Као што су, услед околности у којима су живели у Југославији, чланови породице Плејуст кориговали неке своје навике кад је у питању било становање, тако су морали да коригују и неке навике кад је у питању била исхрана. Они су у Француској навикли на лаку исхрану са мало меса, масноће и зачина, на једноставна али укусна јела. Од куварице Марице, Хрватице из околине Чаковца, тражили су да им спрема лакшу храну. Госпођа Плејуст ју је учила како се спремају нека француска јела, али је и сама била спремна да научи како се спремају неки локални специјалитети.²⁷

За доручак је готово увек служено исто: кифле, путер и кафа. Ручак је био знатно обилнији, са незаобилазном чашом вина. На столу се често налазила нека салата и доста поврћа.²⁸ Међутим, Французи у Смедеревској Паланци нису могли да нађу све намирнице које су навикли да једу. Увек су могли да нађу обично поврће – лук, кромпир и слично, али поврће попут карфиола, шпаргли или артичока није било могуће набавити. Сва јела, без изузетка, спремана су на путеру или евентуално на уљу, али никада на масти. Сваког петка, спремала се риба или речни ракови, с тим што нису били задовољни њиховим квалитетом, јер су у Француској били навикли више на морску рибу коју у овим континенталним крајевима нису могли лако да набаве. Такође су имали проблема са набавком квалитетног говеђег меса, а нарочито са набавком коњског меса, које је у Француској деликатес.²⁹ Пошто

²⁵ Ауторизовани текст интервјуа са Маријом Паулом Благојевић и Маријом Јаковљевић, у поседу аутора, јул 2000. године, стр. 2, (даље: Марија Паула Благојевић и Марија Јаковљевић).

²⁶ Александар Митровић, стр. 12.

²⁷ Марија Паула Благојевић и Марија Јаковљевић, стр. 2–3.

²⁸ Марија Паула Благојевић II, стр. 4.

²⁹ Исто.

је Анри Плејуст старији био пасионирани ловац, на столу се често налазила и дивљач – углавном зечеви и фазани, који су спремани са вином.³⁰

Иако им је много тога недостајало у исхрани, много тога новог су по први пут пробали. Ратлук, који им се толико свидео, куповали су на килограме, а једино са њим су могли и да поднесу за њих прејаку, турску кафу. Омиљене су им биле и лубенице које не успевају на северу Француске, а које су, још неуки, у почетку посипали шећером! Најтеже су им падали одласци на вечере на којима из пристојности нису одбијали било шта што им се понуди, а након што би пробали сва јела – гибаницу, супу, масну сарму и још масније прасеће печење и торте, остајали би читавог наредног дана у кревету и лечили се; временом су се ипак сви навикли и на локалну кухињу, па је у кући спремана мешавина француских и домаћих јела. Нека од домаћих јела која су се повремено спремала и у кући Плејустових била су српски пасуљ, пуњене паприке, сарма и гибаница.³¹

Иако су били спремни да пробају локалне специјалитете и да по неки од њих уврсте у свој репертоар јела, ипак су промене навика у исхрани које су Французи донели из домовине претрпеле минималне измене. На том пољу, чини се, прожимање двеју култура није било дубоко. Разлог томе су биле дијаметрално супротне навике српског становништва чија се исхрана у то време базирала на већим количинама хлеба и теста, на свињској масти и јаким зашршкама. Просечна градска породица у Паланци двадесетих и тридесетих година прошлог века хранила се на такав, традиционални начин. За разлику од сеоског становништва, основу исхране је представљао пшенични хлеб док је кукурузни био на јеловнику само онда када су спремана јела од киселог купуса.³² У градским кућама спреmano је обично три obroka дневно док су ужину добијала евентуално деца. У исхрани је доминирало свињско месо од кога су најчешће прављена јела попут пасуља са кобасицом или сланином, киселог купуса, подварка, сарме, паприкаша и ђувеча. Посластице су се налазиле на столу релативно ретко. Пошто су за њих највише била заинтересована деца, слаткиши су у већини градских породица прављени четвртком и недељом када деца нису ишла у школу. То су биле једноставне послатице попут пита или такозваних „бућкаваца”, „мафиша” или крофни.³³ Већи део намирница које су биле потребне обезбеђивала је свака породица из сопствене производње. Иако је у питању била градска средина, било је дозвољено држање свиња и живине а свака кућа је неизоставно спремала и зимницу са незаобилазном кацом киселог купуса. Исхрана се разликовала једино у време постова, мада се у

⁰ Марија Паула Благојевић и Марија Јаковљевић, стр. 3.

³¹ Исто, стр. 2.

³² Александар Митровић, стр. 6.

³³ Исто.

већини кућа нису постили читави постови већ само једна или две недеље. Тада су спремана јела без меса и без запршке пошто се уље углавном није ни користило.³⁴

За разлику од стамбених прилика и исхране, одевање чланова породице Плејуст није се мењало под утицајем нове средине. У делу Француске из кога су потицали, одевање је увек било скромно и нарасе практично, без шешира и сличних модних детаља. Дobar део гардеробе жене су шиле саме, од купљеног штофа, о чијој цени су итекако водиле рачуна.³⁵ Одећа је била класична грађанска, без сувишних детаља, али увек уредна. Чак и кад су одлазили у госте нису се свечано облачили, па им се дешавало да изгледају скромније од домаћина, док је у Француској владало сасвим друго правило – домаћица и домаћин су се тамо намерно одевали скромније да не би евентуално засенили госте и тако им причинили непријатност. Иако су Французи у Паланци имали понекад утисак да су се остали грађани одевали чак боље од њих, то је могло да важи само за танак слој боље стојећих грађана попут трговаца, лекара, адвоката и официра, у чијим круговима су се они кретали. Грађанство из редова занатлија, ситних трговаца и чиновника одевало се знатно скромније. Углавном је преовлађивало такозвано „грађанско одело” мада од штофа скромнијег квалитета.³⁶ Жене-домаћице су код куће најчешће носиле нарочите сукње, такозвана „рекла”, док су хаљине носиле само у свечанијим приликама. Код деце чак није била реткост видети закрпе од парчића коже на карактеристичним местима на панталонама или капутићима, све у циљу веће издржљивости и дужег трајања.³⁷ Раширена је била и појава позајмљивања одеће од старије деце у породици или од рођака, нарочито међу сиромашнијим слојевима.

Кад је у питању била здравствена нега и лечење, ова француска породица је имала пуно среће са избором Смедеревске Паланке као места за живот. Ту су, поред неколицине других, ординирали и доктор Милоје Васић и др Манојловић, обојица свршени студенти медицине на париској Сорбони. Обојица су перфектно говорила француски језик, а др Манојловић је чак био и ожењен Францускињом. Поред несметане комуникације, породицу Анрија Плејуста је на ову двојицу доктора упућивало и њихово стручно знање у које су Французи имали пуно поверење и које је далеко превазилазило потребе лекара опште праксе. Будући да су били доброг здравља, њихова помоћ им није била потребна често.³⁸

³⁴ Исто, стр. 7.

³⁵ Марија Паула Благојевић II, стр. 4.

³⁶ Александар Митровић, стр. 10.

³⁷ Исто.

³⁸ Ауторизовани текст интервјуа са Маријом Паулом Благојевић, у поседу аутора, април 2000. године, стр. 3 (даље: Марија Паула Благојевић I).

Ни са школовањем деце није било већих проблема. Након пресељења у Југославију, школовање је прекинула једино Мими Плејуст, најмлађа ћерка Плејуста старијег, па је тај проблем решен тако да је она дописно завршила недостајући четврти разред Лицеја у француској школи у Београду.³⁹ Исте, 1935. године, најстарија ћерка Плејуста млађег пошла је у први разред основне школе у поменутој француској школи у Београду, која је била интернатског типа, и након годину дана, када је солидно научила српски језик, школовање је наставила у локалној основној школи. Њен млађи брат и сестре нису ни полазили у француску школу, већ су одмах похађали наставу у оближњој школи, на српском језику који су одлично научили. Двоје најстарије деце, током боравка у Југославији, завршило је и основну школу и гимназију и положило и велику матуру у Смедеревској Паланци.⁴⁰

Међутим, код задовољавања верских потреба није све ишло тако лако. Породица Плејуст је била католичке вере, која је представљала важан сегмент живота. Нарочито је побожна била старија госпођа Плејуст која је потицала из веома побожне породице. Њен брат се управо у то време заредио, да би након Другог светског рата у Француској постао уважени теолог и кардинал у Буржеу. Други чланови породице имали су знатно еластичнији став према вери. Пошто у Смедеревској Паланци није постојала католичка црква, Французи су били упућени на француску цркву у Београду коју су посећивали приликом значајнијих верских празника. Од тамошњег свештеника тражили су дозволу да посећују локалну православну цркву, али им је он препоручио да то не чине.⁴¹ Након тога преостало им је једино да посећују повремено мисе које су се, обично приликом великих празника као што су Божић и Ускрс, одржавале у касарни Петог коњичког пука „Краљица Марија” а за потребе војника и официра католика.⁴² Осим њих, тим мисама су присуствовали и други Французи и странци католици који су тада живели у граду. Са избијањем Другог светског рата касарна је затворена, па је и та, једина могућност, нестала. Тада је Анри Плејуст старији, у сарадњи са католичким свештеником из Београда, преуредио једну већу просторију у кругу своје фабрике и од ње начинио својеврсну капелу. Повремено је, недељом, долазио свештеник који је држао мису којој су, поред локалних малобројних католика, у великом броју присуствовали Словенци - избеглице који су у Смедеревској Паланци нашли прибежиште.⁴³

³⁹ Исто, стр. 4.

⁴⁰ Исто, стр. 3.

⁴¹ Исто, стр. 4–5.

⁴² Марија Паула Благојевић и Марија Јаковљевић, стр. 5.

⁴³ Ауторизовани текст интервјуа са Љубом Радосављевићем, у поседу аутора, јул 2000. године, стр. 2, (даље: Љуба Радосављевић).

Породица Плејуст у очима суграђана

Иако странци, чланови породице Плејуст на сваком кораку су могли да се увере да су у пријатељској земљи. У време њиховог доласка у граду су још била свежа сећања на посету француских ветерана из 1926. године.⁴⁴ Пошто су свуда радо примани, њихов друштвени живот био је врло интензиван, али је пре свега зависио од познавања српског језика. На примеру учења језика, јасно се могу уочити генерацијске разлике унутар породице. Најстарији чланови породице, тј. Анри Плејуст старији и његова супруга никада нису научили српски језик, осим неколико куртоазних речи. Средња генерација, Плејуст млађи и његова супруга, као и његова сестра Мими савладали су језик без већих проблема, али је у њиховом говору могао да се примети страни нагласак. За разлику од њих, четворо деце Плејуста млађег говорила су српски перфектно, без нагласка, а на том језику су се и школовали. Није био редак случај да су српски језик говорила чак и у кући.⁴⁵ Три генерације у породици такође су се различито прилагодили новој средини. Прилагођавање је било потпуно код најмлађих, делимично код средње генерације а најтеже и површно код најстарије генерације, којој је било и најтеже.⁴⁶

Због проблема с непознавањем језика, првих неколико месеци боравка у Југославији, чланови породице Плејуст били су упућени на своје сународнике које су затекли у Смедеревској Паланци. Најчешће су комуницирали са инжењером Рожеом Пјером и његовом породицом, као и са Андре Мантуом, директором *Јасенице АД*.⁴⁷ Али, како је убрзо дошло до поменутог сукоба између њих, њихови односи су захладнели и свели се на куртоазну комуникацију. Врло добре односе имали су у то време и са домаћим људима који су говорили француски – пре свих са докторима Васићем и Манојловићем, неколицином професора Гимназије и командантом Петог коњичког пука Краљице Марије, извесним Перовићем чије су супруга и ћерка добро говорила француски.⁴⁸

Сви ови контакти одржавани су махом у слободно време, кога није било много, осим недељом. У слободно време, најстарији су имали обичај да се прошетају градом или непосредном околином, затим да у најбољој кафани у граду, хотелу Централ, седну и попију кафу, или код куће прочитају неку књигу или часопис, које је, у својству председника локалног огранка Друштва пријатеља Француске, набављао доктор Васић. На-

⁴⁴ Марија Паула Благојевић II, стр. 2.

⁴⁵ Исто. Марија Паула Благојевић I, стр. 3.

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ Исто, стр. 3.

⁴⁸ Марија Паула Благојевић I, стр. 3.

рочито су били одушевљени корзом, на коме су често виђали официре са припасаним сабљама како шетају са супругама, што је за њих био врло интересантан призор. Симпатичну слику пружао им је и изглед главне улице која је за време шетње корзом била закрчена столовима и столицама изнетим испред кафана који су, због неравног тротоара, стајали накривљени у разним правцима.⁴⁹ Стари Плејуст се није ни у Југославији одрекао своје велике страсти – лова. Из Француске је донео две ловачке пушке и са својој ћерком Мими, која је била једина девојка-ловац у околини, постао регуларни члан ловачког друштва *Јасеница* и редовно одлазио у лов. Његова супруга, старија госпођа Плејуст, живела је најповученије и, за разлику од осталих чланова породице, никада није успела да се интегрише у ново друштвено окружење.

Анри Плејуст млађи био је у слободно време врло активан у спортом животу града, као један од најбољих играча фудбалског клуба *Јасеница*. Још увек млад човек, он је често, са супругом, одлазио на игранке, нарочито зими, а волео је и да шета корзом.⁵⁰ Мими Плејуст, која је у тренутку доласка у Југославију имала једва 16 година, такође се врло брзо уклопила у нову средину. Иако је помагала оцу и брату у фабрици, имала је времена и за дружење, пре свих са ћерком команданта пука. Њих две су заједно ишле у касарну да уче јахање, одлазиле су код Рожеа Пјера да играју тенис на његовом игралишту које је сам саградио. Било је чак и, додуше неуспешних, покушаја скијања на околним брдима.⁵¹ Мими Плејуст је била и члан Соколског удружења, одлазила редовно на вежбе. Соколима се придружила убрзо по доласку у Паланку на наговор своје другарице Соње Перовић која је била члан одраније.⁵² Мими Плејуст је чак била члан женске соколске екипе Смедеревске Паланке на слету у Софији, у Бугарској. О томе постоји и симпатично сведочанство у виду фотографије младе Францускиње у шумадијској народној ношњи.⁵³ И она је, у пратњи другарица, радо одлазила на игранке, где је једном приликом упознала и свог будућег мужа. Игранке, које су често посећивали млађи чланови породице Плејуст, за младе у Смедеревској Паланци између два светска рата представљале су врхунски вид забаве. Биле су организоване обично поводом неког пратника или недељом.

⁴⁹ Марија Паула Благојевић II, стр. 5.

⁵⁰ Ауторизовани текст интервјуа са Чаславом Влајићем, у поседу аутора, август 2000. године, стр. 2, (даље: Часлав Влајић).

⁵¹ Марија Паула Благојевић I, стр. 4.

⁵² Ауторизовани текст интервјуа са Маријом Паулом Благојевић о њеном чланству у Соколима, у поседу аутора, новембар 2000. године, стр. 1, (даље: Марија Паула Благојевић III).

⁵³ Исто.

Најлакше су се у нову средину уклопила деца. Са друговима из школе и са децом из комшилука најчешће су време проводили у игри. Деца Плејустових, Клод, Томи, Жаклина и Марина, која су имала велику слободу када је у питању било дружење са друговима из школе и из суседства, ишла су код друге деце, али су и она долазила код њих.⁵⁴ Често су деца остајала на ручку тамо где су се затекла. Долазили су једни другима на рођендане, имендане и сличне прославе, а на њихово дружење гледало се благонаклоно. Није било озбиљних конфликта нити су мали Французи потенцирали своје боље материјално стање у односу на српску децу. Васпитавање деце, иначе, веома је озбиљно схватано у породици. Отац је децу учио да раде, дајући им мале задатке у фабрици, а мајка им је редовно помагала у учењу, да би остали добри ђаци. Сви су се трудили да деца знају када је време за учење, за рад а када за игру и забаву.⁵⁵

Још један од популарних видова забаве биле су и породичне посете пријатељима, нарочито у време слава. Тај обичај Французи су упознали тек по доласку у Југославију и веома им се допао, па су се радо одазивали позивима на славе. Гостопримство су узвраћали обично поводом Нове године, када су у своју кућу позивали људе код којих су били на слави.⁵⁶

Слава је представљала важан догађај у животу сваке породице у Паланци. Она је представљала и значајан друштвени догађај пошто се тог дана у кући окупљао велики број људи, од рођака, пријатеља, пословних сарадника и колега до суседа. Кроз кућу слављеника умело је у то време да продефилије и више десетина људи с обзиром на то да се начин прославе славе у граду у то време веома разликовао од начина на који се она данас слави.⁵⁷ Градска слава се у периоду између два светска рата у Смедеревској Паланци најчешће састојала из два дела, преподневног и поподневног. Већина градских породица имала је доста рођака на селу, који су на славу долазили пре подне и остајали на ручку, као што је био обичај на селу. Поподне, у госте је долазило грађанство које је послуживано на специфичан начин. Тај поподневни део славе се још називао и „примање”. Домаћин би такозвану „славску собу” наместио клупама и столицама (које су у случају пријатног времена могле да се поставе и у дворишту) и ту сместио госте. Они су затим били послуживани искључиво славским житом, вином, ракијом, ситним колачима и кафом.⁵⁸ Обичај је био да се за славу спреми неколико врста колача, некад и десет или петнаест, али је сваки гост, по неписаном правилу, узимао само три колача. Пошто је узео своја три колача, гост би добио кафу која је

⁵⁴ Љуба Радисављевић, стр. 2.

⁵⁵ Часлав Влајић, стр. 2.

⁵⁶ Марија Паула Благојевић и Марија Јаковљевић, стр. 2.

⁵⁷ Александар Митровић, стр. 4.

⁵⁸ Исто.

била дискретан знак да је време да своје место на клупи или столици уступи другом госту и захвали домаћину на гостопримству.⁵⁹

Породица Плејуст редовно је виђана на славским „примањима”, махом у кућама људи са којима су се иначе виђали или пословно сарађивали. Крсна слава као јединствено српски обичај, била је Французима веома интересантна. То је за њих било место где су упознавали своје нове суграђане, где су били у прилици да науче понешто о њиховом менталитету, култури, навикама... Они су такве посете схватили озбиљно и на славу на коју су позвани одлазили су породично. Пошто је сезона слава зими, да не би код домаћина стигли са прљавом обућом, осмислили су „систем” преобувања. Како су се аута врло брзо одрекли, на славе су ишли двоколицама, до којих су стизали обувајући специјалне „каљаче” преко обуће које су скидали тек на улазу у кућу у којој се славило.⁶⁰ У кући домаћина, имали су исти третман као и други гости и пролазили су исту процедуру послуживања. Оно што им се чинило неразумљивим, био је обичај да се узму само три колачића иако је на послужавнику стајало најмање десетак врста колача. За онима које нису успели да пробају, неутешно су жалили.⁶¹ На српским славама их је нарочито забављао приказ који су представљале девојке које су послуживале. У већини градских кућа био је обичај да се за послуживање на слави ангажује неколико девојака пошто је број гостију који су долазили на славу, односно на честитање славе био велики. Те девојке су морале да воде рачуна ко се од гостију колико пута послужио и када је време да добије кафу и да потом оде. Слика тих девојака које су биле „на мукама” ужурбано се преслишавајући ко је и када добио колико колача била је Французима бескрајно симпатична и забавна.⁶²

Уопште, односи са локалним становништвом били су увек добри. Пре него што су дошли у Југославију, по сведочењу Мими Плејуст, већина њих није ни знала где се налази Србија или Југославија али су били свесни да иду у пријатељску земљу и међу људе који су наклоњени Француској и Французима.⁶³ Отац породице, Анри Плејуст старији, због савезништва у Првом светском рату веома је ценио Србе и било му је драго да живи међу њима. И поред тога све их је, по доласку, изненадило у којој мери је изражавано то пријатељство. Према њима су сви били предусретљиви, отворени, непосредни, спремни да помогну...

Са друге стране и слика коју су Срби имали о њима била је веома позитивна. Свуда су прихватани као људи високе културе, вредни, поштени

⁵⁹ Исто, стр. 5.

⁶⁰ Марија Паула Благојевић и Марија Јаковљевић, стр. 4.

⁶¹ Исто, стр. 5.

⁶² Исто.

⁶³ Марија Паула Благојевић II, стр. 2.

и окренути породичним вредностима. Иако су били много бољег имовног стања живели су релативно скромно и нису се постављали изнад других добростојећих породица у Смедеревској Паланци.⁶⁴ Према локалном становништву односили су се са пуно увиђавности, што су људи веома ценили. Уколико је неком њиховом разговору, било пословном било приватном, присуствовао неко од домаћих људи, користили би искључиво српски језик за споразумевање, што је доприносило својеврсној атмосфери поверења. Није била реткост и да су им се људи обраћали за помоћ, махом новчану, коју обично нису никоме ускратили.

Као послодавци остали су упамћени као изузетни професионалци који су се према радницима односили са поштовањем и коректно их плаћали, често боље него неки домаћи фабриканти. На послу, Анри Плејуст млађи, иако инжињер, није се либио да стане за струг и у радничком комбинезону, заједно са радницима, одради неки посао.⁶⁵ Заузврат, од радника су тражили посвећеност раду, прецизност и педантност. И према послузи су се односили на сличан начин. Пре свега у кући се знало шта је чији посао и свако је био плаћен тачно за оно што је радио. Обезбеђивали су им пристојан смештај, исхрану и увек бољу зараду од оне коју су могли да добију на другом месту.⁶⁶

Готово идилични односи породице Плејуст са својим новим суседима нарушени су само у једној прилици, у данима након атентата на краља Александра II Карађорђевића у Марсеју. Исте вечери, њихов пријатељ, командант пука послао је једног војника да њих, али и друге Французе у граду, упозори да не излазе из својих кућа због револта домаћег становништва према Француској у којој је смртно страдао краљ.⁶⁷ Као знак жалости, они су на својој кући истакли државну заставу са једва приметним црним флором, у складу са обичајима у Француској, уместо црног барјака како је то рађено у Србији. То су многи протумачили као провокацију и пркос па су многи пролазници, претећим стискањем песница и погрдним повицима изражавали свој револт. Срећом, све се завршило на томе и већ после неколико дана све се вратило у нормалу.⁶⁸

Колико су односи између Француза и Срба у Смедеревској Паланци били добри и колико су се једни према другима односили без предрасуда сведочи и удаја Марије Плејуст за младића српске националности, непосредно пред почетак Другог светског рата. Брак је склопљен након једне године вереничког периода, у складу са ондашњим обичајима. Родитељи

⁶⁴ Марија Паула Благојевић I, стр. 5.

⁶⁵ Часлав Влајић, стр. 1.

⁶⁶ Марија Паула Благојевић I, стр. 4.

⁶⁷ Исто.

⁶⁸ Марија Паула Благојевић и Марија Јаковљевић, стр. 2.

Марије, односно Мими Плејуст како су је сви звали, пристали су на тај брак без предрасуда пошто је у питању био младић који је радио у њиховом предузећу и кога су познавали као поштеног и вредног радника.⁶⁹ Због верских разлика склопљен је грађански брак а оба супружника су задржала своју веру. Због тога, у њиховом дому су се без разлике празновали и католички и православни верски празници.⁷⁰

Рат, разочарање и одлазак из Југославије

После неколико проблематичних година, периода привикавања на нове услове и рашчишћавања пословних односа са *Јасеницом АД* чинило се да је долазило време када је породица Плејуст могла да се нада благостању. То, међутим, није дозволила све тежа политичка ситуација у Европи која је неминовно водила новом рату. Одвојени од своје матице, Французи у Паланци су били неми посматрачи све већег урушавања француске моћи у Европи и све већег успона Немачке, земље коју су сматрали непријатељском.⁷¹ Традиција француско-немачког сукобљавања оцртавала се тако и у схватањима породице Плејуст. Они су били сведоци и све већег утицаја Немачке у Југославији, што им је уливало додатно неспокојство.

Тај осећај неспокојства потенциран је и све чешћим распитивањем југословенских власти за могућности *Предузећа Анри Плејуст* да ради за војне односно ратне потребе државе. О томе су сведочили и учестали позиви на војне вежбе које је од пролећа 1940. године добијао супруг Марије Плејуст, Радован Благојевић, што је додатно забрињавало породицу. Дирљива је упорност са којом је стари Плејуст покушавао да свог зета ослободи војне обавезе. Већ средином јуна 1940. године он је од Индустријског комитета Штаба прве армијске области у Новом Саду тражио да се Радован Благојевић ослободи сваке војне обавезе тврдећи да би без њега производња у појединим одељењима фабрике била потпуно онемогућена.⁷² Да би био што уверљивији, Плејуст је наводио како је његов зет у преузећу био задужен за вођење поверљиве документације, за технички рад у дирекцији, за набавку материјала и за заступање предузећа пред југословенским властима. Без њега, један део радника би остао беспослен а предузеће не би могло да извршава евентуалне радове за југословенску војску.⁷³

⁶⁹ Марија Паула Благојевић I, стр. 2–3.

⁷⁰ Исто, стр. 3.

⁷¹ Марија Паула Благојевић II, стр. 3.

⁷² АЈ, 65-554-1274, Допис Предузећа Анри Плејуст Индустријском комитету Штаба прве армијске области у Новом Саду, препис без броја, 4. март 1941. године.

⁷³ Исто.

Нешто касније, и Одсеку за мобилизацијске послове при Министарству трговине и индустрије Плејуст је ставио до знања да ће његово предузеће моћи да извршава свој ратни задатак само под условом да се војне обавезе ослободи Радован Благојевић, истовремено тражећи од тог одсека да интервенише код Индустријског комитета Штаба прве армијске области да се он заиста и ослободи.⁷⁴ Сви напори Анрија Плејуста да поштеди свог зета мобилизације, чак и по цену обустављања производње за војску остали су без резултата: 1. априла 1941. године Радован Благојевић је мобилисан па је почетак немачког напада на Југославију, само неколико дана касније, дочекао у униформи.⁷⁵ Тек тада, са избијањем рата у Југославији, наступили су за породицу Плејуст тешки дани.

Након пада Француске у пролеће 1940. године читава породица је доживела шок, а нарочито стари Плејуст који дуго није могао да се помири са тим. После тога, они више нису имали куда да се врате већ су остали у Југославији да заједно са својим суграђанима Србима деле исту судбину. Када је 1941. године дошло и до немачке окупације Југославије породица се нашла у незавидној ситуацији. Са статусом странаца из окупираних земља у исто тако окупираној земљи морали су да стрепе за своју безбедност. Наступила је и привредна криза, послова је било све мање па и фабрика није била успешна као раније.

Немачке окупационе власти су убрзо по успостављању своје команде у Смедеревској Паланци одузеле старом Плејусту оружје, иако је у питању било ловачко наоружање. Реч је била о ловачким пушкама уникатне израде које је Плејуст, заједно са својом ћерком Мими која је била једина девојка-ловац у граду и околини, користио и у Југославији.⁷⁶ Један од немачких официра долазио је касније током рата са понудом да те пушке, које су имале и изузетно богату резбарију и специјалне кожне футроле, откупи од Плејуста али је он то одбио.⁷⁷ Период окупације Србије од априла 1941. до октобра 1944. године био је за породицу Плејуст време искушења и притисака Немаца да њихово предузеће ради за потребе немачке војске.⁷⁸ Немци су чак у више наврата нудили и да фабрику откупе. Стари Плејуст, свесно ризикујући, упорно је одбијао такве понуде не желећи да, као носилац Легије части коју је стекао у рату против Немачке, сада ради за те исте Немце. Због тога је морао да отрпи повремене реквизиције материјала,

⁷⁴ АЈ, 65-554-1274, Допис Предузећа Анри Плејуст Индустријском комитету Штаба прве армијске области у Новом Саду, препис без броја, 1. април 1941. године.

⁷⁵ Исто.

⁷⁶ Марија Паула Благојевић II, стр. 3.

⁷⁷ Исто.

⁷⁸ Марија Паула Благојевић II, стр. 3.

⁷⁹ ИАВВ, фонд Ратна штета, Пријава ратне штете Предузећа Анри Плејуст бр. 211/ХП, списак бр. 1: Реквизиције за време окупације.

алата и машина из своје фабрике које су Немци односили без икакве надокнаде. Немци су односили све од писаће машине преко француских кључева, лима, дасака и сијалица до колица за песак и сличних ствари. Једном приликом су чак својим камионима срушили и главну капију на улазу у предузеће.⁷⁹ И поред тога, сви су се надали завршетку рата и бољим данима. Међутим, старији Анри Плејуст није доживео крај немачке окупације преминувши у лето 1944. године, непосредно пред ослобођење Србије. Остали чланови породице нестрпљиво су очекивали крај окупације надајући се да ће се све вратити на старо и да ће фабрика поново почети успешно да ради као раније. Предузеће је, међутим, током рата претрпело знатну штету. Реквизиције од стране Немаца коштале су предузеће близу 30.000 динара, прирези за издржавање окупационе војске износили су за све ратне године око 130.000 динара, прирези за издржавање југословенске армије током 1945. године изнели су близу 90.000 динара, штета услед блокаде новца и секвестра предузећа је износила око 95.000 динара док је само штета услед замене новца после рата износила преко 860.000 динара.⁸⁰ Од одштетног захтева који је износио укупно 992.000 динара, послератне власти признале су као ратну штету само износ од 682.000 динара.⁸¹

Супротно њиховим очекивањима, нове власти су на Французе у Паланци гледале са подозрењем и неповерењем видевши у њима капиталисте, изабљиваче и народне непријатеље, а без икаквог основа. Иако је фабрика радила више-мање нормално, за породицу Плејуст уследио је живот „на тачкице”, живот људи који су стално били под присмотром због својих, сасвим природних и нужних, контакта са француском амбасадом у Београду. Њихово предузеће избегло је први талас национализације 1946. године али је стављено под управу месних власти тако да је Анри Плејуст млађи, до краја рата директор и власник предузећа, постао обичан службеник.⁸² Неколико највреднијих машина које су служиле за израду зупчаника (две машине типа глизон, једна машина типа бирнацки и једна машина типа маг) је однето из предузећа и стављено на располагање Министарству народне одбране ФНРЈ.⁸³ Међутим, месецима касније и сам Анри Плејуст је могао да се увери да су те машине стајале на железничкој станици у Младеновцу, где су потпуно зарђале а да нису послужиле ничему.⁸⁴ Тек 1948. године

⁷⁹ ИАВВ, фонд Ратна штета, Пријава ратне штете Предузећа Анри Плејуст бр. 211/ХП, списак бр.1: Реквизиције за време окупације.

⁸⁰ Исто, списак бр.1, 2, 3, 4 и 5.

⁸¹ ИАВВ, фонд Ратна штета, Закључак Комисије за ратну штету среза Јасеничког бр. 211/ХП, 20. август 1945. године.

⁸² Марија Паула Благојевић II, стр. 3.

⁸³ Архив Србије, фонд Министарства финансија НР Србије (Г 233), кутија 836, Решење Владе НР Србије, препис без броја и датума.

⁸⁴ Марија Паула Благојевић II, стр. 3.

уследио је и најтежи ударац – национализација предузећа. Изгледало је да ће предузеће Анрија Плејуста успети да избегне национализацију пошто није поменуто на званичном списку предузећа која је требало национализовати према закону о национализацији индустријских предузећа из 1948. године који је заправо представљао допуну онога из 1946. године.⁸⁵ Међутим, месец дана касније, предузеће је ипак национализовано.⁸⁶ Власник предузећа није никада добио писано решење о национализацији па је покушавао да ту одлуку југословенских власти опозове чак и преко Француске амбасаде у Београду.⁸⁷ Овакав однос власти нове Југославије према њима изазвао је осећај дубоког разочарања, пре свега јер су чланови породице Плејуст навикли да се према њима сви опходе пријатељски и благонаклоно. Након једногодишње неуспешне борбе да поврати фабрику, Анри Плејуст млађи са мајком, супругом и четворо деце напушта 1949. године Југославију поневши са собом само неколико кофера, јер су им власти дозволиле само продају зграда за становање и намештаја.⁸⁸ У тих неколико кофера стало је свих 15 година живота које је породица провела у Југославији. Мими Плејуст, удата Благојевић, остала је са својом новом породицом у Смедеревској Паланци где и данас живи.

Боравак породице Плејуст у Југославији оставио је великог трага, пре свега на људима који су их познавали, који су радили за њих или се са њима дружили. Несумњив је њихов позитиван културолошки утицај на средину у којој су живели, пре свега захваљујући њиховој потпуној интеграцији у ново друштвено окружење у коме су се нашли. У том смислу, начин живота ове породице и њихова свакодневица нераскидиво повезана са животима њихових суграђана пре је изузетак него правило, поготово ако се узме у обзир да су у исто време али у много већем броју у Бору боравили Французи који су живели у посебном, строго одвојеном насељу, где су имали своју школу, цркву, лекаре и врло ограничене контакте са домаћим становништвом.

⁸⁵ АС, Г 233, кут. 837, Списак регистрованих индустријских предузећа која нису обухваћена Законом о национализацији.

⁸⁶ Службени гласник НР Србије, бр. 26, Исправка указа Президијума Народне скупштине НР Србије о проглашењу предузећа која су од значаја за републиканску привреду од 7. маја 1948. године, 12. мај 1948. године, стр. 127.

⁸⁷ Марија Паула Благојевић I, стр. 2.

⁸⁸ Исто.

Summary

Everyday-Life of the French Family Playoust in Serbia and Yugoslavia (1934–1949)

Key words: France, Serbia, Yugoslavia, the Playoust family, everyday life, economic relations, Smederevska Palanka

Many firms with foreign capital, among which the French one made up a considerable part, were active in Yugoslavia during the inter-war period. The investment of capital didn't signify only investment of money or transfer of technology and know-how, but also circulation of people and ideas which often connected quite distant countries. Part of that „living bridge” which connected Yugoslavia and France in that way, were members of the Playoust family who moved in 1934 as a consequence of the great economic crisis, together with their firm for making cogs and machine-maintenance, from Tourcoing, a well-known centre of textile industry, to Smederevska Palanka.

In this small town where the initial industrialization was only just beginning and which harbored only few Frenchmen who worked in the *Jasenica* wagon factory, which was also owned by French capital, the Playoust family, comprising several generations, was compelled to introduce considerable changes in their way of life so as to blend with the local community. These changes included changes in lodging, clothing, food, everyday life-rhythm, doing business, associating, education... The result of these changes which were quite small in some segments of life and very significant in others, was a very successful integration, particularly of the younger family members in the social environment in which they elicited credit and respect of their Serbia fellow-citizens. With these same fellow-citizens the Playoust family survived all the tribulations of the WWII, only to be unexpectedly bitterly disappointed after it: in the course of nationalization they were deprived of their firm and everything they acquired in Yugoslavia until 1949. When they left, they took along only fifteen years of experience of living and working in a country they thought they had got acquainted with.

УДК 355.014:358.4(497.1)»193»
327:355(497.1:437)»193»

НАБАВКА ВАЗДУХОПЛОВНОГ МАТЕРИЈАЛА ИЗ ЧЕХОСЛОВАЧКЕ ЗА ПОТРЕБЕ ВАЗДУХОПЛОВСТВА ВОЈСКЕ И МОРНАРИЦЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Др Драган АЛЕКСИЋ
Институт за новију историју Србије
Мр Небојша ЂОКИЋ

АПСТРАКТ: Почетком тридесетих година Краљевина Југославија се у увозу авиона и опреме за ратно ваздухопловство преоријентише с Француске, која почиње да заостаје у ваздухопловној техници, ка другим европским земљама. Од 1930. до 1935. најзначајнији снабдевач Ваздухопловства војске и морнарице Краљевине Југославије постаје Чехословачка. У раду се разматрају, пре свега, технички чиниоци који су довели до промене снабдевача овог, у ратној доктрини све значајнијег вида оружаних снага. Приказивање типова и тактичко-техничких карактеристика авиона омогућиће да се направи поређење у којој мери је југословенско ратно ваздухопловство држало корак с развојем ваздухопловне технике у свету.

Кључне речи: Краљевина СХС, Француска, Чехословачка, војно ваздухопловство, борбени авиони, авио-индустрија

Југословенско ратно ваздухопловство настало је из ратног ваздухопловства Краљевине Србије, које је формирано током балканских ратова када су се, крајем 1912. године, са школовања у Француској вратили први српски авијатичари.¹ Основу за формирање ваздухопловства у Краљевини

¹ Тадија Сондермајер, *Наше ваздухопловство*, Јубиларни зборник живота и рада СХС I XII 1918–1928, Београд, 1929, стр. 572–573.

СХС су представљали авиони „Српске авијатике” и ваздухопловни материјал који су оставиле француске јединице после евакуације с овог простора крајем 1919. године.² У војсци новоформиране државе Јужних Словена на ваздухопловство се гледало као на помоћни род који је требало да омогући армији да однесе победу у рату. Међутим, значај овог рода оружане силе се повећавао у складу с напредовањем технике и развојем ратних доктрина.³ Иако је у војсци постојала свест о развоју ваздухопловних снага, опремање ваздухопловства одвијало се у складу с економском снагом земље.⁴ Основни извори набавке авиона и опреме у првим послератним годинама били су из немачких ратних репарација и из увоза. Упоредо се, од средине двадесетих година, у земљи ствара и домаћа ваздухопловна индустрија, која до краја међуратног периода није могла да задовољи ни основне потребе за попуњавањем формације како бројем тако ни структуром потребних авиона.⁵

После Првог светског рата, до краја двадесетих година, у Европи је, углавном на иницијативу Француске, доминирала политичка активност за очување мира и јачање колективне безбедности. У таквим условима смањена је потреба за ратним авионима, што је довело до стагнације у целокупној светској ваздухопловној индустрији.⁶ Француска, водећа сила у примени нових идеја у ратном ваздухопловству у периоду пре и за време Првог светског рата, крајем двадесетих година почиње да заостаје. На то је, пре свега, утицала француска копнено-поморска доктрина, која је на основу искуства из Првог светског рата, у коме су Французи претрпели огромне губитке, истакла изразито дефанзивну стратегију у будућем рату. Изградња одбрамбене Мажино линије прогутала је огромна материјална средства и успорила темпо модернизације француске армије.⁷ Помањкање нових идеја у ваздухопловној индустрији довело је до заостајања ратног ваздухопловства. Како развој војне технике произилази из ратне доктрине, француско наоружање све мање одговара Краљевини Југославији, која од-

² Чедомир Лањић, Огњен Петровић, Небојша Ђокић, *Српска авијатика на Солунском фронту*, Српска авијатика 1912–1918, Београд, 1993, стр. 147.

³ Још 1934. године Британци су извештавајући о југословенској армији констатовали: „То је пешадијска армија утемељена на снази мишића и дубоко уверена у своје борбене квалитете”. Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1931–1938*, knj. 2, Београд–Загреб, 1986, стр. 378.

⁴ Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS-Jugoslavije 1922–1935*, Београд, 1993, стр. 24. Од истог аутора, *Između vojske i politike – Biografija generala Dušana Trifunovića 1880–1942*, Београд, 1997, стр. 143.

⁵ О настанку ваздухопловне индустрије у Југославији видети: Nikola Žutić, *Avioindustrija i vazduhoplovstvo u Kraljevini Jugoslaviji*, 1918–1945, Београд, 2004.

⁶ Nikola Žutić, *Avioindustrija i vazduhoplovstvo u Kraljevini Jugoslaviji*, стр. 8–9.

⁷ Z. Rendulić, *Vazduhoplovne doktrine*, стр. 57–61.

бија да прихвати француску дефанзивну доктрину⁸ и окреће се Чехословачкој, која од почетка тридесетих година добија доминантну улогу у снабдевању југословенског ратног ваздухопловства.

Набавке и лиценце из Чехословачке

Чехословачка Република и Краљевина Југославија су одржавале врло присне односе а пошто су биле и чланице Мале антанте и њихова војна сарадња била је на високом нивоу. Успешна чехословачка ваздухопловна индустрија произвела је много различитих цивилних и војних типова, од којих су многи нуђени и демонстрирани у Краљевини СХС, још од почетка двадесетих година. Први чехословачки војни аероплан који је летео ван граница Чехословачке био је извиђач *šmolik Šm-1.33* послат у Краљевину почетком двадесетих.⁹ Током исте деценије извршена су у Краљевини СХС приказивања и пробе већег броја чехословачких аероплана: лаки тренажни *avia ВН-20* (у Новом Саду 1924),¹⁰ бомбардер *šmolik Š-6* (турнеја са четири авиона по земљама Мале антанте августа–септембра 1924),¹¹ извиђачки аеро *A-12* (посета Крагујевцу са три авиона крајем септембра 1924. године),¹² школски *letov Š.18* (презентација 1926),¹³ ловачки *škoda D.1* (приказ и пробе *škoda D 1.14* у 1928),¹⁴ ловачки *avia ВН-33* (пробе вршене код нас у јесен 1928) и других.

⁸ Извештавајући о развоју војне мисли у Југославији Британци, средином тридесетих година, закључују „Југословени, међутим, мрзе француску дефанзивну доктрину и свуда исповедају дух офанзиве по сваку цену. Они рачунају на свој природни борбени инстинкт и своје боље познавање услова ноћне борбе, као на чиниоце који ће им омогућити да однесу победу над технички боље опремљеним непријатељем”. *Ž. Avramovski, Britanci... II*, str. 378.

⁹ *Vaclav Nemeček, Česko-slovenska letadla (I) 1918–1945*, Praha, 1983, str. 24–26. Оригинална ознака *Šm-1* промењена је 1922. године у *Š-M-1*, а 1923. у *Š-M-2*, односно *Š-2*.

¹⁰ Књижица летења пилота Јанка Маркићевића (у даљем тексту: Књижица летења Ј. Маркићевића), у власништву Милана Мицевског. *Avia ВН-20* је био двокрилни, тренажни аероплан, једносед, предвиђен за обуку и тренажу пилота ловаца. Уместо њега Ваздухопловство војске је набавило француске аероплане *Gurdu Leser* који су касније лиценцно произвођени у „Змају”. *Jane’s all the worlds aircraft 1926*, London, 1926, str. 103b.

¹¹ *Jiri Rajlich, Jiri Sehnal, Československe letectvo 1918–1924*, Kolinske noviny, str. 4. Шмолик *Ш-6* је био двокрилни, двоседи бомбардер, опремљен мотором мајбах од 260 К. *Jane’s all the worlds aircraft 1926*, London, 1926, str. 103b. Југословени су сматрали да је овај аероплан недовољно моћан и уместо њега су планирали набавку далеко моћнијих француских *Breget XIX B2*.

¹² *Jiri Rajlich, Jiri Sehnal, Československe letectvo 1918–1924*, Kolinske noviny, str. 5. *Aero-12* је двокрилни, двоседи извиђачки аероплан опремљен мотором мајбах од 260 К. *Jane’s all the worlds aircraft 1926*, London, 1926, str. 100b. Југословенско Ваздухопловство војске је уместо њега наручило из Француске извиђачки потез *XV* као и серијску производњу домаћих авиона физир мајбах, опремљених истим мотором.

¹³ *Летов Ш-18* је школски аероплан за почетну обуку пилота, двокрилац, опремљен мотором Валтер од 60 К. *Jane’s all the worlds aircraft 1926*, London, 1926, str. 107b.

¹⁴ Књижица летења Ј. Маркићевића. Ловачки аероплан *škoda D.1* је у ствари лиценцно произведен француски ловац *Девоатен*.

Међутим, прве испоруке ваздухопловног материјала из Чехословачке састојале су се од већег броја мотора блеск (blesk) које је чехословачка фирма Бретфелд Дањек (Breitfeld-Danek) извезла у Краљевину СХС током 1922. и 1923. године.¹⁵ Ови мотори су углавном уграђивани на хидроавионима домаће конструкције. Интересантно је да се на основу једне објављене фотографије хале у фабрици Икарус може закључити да су можда и саме Икарусове фабричке хале стигле из Чехословачке.¹⁶

Чехословачки хидроавиони на Превлаци

Крајем двадесетих година на Превлаци је формирана заједничка југословенско-чехословачка противаеропланска школа гађања. Пошто у близини није било погодних аеродрома за вучу, као мета су служили југословенски хидроавиони. Међутим, како Југословени у то време нису имали погодан хидроавион не само за вучу мета него ни за борбену употребу, Чехословаци су решили да њихова ваздухопловна индустрија преправи један од својих проверених аероплана у хидроавион, који не само да би се користио на Превлаци већ би се и понудио југословенском поморском ваздухопловству као стандардни борбени хидроавион.¹⁷

Развој хидроавиона је започет још 1926. године па је прототип¹⁸ новог хидроавиона аеро А-29 (Аеро А-29) с мотором перун II од 240 КС први пут полетео октобра 1926. а већ 9. децембра те године чехословачко МВ је код фирме „Аеро” наручило још пет хидроавиона истог типа. Један од њих је требало да добије јачи мотор шкода Л од 450 КС¹⁹ али се од тога одустало па је свих пет серијских примерака добило моторе перун. Премда се хидроавион аеро А-29 добро показао на Превлаци, Југословени су се одлучили за домаћи извиђачки хидроавион ИО и немачки хидроавион ДоД. Чехословачко Министарство војске је јуна 1930. послало четири хидроавиона аеро-29 на Превлаку где су у саставу посебног одељење (détachement v Kumboru) све до 1936. године коришћени у напред помињаној

¹⁵ René Grégr, *Jugoslávské námořní letectvo a naše letadla*, L+K No 8/1995, str. 33. Блесак је био 6-цилиндрични мотор нормалне снаге 100 КС при 1400 о/мин. О раној производњи мотора у фабрици Breitfeld Danek детаљније видети у: *Jane's all the worlds aircraft 1926*, London, 1926, str. 25c.

¹⁶ На фотографији се јасно види да су сви натписи на зиду хале на чешком. René Grégr, *Jugoslávské námořní letectvo a naše letadla*, L+K No 8/1995, фотогр. на 32. str.

¹⁷ René Grégr, *Jugoslávské námořní letectvo a naše letadla*, L+K No 8/1995, str. 33.

¹⁸ Реч је о серијском аероплану Аеро Аb-11 опремљеном са паром пловача. René Grégr, *Jugoslávské námořní letectvo a naše letadla*, L+K No 8/1995, str. 33; *Jane's all the worlds aircraft 1926*, London, 1926, str. 99b; *Jane's all the worlds aircraft 1930*, London, 1930, str. 91c.

¹⁹ Breitfeld Danek Perun II је имао нормалну снагу од 240 КС при 1400 о/мин. *Jane's all the worlds aircraft 1926*, London, 1926, str. 25c.

школи гађања.²⁰ Споменимо и да су се од краја 1935. па до времена минхенске кризе 1938. године у Боки Которској у школи гађања налазила четири чехословачка хидроавиона летов Ш-328V (Letov Š-328B). Интересантно је да југословенски меродавни фактори ни за њих нису показали никакво интересовање.²¹

Шмолик Ш-16Ј.1

Један од најславнијих типова чехословачке фабрике „Летов“ („Letov“ Vojenská továrna na letadla v. Praze) из Прага била је позната „шеснаестница“ (šestnactka). Тим именом назван је основни тип летов (Šmolik) Ш-16, који је конструисао инж. Шмолик (Alois Šmolik). Авион је био потпуно металне конструкције и представљао је врхунац конструкторског умећа и технологије свог времена. Израђена су два прототипа Ш-16 (полетели у децембру 1926. и августу 1927). Поред тога што су направљене још четири прототипске верзије модификацијом серијских примерака, „Летов“ је извршио испоруке Летонији (око 20 Ш-16 током 1927/28), Чехословачкој (63 Ш-16, 20 ШБ-16 и пет прототипова у периоду 1929–31) и Турској (16 Ш-16Т током 1929–30).²² Године 1929. започета је израда јединог хидроавиона Ш-16Ј (В) за југословенско Поморско ваздухопловство, насталог разрадом прототипске верзије Ш-316²³ и до новембра те године хидроавион је био довршен у фабрици „Летов“ у Прагу.²⁴ Прво полетање са Влтаве извршено је 1. децембра 1929. године.²⁵

Хидроавион означен фабричком ознаком Ш-16Ј.1 (Š-16Ј.1) је био опремљен мотором hispano 12 Hbr са редуктором номиналне снаге 500 КС

²⁰ René Grégr, *Jugoslávské námořní letectvo a naše letadla*, L+K No 8/1995, str. 33–34. Аеро А-29 је био двосед, двокрилни хидроавион, намењен за извиђање и вучу мета. Дужина му је била 8,80 м, размах крила 12,80 м, носећа површина крила 36,50 м², маса празног хидроавиона је била 1300 кг а нормална полетна 1680 kg. Максимална брзина лета, на површини мора, била је 190 км/ха а практични врхунац лета 5500 м. *Taschenbuch der Luftflotten 1927*, Munchen, 1927.

²¹ René Grégr, *Jugoslávské námořní letectvo a naše letadla*, L+K No 9/1995, str. 33.

²² Детаљнији технички опис аероплана Ш-16 видети у: *Jane's all the worlds aircraft 1930*, London, 1930, str. 96с и нарочито *Jane's all the worlds aircraft 1931*, London, 1931, str. 93с–94с. V. Nemeček, *Česko-slovenska letadla (I) 1918–1945*, Praha, 1983, str. 40; Ing. Jan Krumbach, *Letov Š-16 (část I)*, L + K, 1983; Malcolm Passingham, *Le Letov Š-16 (I, II, III partie)*, Avions, No47, 48 i 49 из фебруара, марта и априла 1997; Jiri Sehnal, *Česko-slovenská letadla ve svete*, ARTMI br.1/1992.

²³ Ознака Ј је стајала за Југославију, а V за „vodni“ тј. хидроавион. *Jane's all the worlds aircraft 1930*, London, 1930, str. 96с; René Grégr, *Jugoslávské námořní letectvo a naše letadla*, L+K No 9/1995, str. 32.

²⁴ Архив VII, пописник 17, к. 396. бр. 6, ф. 1, л. 11, Прилог 12, Списак хидроплана Поморског ваздухопловства са мирнодопским и ратним распоредом, техничким подацима и опремом. René Grégr, *Jugoslávské námořní letectvo a naše letadla*, L+K No 9/1995, str. 32.

²⁵ René Grégr, *Jugoslávské námořní letectvo a naše letadla*, L+K No 9/1995, str. 32.

при 2000 о/мин²⁶ и резервоарима од електрона,²⁷ док су му дуралуминијумски пловци били направљени по документацији фабрике „Дорнијер”. Фабричка испитивања на реци Влтави била су задовољавајућа и хидроавион је пребачен почетком 1930. у хидробазу Дивуље код Сплита. У пролеће те 1930. хидроавион шмолик је испитиван у III хидроавионској команди којом је у то време командовао капетан фрегате Ник. Стајнфл. На шмолику је долетео чехословачки пилот мајор Топић.²⁸ Испитивања су настављена на мору али после краћег времена установљено је да су пловци лоше заптивени, а услед слабе антикорозивне заштите јавила су се велика оштећења, како оплате тако и конструкције пловака. После краћих испитивања фабрика је прекинула развој хидро верзије Ш.16, а прототип је преузело југословенско Поморско ваздухопловство.²⁹

У Југославији је после тога извршена модификација хидроавиона Ш.16Ј уградњом нових пловака британске фирме „Шорт” (Short) и настављена интензивна експлоатациона испитивања заједно са пробама хидроплана хајкел Хе-8. На испитивањима предност је дата хајкелу и 1931. године била је предвиђена набавка 10 хидроавиона Хе-8, али због економске кризе која је наступила најпре је дошло до одлагања њихове набавке а затим се 1933. дефинитивно одустало од хајкела.³⁰ Шмолик је служио у Поморском ваздухопловству као једини примерак свог типа. Тај двокрилац са крилима великог размаха био је пројектован као извиђач даљњег дејства, и тако је званично и класификован у Поморском ваздухопловству мада је служио и за друге задатке.³¹ Тако се на пример 1932. године налазио при II

²⁶ Максимална снага мотора је била 580 К. *Jane's all the worlds aircraft 1931*, London, 1931, str. 35d. Наши аероплани бреге XIX су имали исте моторе hispano 12Hb али без редуктора. *Технички упут за аероплан Бреге XIX А, Б, С, Тун 1926*, Београд, 1930.

²⁷ Први те врсте израђени у „Летову”.

²⁸ „Новости у нашој хидро-авијацији”, *Јадранска стража*, бр. 6 (јуни) 1930, стр. 167 – фотографија.

²⁹ Ing. J. Krumbach, *Letov Š-16 (čast III)*; M. Passingham, *Le Letov Š-16 (I, II, III partie)*, Avions, N°47, 48 и 49 из фебруара, марта и априла 1997; Jiri Sehnal, *Ceskoslovenska letadla ve svete*, ARtMI 1/1991; René Grégr, *Jugoslávské námořní letectvo a naše letadla*, L+K No 9/1995, str. 32.

³⁰ René Grégr, *Jugoslávské námořní letectvo a naše letadla*, L+K No 9/1995, str. 32.

³¹ Његова званична класификација је била «Хидроплан за далеко извиђање». Летов Ш-16Ј је био двоседи двокрилац. Маса празних хидроавиона је била 1925 кг а нормална полетна маса 2910. Максимална брзина на површини мора је била 210 км/х, практични врхунац лета је био 5300 м. Хидроавион није имао бомбе али је зато имао релативно јако стрелачко наоружање: један синхронизовани пилотски митраљез, један удвојени извиђачки митраљез на турели и један извиђачки митраљез за гађање кроз реп. Архив VII, попосник 17, к. 396. бр. 6, ф. 1, л. 11, Прилог 12, Списак хидроплана Поморског ваздухопловства са мирнодопским и ратним распоредом, техничким подацима и опремом. У Поморском ваздухопловству називан је једноставно шмолик, а био је обележен бр. 300. Године 1938, извршена је ревизија обележавања (због увођења хидроплана До-Х који су добили бројеве од 301 на даље) па је шмолик добио нови бр. 191. У пилотским књижицама често је записиван и као шмолик 300 (шмолик 191) и као шмолик 191 ХС 500 К.

хидропланској команди у Дивуљама код Трогира.³² Хидроплан је дочекао Априлски рат мада није био у формацији ниједне јединице, иако је био у летном стању.³³

Авија-фокер (Ф. 39)

На самом почетку тридесетих, једномоторни бомбардери чинили су главнину бомбардерских снага у већини земаља у свету. Увођење тежих двомоторних бомбардерских типова текло је веома споро чак и у најразвијеним државама као што је била Француска – њени пукови за дневно бомбардовање имали су 1931. још увек бреге 19.³⁴ Слично је било и у Краљевини Југославији – почетком тридесетих, Ваздухопловство војске имало је у наоружању само једномоторне бомбардере бреге 19Б2, а нешто тежи, такође једномоторни, бреге 19/7 управо су улазили у службу. Подстакнуто новим теоријама и ставовима о ваздушном рату, о којима се нашироко писало у иностраној и домаћој стручној ваздухопловној литератури,³⁵ Ваздухопловство војске се заинтересовало за тешке бомбардере. У намери да пронађе одговарајући тип који би био погодан за увођење у наоружање, Команда је одлучила 1931. да набави мањи број тромоторних бомбардера различитих типова, ради упоредног испитивања њихових особина, пре доношења коначне одлуке о избору будућег типа „тешког бомбаша”. Из практичних разлога, сви изабрани типови опремљени су моторима јупитер, додуше нешто другачијим верзијама од домаћег модела тог мотора. Наручено је шест авиона три различита типа, по два немачка³⁶ дорниер До-У и јункерс Г.24 и два чехословачка авија Ф.39. Свих шест тешких бомбардера испоручено је 1932. године.³⁷

На основу искуства са својим успешним авионима фокер Ф.ВІІб-3м, холандска фабрика „Фокер” (Fokker) израдила је 1929. прототип (тада највећи у свету) тромоторног транспортера F-IX намењеног за ултрадуге

³² Архив VII, попосник 17, к. 396. бр. 6, ф. 1, л. 11, Прилог 12, Списак хидроплана Поморског ваздухопловства са мирнодопским и ратним распоредом, техничким подацима и опремом.

³³ Фотографије из Поморског музеја, Сплит.

³⁴ Детаљније видети у: С. Rougeron, *L'aviation de bombardement tome I*, Paris, 1936, нарочито стр. 183–238.

³⁵ Поред поменуте С. Rougeron, *L'aviation de bombardement tome I*, Paris, 1936. видети обавезно Р. Vauthier, *La doctrine de guerre du général Douhet*, Paris, 1935, у којој се даје детаљан преглед свих радова на ову тему и то не само Дуетових.

³⁶ Оба немачка типа набављена су преко ратних репарација.

³⁷ Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1931–1938*, knj. II, Zagreb/Beograd, 1986, стр. 136; Jiri Sehnal, *Česko-slovenská letadla ve svete*, ARtMI 1/1992; *Jane's All the World Aircraft*, 1978.

летове на рути Холандија – Источна Индија.³⁸ Прототип РН-АГА (с/п. 5106) први пут је полетео 26. августа 1929. а испоручен је холандском авио-превознику KLM 8. маја 1930. године.³⁹ Фабрика је направила 1930. само још један примерак, а у то време за F-IX заинтересовала се чехословачка фирма „Авија” (Avia), која је откупила лиценцна права.⁴⁰ Шеф-конструктор инж. Франтишек Новотни (František Novotny) развио је из холандског типа две „Авијине” верзије тешког бомбардера, чији су прототипови завршени почетком 1932. године. Паралелно са првим бомбардером F-IX-1 намењеном чехословачком РВ⁴¹ два бомбардера истог модела али названа Ф-39 конструисана су у фарбици „Авија” за Југославију. Ови авиони су били идентични са оригиналним F-IX изузев што су имали француске Gnome-Rhône моторе типа јупитер од 450 КС и двокраке дрвене елисе.⁴² Први авион F-IX намењен чехословачком ваздухопловству (Vojensko Letectvo, skr. VL) снабдевен моторима волтер јупитер (Walter Jupiter) VI полетео је 17. фебруара. Још пре тога 21. јануара полетео је први југословенски Ф.39.101. До половине 1934. произведено је још 12 бомбардера (11 F-IX за Чехословачку и један Ф.39 за КЈ), а 1935. и два цивилна транспортера авија F-IXD (за авиопревозника ČSA). Тиме је била завршена „Авијина” лиценцна производња са укупно 16 авиона на бази основног типа фокер F-IX.⁴³

Као што смо већ навели, у склопу набавке више типова тромоторних бомбардера купљена су два апарата Ф.39 (по цени од по 1.500.000 чехословачких круна по комаду), а такође и сублиценца, али до производње у Краљевини Југославији није дошло.⁴⁴ Први од југословенских бомбардера са иматрикулацијом Ф 39.101 полетео је први пут 21. јануара 1932. године са фабричким пробним пилотима Чернишем и Кочишем а иста посада је извела још неколико пробних летова између 25. и 27. фебруара да потврди

³⁸ Детаљнији технички опис авион фокер Ф-IX видети у: *Jane's all the worlds aircraft 1930*, London, 1930, str. 175c–176c i *Jane's all the worlds aircraft 1931*, London, 1931, str. 180c. О развоју фокера Ф-IX и његовом коришћењу видети у: John Stroud, *European transport aircraft since 1910*, PUTNAM, London, 1966, str. 483–484.

³⁹ John Stroud, *European transport aircraft since 1910*, PUTNAM, London, 1966, str. 483.

⁴⁰ John Stroud, *European transport aircraft since 1910*, PUTNAM, London, 1966, str. 38–39.

⁴¹ Први лет аероплана Авија Ф-IX-1 је изведен 17. фебруара 1932. године, више од три недеље после југословенског примерка Ф- 39-101. Bohumir Kudlicka, *Le bombardier Avia F-IX*, Air Magazine N°. 10, str. 17.

⁴² Bohumir Kudlicka, „Le bombardier Avia F-IX”, *Air Magazine* N°. 10, str. 21.

⁴³ John Stroud, *European transport aircraft since 1910*, PUTNAM, London, 1966, str. 38–39; Vaclav Nemeček, Pavel Tyc, *Atlas Letadel svezek 1 – Trimotorova dostavni letadla*, Praha, 1979, str. 52–53; Vaclav Nemeček, *Česko-slovenska letadla (I) 1918–1945*, Praha, 1983, str. 153–154; Josef Václavík, *Te ky bombardovací letoun Avia Fokker F-IX*, HPM 1/2000; E. Weal, R. Weal and R. Barker, *Combat Aircraft of World War Two*, London, 1977, str. 179; Bohumir Kudlicka, *Le bombardier Avia F-IX*, Air Magazine N°. 10, str. 11–29.

⁴⁴ Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1931–1938*, knj. II, Zagreb/Beograd, 1986, str. 136; Jiri Sehnal, *Česko-slovenská letadla ve svete*, ARTMI 1/1992.

квалитете авиона. Коначно 28. фебруара 1932. авион је прелетео до Новог Сада, где је предат југословенским званичницима. На другом апарату Ф 39.102 је 19. фебруара 1932. године је летео пилот Черни до аеродрома Чаковице ради извршења пробних летова. Ту је до 30. марта 1932. обављено најмање шест летова фабричких пилота Черниша, Бенеша и Селса а затим је авион испоручен Југославији.⁴⁵ Југословенски примерци имали су фабричке бројеве (továrny čísla) 13 и 14 (првих 12 су дати чехословачким F.IX), али као авиони за извоз добили су бројеве (vygobní čísla) 101 и 102 и експортну ознаку Ф.39.⁴⁶ Авион Ф.39, класификован у Ваздухопловству војске као дневни и ноћни бомбардер, био је тромоторни слободноносећи висококрилац мешовите конструкције погоњен са три француска мотора јупитер по 450 К. На југословенски захтев, осим француских мотора јупитер (један од стандардизованих мотора Ваздухопловства војске), на Ф.39 уграђена је инострана унутрашња опрема различита од оне на чехословачким авионима, а наоружање се такође разликовало.⁴⁷

Пошто је 1. октобра 1939. основана Падобранска школа, авије су биле ангажоване за бацање полазника I класе падобранаца у Ваздухопловству војске. У том периоду службе ови авиони су били преуређени за транспорт и бацање падобранаца, поставши први специјализовани авиони за ту намену. Преправке су изведене скидањем стрелачког наоружања и бацача бомби, проширивањем бочних врата и уграђивањем лаких склапајућих седишта у трупу. Бочна врата су служила само за улаз, а скакање се вршило кроз отвор репног стрелца испод задњег дела трупа.⁴⁸

Последња промена намене Ф.39 (транспорт ваздухопловног и другог особља и материјала) десила се пред Априлски рат, када су два стара

⁴⁵ Bohumir Kudlicka, „Le bombardier Avia F-IX”, *Air Magazine* N°. 10, str. 21.

⁴⁶ Josef Václavik, *Te ky bombardovací letoun Avia Fokker F-IX*, HPM 1/2000.

⁴⁷ Vaclav Nemeček, *Česko-slovenska letadla (I) 1918-1945*, Praha, 1983, str. 153; E. Weal, R. Weal and R. Barker, *Combat Aircraft of World War Two*, London, 1977, str. 179. По подацима објављеним у иначе веома поузданом немачком „Taschenbuch der Luftflotten 1934” фокер Ф. 39 је имао три мотора гиом снаге 450 К. Дужина аероплана је била 19,30 м, размах крила 27,17 м, висина 4,80 м, носећа површина крила 103,0 м². Максимална брзина аероплана је била 215 км/х, практични врхунац лета 4000 м а време пењања на 3000 м је било 27 минута. *Taschenbuch der Luftflotten 1934*, Munchen, 1934, str. 27. Након што су добили моторе ИАМ јупитер 9Ад, номиналне снаге 420 КС аероплан авија Ф. 39 су по нашим званичним подацима имали следеће тактично техничке податке. Укупна полетна маса је била 9277 кг (од тога корисна 3900 кг). Максимална хоризонтална брзина 217 км/х, практични врхунац лета 4600 м. Посада је бројала 7 чланова а аероплан је био наоружан са 7 митраљеза и могао је да носи 12 бомби од 100 или 200 кг. М. Ф. Турина, *Наоружање Краљевине Југославије*, Београд, 1938.

⁴⁸ Стојан Јовић, *Југословенско падобранство 1926–1990*, Београд – Горњи Милановац, 1995, стр. 47–50; Момчило Д. Вуковић, вазд. поручник, „Падобран”, *Ваздухопловни гласник*, бр. 5/1940; Станислав Јефтић из села Варош код Ражња, полазник I падобранског курса 939/40, изјава дата О. Петровићу, Т. Милетићу и Н. Ђокићу, 17. јануара 1999. у Вароши.

авија-фокера, са још 10 мобилисаних саобраћајних авиона, ушла у састав новоформиране самосталне Транспортне групе Ваздухопловства војске. Један Ф.39 (БР. 3211) био је, крајем марта 1941, још увек на ремонту у „Икарусу”.⁴⁹

У последњим годинама службе, оригинални мотори замењени су домаћим јупитерима од 420 КС, који су произведени по лиценци у раковичкој фабрици ИАМ.⁵⁰

Ловачки аероплани авија БХ. 33

Конструктори фабрике „Авија”, творци велике фамилије авиона познатих по скраћеници БХ (ВН), инжењери Бенеш (Pavel Beneš) и Хајн (Miroslav Haјn) развили су прототип ВН-21Ј (први лет 10. маја 1926) адаптацијом свог ловца ВН-21 (војна ознака В-21) на нови мотор GR jupiter 9Аб (или 9Ас) номиналне снаге 420 К.⁵¹ Пошто прототип није показао битна побољшања у брзини, пројектован је потпуно нови тип ВН-33. Први прототип са мотором волтер јупитер VII номиналне снаге 480 КС полетео је 27. септембра 1928, а два дана касније и други са мотором јупитер VI номиналне снаге 420 К.⁵² Службене пробе авиона са мотором верзије VI извршене су у октобру пред комисијом чехословачког Министарства народне одбране, а „Авија” је рекламирала свој нови авион као један од најбољих европских ловаца, што није било далеко од истине. Међутим, концепција је већ крајем двадесетих почела да застарева и мада је фабрика покушавала да одржи корак у техничком смислу, очекивани успех је изостао. Произведено је само девет ВН-33 (заједно с прототиповима). Године 1928, пет авиона је откупило VL (војна ознака В-33) а годину дана касније три су продата Белгији и један Пољској (само пољски примерак је имао јупитер

⁴⁹ AVII, П. 17, К. 375, Ф. 10, Д. 62, лист 1 (Извештај надзорног органа Ваздухопловства војске у „Икарбусу” инж. Саве Петровића, Пов. В. М. Бр. 1108 од 28. марта 1941. о броју авиона на ревизији у тој фабрици – у даљем тексту: Стање у „Икарбусу” на дан 28. марта 1941); Огњен Петровић, „Цивилни аероплан Краљевине Југославије 1925–1941”, *Лет*, бр. 1/1998, стр. 130; Огњен Петровић, „Тротомна крстарица Аеропута – Spartan Cruiser II”, *Наша крила* бр. 15, септембар 1997.

⁵⁰ Званични назив Ваздухопловства војске Авија F.39 био је исписан на авионима, а поред њега често су коришћени и називи Авија-Фокер Fokker F.39, Авија F.39 (понекад изговарано као и Авија) или само F.39. Постојао је и назив Авија Бн (Avia Bn) усвојен према француском маниру, а надимак „Баба” наслеђен је од Чехословака. Често навођена ознака АФ-39 никада није коришћена у Ваздухопловству војске.

⁵¹ Обе верзије овог мотора имају исту номиналну снагу али верзија Ас има већи степен компресије (6,57:1) него Аб (5,8:1) и предвиђена је за употребу на већим висинама. *Техничка упутства за руковање и одржавање авионских мотора Гиом рон Јупитер*, Земун, 1929, стр. 14 и *Jane's all the worlds aircraft 1926*, London, 1926, str. 29c.

⁵² *Jane's all the worlds aircraft 1931*, London, 1931, str. 92c.

VII). Пољска је израдила 50 лиценцих ВН-33 под ознаком PWS-A (PWS Type A).⁵³

Врло брзо после првих летова, фабрика је послала у Краљевину СХС други прототип ВН.33.2. Приказ и „практичне пробе аероплана В.Н.33” извршени су у октобру и новембру 1928. у Новом Саду и Београду. При томе су вршена и упоређивања са тада новим француским ловцем девоатин D 27, а авион ВН-33 испробали су и многи наши пилоти.⁵⁴

Прототип побољшане верзије авија ВН-33Е (труп елипсастог пресека од челичних цеви и посебне покривке за сваки цилиндар мотора јупитер VI) полетео је 28. маја 1929. године. У току лета исте године фабрика је експериментисала са различитим моторима и НАКА прстеном. Тако су настали прототипови ВН-33Е-VII (јупитер VII номиналне снаге 480 КС) и ВН-33Х (серијски В-33 са BMW Hornet 525 КС, лиценца Pratt & Whitney) са војном ознаком В-131. Чехословачко Министарство народне одбране преузело је та два прототипа за учешће на Трећој утакмици земаља Мале антанте и Пољске (одржаној 4–8. септембра 1929), а Краљевина СХС је купила три ВН-33Е за исту намену. После извоза у Краљевину СХС, један авион (ВН-33Р) продат је Пољској а три (ВН-33Е) Совјетском Савезу.⁵⁵ Интересантно је да је једна авија ВН-33 летела и у саставу републиканске авијације на почетку Шпанског грађанског рата.⁵⁶ Изгледало је да авион ВН-33Е неће бити серијски произвођен јер у том тренутку није било поруџбина за серијску израду тога типа. Конструктори су адаптирали ВН-33 на мотор шкода Л (прототип ВН-33Л полетео 2. августа), а ту верзију усвојило је VL под ознаком Ва-33 (произведен 81 авион).⁵⁷

Већ годину-две после увођења ловаца девоатин D.1 у службу Ваздухопловства Краљевине СХС постало је јасно да тај тип има озбиљних

⁵³ Jiri Rajlich, Jiri Sehnal, *Avia BH-33 - éro zlaté éry*, HPM 10/94; V. Nemeček, *ČS Letadla 1*, 118; Pierre Cortet, *Avia BH-33*, FANA, N°133, Decembre 1980; A. Kresby, *Avia BH-33*, L + K 10/84.

⁵⁴ *Ваздухопловни гласник*, бр. 10/1928; D. Т., „Нови аероплани”, *Ваздухопловни гласник*, бр. 1–2/1929.

⁵⁵ Jiri Rajlich, Jiri Sehnal, *Avia BH-33 - éro zlaté éry*, HPM 10/94, 11/94; Vaclav Nemeček, *Česko-slovenska letadla (I) 1918–1945*, Praha, 1983, str. 119; Jiri Rajlich, Jiri Sehnal, *Vzduh je naše more*, Praha, 1993, str. 85–86.

⁵⁶ <http://www.sbhac.net/Republica/Fuerzas/Armas/Armahtm> (21.06.2006)

⁵⁷ Jiri Rajlich, Jiri Sehnal, *Avia BH-33 - éro zlaté éry*, HPM 10/94, 11/94; Vaclav Nemeček, *Česko-slovenska letadla (I) 1918–1945*, Praha, 1983, str. 119; Jiri Rajlich, Jiri Sehnal, *Vzduh je naše more*, Praha, 1993, str. 85–86; Sid Napier, *Avia BH 33E SHS u Kraljevini Jugoslaviji*, YASIG, N°1-4, 2001; Sid Napier & Nenad Mikluljev, *The Avia BH-33E in Yugoslav Service*, SAFO no. 1, April 2002. У чланцима Напијера постоје извесне нетачности у вези са бројем авиона ВХ-33 у Ваздухопловству војске. Напијер је објавио претходни текст поново, овог пута је сам потписан. Sid Napier, „The Avia BH-33E SHS in Yugoslav Service”, *Mushroom Model Magazine*, 6/3, 2002.

конструкцијских недостатака због чега је дошло до великог броја удеса. Број авиона осетно је смањен а сви преостали примерци морали су да оду на модификацију репног склопа. У таквим околностима, Ваздухопловство војске је набавило 1929. два модерна ловачка типа (три авије ВН-33Е и четири девоатина D.27) који су били намењени за узор, упоредна испитивања и оцену у земљи, пре доношења коначног избора. Авион D.27 није прихваћен, иако је купљена лиценца за његову производњу у земљи.

Прва три југословенска примерка „Авијиног” ловца (чехословачка ознака Avia ВН-33Е-СХС, према имену државе купца)⁵⁸ стигла су у лето 1929. у Краљевину и одмах су искоришћена (као и три ловца D.27) за учешће на Утакмици Мале антанте у септембру. Нешто касније, због губитка једног од њих (1011), фабрика је испоручила Југославији четврти авион (1019).⁵⁹

Почетком тридесетих Ваздухопловство војске је имало само тридесетак (или нешто више) потпуно застарелих ловаца девоатин D.1 и шест девоатина D.9, као и седам релативно модерних ловаца и то четири девоатина D.27 и три ВН-33. Због недостатка ловаца, београдски 6. ваздухопловни пук био је принуђен да користи у то време двоседе извиђаче потез-хиспано као ловачке авионе.

У таквој ситуацији, Команда и нови командант Ваздухопловства војске, генерал Милутин Недић, били су принуђени да хитно потраже решење. Одлучено је да се набаве најбољи ловачки типови и то је и учињено. Одлука о куповини авија БХ-33, донета је у складу са већ раније донетом одлуком да се у Чехословачкој набаве веће количине оружја за Југословенску војску. Док се чекала испорука авија наручени су и најновији британски ловци хокер фјури. Оба типа, нешто старији ВН-33 и потпуно нови фјури, представљали су најбоље типове ловачких двокрилаца на тржишту тога времена.

Обе набавке, три фјурија (Howker Fury) и 20 авија БХ-33Е, реализоване су 1931. године. Испоруке „Авијиних” ловаца⁶⁰ трајале су од маја до октобра те године, а прелете су вршили чехословачки пилоти.⁶¹ Од 1931. до 1933. ти авиони су били редовни учесници утакмица за краљев пехар које су се одржавале на рођендан престолонаследника Петра II, сваког 6. септембра.

При набавкама из иностранства, Ваздухопловство војске је обично, када је то било могуће, примењивало принцип – увоз мањих количина, а затим лиценца производња у земљи. Тако је учињено и код БХ-33, али од њихове производње се одустало јер се ваздухопловство одлучило за

⁵⁸ Означена експортним фабричким бројевима 1009, 1010 и 1011.

⁵⁹ Књижица летења Ј. Добникара.

⁶⁰ Бројеви 1021–1040.

⁶¹ William Green and Gordon Swanborough, *The Complete Book of Fighters*, Salamander, London, 1994, str. 36. Подаци о прелетима потичу из великих извора, а аутор их је добио од Милана Мицевског.

набавку модернијих фјурија. Међутим, пошто је дошло до вишегодишњих одлагања планиране куповине британских ловаца⁶² и ваздухопловство је било приморано да ипак крене у лиценцну производњу ловаца авија који су представљали привремено решење за минималну попуњу ловачких јединица. Поред тога у условима привредне кризе, „Икарусу” је обезбеђен посао, пошто је лиценца за израду ловаца БХ-33 раније откупљена. Да је била остварена набавка хокер фјурија у раним тридесетим годинама, сигурно не би било лиценцне производње БХ-33, јер не би било потребе за већ застарелим ловцима БХ-33 са мотором без компресора.⁶³

Од новембра 1932. „Икарус” је почео да оправља БХ-33, а од половине августа до краја 1933. извршио је оправке или ревизије чак 16 авиона из увезеног контингента од 20 ловаца и једног од прва три купљена авиона. То показује да су БХ-33 веома интензивно коришћени од друге половине 1931. до друге половине 1933. године. У јесен 1933. „Икарус” је припремио производњу БХ-33, а од 11. јануара до краја априла 1934. испоручена је прва серија од пет авиона. Током лета 1935. предата је друга серија (шест авиона), у периоду мај–јули 1936. трећа (5) и у фебруару–марту 1937. четврта (6).⁶⁴

Производња БХ-33 у „Икарусу” била је намерно ограничена на само 5-6 комада годишње. Док се са једне стране одуговлачило са доношењем одлуке о избору модерног ловачког типа, са друге стране постојала је намера Команде да што дуже одржи какву-такву производњу, да се постепено попуњавају губици и да се одржи приближно исти број авиона у јединицама.

Са 22 „Икарусова” авиона,⁶⁵ укупан број ловаца БХ-33 који су прошли кроз ваздухопловство достигао је 46 примерака. Тај тип је главни

⁶² О разлозима за ово детаљније видети у: Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Београд, 1994, стр. 122–125.

⁶³ Почетком тридесетих година ловачки авиони опремљени моторима са компресорима су старије ловце са моторима без компресора преко ноћи претворили у потпуно застареле апарате. По нашим званичним подацима максимална хоризонтална брзина ловаца БХ-33 на површини мора је била 270 км/ха на 3000 м око 245 км/х у исто време максимална брзина фјурија мк. I на 3000 м је била 331 км/х.

⁶⁴ „Икарусови” авиони носили су бројеве 1041–1062. Музеј Југословенског ваздухопловства, *Дневник извршених пробних и пријемних летова аероплана*, Икарус, Нови Сад, 8. априла 1931, (оригинални дневник са 200 страница вођен у „Икарусу” до 1941. а после рата настављен до почетка педесетих; уписани су сви пробни летови, нових и оправљених авиона по изласку из фабрике у наведеном периоду).

⁶⁵ У до сада објављеним текстовима најчешће је изношен нетачан податак да је „Икарус” произвео 42 авиона БХ-33. У књижици коју је издала фабрика за 50-годишњицу постојања (*50 година Икаруса 1923–1973*, Земун, 1973) наведен је број од 24 авиона. Нетачан податак (40 авиона БХ-33) дат је и у репрезентативној монографији издатој за 75-годишњицу фирме (*Икарус-Икарбус 1923–1998*, Икарбус АД, Београд–Земун, 1999, стр. 96 – аутор историјског дела текста др Никола Жутић). С друге стране, исти аутор у свом тексту (Никола Жутић, „Авио-индустрија и ваздухопловство у време владе Милана Стојадиновића 1935–1939”, *Југословенски историјски часопис* (ЈИЧ), бр. 1–2, Београд, 2000, стр. 123) наводи да је „у периоду 1932–1937, продукција ратних авиона (Авиа БХ) у фабрици ’Икарус’ износила укупно 22 апарата...”, што је тачно.

(а практично и једини) ловачки тип (авион за борбу) југословенског ваздухопловства у периоду 1931–1937, све до увођења британских фјурија II. Престонички б. ваздухопловни пук био је главни корисник БХ-33; његова 51. ваздухопловна група и 1939. лети на том типу.

Сви југословенски БХ-33 произведени у матичној фабрици оригинално су опремљени чехословачким мотором валтер јупитер VIF номиналне снаге од 450 КС⁶⁶ (у каснијем периоду службе добили су домаће моторе). Лицензни авиони опремани су искључиво домаћим ИАМ јупитер 9Ад номиналне снаге 420 КС, југословенском лиценцном верзијом мотора јупитер VI.⁶⁷

Фабричка ознака ВН-33Е-SHS додељена 1929. југословенској верзији исписана је у фабрици на реповима првих примерака у облику В.Н.33Е. По истом принципу, фабричка ознака 20 увезених серијских примерака била је ВН-33У. Међутим, Ваздухопловство војске није усвојило фабричку ознаку – на тих 20 авиона исписан је стандардизовани ћирилични натпис АВИА БХ33, касније коришћен и на „Икарусовим” примерцима. Уобичајени назив типа у Ваздухопловству војске био је Б.Х.33 односно БХ.33.⁶⁸

Балкански споразум (Балканска антанта), савез Краљевине Југославије, Грчке, Румуније и Турске, потписан је 9. фебруара 1934. у Атини, а почетком 1935. у Грчкој је избила тзв. „венизелистичка побуна”. На захтев грчког премијера, Краљевина Југославија је послала у марту 1935. војну помоћ, која се, поред осталог, састојала и од десетак вагона бомби и муниције и 17 авиона (12 бреге-19 и пет ловаца авија).⁶⁹

Југословенски пилоти извршили су прелет пет авија без икаквих ознака, директно из Београда, у марту 1935, маршрутом Београд–Краљево–Скопље–Седе. Грци су их обележили са Δ1–Δ5. Изгледа да је, нешто касније,

⁶⁶ У Музеју Југословенског ваздухопловства сачувана је елиса на којој је урезано (у 3 реда): Avia-ВН.33У, Jupit. VI, č. 507/1522. Домаћа штампа помиње авионе авија-јупитер 450-500 КС на утакмици 1929. године. Овај мотор има две номиналне снаге 420 КС при 1700 о/мин. и 450 КС при 1870 о/мин. *Jane's all the worlds aircraft 1930*, London, 1930, str. 14d.

⁶⁷ Мотори ИАМ јупитер 9Ад су настали из мотора јупитер IV и имају само једну номиналну снагу 420 Кс при 1700 о/мин. Али зато имају већи степен компресије 6,5:1 у односу на моторе јупитер VIFH. *Jane's all the worlds aircraft 1930*, London, 1930, str. 14d; *Техничка унутштва за руковање и одржавање авионских мотора Гном Рон Јупитер*, Земун, 1929. г. 14.

⁶⁸ Често је коришћен и назив Авиа-Јупитер или Авиа-Јупитер 420 КС, а понекад и само Авиа или Авија. Авиони су наследили обележавање од фабрике, тј. задржани су експортни чешки бројеви. На боковима трупа исписани су натписи ВН.33Е.1009, 1010, 1011 и 1019 (на првим примерцима), ВН.33.1021 до 1040 (на 20 увезених) и ВН.33.1041 до 1062 (на „Икарусовим”). Код прва 4 авиона на репу су стајала обележја у форми Бр. 1009 итд., а код осталих у облику N°1021 итд. Године 1940. преостали примерци обележени су новим ЕвБр, почев од Бр. 2001.

⁶⁹ Др Живко Аврамовски, *Балканска антанта (1934–1940)*, ИСИ, Београд, 1986, стр. 192–194; Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1931–1938*, knj. II, Zagreb/Beograd, 1986, str. 317, 386.

један авион (No 1031) враћен, јер је у грчком ваздухопловству (Ελληνικη Βασική Αεροπορία – ΕΒΑ) остало само четири авиона тога типа. Ти авиони су служили у I одељењу 20. мира (Μοιρα 20) ΕΒΑ, заједно са два ловца авија В.534, а званично су отписани 19. фебруара 1940. године. У последњем периоду служили су као „наоружани авиони за везу”.⁷⁰

Ловци БХ-33 излазили су 1939. из употребе у Ваздухопловству војске као потпуно застарели. После увођења модерних нискокрилаца, преостали БХ-33 престали су да се користе као ловци а намена им је промењена – постали су „прелазни ловачки школски авиони” (по класификацији из 1940: „једномоторни авион, раније намењен за борбу, сада само за тренажу, са мотором Јупитер 420 КС”).⁷¹ На дан 1. априла 1940. још увек су на стању 22 авије, класификоване као „старији ловачки авиони”, али већ почетком јула нису више на списку оперативних ратних авиона југословенског ваздухопловства.⁷²

У Априлском рату коришћено је оперативно само шест авиона авија: три наоружана (један у 5. ловачком пуку и два у 2. одељењу 3. пилотске школе у Мостару) и три ненаоружана (у истом одељењу 3. пилотске школе). Два наоружана БХ-33 из Мостара оборена су у борбама код Подгорице⁷³ што је куриозитет с обзиром на старост тих авиона.

Фабрика „Икарус” предала је 4. априла 1941. последња четири оправљена БХ-33 Ваздухопловној опитној групи. Немачке снаге заплениле су 11 Avia Јеагер а до краја јуна 1941. Немци су одвојили неких 25 авиона из ратног плена (међу њима и четири авије) на аеродрому Земун за НДХ. Међутим, сви ти авиони су остали у Земуну јер су исечени. Хрватско бојно зракопловство користило је седам ВН-33Е обележених са 3301–3307 (последња употреба 1944). Италијани су запленили само један авион у Никшићу (БР. 2005/28).⁷⁴

⁷⁰ Књижица летења Ј. Добникара; Књижица летења тројице пилота наредника-водника III класе, Исе Мандарића (авион No1039), Радета Дејановића (No1031) и Вељковића, збирка МЈВ и колекција М. Мицевски, Димитрис Вогиатзис, кустос Hellenic Air Force Museum из Атине, разговор са П. Миладиновићем у Београду, 24. априла 2001. године. ГРЧКИ Ελληνικα Αεροσκαφη από το 1912 έως σήμερα IPMS Ελλάδα, 1992, 26; Αεροσκαφη της Πολεμικής Αεροπορίας 1929–2001, Αθήνα 1/2001, 49, 179.

⁷¹ Музеј Југословенског ваздухопловства – рукопис: Андрија Павловић, *Организација и развој Југословенског војног ваздухопловства 1918–1941*, V књига, период 1937–1941, III део; Душан Лучић и Михајло Живић, *Познавање авиона*, Земун, 1940, стр. 365, 377.

⁷² АВИИ, П. 17, К. 38, Ф. 20, Д. 10 (К. Пов. В. Ђ. 3068/39 од 31. марта 1940 – Преглед авиона Ваздухопловства Војске који су на лицу или у набавци 1. априла 1940; у даљем тексту: Преглед авиона Ваздухопловства војске 1. априла 1940).

⁷³ Погинула су оба пилота, наредник Ђорђе Цветковић и потпоручник Миленко Миливојевић. Душан Ђировић, *Ваздухопловне жртве 1913–1945*, Земун, 1970, стр. 120; Шиме Оштрић, „Смели против силних”, *Наша крила* бр. 12, децембар 1996.

⁷⁴ АВИИ П. 17, К. 372, Ф. 6, Д. 4, листови 40, 46, 48 и 53 (изјава надзорног органа, предмет уговора, рачуни и образложење о оправци и испоруци авиона Б.Х.33 БР. 2004, 2012, 2016 и 2021); Исто, П. 17, К. 372, Ф. 6, Д. 2, листови 45–46 (Списак заплениених авиона у

Нове понуде чехословачких авиона

Југословени су хтели да изврше упоређивање прототипа новог пољског ловца ПЗЛ (PZL - Państwowe Zakłady Lotnicze) П.1/І са чешким ловцем авија БХ-33Е и француским девоатин D.27 чије су прве примерке набавили током лета 1929. године па је пољски први прототип демонстриран 10. новембра 1929. генералу Душану Симовићу у Мокотову (Mokotów) поред Варшаве, седишту фирме.⁷⁵ Године 1931. јавља се интересовање југословенског ваздухопловства за нови модел висококрилца инж. Жигмунта Пулавског (Zygmunt Pulawski), после приказа прототипа PZL P-11/І, а и током следећих година фирма ПЗЛ настојала је да прода Југославији неку од верзија ловаца „П” фамилије.⁷⁶ Ти напори нису уродили плодом, иако је „пољски ПЗЛ”, као први ушао крајем децембра 1933. у ужи избор од шест типова које је препоручила југословенска техничка комисија. Поред несумњивог квалитета, предност пољског ловаца лежала је у понуди да се плаћање изврши југословенским дуваном.⁷⁷

„Икарусу” и на аеродрому Земун којег је издало 17. септембра 1941. Одељење за везу начелника ваздухопловно-техничке службе у Земуну (Verbindungsstelle des Generalluftzeugmeisters Belgrad-Semlin) – у даљем тексту: Списак заплениених авиона од 17. септембра 1941; *Исто*, П. 17, К. 375, Ф. 10, Д. 62, лист 1 (Стање у „Икарусу” на дан 28. марта 1941); NAW, T-177-17; Vojislav V. Mikić, *Zrakoplovstvo Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, Beograd, 2000, str. 144, 154; Danijel Frka, Josip Novak, Siniša Pogačić, *Zrakoplovstvo Nezavisne Države Hrvatske 1941–1945*, Zagreb, 1998, str. 349; Dragan Savic & Boris Ciglic, *Croatian Aces of World War 2*, Oxford, 2002, str. 60; Giancarlo Garelo, *I rapporti aeronautici italo-iugoslavi nel periodo 1938–1943 - Parte III, Le prede belliche*, Aerei, N.7/8, luglio/agosto 1977; Milan Micevski, „Pod tuđim zastavama”, *Aero magazin* (specijalno izdanje), br. 2–3/91. На дан 28. марта 1941. у „Икарусу” је било 6 авиона Б. Х. 33 (BR. 2004, 2012, 2013, 2016, 2021, 2022), а Немци су запленили у фабрици само два од њих (2013, 2022), плус 4 авиона која су стигла у фабрику после 28. марта (2014, 2017, 2018, 2020). Комисија ВОГ извршила је 4. априла пријем 4 оправљена авиона (2004, 2012, 2016, 2021) и распоредила их у 5. ваздухопловну базу у Нишу (није познато да ли су тамо стигли до почетка рата). Ти авиони нигде се не помињу у Априлском рату, а с обзиром да немачки попис од 20. маја садржи 11 заплениених Б.Х.33 (Ikarus Werke 6, Semlin 4, Budmir 1), намеће се закључак да су 4 поменута авиона баш авиони заплениени на земунском аеродрому где их је оставила Ваздухопловна опитна група. Једанаести авион заплениен у Сарајеву био је BR. 2025/88 из 35. ваздухопловне групе нишког 5. ловачког пука.

⁷⁵ *The Era of the Gulls - The Chronicles of the Pulawski Fighter Line*, Air Enthusiast 28, July–October 1985. Небојша Ђокић, Радован Радовановић, Миломир Стевић, „Набавке наоружања и опреме за потребе војске Краљевине Југославије из Пољске, Југославије и Италије”, *Расински анали* 4, Крушевац, 2006, стр. 31.

⁷⁶ J. Sunk, *Sily Lotnicze Polski i Niemiec Wrzesien 1939*, WKŁ, Warszawa, 1989, str. 171; Небојша Ђокић, Радован Радовановић, Миломир Стевић, „Набавке и наоружања и опреме за потребе војске Краљевине Југославије из Пољске, Југославије и Италије”, *Расински анали* 4, Крушевац, 2006, стр. 31.

⁷⁷ Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1931–1938*, knj. II, Zagreb/Beograd, 1986, 212; Mile Bjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Beograd, 1994, str. 124; Небојша Ђокић, Радован Радовановић, Миломир Стевић, „Набавке наоружања и опреме за потребе Краљевине Југославије из Пољске, Југославије и Италије”, *Расински анали* 4, Крушевац, 2006, стр. 31.

У 1933. години расписан је конкурс југословенског ваздухопловства за куповину 20 и лиценце за израду још 50 ловаца, а техничка комисија је разматрала 28. децембра 1933. понуде и препоручила шест најбољих типова. Препоручени редослед је био: ПЗЛ, фјури (Hawker Fury Mk.I), девоатин (Dewoitine D.500), две верзије фокера (са мотором хиспано-суи-за и ролс-ројс - Fokker F.XVII) и авија (Avia B.534).⁷⁸ Ипак, југословенско ваздухопловство је затражило приказ авиона током следеће године, да би извршило пробе и оцењивање. Почетком јула 1934. на турнеји у Југославији је био други прототип чехословачког ловца авија В-534 II при чему је демонстрирана висока брзина од 395 км/х.⁷⁹

После добијених резултата званичних испитивања прототипа девоатин Д.500 (Dewoitine D.500) из септембра 1933, појавио се интерес југословенског ваздухопловства за тај тип и он је ушао (као трећи) у шири избор од шест типова на конкурс крајем децембра. Међутим, Југословени су сматрали да Д.500 има велику брзину слетања и да је веома скуп, па су пребацили интерес на новији Д.510. Концерн Leo-SAF хтео је да прикаже тај авион у Земуну кад добије сагласност француског Министарства ваздухопловства. Дозволу је дао 12. јануара 1934. министар ваздухопловства генерал Денен (Denaine), бивши командант ваздухопловства француске Источне војске на Солунском фронту. Недељу дана касније Југословени су затражили понуду за 10 авиона Д.510 и лиценцна права за израду још 30 или 40 примерака. У одговору од 5. фебруара, концерн је понудио испоруку 10 авиона за шест месеци (без мотора, радија, наоружања и опреме) по цени од 267.000 франака по комаду, затраживши још 1.040.000 франака за лиценцу за 40 следећих авиона.⁸⁰

Једна ескадрила пољског ваздухопловства (Lotnictwo Wojckowe), састављена од осам стандардних ловаца П-7а (PZL P-7a) и два авиона лублин (Lulin), под вођством пуковника Л. Рајског (Ludomil Rayski) извела је септембра 1934. рекламни лет у Југославији, посетивши Београд, Краљево и Нови Сад. Учествовао је и познати акробатски пилот капетан Ј. Бајан (Jerzy

⁷⁸ Raymond Danel et Jean Cuny, *Les avions Dewoitine*, Docavia, Paris, 1982, str. 119; Kenneth Munson, *Fighters between the wars 1919–39*, Poole, 1977, str. 134; Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1931–1938*, knj. II, Zagreb/Beograd, 1986, str. 212; Небојша Ђокић, Радован Радовановић, Миломир Стевић, „Набавке наоружања и опреме за потребе Краљевине Југославије из Пољске, Југославије и Италије”, *Расински анали* 4, Крушевац, 2006, стр. 31.

⁷⁹ Jiri Rajlich, Jiri Sehnal, *Vzduh je naše more*, Praha, 1993, str. 123–125; V. Nemeček, *ČS letadla 1*, 127; Christophe Cony, „L’Avia B-534 - 1ère partie”, *Avions*, №38, mai 1996; Modelářské listy/Modeller’s pages 1, Avia B-534, Praha, 1990; Jiri Vraný, *Aeroarchiv - Avia B 534*, Praha, 1991, str. 16; Небојша Ђокић, Радован Радовановић, Миломир Стевић, „Набавке наоружања и опреме за потребе Краљевине Југославије из Пољске, Југославије и Италије”, *Расински анали* 4, Крушевац, 2006, стр. 31.

⁸⁰ Raymond Danel et Jean Cuny, *Les avions Dewoitine*, Docavia, Paris, 1982, str. 119–120; Небојша Ђокић, Радован Радовановић, Миломир Стевић, „Набавке наоружања и опреме за потребе Краљевине Југославије из Пољске, Југославије и Италије”, *Расински анали* 4, Крушевац, 2006, стр. 31.

Вајан) победник 4. међународне утакмице туристичких авиона (4e Challenge de Tourisme Internationale) за 1934. годину. Да би се омогућили летови југословенским пилотима, капетан М. Медвецки (Mieczyslaw Medwecki) остао је у Београду. Међутим, 18. септембра 1934, пред приказ акробација Медвецки је закачио дрво и разбио П.7а N° 6.119 (авион пуковника Рајског) на Бежанијској коси, задобивши озбиљне повреде.⁸¹

На крају ових испитивања су југословенски стручни кругови у ужи избор узели чешку авију 534, француски девоатин 510 и британски хокер фјурџи Mk. И али коначна одлука ни те 1934. године није пала.⁸²

Војни тромоторац авија-фокер, на путу за Букурешт, слетео је 25. маја 1935. на земунски аеродром.⁸³ Током исте године приказан је у КЈ нови ловачки летов (Šmolik) Š-331 ОК-VOD (8–14. јуна), а такође и лаки авиони Veneš-Mráz Бе-60 Bestiola ОК-ВЕС (11–16. октобра) и Praga Е-114 Air Baby ОК-PGB (4–13. децембра).⁸⁴

Познати предратни чехословачки двосед ZLAS Zlin Z-XII испробан је децембра 1936. у југословенском ваздухопловству, а крајем тридесетих година у КЈ су летела четири цивилна авиона тога типа у власништву фабрике „Бата“ из Борова (филијале истоименог чехословачког концерна).⁸⁵

Вршилац дужности команданта Ваздухопловства војске, генерал Д. Симовић наредио је 27. јануара 1937. југословенском војном аташеу у Прагу, пуковнику Драгољубу Михаиловићу да затражи од Чехословачке понуде и рокове испорука модерних авиона за југословенско ваздухопловство (ловачког једноседа брзине 450-500 км/х, двомоторног вишеседа за дневно бомбардовање брзине преко 450 км/х и двомоторног авиона за борбу сличне или веће брзине).⁸⁶

⁸¹ Потпуковник Ст. Живковић, „Дочек пољске борбене ескадриле ђенерала Рајског у Београду”, *Ваздухопловни Гласник*, бр. 9/1934; Andrzej Glass, *PZL P.7a*, Aero-Technika Lotnicza nr 9/1991; J. Cynk, *Sily Lotnicze Polski i Niemiec Wrzesien 1939*, WKŁ, Warszawa, 1989, str. 169; Andrzej Glass, *PZL P.7 cz.1, Samoloty myśliwskie Pulawskiego - od PZL P.1 do PZL P.8*, AJ Press, Gdansk, 2000, str. 77–79; Небојша Ђокић, Радован Радовановић, Миломир Стевић, „Набавке наоружања и опреме за потребе Краљевине Југославије из Пољске, Југославије и Италије”, *Расински анали* 4, Крушевац, 2006, стр. 31.

⁸² Mile Vjelajac, *Vojska Kraljevine SHS/Jugoslavije 1922–1935*, Beograd, 1994, str. 124; Небојша Ђокић, Радован Радовановић, Миломир Стевић, „Набавке наоружања и опреме за потребе Краљевине Југославије из Пољске, Југославије и Италије”, *Расински анали* 4, Крушевац, 2006, стр. 31.

⁸³ *Наша крила*, бр. 227, 1. јун 1935.

⁸⁴ *Наша крила*, бројеви 229 (15. јун), 230 (22. јун); 248–250 (9. новембар); 256–257 (28. децембар 1935).

⁸⁵ Књижица летења пилота Јанка Добникара (у даљем тексту: Књижица летења Ј. Добникара) у власништву сина Бојана из Београда (летови на свим авионима). Добникар је записао 29. XII 1936. пробни лет на авиону Злин XII.

⁸⁶ АВИИ, П. 17, К. 95Е, Ф. 3, Д. 18, листови 2–15. Преписка ђенерала Д. Т. Симовића и пуковника Драгољуба Михајловића.

Генерал Ј. Фајфер (Fajfer), начелник Одељења ваздухопловства у Министарству народне одбране Чехословачке, примио је 2. фебруара пуковника Михаиловића и дао му опис и податке (уз молбу да остану тајна) најновијег чехословачког ловца авија В-534 (тада у изради) и његове последње верзије Б-634 са мотор-топом (тада на испитивању), а такође и прототипова двомоторних бомбардерских вишеседа авија 158 и аеро 300.⁸⁷ Понуђени су прилично кратки рокови испорука: Б-534 је могао да се испоручи одмах, Б-634 после марта, а двомоторци крајем 1937. године. Међутим, и поред живе преписке у периоду фебруара–априла исте године, Југославија није наручила ниједан од поменутих типова, иако су Чехословаци били веома предусретљиви и вољни за сарадњу. Имали су намеру да паралелно производе Б-634 за себе и Југославију, у односу 1 : 1; фабрика „Авија” је преговарала са Французима по питању мотора за Б-534 који би се испоручивали Југославији; питање коришћења лиценце бомбардера СБ-2 (тј. чехословачке верзије авија Б-71) за југословенско ваздухопловство ушло је у чехословачко-совјетске преговоре.⁸⁸

На Првој међународној ваздухопловној изложби у Београду, одржаној од 28. маја до 13. јуна 1938, чехословачка ваздухопловна индустрија изложила је школске и спортске авионе (Avia В-422, 3lin Z-XII, Tatra T-201, Beneš-Mraáz Ве-51 Beta Minor, Praga Е-114 Air Baby) и моторе.⁸⁹ Неке од њих су испробали наши пилоти.

Чувени чешки акробатски пилот Кошар приказао је крајем пролећа 1938, кратко време после првог лета, нови авион авија В.422.⁹⁰ Почетком 1939. пребегаво је у Загреб из окупиране Чехословачке један чешки пилот авионом авија В-122 ОК-АVI. Тај авион је коришћен у Загребу до априла 1941. са пребојеним оригиналним регистарским ознакама (није добио југословенске ознаке и обележја).⁹¹

У периоду после пропасти Чехословачке и формирања Чешко-моравског протектората, Акционарско друштво из Плзена (раније „Шкода”) одобрило је 1939. (сходно закљученом Протоколу из јуна) Краљевини Југославији осмогодишњи кредит од 700 милиона круна за војне набавке. Од

⁸⁷ Чехословаци су предвидели паралелно испитивање тих прототипова са бленхајмом, потезом 63 и совјетским СБ.

⁸⁸ АВИИ, П. 17, К. 95Е, Ф. 3, Д. 18, листови 1-15; К. 95], Ф. 3, Д. 15-17, Д. 18, листови 16-24 и Д. 19, листови 3, 14, 16) – Преписка генерала Д. Т. Симовића и пуковника Драгољуба Михајловића; Бојан Димитријевић, *Генерал Михаиловић биографија I део*, Београд, 1996, стр. 114–117.

⁸⁹ Бишћевић Д. Адем и Сивчев И. Коста, „Прва међународна ваздухопловна изложба у Београду”, *Ваздухопловни гласник* бр. 6/1938.

⁹⁰ *Аеро*, бр. 2–3, 1938.

⁹¹ Огњан Петровић, „Цивилни аероплани Краљевине Југославије 1925–1941”, *Лет*, бр. 1/1998, стр. 123.

тог кредита, Ваздухопловству су испоручена само возила разних намена (укупно 223 комада) док је 35 наручених мотора авија хиспано-суиза серије 12 остало неиспоручено. После окупације Чехословачка, Немци су понудили Југославији уступање чехословачке авијације или дела њених авиона. Међутим, комисија која је извршила преглед поднела је извештај да су „авиони употребљиви, али да нису првокласни” и предложила куповину модерних авиона од Немаца.⁹²

У јуну 1940, двојица Словака пребегла су из тадашње Словачке у Југославију спортским авионом Beneš-Mráz Be-555 „Superbibi” (регистрације ОК-ОЛО), који је накнадно враћен.⁹³

Набавка ваздухопловне опреме и наоружања

Интересантно је да је Југославија из Чехословачке од авионског наоружања набавила само бомбе шкода и то за Ваздухопловство војске од 10 кг⁹⁴ а за Поморско ваздухопловство противподморничке бомбе од 50 и 100 кг.⁹⁵ Поморско ваздухопловство је 1. маја 1932. године располагало са 292 противподморничке бомбе шкода од 50 кг и са 150 истих таквих бомби од 100 кг.⁹⁶ За сада нисмо могли да утврдимо када су тачно набављене али на основу „Упута за аеропланске бомбе”, „Привремене наставе бомбардовања” и Списка и распоред муниције и бомби поморског ваздухопловства – Стање 1. маја 1932. године, то се десило око 1930. Интересантно је да је поморско ваздухопловство 1. маја 1932. располагало и са једном митраљеском турелом шкода која се, у то време, налазила код Оружне секције.⁹⁷

Чехословачка индустрија испоручила је Југословенима и већи број ваздухопловних мотора. У раним двадесетим купљена је, као што смо већ навели, већа количина мотора блеск 100 КС (лиценцни Mercedes D.I производ фабрике Breitfeld & Danek) за уградњу на мале бранденбурге и шимике. Године 1928. успостављена је плодна сарадња између фабрике „Валтер” (Walter) и домаће фирме „Влајковић и комп.” откупом лиценце за производњу мотора валтер НЗ 120 (НЗ 120), који је постао стандардни мотор за школске авионе југословенског ваздухопловства. У другој половини

⁹² Музеј Југословенског ваздухопловства – рукопис: А. Павловић, Андрија Павловић, *Организација и развој Југословенског војног ваздухопловства 1918–1941*, VII књига, период 1937–1941, V део. Павловић преноси податке о немачкој понуди из изјаве генерала Душана Симовића.

⁹³ Jiri Rajlich, Jiri Sehnal, *Vzduh je naše more*, Praha, 1993, str. 146.

⁹⁴ Команда ваздухопловства, *Упут за аеропланске бомбе*, (без датума издавања али око 1926–1928), Јак. П. Макиеда, *Привремена настава бомбардовања*, 1935. г.

⁹⁵ Архив ВИИ, пописник 17, к. 396, бр. 6, ф. 1, л. 39, Списак и распоред муниције и бомби поморског ваздухопловства – Стање, 1. маја 1932. год.

⁹⁶ Исто.

⁹⁷ Исто.

двадесетих и током тридесетих набављено је више типова мотора фабрике „Валтер” за погон домаћих прототипова (Vega, Castor, Titan, Pollux II, Sagitta II) и серијских авиона (Mars, Мајор 6), плус мотори јупитер VI на увезеним ловцима ВН-33Е. Такође је купљено и 12 мотора авија хиспано (Avia HS 12Ycrs) за домаће ловце ИК-2.

Краљевина Југославија је у периоду од 1930. до 1935. године највећи број авиона и лиценци купила у Чехословачкој. Међутим, те набавке нису биле велике у толикој мери да би из ваздухопловства потиснуле авионе француског порекла. У саставу Војног ваздухопловства Краљевине Југославије 1935. године, налазило се 400 авиона типа бреге и 200 типа потез и само двадесетак авија.⁹⁸

У пролеће 1935. године Команда ваздухопловства је упутила једну комисију да би у Великој Британији, Француској и Чехословачкој тестирала ловце које су те земље понудиле Краљевини Југославији. Најповољнији извештај комисија је дала о британском ловцу хокер фјури.⁹⁹ Наредне године вођени су преговори с британском ваздухопловном индустријом о куповини нових авиона и мотора, и добијању лиценце за каснију производњу у Југославији. Именовање генерала Душана Симовића за начелника штаба ваздухопловства, 1936. године, додатно је појачало интересовање југословенских војних кругова за куповином нових авиона и опреме.¹⁰⁰ Земље које су могле да понуде нову генерацију ловачких и бомбардерских авиона биле су Велика Британија и Немачка, и у наредном периоду оне су у југословенским набавкама ваздухопловне технике потиснуле Чехословачку.

Summary

Acquisition of Aviation Material from Czechoslovakia for the Air-Forces of the Navy and the Army of the Kingdom of Yugoslavia

Key words: *the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, France, Czechoslovakia, air-forces, combat aircraft, air-industry*

The air-forces of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes were mostly equipped with French types of combat air-craft in the first years after WWII. The same tendency existed until the end of 1920s, although the Air-Force Command strove, whenever possible, to organize production of franchised French

⁹⁸ Izveštaj Britanskog poslanstva u Kraljevini Jugoslaviji za 1935. godinu, Ž. Avramovski, *Britanci...*, II, str. 390.

⁹⁹ Исто, стр. 391.

¹⁰⁰ Исто, стр. 592.

planes in the country. Practically all fighter-planes, bombers, and reconnoitering planes (so-called war or combat planes) and large number of training planes in the Air-Forces' arsenal, were French made or franchised until mid-1930s. However, from 1929 to WWII, there were no new acquisitions from France, with Yugoslavia only producing with French franchise previously ordered French planes. The reason for interruption in acquisitions of French aircraft between 1927 and 1937 was the fact that French constructors made no important project. According to the general opinion, French planes were in those years not only much inferior to the British or American ones, but also to the Czechoslovak and Polish ones. The Kingdom of Yugoslavia bought very few aircraft in that period, except for domestic training planes and already ordered planes made under French license. The total of 73 planes and hydro-planes of foreign construction was ordered, 45 of them (62%) of Czechoslovak, 15 (20%) of German and some 13 (18%) of British construction. The Czechoslovak domination of the Yugoslav market was ended in the second half of 1930s when the new generation of fighter-planes (Hurricanes, ME-109) and bombers (DO-17, Blenheim) of British and German made appeared.

**ПРВА ТИТОВА ПОСЕТА ВАШИНГТОНУ –
ПОСЛЕДЊИ КЕНЕДИЈЕВ МЕЂУНАРОДНИ АНГАЖМАН
(17. октобар 1963) ***

Др Драган БОГЕТИЋ
Институт за савремену историју

АПСТРАКТ: После читавог низа вишегодишњих неуспешних покушаја Јосипа Броза да висок ниво политичке и економске сарадње Југославије са САД-ом заокружи званичном посетом овој држави, у јесен 1963. коначно долази до реализације оваквог настојања. Сви они ограничавајући фактори у САД-у који су довели до пролонгирања и одгађања Титове посете најмоћнијој западној сили, дошли су до изражаја и током кратког, једнодневнег сусрета двојице државника у Вашингтону. Демонстрације југословенске емиграције и католичких кругова и антикомунистички протести дела америчког грађанства, у великој мери су пољуљали самопоуздање југословенског лидера. Али, његов главни политички циљ којим се руководио када је дошао у САД – отклањање препрека за даљу сарадњу двеју држава, ипак, углавном је био остварен. Што се самог председника Кенедија тиче, повећан степен своје кооперативности према Југославији није имао прилике да дугорочно искаже. Већ наредног месеца, после атентата у Даласу, на трагичан начин је завршио своју политичку каријеру. Сусрет са Титом био је његов последњи сусрет са неким страним државником.

Кључнеречи: САД, Југославија, Тито, Кенеди, помоћ, сарадња, спољна политика, атентат, блокови, коегзистенција, међународни односи

* Рад је написан у оквиру пројекта *(Не)успешна интеграција – (не)довршена модернизација: међународни положај и унутрашњи развој Србије и Југославије 1921–1991*, (број 147039), који је одобрило и финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

Када је Јосип Броз 17. октобра 1963. коначно крочио на северни травњак Беле куће срдечно се рукујући са председником Џоном Кенедијем, ни он ни његов домаћин нису могли слутити колико ће њихова будућа лична сарадња, чије су темеље тек успоставили, бити кратког века. Ипак, садржајне компоненте новог раздобља југословенско-америчких односа које је наступило после сусрета Тито–Кенеди, у великој мери су биле опредељене управо политичким премисама и компромисним решењима која су давала тон шесточасовном разговору двојице државника. Потискујући идеолошке анимозитете у други план, руковођени искључиво прагматичним државним интересима, Тито и Кенеди су успели да југословенско-америчке односе, који су у том моменту достигли своју најнижу тачку, поново поставе на солидну основу, адекватну новој међународној реалности и новом спољнополитичком курсу који су следиле њихове државе.

Прва Титова посета Вашингтону, иначе, имала је своју по много чему заиста бурну, дугу и необичну предисторију. Та посета је циклично најављивана и одјављивана у целокупном раздобљу релативно присних односа Југославије и САД-а, током 50-их година.

Идеја Стејт департмента о упућивању позива југословенском председнику да посети САД јавља се још током 1954. године, у време када се преко штампе и кроз незваничне разговоре наговештавала таква могућност. Неповољна реакција дела јавног мњења и политичара у САД-у навела је иницијаторе ове посете да привремено одустану од своје намере. У том смислу је тадашњем амбасадору Владимиру Поповићу саопштено да се с америчке стране и даље разматра могућност Титове посете, али да „за сада положај Ајзенхауера није довољно консолидован и да треба мало причекати”.¹

Исто питање се разматрало и током 1955. и 1956, али стално присутан страх од реакције јавног мњења на својеврстан преседан у америчком политичком животу као што је посета лидера једне социјалистичке државе, резултирао је победом линије мањег отпора и одлагањем реализације деликатне одлуке.

Тек после поновне победе Ајзенхауера на председничким изборима крајем 1956. актуелизује се иницијатива за позивом Јосипа Броза у САД. У свом писму од 12. новембра 1956. Ајзенхауер је упутио званичан позив Титу да посети Сједињене Државе почетком следеће године. Тито је готово одмах, 20. новембра, прихватио овај дуго ишчекиван позив.²

¹ Дипломатски архив Министарства иностраних послова (даље ДАМИП), 1957, стр. пов, ф-3, 45.

² Foreign Relations of the United States, (dalje FRUS), 1955–1957, 26: 754–56. Pismo D. Ajzenhauera J. B. Titu; *Isto*, 25: 756–57. Pismo J. B. Tita D. Ajzenhaueru (Lorejn M. Lis, *Održavanje Tita na površini. Amerika, Jugoslavija i hladni rat*, Beograd, 2003, str. 281).

Међутим, убрзо после упућивања позива председнику Титу да дође у званичну посету Сједињеним Државама, током децембра 1956, долази до неповољног обрта и компликација које су све више потискивале наведене резоне америчке владе у други план. Иако су аутори позива покушали да вест о доласку Тита у САД до даљњег чувају у строгој тајности, ова информација је ипак процурила у јавност. Њу су противници идеје о овој посети из редова Конгреса, али и Стејт департмента доставили штампи. Врло брзо долази до организованог и све агресивнијег антијугословенског наступа противника Титове посете САД-у. Најгласније у том контексту биле су снаге окупљене око католичке цркве, „десна крила” обеју америчких странака и југословенска „политичка емиграција”. Преко штампе која је била под њиховим утицајем, они су објављивали текстове препуне увредљивих дисквалификација и оштрих оптужби на рачун југословенске политике.

Попуштајући под притиском кампање и сама изненађена њеном жестином, америчка администрација је сугерисала југословенској страни да се посета сведе на само три дана, да се она ограничи на Вашингтон, да се одложи за крај априла (у време ускршњег одмора) када Конгрес не заседа како би се на тај начин спречило Титово иступање пред овом институцијом.³

Иако Стејт департмент није био склон да призна да је дошло до одлагања посете, већ инсистирао на томе да се ради чисто о техничким стварима и да датум посете још није одређен, југословенска влада, увређена пасивним ставом несуђених домаћина према свеопштој антијугословенској кампањи, одустала је од посете. У депеши Министарства иностраних послова од 11. марта 1957. амбасадору Матесу, скренута је пажња на одустајање Југославије од било каквих даљих разговора о посети Јосипа Броза Сједињеним Државама. При томе се напомиње како се из извесних америчких кругова пласира информација да Југославија покреће питање посете Тита Сједињеним Државама „из престижних разлога, ради јачања њене позиције према Истоку”. С обзиром на негативан став америчке штампе и великог дела јавног мњења, а и на држање америчке администрације, наложено је Матесу да америчким званичницима нагласи да: „Југославија нема намеру да поново покреће ово питање и сматра да је за ову годину посета отпала”.⁴

У складу са инструкцијама своје владе, истог дана по пријему наведене депеше, амбасадор Матес је обавестио америчког државног подсекретара Роберта Марфија о ставу Југославије по питању планиране посете. При томе му је изразио и своје жаљење „што америчка влада ништа није учинила да сузбије оштре антијугословенске наступе у САД појединих кругова непријатељски расположених према Југославији”.⁵

³ ДАМИП, 1957, стр. пов, ф-3, 45.

⁴ Исто.

⁵ ДАМИП, 1957, стр. пов, ф-3, 35. Телеграм Л. Матеса ДСМИП-у о разговору са државним подсекретаром САД Робертом Марфијем, 11. фебруар 1957.

Последњи у низу покушаја да се организује Титова званична посета САД-у покренут је током Петнаестог редовног заседања Генералне скупштине УН, септембра 1960. Пошто је најављено учешће Јосипа Броза на овом заседању и његов долазак крајем септембра у Њујорк у седиште светске организације, чинило се да би то могла бити погодна прилика да југословенски председник коначно посети Вашингтон. Међутим, разлози који су узроковали одлагање и претходних планираних Брозових посета САД-у и овај пут су се испречили у реализацији овакве иницијативе америчке владе. Ипак, Титов боравак у Њујорку искоришћен је за његов, иначе, први сусрет са једним америчким председником. У седишту ОУН-а, Тито се 23. септембра 1960. сусрео са Ајзенхауером. Разговор је протекао у срдечној атмосфери, али је био лишен било каквих значајних политичких договора у сфери билатералних или ширих међународних односа. Наиме, после овог сурета предстојали су председнички избори у САД-у и Ајзенхауер није више био у прилици да битно утиче на даље југословенско-америчке односе.⁶

Проблеми око посете југословенског председника САД-у уклапали су се у доминантну кривуљу југословенско-америчких односа: успон-пад. Поред тога, у условима сталне ескалације хладноратовских тенденција тешко је били постићи консензус у америчким политичким круговима око прихватљивог политичког курса према Југославији. Подвојеност ових кругова око тога да ли се „опасност ширења комунизма” може сузбити вештом и балансираном подршком дисиденту из редова комуниста, Југославији, или да су све присталице идеологије марксизма-лењинизма исте и подједнако опасне – доводила је стално до неочекиваних обрта у наступу америчке владе у овом контексту. Ситуација се додатно компликовала због већ устаљеног сукоба америчке администрације са Конгресом око питања опортуности сарадње са „Титовим комунистичким режимом”. Већина конгресмена у свом оштром наступу против Тита видела је могућност наглашеног истицања свог антикомунизма, што је значило већу подршку бирача.

Иако су поменуте детерминанте Титове посете САД-у и током наредних година и даље биле присутне у америчком политичком животу, па чак у међувремену и добиле на снази, ипак, половином октобра 1963. долази до коначне реализације иницијативе за сусретом двојице председника. Такав епилог био је резултат својеврсне југословенске дипломатске офанзиве усмерене на превладавање актуелне кризе, која је у међувремену захватила односе двеју држава.⁷ Током своје посете Вашингтону, маја 1962,

⁶ Музеј историје Југославије, Кабинет председника Републике (dalje MIJ, KPR), I-2/12, Zabeleška o razgovoru druga Tita sa Eisenhowerom dana 23. septembra 1960 godine.

⁷ Та криза је дошла до изражаја после одржавања прве конференције шефова држава или влада ванблоковских држава у Београду. Револтирана Титовим „антизападним” и „антиамер-

југословенски министар иностраних послова Коча Поповић је у разговорима вођеним са америчким државним секретаром Дином Раском и председником Кенедијем, покушао да разреши актуелну спорну ситуацију и појасни међународну позицију Југославије. Делимично је успео да убеди своје саговорнике да побољшање југословенско-совјетских односа неће ићи на штету будуће сарадње Југославије са САД-ом.⁸ Сличну интенцију имало је Титово писмо Кенедију, сачињено 7. априла 1963, у коме га позива „да владе наших земаља учине све што је неопходно да се заустави овај процес слабења и кварење наших односа, да се онемогући даље слабење онога што је постигнуто нашим заједничким напорима у току протеклих година”.⁹ Већ наредног месеца у званичну посету Југославији стигао је Дин Раск, који је упутио Титу позив да посети САД и кроз директан разговор са председником Кенедијем створи услове да се отклоне све несугласице и неспоразуми који стоје на путу даљег унапређења југословенско-америчких односа.¹⁰

Кенедијев позив је у западној јавности тумачен као веома смео и ризикантан потез с обзиром на Титову очигледну непопуларност у америчким политичким круговима и америчком јавном мњењу. Међутим, позадина тог потеза заснивала се на врло рационалним и прагматичним разлозима. Упознат са предстојећом посетом Јосипа Броза латиноамеричким државама, Кенеди је био заинтересован да, испољавањем сопствене кооперативности, ублажи евентуални антиамерички наступ југословенског председника током овог путовања и превентивно утиче на њега да не заузме политичку позицију коју је заступао на Београдском самиту ванблоковских држава. Исказаном спремношћу да сарађује са несврстаном Југославијом, САД су остављале позитиван утисак код влада латиноамеричких држава које је Тито намеравао да посети, легитимишући се као поборник мирољубиве политике лишене било каквих атрибута хегемонизма. С друге стране, америчка ад-

ричким” наступом на овом самиту, америчка влада је оптуживала Југославију да је напустила свој ранији спољнополитички курс и преузела улогу експонента „совјетског хегемонизма и великодржавних интереса”. У том контексту амерички Конгрес је донео одлуку о укидању даље економске помоћи и укидању клаузуле најповлашћеније нације Југославији. Ове две мере представљале су озбиљну претњу реализацији актуелних развојних програма Југославије, али и озбиљну опасност да Југославији буде ускраћена животна потребна помоћ у пшеници. Укидање клаузуле најповлашћеније нације, најављено за наредну годину, практично би елиминисало могућност даље робне размене Југославије са својим најважнијим спољнотрговинским партнером – САД-ом.

⁸ ДАМИП, 1962, ПА, ф-120/САД, 419 558. ДАМИП, 1962, стр. пов, ф-1, 50 и 51, Извештај о посети државног секретара Коче Поповића земљама Латинске Америке и САД током маја 1962.

⁹ МИЈ, КПР, И-1/1098, Порука председника ФНРЈ Јосипа Броза Тита, председнику САД Џону Кенедију у вези са односима и сарадњом између Југославије и САД, 7. април 1963.

¹⁰ ДАМИП, 1963, стр. пов, ф-1, 11, Zabeleška o prijemu američkog Državnog sekretara za inostrane poslove Deana Ruska, kod Predsednika Republike, 4. maja 1963, u 19 časova.

министрација је и иначе била заинтересована за превазилажење спора са Југославијом, свесна да би његово дугорочно пролонгирање могло угрозити независност Југославије и гурнути Тита у совјетски загрљај.¹¹

Поучена негативним искуствима (стеченим током Титовог боравка у седишту ОУН-а у Њујорку септембра 1960), у вези са могућом непријатељском реакцијом поприлично бројне скупине противника Титове посете САД-у, америчка влада је уочи доласка свог госта из Југославије предузела одређене ванредне мере безбедности. По доласку у САД, 16. октобра, Тито је био смештен у Вилијемсбургу, граду у држави Вирџинији у чијој се непосредној близини налазио аеродром америчког ратног ваздухопловства Ленгли, на који се претходно спустио авион југословенског председника после његове посете Мексику. Ова локација је одабрана да би се избегао Титов сусрет са демонстрантима и спречиле немиле сцене које су пратиле ову врсту сусрета.

Из Вилијемсбурга, Тито је наредног дана специјалним хеликоптером америчког председника пребачен директно до самог врта испред Беле куће, где га је уз пуне војне почасте, уз интонирање националних химни и уз почасну артиљеријску паљбу, дочекао Кенеди.¹²

Интересантно је то да је карактер дочека госту из Југославије на један начин виђен и тумачен у западним политичким круговима, а на сасвим други у извештајима југословенске амбасаде и југословенског министарства спољних послова.

По западним политичким критеријима, југословенском председнику је приређен коректан, али свакако не и срдчан дочек. Гостољубивост је практично сведена на минимум који је наметао службени протокол у оваквим приликама. Кенеди је водио рачуна да не буде сниман како се рукује са југословенским председником. Није било вожње улицама нити било каквог Титовог ширег контакта са америчком јавношћу. Тито, такорећи, није ни имао прилике да уопште види Вашингтон. Американци су инсистирали на томе да се ради о неслужбеној, радној посети, у том духу је и позив за посету стигао тек уочи завршних припрема у Југославији за Титов полазак на пут у земље Латинске Америке.¹³

Југословенски амбасадор у САД-у, Вељко Мићуновић је први сусрет Кенедија са Титом видео сасвим другачије: „Веома свечана и пријатељска атмосфера дочека у Вашингтону (Белој кући) обележила је почетак посете. Упадљиво лично залагање и пажња Кенедија дали су тон читавом сусрету”. По Мићуновићу, „комплетан церемонијал, његова свечаност и озбиљност,

¹¹ The National Archives, (dalje TNA), NY 103 145/6, 172 002, U.S. Visit of President Tito.

¹² МИЈ, КПР, I-1-2/САД. „Председник Тито у Вилијемсбургу” (*Преглед*, децембар 1963).

¹³ TNA, NY 103 145/7, 172 002.

број и висок ранг званица... све је то у очима јавности, штампе и самих учесника, подигло посету на висок ниво значајног и садржајног састанка два лидера".¹⁴ У извештају југословенског Министарства иностраних послова наглашено је да је сусрет двојице председника „пре имао карактер пуне службене посете, него карактер кратког радног састанка, како је то у почетку било формално постављано од стране Американаца". У том смислу, „сусрет и разговори у Вашингтону представљају важан догађај чији значај прелази оквире билатералних односа".¹⁵

Судећи по садржини Кенедијевог поздравног говора, његовој здравици и тексту заједничког саопштења издатог по завршетку разговора, стиче се утисак да је истина, како је то и иначе обично случај, негде на средини. Пожелевши добродошлицу свом госту, Кенеди је у свом поздравном говору истакао да је најважније да у опасном свету у коме живимо и поред разлика у политичкој филозофији и океана који нас одвајају, „схваћамо базу политике и циљеве земаља широм света, како би се опасност могла смањити". При томе изразио је своје уверење да ће резултат Титове посете бити „да односи двају народа постану теснији, а наша стремљења ка националној независности буду ојачана".¹⁶ Пошто се Тито сагласио са Кенедијевим уверењем да ће њихов сусрет резултирати унапређењем билатералне сарадње и нагласио да је „југословенска влада увијек жељела да са Сједињеним Америчким Државама одржава добре и пријатељске односе", двојица председника отпочела су разговоре. Они су се одвијали у две фазе.

Преподневна рунда разговора отпочела је одмах после свечаног церемонијала пред Белом кућом. Разматране су само две теме: политичка ситуација у латиноамеричким земљама које је посетио Јосип Броз и односи Исток–Запад.

Иако је Кенеди био далеко боље обавештен о актуелној ситуацији у Латинској Америци од свог госта, ипак је испољио интересовање за Титове утиске по том питању. У ствари, то је био најбољи начин да се ближе упозна са садржином разговора које је пре посете САД-у водио југословенски председник са лидерима Бразила, Боливије, Перуа и Мексика.¹⁷

¹⁴ ДАМИП, 1963, ПА, ф-118, 434 446. Телеграм амбасадора Вељка Мићуновића из Вашингтона Државном секретаријату за иностране послове ФНРЈ.

¹⁵ ДАМИП, 1963, стр. пов, ф-1, 31, Посета председника Тита земљама Латинске Америке и САД.

¹⁶ TNA, 172 002, NY 103 145/3, Kenedi Sees Tito Visit as Aiding Mutual Understanding; J. V. Tito, *Govori i članci*, knj. XVIII, str. 470–471.

¹⁷ Природно је било да је обојици председника у свежем сећању остао њихов ранији спор око америчког притиска на латиноамеричке државе да се не одазову на Титов позив да учествују на првом самиту ванблоковских земаља у Београду, септембра 1961. Тај притисак додатно је утицао на и иначе сазрелу одлуку Жаниа Квадроса (Janio Quadros) да поднесе оставку на функцију председника владе Бразила тачно уочи Београдског самита. (Д. Богетић, *Нова стратегија спољне политике Југославије*, Београд, 2006, стр. 368–369).

Не оптужујући директно САД за крупне проблеме у латиноамеричким државама, Тито је упозорио свог саговорника да драматична економска ситуација у тим земљама и њихова све израженија политичка нестабилност подстичу радикални екстремизам бројног дела популације, што све заједно доприноси порасту утицаја прокинески настројеног дела комунистичких партија. Иако је Бразил највећа држава Латинске Америке у њој је политичка нестабилност највећа и она самим тим представља највећу опасност по овај регион. Кенеди се сложио са Титовим опсервацијама, али не и са његовим тумачењем узрока и путева превладавања проблематичне ситуације у Латинској Америци. Док се Тито залагао за економску помоћ западних држава, првенствено САД-а, усмерену на развијање посебних привредних грана у латиноамеричким државама и поштовање њихове жеље да сачувају тешко стечену националну независност, Кенеди је предност давао иностраном приватном капиталу, осуђујући власти у овим државама управо због њиховог „супер-национализма” због кога капитал „бежи” од њих, а самим тим и могућност за привредни опоравак.¹⁸

Разматрање питања односа Исток–Запад, практично је сведено на два кључна комплекса питања: процену реалног домаћаја и стварне позадине новог курса совјетске спољне политике и појашњење садржине све упадљивијег југословенског приближавања социјалистичком лагеру.¹⁹ Од овог дела разговора је практично и зависио свеукупан исход сусрета Тито–Кенеди. Пред Титом је био тежак задатак да објасни своју безрезервну подршку актуелној Хрушчовљевој политици и такорећи потпуну идентичност ставова званичног Београда и Москве око свих важнијих међународних питања. Таква југословенска стратегија је на Западу тумачена као наговештај повратка Југославије у табор социјалистичких држава и њено трајно напуштање политике „неутрализма”, што је уједно био повод за доношење одлуке америчког Конгреса о укидању помоћи и укидању „клаузуле најповлашћеније нације” Југославији.

Југословенско приближавање Совјетском Савезу Тито је објаснио као логичну последицу своје доследне политике сарадње са свим државама које се руководе принципима мирољубиве коегзистенције и инсистирају на потреби споразумевања и преговарања. Док су званичници из Кремља гасили ове принципе, Југославија није могла с њима имати пријатељске односе, сада када је СССР променио своју спољну политику, Југославија је заинтересована за унапређење сарадње са том државом. При том, Тито је инсистирао на том да Југославија нипошто не жели да квари односе са Сједињеним Државама и Западом због одређеног побољшања у односима

¹⁸ МИЈ, КПР, I-2/САД, Забелешка о разговорима Тито–Кенеди. Преподневни разговори. Латинска Америка, 17. октобар 1963.

¹⁹ TNA, NY 103 145/6, 172 002, U. S. Visit of President Tito.

са СССР-ом. Колико су такве спекулације у Вашингтону бесмислене, аргументовао је чињеницом да се Југославија у својим економским односима са иностранством углавном оријентисана на Запад, из чега је произилазило да би по њену привреду, али и политичку стабилност било погубно конфронтације са САД-ом. У том смислу, Титова посета Москви крајем прошле године и разговори са Хрушчовом у Београду уочи Титове посете САД-у,²⁰ објашњени су као настојање Југославије да обезбеди сарадњу са што ширим кругом држава и тиме да и сама свој допринос напорима за успостављање мира и сарадње на општем међународном плану. При томе, Тито је искористио прилику да се чак у два наврата похвали америчком председнику како је приликом поменутих разговора у Москви и Београду утицао на Хрушчова да још енергичније у својим јавним наступима потенцира значај универзалне примене начела политике мирољубиве коегизтенције.²¹

Кенеди није ни у једном моменту прихватио Титово становиште о крупним позитивним политичким променама унутар совјетског руководства, а још мање његове опсервације о Хрушчовљевој мирољубивој политици на светском плану. Подсетио га је да је Хрушчов умало изазвао светски рат претходне године када је инсталирао ракете са нуклеарним набојем на Куби. У совјетским војним снагама које и даље уживају гостопримство Фидела Кастра, Кенеди је видео велику опасност по безбедност америчког народа. Имајући све то у виду, амерички председник је сматрао да моментално совјетско инсистирање на споразумима и преговорима представља само део привремене тактике, а никако дугорочну спољнополитичку стратегију СССР-а.²² Међутим, пошто је Кенедија много више интересовао став његовог госта у вези са будућом политиком Југославије према СССР-у, он је углавном, ипак, био задовољан Титовом елаборацијом политичких премиса на којима ће трајно бити заснована будућа међународна позиција Југославије. Кратко је прокоментарисао излагање свог госта, уз опаску „да Југославија сасвим добро пролази са својом политиком”, а потом лежерно

²⁰ Јосип Броз је, од 4. до 21. децембра 1962, боравио са својом супругом и високим југословенским руководиоцима на одмору у Москви, а од 20. августа до 3. септембра 1963, у сличној посети Југославији, са члановима породице и сарадницима, боравио је Никита Хрушчов. Овакви учестали пријатељски и неформални сусрети Тита и Хрушчова, у америчком Конгресу су тумачени као крунски доказ повратка Југославије у табор про-совјетских држава. Стога је, током разговора са Титом, Кенеди био заинтересован да из прве руке чује оцену и интерпретацију тих разговора. (ДАМИП, 1963, ПА, ф-118, 434 446. Телеграм амбасадора Вељка Мићуновића из Вашингтона Државном секретаријату за иностране послове ФНРЈ).

²¹ МИЈ, КПР, I-2/САД, Забелешка о разговорима Тито – Кенеди. Преподневни разговори. Латинска Америка, 17. октобар 1963.

²² TNA, NY 103 145/5, 172 002, Conversation between President Kennedy and President Tito, October 17, 1963.

предложио да прекину разговоре „пошто треба ићи на ручак”.²³ Очигледно је било да је солидно припремљен терен за поподневни део разговора, на коме је требало расправити најважније питање састанка двојице председника – питање обнављања економске и политичке сарадње Југославије и САД-а.

У поподневној рунди разговора на дневном реду су била питања везана за превазилажења одређених кризних жаришта у којима су инволвиране земље у развоју. То је била проблематика у којој је Тито покушао да се наметне као државник који захваљујући свом угледу и утицају у ванблоковским државама може да одигра улогу важног арбитра између њих и САД-а. У том смислу је упознао свог саговорника са жељом алжирског председника Бена Беле да разговара са Кенедијем око изналажења мирољубивог решења алжирско-мароканског сукоба. Кенеди је с великим интересовањем примио на знање ову иницијативу, изразивши своју спремност да се сретне са Беном Белом, кога иначе до тада није имао прилике да упозна. Током разговора који се односио на друга жаришта у свету, замолио је Тита да преиспита актуелну одлуку Југославије да повуче трупе своје мировне мисије из Јемена. Тито је објаснио да је поменуту одлуку Југославија донела у знак протеста због јемениских примедби на рачун Југословена, али да „разлози Председника Кенедија заслужују пуну пажњу” и да ће стога одлука бити поново размотрена „и по свој прилици ће се донети закључак да јединице остану и даље у Јемени”. Са своје стране, Кенеди је с одобравањем прихватио југословенске ставове о конкретним облицима економске помоћи земљама у развоју, како би се обезбедили елементарни услови за консолидацију њихових привреда и тиме смањила унутрашња политичка нестабилност, која често доводи до мешања страних сила у њихове унутрашње ствари и ширих међународних спорова.²⁴

Прелазећи на главну тачку дневног реда поподневног дела састанка, актуелну ситуацију у југословенско-америчким односима, Тито је указао Кенедију на одређене проблеме са којима се Југославија суочава у свом економском развоју због рестриктивних мере које су према њој увеле САД после Београдске конференције. Да би ублажио исказано незадовољство тим поводом, топло се захвалио за обимну економску и војну помоћ коју су САД пружале Југославији током последње деценије. Кенеди му је објаснио са каквим се све тешкоћама суочавала његова администрација у жељи да помогне развој југословенске привреде, с обзиром на то да се у Конгресу

²³ ДАМИП, 1963, стр. пов, ф-1, 31, Посета председника Тита земљама Латинске Америке и САД; *Исто*, 1963, ПА, ф-118, 434 446; МИЈ, КПР, I-2/САД, Забелешка о разговорима Тито–Кенеди. Преподневни разговори. Латинска Америка, 17. октобар 1963; TNA, NY 103 145/6, 172 002, U. S. Visit of President Tito.

²⁴ МИЈ, КПР, I-2/САД, Забелешка о разговорима Тито–Кенеди. Поподневни разговори. Латинска Америка, 17. октобар 1963.

налазе људи којима је тешко да схвате „разноврсност комунистичких система” и који на исти начин гледају на Југославију као и на Совјетски Савез, Пољску или Кину. То посебно долази до изражаја у последње време, када се ставови Југославије о свим важнијим међународним питањима такође не разликују од совјетских ставова.²⁵

Исказавши своје разумевање за сложену позицију свог саговорника у поменутом контексту, Тито га је обавестио да је Југославија спремна да се убудуће одрекне свих облика даље сарадње који имају карактер помоћи. На тај начин би била створена нова основа билатералних односа који би се у економској сфери свели искључиво на комерцијалну сарадњу засновану на обостраном економском интересу. Самим тим америчка администрација не би на почетку сваке фискалне године морала изнова да води мучну полемичку са Конгресом око одобравања нове транше помоћи Југославији, а југословенско руководство не би било стално изложено оштрим нападима конгресмена, који су и код југословенског и код светског јавног мњења остављали лош утисак и штетили угледу Југославије. Међутим, одрицање Југославије од програма економске и финансијске помоћи подразумевало је и хитно повлачење конгресног амандмана којим се Југославији укида „клаузула најповлашћеније нације”, без које није било могуће замислити одвијање даље нормалне трговинске размене двеју држава. Друга одредница нове платформе југословенско-америчких односа, иницирана с југословенске стране, била је унапређење сарадње двеју држава независно од актуелног стања у југословенско-совјетским односима. Тито је инсистирао на томе да се амерички званичници морају помирити са новом политичком реалношћу и интересом Југославије да тесно економски и политички сарађује са СССР-ом и блоком социјалистичких држава. Овај вид сарадње је, по Титу, далеко делотворнији у склопу југословенске мисије, за коју су САД очигледно јако заинтересоване – на све већем осамостаљивању источноевропских земаља у односу на Москву и обликовање њихове све либералније унутрашње и независније спољне политике, по узору на Југославију. Дакле, нови југословенски курс према социјалистичком лагеру ни у ком случају неће се свести на придруживање том блоку држава, него сасвим супротно, његовој даљој дезинтеграцији.

Судећи по првој реакцији Кенедија на Титову сугестију да се будући билатерални односи поставе на нову основу адекватну политичкој реалности и новим кретањима у међународној заједници, с америчке стране испољена је спремност да се прихвати предложена платформа. Очигледно је било да је Кенеди са олакшањем примио на знање спремност Југославије да се убудуће одрекне коришћења свих транши програма економске и

²⁵ Исто, стр. 11–13.

финансијске помоћи. Управо то питање је било извор сталних спорова између америчке администрације и Конгреса и доприносило негативним реакцијама великог дела америчког бирачког тела у односу на политику коју је спроводио председник државе. Друга компонента нове платформе југословенско-америчких односа донекле се чинила и даље проблематичном, јер је претпостављала одређено удаљавање Југославије од САД-а, сразмерно југословенском приближавању СССР-у. То се итекако осетило у политици Југославије током последњих година и тога је, наравно, био свестан и Кенеди. Међутим, одбацивање Титове иницијативе и задржавање постојећег негативног тренда у односима САД-а и Југославије довело би несумњиво до далеко интензивнијег приближавања Југославије СССР-у, чија би крајња тачка могла бити потпуно југословенско губљења атрибута националне независности и њено потпуно утапање у блок просовјетских држава. Стога је с Кенедијеве стране изражена безрезервна спремност да учини све што је потребно да би се југословенско-амерички односи поново вратили на онај ниво на коме су раније били.²⁶

У склопу америчких настојања да помогну економски опоравак Југославије, Кенеди је обећао Титу да ће предузети енергичне кораке да се под хитно повуче конгресни амандман којим је предвиђено укидање „клаузуле најповлашћеније нације”. Тито је искористио прилику да му се директно захвали за помоћ коју су САД пружиле Југославији након земљотреса у Скопљу.²⁷ Имајући у виду да је Југославија суочена са проблемом смештаја преко стотину хиљада лица која су остала без крова над главом, Кенеди је обавестио Тита да САД намеравају да у року од месец дана ставе тим лицима на располагање 250 модерних монтажних барака, које ће у Скопљу подићи амерички војни персонал. Пошто је зима на прагу, Тито је овакав потез оценио као изузетно важан у склопу напора да се ублаже последице земљотреса. У сваком случају, оба поменута геста „добре воље” америчког председника додатно су позитивно утицала на превладавање атмосфере неповерења у југословенским политичким круговима у вези са намерама САД-а према Југославији.

²⁶ МИЈ, КПР, I-2/САД, Забелешка о разговорима Тито–Кенеди. Поподневни разговори. Латинска Америка, 17. октобар 1963; ДАМИП, 1963, стр. пов, ф-1, 31, Посета председника Тита земљама Латинске Америке и САД; *Исто*, 1963, ПА, ф-118, 434 446; TNA, NY 103 145/5, 172 002, Conversation between President Kennedy and President Tito, October 17, 1963.

²⁷ Пошто су обавештене о земљотресу у Скопљу, САД су хитно упутиле једну комплетну војну болницу, која је заједно са стручним особљем стигла у Југославију само три дана после земљотреса. Одмах после тога, америчка влада је поклонила за изградњу Скопља 25 милиона долара, а потом и одобрила као кредит даљих 25 милиона долара. (ДАМИП, 1963, стр. пов, ф-1, 25, Америчка помоћ поводом земљотреса у Скопљу; МИЈ, КПР, I-3-а/САД, к. 181, Информације о САД. Билатерални односи СФРЈ–САД; „САД и Југославија“, *Годишњак 1964*, Институт за међународну политику и привреду, Београд, 1964, стр. 316).

У сличном тону, по завршетку разговора, сачињен је и заједнички коминике. У њему је истакнуто: „Разговори су вођени у срдачној и пријатељској атмосфери и одликовали су се искреношћу у дискусији.” Ипак, најважнији став тог документа односио се на усаглашену платформу будућих југословенско-америчких односа: „Оба председника изразила су наду да ће односи између две земље, данас, када директна помоћ није више потребна, моћи даље да се развијају и на другим пољима, нарочито на пољу развоја нормалне спољне трговине, економских контакта, као и културних, научних и других размена.”²⁸

Иако је Тито, по одласку из Вашингтона, имао разлога да буде задовољан исходом разговора са америчким председником, укупан утисак битно су покварила збивања која су убрзо после тога уследила.

По окончању своје посете Вашингтону, Тито је авионом америчког војног ваздухопловства допутовао у Њујорк, седиште Уједињених нација, како би присуствовао XVIII редовном заседању Генералне скупштине ове организације. Титово појављивање у јавности искористиле су политичке организације српске и хрватске емиграције за учестале масовне манифестације најоштријих облика испољавања непријатељства према свом идеолошком противнику. Најтежи инциденти одигравали су се испред хотела „Валдорф Асторија”, који се налазио у елитном делу Њујорка, Парк авенији, а у коме је била смештена југословенска делегација. Демонстранти су засипали Тита бујицом најувредљивијих квалификација, не либећи се чак ни покушаја да се ножевима обрачунају са његовом пратњом. Један део њих, користећи се релативно незаинтересованим и пасивним понашањем њујоршке полиције, у једном моменту је успео да провали и у сам хотел, директно угроживши животе Тита и његових сарадника.²⁹ Исте вечери, југословенски министар иностраних послова Коча Поповић је у телефонском разговору са америчким државним секретаром Дином Раском упутио оштар демарш поводом немилих сцена. Због оваквих инцидената Тито је отказао пријем у хотелу „Валдорф Асторија”, заказан за 24. октобар, на који је било позвано више од 700 званица.³⁰

Због непријатности које је доживео приликом свог боравка у Њујорку, Титу су своје извињење тим поводом званично изразили председник Кенеди и Дин Раск, осудивши наступ Титових противника и јавно се ограђујући од њега.³¹ С југословенске стране, после стишавања првобитног револта и претрпљеног шока, све више долази до изражаја настојање да се

²⁸ МИЈ, КПР, I-1-2/САД. „Председник Тито у Вилијемсбургу“, *Преглед*, децембар 1963, стр. 12–13.

²⁹ TNA, NY 103 145/5, 172 002; DAMIP, 1963, PA, f-118, 435 263.

³⁰ ДАМИП, 1963, ПА, ф-118, 434 446.

³¹ ДАМИП, 1963, ПА, ф-118, 435 263.

смири узаврела атмосфера настала после њујоршких инцидената. Процењено је да су демонстранти постигли свој циљ и успели да у одређеној мери умање позитиван ефекат Титове посете Вашингтону. Сва светска штампа је писала о изливима непријатељства Југословена настањених у САД-у према комунистичком режиму у Београду. Бес и мржња коју су испољавали југословенски емигранти према Титу допринели су даљем еродирању његовог ауторитета у очима америчке јавности и америчких конгресмена.³² Та чињеница више је бринула југословенске званичнике него саме непријатне сцене са којима су се суочили. Стога се Тито, напуштајући САД, у свом опроштајном телеграму Кенедију, није уопште обазирао на њујоршке инциденте. Срдачно се захвалио свом домаћину „на пријему и љубазној пажњи којом смо били окружени за вријеме нашег боравка у Вашингтону”. Истовремено је изразио своје уверење да ће разговори које су недавно водили „допринијети даљем позитивном развоју односа и сарадње између наше двије земље”.³³ У сличном духу су била конципирана и сва његова иступања по повратку у Југославију и изјаве дате појединим новинским агенцијама о боравку у САД-у. Непријатна епизода са југословенским емигрантима више нигде није помињана.

Готово одмах после одласка Јосипа Броза из САД-а, Кенеди је предузео мере за реализацију договора са југословенским председником о повлачењу конгресног амандмана којим је Југославији укинута „клаузула најповлашћеније нације”. Захваљујући његовом залагању, та рескриптивна мера је убрзо стављена ван снаге.³⁴ Међутим, овај гест добре воље према Југославији био је уједно и последњи његов политички акт на плану унапређења актуелног тренда југословенско-америчких односа у духу разговора које је водио са југословенским председником у Њујорку. Тито је био последњи државник чији је домаћин био председник Кенеди. Само месец дана после сусрета двојице државника, политичка каријера најмлађег председника у историји САД-а прекинута је атентатом у Даласу. Видно узбуђен, Јосип Броз се одмах јавио телефоном америчкој амбасади, прочитао своју изјаву на државном радију и лично се уписао у књигу жалости у амбасади САД-а. У изјави новинској агенцији Танјуг, 22. новембра, Тито је, поводом вести о Кенедијевој смрти, истакао да му је та вест пала утолико теже јер је са америчким председником недавно водио искрене и срдачне разговоре.

³² МИЈ, КПР, I-5-6/САД. „Председников пут“, *Билтен Танјуг*, октобар 1963; TNA, NY 103 145/7, 172 002.

³³ Ј. Б. Тито, *н. д.*, стр. 405.

³⁴ Конгрес је крајем октобра повукао поменути амандман. Међутим, будућу примену „клаузуле најповлашћеније нације” у односима са Југославијом условио је периодичним доношењем, за сваку наредну фискалну годину, посебне одлуке председника државе којом се одобрава такав третман Југославије. (ДАМИП, 1963, ПА, ф-118/САД, 42 510, 436 324, 437 285).

На основу тих разговора Кенеди је на Тита „оставио снажан утисак и као државник, и као човјек... Смрћу председника Кенедија амерички народ губи једну заиста крупну личност у својој историји, а мирољубиви свијет искреног поборника мира. Народи Југославије дубоко жале овај велики губитак који је претрпео народ Сједињених Америчких Држава, утолико више што је председник Кенеди својим односом према нашој земљи показао да је пријатељ југословенских народа.”³⁵

Када би се Титова изјава поводом смрти председника Кенедија подвргла дубљој анализи из данашње перспективе, онда би она имала далеко мање форму епитафа, а више карактер пролога једном новом раздобљу југословенско-америчких односа. Иако је после Кенедијеве смрти дошло до великих персоналних промена у структури америчке власти, праћених и одређеном променом неких одредница спољнополитичког курса, нова платформа југословенско-америчких односа, уобличена током сусрета Тита и Кенедија у Њујорку, није губила на својој актуелности. Њене политичке премисе трајно су остале детерминирајући фактор односа двеју држава, упркос бројним искушењима која су перманентно пратила њихову даљу сарадњу и спорење.

Summary

The First Tito's Visit to Washington D.C. – the Last Kennedy's International Meeting (October 17 1963)

Key words: *USA, Yugoslavia, Tito, Kennedy, foreign policy, murder attempt, blocks, coexistence, international relations*

The several years long attempts of the US administration and the Yugoslav officials to organize Tito's visit to the USA was finally realized in fall of 1963 when the leader of Yugoslav Communists met Kennedy in Washington D.C. after an marathon tour of Latin-American countries. The meeting was used for resolving the sticking points that marred the relations between the two countries, jeopardizing seriously their further cooperation.

Although it was an one-day visit, which was formally given an air of a official meeting on the insistence of the American party, it had a much broader meaning and political significance. After an ample exchange of opinions and clarification of contents of imperatives of foreign policy that were guiding their respective countries, the two presidents managed to reconcile their views and to

³⁵ J. Б. Тито, *н. д.*, стр. 429–430.

come to terms about the principles which would make up the new platform of Yugoslav-American relations. Since the fulfillment of the American program of economic aid for Yugoslavia was a constant source of friction between the two countries, Tito told Kennedy his country wouldn't insist on this form of bilateral economic cooperation, but rather on relations founded on mutual commercial interests. For his part, Kennedy had to reconcile himself with Belgrade's intention to establish close relations with the bloc of socialist countries and to accept that fact as political reality which was by no means aimed against the USA since it didn't presuppose inclusion of Yugoslavia into military and economic organizations of those states.

Although the murder in Dallas put the tragic end to Kennedy's carrier, the political premises of his agreement with Tito marked the period that followed, becoming the key determinants of the Yugoslav-American cooperation.

**ПОКУШАЈ СТВАРАЊА ЈЕЗГРА ЧЕХОСЛОВАЧКЕ
ЕМИГРАЦИЈЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ НАКОН СОВЈЕТСКЕ
ОКУПАЦИЈЕ ЧЕХОСЛОВАЧКЕ У АВГУСТУ 1968.
ГОДИНЕ¹**

Др Јан ПЕЛИКАН
Универзитет у Прагу

АПСТРАКТ: Између 21. и 29. августа боравила је у Београду група утицајних чланова чехословачке владе, коју је окупација Чехословачке случајно затекла у Југославији. У врло компликованој и динамичној ситуацији О. Шик, Ј. Хájек, Ф. Власáк, Ф. Гашпарик пробали су да у Београду створе језгро будућег чехословачког егзила. Однос југословенског руководства према овој групи био је амбивалентан. У кулоарским разговорима Шик и други су стицали симпатије свих водећих чланова југословенске олигархије. Међутим, стварна помоћ била је минимална. После потписа тзв. московског протокола југословенско руководство је желело да се група чланова владе ЧССР-а што пре врати кући.

Кључне речи: окупација Чехословачке, прашко пролеће, егзил, Титова олигархија, југословенско-совјетски односи

Током непуних осам месеци *прашког пролећа* односи Чехословачке и Југославије нису играле значајнију улогу. Представници обе држава врло опрезно су приступали развоју узајамне сарадње. Прибојавали су се, пре свега, да би интензивнији међусобни односи могли изазвати бурну реакцију Москве. Посета Тита Прагу, уприличена у предвечерје совјетске окупације,

¹ Чланак је део *Истраживачког пројекта МСМ 0021620827 Чешке земље усред Европе у прошлости и данас*, Филозофског факултета Карловог универзитета у Прагу.

била је тек епизода. Поред тога, југословенски вођа је оценио развој у Чехословачкој после јануарског пленума врло суздржано и према њему никада није заузео искључиво позитиван став.²

Велика већина чехословачке популације сматрала је у то време Југославију својим узором, државом која је, пошто је успела да се ослободи зависности од Москве, изграђивала демократско и праведно друштво. С друге стране, либералније оријентисани чланови београдске олигархије полагали су немале наде у процес реформе Чехословачке. Надали су се да ће евентуални успех Дубчекове групе постати битан импулс за остварење стварне либерализације Титовог режима.³

На позив југословенског вођства, одмор у СФРЈ 21. августа 1968, сплетом околности, проводила су три члана чехословачке владе: њен потпредседник Ото Шик, министар спољних послова Јиржи Хájек⁴ и министар народноекономског планирања Франтишек Власáк.⁵ Као туриста нашао се тамо и Штефан Гашпарик, члан владе и председник Централне комисије народне контроле. Југословенски службени органи одмах су у раним јутарњим сатима 21. августа обавестили чехословачке државне представнике о совјетској окупацији ЧССР-а. О. Шика и Ф. Власáка, који су се одмарали у Истри, дакле у близини летње резиденције југословенског вође на Брионима, још исти дан примио је Јосип Броз Тито. Но, примање двојице чланова чехословачке владе управо првог дана окупације Чехословачке није било симболичан израз солидарности с окупираном земљом, још мање покушај успостављања директног контакта с високим државним представницима ЧССР-а који су се сплетом околности нашли 21. августа у Југославији. Била је то тек коинциденција. Наиме, аудијенција коју је на Брионима Тито

² Проблематика односа Југославије и Чехословачке 1968. г. до данас остаје непроучена. Недавно објављен чланак Љубодрага Димића први је корак према проучавању тога поглавља у односима обеју држава (Љубодраг Димић, „Pogled iz Beograda na Českoslovačku 1968. godine”, *Tokovi istorije*, 2005, br. 3–4, str. 205–232). Упућујем такође на своје студије објављене у часопису *Slovanský přehled*: Jan Pelikán, *Jugoslávie a počátek pražského jara (leden–březen 1968)*, *Slovanský přehled*, 2006, br. 4, str. 567–590; Jan Pelikán, *Jugoslávie a československá otázka v květnu a červnu 1968*, *Slovanský přehled*, 2007, br. 1.

³ О томе видети: Latinka Perović, *Zatvaranje kruga. Ishod političkog rascjepa u SKJ 1971/1972*, Sarajevo, 1991, str. 28, 35–36; Мика Трипало, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb, 1990, str. 22–23, 82; Славко Милосавлевски, *Двете лица на собитијата*, Скопје, 1996, стр. 216–217.

⁴ Јиржија Хájека позвао је југословенски министар иностраних послова Марко Никезић на одмор на Јадрану још 9. јула 1968, у време када се Београд трудио да интензивира узајамне односе између представника двеју земаља. (Archiv ministerstva zahraničních věcí České republiky (Praha) /AMZV/, f. Telegramy přijaté /TP/, telegram L. Šimoviča od 10. 7. 1968).

⁵ Још половином марта 1968. затражио је Власáк за себе и О. Шика од југословенског амбасадора у Прагу Т. Јаковлевског осигурање боравка на јадранској обали за време летњег одмора (Архив Министарства иностраних послова (Београд) /АМИП/, ПА ЧССР 1968, к. 25, д. 1, телеграм Т. Јаковлевског од 17. 3. 1968).

организовао за изабране угледне стране политичаре на одмору на Јадрану, била је унапред планирана за 21. август.⁶ Па ипак, југословенски вођа није у критичном тренутку састанак отказао.

Према каснијем Шиковом сведочанству састали су се на Брионима с Титом, Е. Кардељом и још неколико других високих представника СКЈ. Југословенски вођа се међутим у разговору с О. Шиком и Ф. Власаком ограничио тек на неколико реченица.⁷ Сличну информацију о току разговора доноси и извештај у чијој изради је учествовао Ф. Власак.⁸ Мика Трипало у својим мемоарима наводи како су оба чешка министра изгледала јако депримирано.⁹ На Титову директиву оба члана владе била су пребачена у Београд.

О. Шика и Ф. Власака чекао је на београдском аеродрому Ф. Гашпарик. Касније им се прикључио и Ј. Хајек. Група чехословачких државних представника у замршеној ситуацији издала је 22. августа проглас подршке изјави вођства КПЧ-а и чехословачке владе којом су осудили окупацију. Чланови групе такође су изјавили да ће и изван територија своје окупиране државе извршавати дужности које произлазе из њихових функција.¹⁰

Јиржи Хајек се срео 22. августа с министром иностраних послова Марком Никезићем. Ј. Хајека и остале чехословачке државне представнике који су боравили у Београду примио је такође Едвард Кардељ, други најутицајнији човек у југословенској хијерархији власти. Састали су се и са другим Титовим блиским сарадницима, Кочом Поповићем и Вељком Влаховићем.¹¹ На Шиково питање да ли би члановима владе у ситуацији у којој се налазе, када повратак у домовину није реалан, „могло бити омогућено политичко деловање у Југославији с циљем и у интересу легалне владе ЧССР-а и вођства КПЧ-а”, високи југословенски представници одговорили су потврдно. Изјавили су да је „у датој ситуацији исправно да чланови легалне владе, који имају слободу израза, могу изражавати став

⁶ Ota Šik, *Jarní probuzení – iluze a skutečnost*, Prag, 1990, str. 200.

⁷ Шик наводи да је Тито изјавио: „Наши сте гости колико год то будете сматрали потребним. У свему ће вам се изаћи у сусрет. А сад ме, молим вас, извините. Морам на наш колегиј.“ О. Šik, *Jarní probuzení*, str. 201.

⁸ У њему се констатује да је Тито осудио окупацију Чехословачке и рекао Шики и Власаку да ће се о новој ситуацији изјаснити председништво ЦК СКЈ. AMZV, f. Generální sekretariát 1965–1969/GS/, T, k. 3: nesigniran materijal: *Zpráva o činnosti členů čs. vlády v Bělehradě ve dnech 21.–27. srpna 1968* od 30. 8. 1968.

⁹ Míka Tripalo, *Hrvatsko proljeće*, Zagreb, 1990, str. 97. Трипало је добио од Тита инструкцију да са Савком Дабчевић-Кучар посети Дубчекову супругу, коју је совјетска окупација затекла на Крку.

¹⁰ AMZV, f. GS, T, k. 3: *Prohlášení členů vlády ČSSR nacházejících se v Jugoslávii k okupaci Československa armádami pěti států Varšavské smlouvy* od 22. 8. 1968.

¹¹ О. Шика и Ф. Власака примио је исти дан председник југословенске владе Мика Шпиљак.

те своје владе”.¹² Југословенски службени органи омогућили су чехословачким државним представницима материјалну и логистичку помоћ.¹³ Омогућили су О. Шики и Ј. Хајеку да се обрате чехословачким туристима окупљенима пред амбасадом ЧССР-а у Београду.

Чехословачки државни представници издали су 23. августа проглас *Чехословачким грађанима у Југославији!*, у којем су подржали закључке XIV ванредне седнице КПЧ-а. Истовремено су прокламовали настојање да се осигура основни захтев времена, под чиме су мислили: „постићи повлачење окупацијских војски и обновити независност и суверенитет Чехословачке”.¹⁴ Дан касније објавили су декларацију *Свим владама света, свим светским друштвеним и културним организацијама*. У њој као „легални представници чехословачке државе, који имају право на слободу изражавања”, траже ослобађање председника владе Олджиха Черника, председника Народне скупштине Јозефа Смрковског, првог секретара ЦК КПЧ-а Александра Дубчека и осталих „водећих институционалних и политичких чинитеља Чехословачке”. Од ословљених су даље тражили да свим средствима утичу на повлачење окупаторских војски и да „не признају ниједну владу нити било који други политички орган који би био формиран од стране окупатора или под његовом присилом.”¹⁵ Чехословачки представници у Београду упутили су и позив сличног садржаја вођству свих комунистичких партија,¹⁶ поруку скупштини Комунистичке партије Словачке и објавили реакцију на проглас пет држава Варшавског уговора.¹⁷

¹² О томе: AMZV, f. GS, T, k. 3: nedatirani materijal: *Pokyny z MZV pro členy čs. vlády v Bělehradě od 21. 8. 1968 do 27. 8. 1968; záznam z rozhovoru s. Šika, Hájka a Vlasáka s členy PÚV SKJ s. E. Kardejem, Kočou Popovičem, Veljko Vlahovičem 22. 8. 1968.*

¹³ Дали су им, на пример, на располагање једну од државних вила у београдској резиденцијалној четврти Дедиње. Осигуравали њихов превоз и сносили неопходне трошкове. Била им је осигурана и одређена финансијска свота за свакодневне издатке. У владиној вили с њима је трајно боравио југословенски амбасадор у ЧССР-у Трпе Јаковлевски, кога су августовски догађаји затекли у СФРЈ.

¹⁴ AMZV, f. GS, T, k. 3: проглас *Чехословачким грађанима у Југославији!* од 23. 8. 1968. Сви прогласи и записник с конференције за штампу О. Шика у Београду објављени су у осмом делу едиције докумената о развоју ЧССР-а крајем шездесетих година (*Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, 8/1: Ondřej FELCMAN i kol., *Vláda a prezident. Období pražského jara (prosinec 1967 – srpen 1968)*, Prag – Brno 2000, /dok. br. 110, 117, 118, 128, 129, 151, 152/ str. 358, 364–366, 375–379, 394–396).

¹⁵ AMZV, f. GS, T, k. 3: проглас *Свим владама света, свим светским друштвеним и културним организацијама* од 24. 8. 1968. Осим министара које је совјетска окупација затекла у Југославији, проглас су потписали министар грађевинарства Ј. Трокан, на боравку у иностранству, и председник уставно-правног одбора Народне скупштине В. Кнап. О томе такође: AMZV, f. GS, T, k. 3: nesigniran materijal: *Zpráva o činnosti členů čs. vlády v Bělehradě ve dnech 21.–27. srpna 1968* од 30. 8. 1968.

¹⁶ Објављена у београдском дневнику *Политика*, 24. 8. 1968.

¹⁷ AMZV, f. GS, T, k. 3: telegram L. Šimoviča од 25. 8. 1968; nesigniran materijal: *Zpráva o činnosti členů čs. vlády v Bělehradě ve dnech 21.–27. srpna 1968* од 30. 8. 1968.

Југословенско министарство иностраних послова помогло је 22. августа Ј. Хајеку да отпутује на ванредно заседање Савета безбедности УН-а. У Њујорку је Ј. Хајек одбијао контакте које су му нудили западни дипломати. Консултовао се са амбасадором СФРЈ при УН-у Антоном Вратушем. Министар иностраних послова ЧССР-а поступао је у оквирима препорука које је добио од високих југословенских представника. Према Кардељевој интерпретацији, југословенски представници су му¹⁸ сугерисали да, иако допуштају могућност да је према конкретној ситуацији потребно проценити треба ли иступити на заседању Савета безбедности ОУН-а, сматрају незамисливим да се тај састанак одржи без учешћа представника Чехословачке.¹⁹

О. Шик и Ф. Власак отпутовали су 23. августа у Букурешт, где су разговарали с Н. Чаушескуом, председником владе И. Маурером и чланом ужег партијског вођства П. Никулеску-Мизилом.²⁰ Учествовали су такође

¹⁸ Но у тим консултацијама Тито није учествовао. Југословенски вођа био је о њима информисан тек накнадно те се од деловања чехословачког министра иностраних послова на заседању Савета безбедности УН-а индиректно дистанцирао.

¹⁹ Е. Кардељ је то аргументовао искуствима Југославије из 1948. године. По његовом мишљењу, иступ на терену Организације уједињених нација јасно је Москви давао на знање да окупација Чехословачке неће бити сматрана питањем које се тиче само Источног блока. (Архив Музеја историје Југославије (Београд) /АМИЈ/, ф. Кабинет председника републике 1953–1980 /КПР/, И-3-а: *запис о разговорима Тито–Чаушеску* дана 24. 8. 1968, обрадио Ј. Смоле 27. 8. 1968)

²⁰ Према изјави Ф. Власака за комисију ЦК КПЧ-а, која је одмах након доласка Хусакове владе на власт проверавала деловање О. Шика у иностранству, разговор с Чаушекуом и Маурером трајао је тек 30-40 мин. Према Власаку, Чаушеску је током разговора изјавио да „после јануара наше [Дубчеково] вођство није исправно проценило ситуацију, особито у погледу међународних односа”. (Národní archiv České republiky (Praha) /NA/, f. 02/1 – ÚV KSČ, předsednictvo ÚV KSČ 1966–1971, sv. 95, i dr. 157/5: седница председништва ЦК КПЧ-а 13. 5. 1969, писмо Ф. Власака К. Кодешу од 28. 4. 1969). Власак је на сличан начин реферисао о примању код Чаушескуа и у извештају који је у августу 1969. послао комисији председништва ЦК КПЧ-а (NA, f. 02/1 – ÚV KSČ, předsednictvo ÚV KSČ 1966–1971, sv. 103, i dr. 171/18: *Zpráva komise předsednictva ÚV KSČ k přezkoumání a posouzení činnosti s. J. Hájka, s. F. Vlasáka, s. Š. Gašparíka a s. J. Trokana v zahraničí v průběhu srpnových událostí 1968* од 12. 9. 1969, писмо Ф. Власака Р. Ауерспергу од 5. 8. 1969) Али, Власакове је изјаве нужно узимати с резервом. На почетку нормализације он се евидентно трудио да што више умањи важност свог деловања у августовској кризи 1968. О. Шик у мемоарима које је писао двадесет година касније, позив Чаушескуа назива остентативним; сећа се како разговор с њим *није прелазио оквире уљудне дипломатске конверзације*. (О. Шик, *Jarní probuzení*, str. 205). Тој тврдњи није противна ни накнадна изјава још једног учесника разговора у Букурешту, чехословачког амбасадора у Румунији К. Кирке (AMZV, f. GS, T, k. 3: telegram K. Kúrke od 17. 4. 1969). Ј. Хопе у чланку о чехословачко-румунским односима 1967–1970. посету Шика и Власака Букурешту помиње само једном једином реченицом. Тврди да је Чаушеску одбио да преговара с чехословачким министрима. При томе се позива на извештај који је у Праг послао чехословачки амбасадор у Румунији Карел Кирка тек 16. септембра 1968. (Jiří HOPPE, *Od nedůvěry ke spojení a zpět. Československo-rumunské vztahy v letech 1967–1970*, Soudobé dějiny 6, 1999, str. 456).

на пријему организованом у оквиру прославе дана државности Румуније. У Београд су се вратили сутрадан после подне.²¹

Чехословачким представницима који су у то време недобровољно преговарали у Москви, њихови тамничари и домаћини замерали су деловање четворице чехословачких министара.²² У настојањима да не испровоцира Кремљ и не створи даљу препреку која би стајала на путу компромиса у Београд је 25. августа у име легалне чехословачке владе О. Черњака послана директива коју је потписао потпредседник владе Л. Штроугал.²³ О. Шик, Ф. Власак и Ш. Гашпарик били су инструкирани да „не предузимају никакве политичке односно инострано-политичке акције које би биле у сукобу с линијом већ споменуте једине чехословачке легалне владе”.²⁴ Директива је реакција на Шиков телеграм у коме тражи од Вѣнека Шилхана (представника првог секретара ЦК КПЧ-а, изабраног на ванредној XIV седници КПЧ-а) или Л. Штроугала, који је у одсуству председника владе О. Черњака водио кабинет, инструкције за чланове владе који бораве у Југославији.²⁵

Након потписивања московског протокола и повратка Л. Слободе, А. Дубчека, О. Черњака и осталих у домовину, О. Шик, Ф. Власак и Ш. Гашпарик прекинули су своје политичко деловање у Југославији.²⁶ У том смислу су 27. 8. 1968. издали проглас и информисали о томе владу у Прагу.²⁷ Истог дана затражили су од О. Черњака да им обезбеди сигуран повратак у домовину.²⁸ По повратку из САД-а 29. августа Ј. Хájек само је кратко свратио у Београд. Још тога дана Ј. Хájек, Ш. Гашпарик и Ф. Власак отишли

²¹ AMZV, f. GS, T, k. 3: nesignirani materijal *Zpráva o činnosti členů čs. vlády v Bělehradě ve dnech 21.–27. srpna 1968* od 30. 8. 1968.

²² О. Šik, *Jarní probuzení*, str. 207; *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, 4/2: Jitka Vondrová – Jaromír Navrátil, *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970, Červenec–srpen 1968*, Vmno, 1996, dok. br. 156 (Совјетски стенографски запис разговора између совјетских представника на челу с Л. Брежњевом и А. Дубчека и О. Черњака 23. 8. 1968), стр. 234–249; Jiří Horpe, *Od nedůvěry*, str. 456.

²³ Инструкцију је одобрила крња влада која је заседала у Прагу, 24. августа 1968. *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, 8/1: O. Felcman i kol., *Vláda a prezident*, dok. br. 119, str. 366–368.

²⁴ AMZV, f. GS, T, k. 3: nedatirani materijal *Pokyny z MZV pro členy čs. vlády v Bělehradě od 21. 8. 1968 do 2. 9. 1969*; telegram L. Šimoviča od 25. 8. 1968.

²⁵ AMZV, f. GS, T, k. 22: radni materijal za sednicu predsedništva vlade *Souhrnná informace o pobytu a činnosti s. O. Šika v zahraničí /srpen–listopad 1968/* od 10. 12. 1968; ф. ТП, telegram L. Šimoviča od 25. 8. 1968.

²⁶ Према накнадној информацији вест о потпису московског протокола изазвала је код О. Шика велики шок (NA, f. 02/1 – ÚV KSČ, předsednictvo ÚV KSČ 1966–1971, sv. 103, i dr. 171/18: *Zpráva komise předsednictva ÚV KSČ k přezkoumání a posouzení činnosti s. J. Hájka, s. F. Vlasáka, s. Š. Gašparika a s. J. Trokana v zahraničí v průběhu srpnových událostí 1968* od 12. 9. 1969)

²⁷ AMZV, f. GS, T, k. 3: proglas *Drazí českoslovenští občané u nás doma!*

²⁸ AMZV, f. TP, telegram L. Šimoviča od 27. 8. 1968.

су из Југославије.²⁹ О. Шик, који је требало да путује с њима, остао је према инструкцијама чехословачког вођства у некој врсти чудног егзила у Београду. (Обавештен је да ће провизорно обављати функцију специјалног саветника економског одељења тамошњег чехословачког дипломатско-конзуларног представништва). Али, никакву јавну активност није покренуо.³⁰

Румунски историчар Михаи Ретеган у монографији посвећеној односу Румуније према догађајима у Чехословачкој 1968. године лаконски констатује да је „из Београда у једном тренутку вршен притисак да се створи чехословачка влада у избеглиштву”. При томе се позива на једну изјаву Н. Чаушескуа са заседања извршног одбора ЦК Румунске комунистичке партије 25. 8. 1968.³¹ Та процена је у великој мери претерана.³²

Активност четворице чланова чехословачке владе који су се сплетом околности налазили 21. августа у Југославији³³ могуће је одредити као ефемерну епизоду од неколико дана, усмерену према формирању представништва у егзилу,³⁴ односно као активност усмерену према превентив-

²⁹ Ф. Власаќ и Ш. Гашпарик отпутовали су у домовину. Ј. Хájек отишао је у Швајцарску те се у ЧССР вратио тек током септембра.

³⁰ О томе: AMZV, f. TP, telegram O. Šika, F. Vlasáka i Š. Gašparika od 29. 8. 1968; f. GS, T, k. 3; nedatirani materijal Pokyny z MZV pro členy čs. vlády v Bělehradě od 21. 8. 1968 do 27. 8. 1968; nesignirani materijal Zpráva o činnosti členů čs. vlády v Bělehradě ve dnech 21–27. srpna 1968 od 30. 8. 1968; radni materijal V. Pleskota za sednicu čehoslovačke vlade Vyhodnocování vystupování členů vlády v zahraničí v době mimořádných událostí od 7. 3. 1969; Jiří Hájek, 1968: *Intervence a odpor*, Prag 1994, str. 71, 110–111; Jiří Hájek, *Paměti*, Prag 1997, str. 281–291.

³¹ Mihai Retegan, 1968. *Ve stínu Pražského jara. Črta k rumunské zahraniční politice*, Prag, 2002, str. 160, 199.

³² Изразито је паушална и теза Ј. Ванера према којој су се Југославија и Румунија осигуравале од совјетских притисака изјавом да „је у Југославији на одмору пет чехословачких министара који би могли формирати чехословачку владу у избеглиштву” (Jan WANNER, *Brežněv a východní Evropa 1968–1982*, Prag 1995, str. 185)

³³ У већ доста другачијој политичкој ситуацији Ф. Гашпарик је у разговору с југословенским амбасадором Т. Јаковлевским хвалио Шиково држање на пленуму ЦК КПЧ-а у мају 1969. Према Гашпариковој изјави Шик је на седници, на којој је био искључен из ЦК КПЧ-а, бранио „О. Черњака, Ф. Власаќа и још неколико других који су организовали његов одлазак у Југославију с намером да организује политичку активност у иностранству ако дође до интервенције”. Но Гашпарикову тврдњу коју је Београду преносио Т. Јаковлевски други извори не потврђују. (АМИП, ПА ЧССР 1969, ф. 29, телеграм Т. Јаковлевског од 2. 6. 1969). Уосталом, Франтишек Власаќ тражио је од Јаковлевског помоћ у осигуравању летњег одмора у Југославији за себе и Ота Шика још половином марта 1968. (АМИП, ПА ЧССР 1968, ф. 26, д. 3, телеграм Т. Јаковлевског од 17. 3. 1968); Јиржија Хájека формално је на летњи одмор у СФРЈ позвао његов колега по функцији Марко Никезић 9. јуна 1968. (AMZV, f. TP, telegram L. Šimoviča od 10. 7. 1968)

³⁴ Тврдња М. Латуша да „се међу бројним члановима владе који су се налазили у иностранству родила идеја формирања центра у егзилу или организације комунистичке партије у иностранству”, превише је лаконска да би могла на било који начин осветлити активност Шикове групе у Југославији. Штавише, аутор се не позива ни на један извор. (M. V. Lатыš, „Pražská vesna” 1968 g. i reakcija Kremļa, Moskva, 1998, str. 313).

ном слабљењу позиције евентуалне *радничко-сељачке владе*, чијег се формирања Шикова група с правом прибојавала.³⁵ Та приближно шестодневна активност одвијала се са знањем, али нипошто уз директну потпору југословенских службених органа. Титово руководство ни у ком случају није иницирало активности групе коју је неформално предводио Ото Шик, још мање је тим активностима управљало. Део високих представника СФРЈ само је симпатисао чехословачке државне представнике и њихову активност.

На конференцији за штампу одржаној 24. августа у Београду Ото Шик, који је у међувремену на XIV седници изабран за члана председништва ЦК КПЧ-а, директно упитан о формирању владе у избеглиштву, ту могућност није искључио.³⁶ У горе цитираном прогласу који су чехословачки државни представници издали истога дана у Београду констатовано је да „Чехословачка и даље има једну једину легалну владу – владу инг. О. Черњака. У иностранству у њено име иступа потпредседник владе – академик др. О. Шик и неколико других чланова владе. Иностране послове Чехословачке води за то овлаштени министар иностраних послова проф. др. Ј. Хájек.”³⁷

Активност усмерена према стварању евентуалног језгра иностраног егзила није се одвијала само на нивоу политичких прокламација. Група око О. Шика, на пример, сондирала је могућности за организовање састанка представника европских комунистичких партија који би осудили окупацију ЧССР-а.³⁸ О. Шик покушавао је да формира радне групе које би члановима владе активним у СФРЈ пружале експертске и административне услуге. Претпостављао је да би у њима деловали интелектуалци или делатници државног и партијског апарата које је совјетска окупација затекла на одмору у југоисточној Европи.

Највиши представници Југославије те су активности од самог почетка систематски све више и више пригушивали. Током горе поменутих разговора с Е. Кардељом, В. Влаховићем и М. Шпилком, О. Шик и осталим

³⁵ На пример О. Шик, као потпредседник владе, послао је 23. 8. 1968. телеграм председнику Савета безбедности УН-а, у којем га обавештава да је министар иностраних послова Ј. Хájек овлаштен да иступи на ванредном заседању СБ УН-а. То овлашћење било је превентиван корак којим је требало спречити евентуалне покушаје марионетске владе коју је формирао окупатор у Прагу да онемогући наступ Ј. Хájека пред Саветом безбедности УН-а. (NA, f. 02/1 – ÚV KSČ, předsednictvo ÚV KSČ 1966–1971, sv. 103, i dr. 171/18: *Zpráva komise předsednictva ÚV KSČ k přezkoumání a posouzení činnosti s. J. Hájka, s. F. Vlasáka, s. Š. Gašparíka a s. J. Trokana v zahraničí v průběhu srpnových událostí 1968* od 12. 9. 1969)

³⁶ AMZV, f. GS, T, k. 3: konferencija za štampu prof. O. Šika u Beogradu dana 24. 8. 1968. Ото Шик дао је такође интервју Алберту Моравији, ББЦ-ју, немачкој и холандској телевизији. Но, у другим изјавама чехословачки државни представници одбијали су интенцију формирања владе у избеглиштву, у Београду или на неком другом месту.

³⁷ AMZV, f. GS, T, k. 3: *proglas Všem vládám světa, všem světovým společenským a kulturním organizacím.*

³⁸ AMZV, f. TP, Telegram O. Šika od 26. 8. 1968.

чехословачким државним представницима било је јасно речено да не долази у обзир да се састају као влада у избеглиштву. Било им је допуштено само да иступају као чланови чехословачке владе који се сплетом околности тренутно налазе у иностранству.³⁹ Југословенски представници допустили су им да организују конференције за штампу. Но задржали су право измене те одлуке уколико би се ситуација евентуално променила.⁴⁰ Према каснијем сведочанству Л. Шимовича за истражну комисију председништва ЦК КПЧ-а, Е. Кардељ, који је преносио службени став Савеза комуниста Југославије, рекао је Шику и Хајеку да „у случају када би дошло до промене владе у ЧССР-у, не би било у интересу чехословачко-југословенских односа не признати је, а у том случају политичка активност чехословачких другова у Београду не би била прихватљива”.⁴¹ Ако је та изјава тачна, Кардељ је заправо упозорио на то да би СФРЈ признала радничко-сељачку владу типа оне која је настала у Мађарској у новембру 1956.

Током разговора чехословачки државни представници индиректно су од високих представника СКЈ затражили помоћ у одстрањивању очекиваног притиска совјетске политике и моћи. Замолили су за проширење емитовања београдског радија на чешком и словачком језику.⁴² Тражили су такође и помоћ у успостављању шифрираних веза с иностранством. Секретар извршног одбора ЦК СКЈ Нијаз Диздаревић поверио је федералном министру унутрашњих послова Радовану Стијачићу да утврди може ли се изаћи у сусрет тој молби. Но, током преговора представника југословенских тајних служби с чехословачким амбасадором Ладиславом Шимовичем 24. августа, изишло је на видело да О. Шик и његови сарадници у првом реду желе да успоставе тајне везе с Чехословачком. Шимович је нагласио да рачунају и с могућношћу преласка КПЧ-а у илегалу. У том случају желе да имају спремну функционалну тајну везу између домаћих илегалца и иностранства. Амбасадор ЧССР-а тражио је од југословенских службених органа што бржи одговор.⁴³ Временски пресинг аргументовао је тиме да би

³⁹ То означава Титова изјава од 24. августа, када је југословенски вођа током преговора с Н. Чаушескуом изјавио: „Члановима чехословачке владе није била дана могућност засједати као чехословачка влада. Дана им је могућност преговарати и иступати само као појединачни чланови чехословачке владе, и то владе легалне.” (АМИЈ, ф. КНР, И-3-а: *запис о разговорима Тито–Чаушеску дана 24. 8. 1968*, обрадио Ј. Смоле 27. 8. 1968)

⁴⁰ АМИП, ПА ЧССР 1968, ф. 26, телеграм заменика министра иностраних послова М. Павићевића амбасади СФРЈ у Прагу од 26. 8. 1968.

⁴¹ NA, f. 02/1 – ÚV KSČ, předsednictvo ÚV KSČ 1966-1971, sv. 103, i dr. 171/18: *Zpráva komise předsednictva ÚV KSČ k přezkoumání a posouzení činnosti s. J. Hájka, s. F. Vlasáka, s. Š. Gašparíka a s. J. Trokana v zahraničí v průběhu srpnových událostí 1968* od 12. 9. 1969, prilog: pismo L. Šimoviča P. Auerspergu od 27. 8. 1969.

⁴² АМИП, ПА ЧССР 1968, ф. 25, запис Ђ. Вуколића о разговору с Л. Шимовичем 27. 8. 1968.

⁴³ Замолио је да му се саопштење којим се изјашњавају о том предлогу достави до 26. 8. 1968.

материјале потребне за слање шифрираних порука у овом часу могли пренети чехословачки туристи који се враћају у домовину. Сматрао је да ће касније контрола на граници бити изразито строжа. Стијачић је у свом интерном извештају, намењеном само Титу и председнику владе М. Шпилку, између осталог наглашавао да свакако прети опасност да окупацијске снаге открију те везе, што би имало за последицу одговарајуће политичке консеквенце.⁴⁴

Највише београдско вођство после 23. августа 1968. ни у ком случају није имало намеру да подупире активности чехословачких представника у СФРЈ које би Москва могла интерпретирати као директно уплитање Југославије у чехословачку кризу.⁴⁵ Због тога је Шикова молба решена у складу с предлогом савезног министра. Као образложење наведен је помак у развоју ситуације у ЧССР-у до којег је дошло после завршетка московских разговора и повратка чехословачких представника у домовину. Тај став саопштио је Шимовичу 27. августа високи представник министарства иностраних послова Ђ. Вуколић. Чехословачки амбасадор сложио се с његовим ставом да у датом тренутку успостављање специјалне шифриране везе више није актуелно. Али истакао је да се, с обзиром на тешко предвидљив развој ситуације у ЧССР-у, слична потреба може поново јавити. Вуколић је такође констатовао да је заступљеност чешког и словачког језика у емитовању београдског радија довољна. Обавезао се једино да ће југословенски службени органи преиспитати могућност појачања сигнала одашиљача који емитује те програме.⁴⁶ Тако формулисан одговор *de facto* је значио да Београд и не размишља о овој форми помоћи чехословачким реформским круговима.

Југословенски службени органи толерисали су активности чехословачких представника, пружали им техничку и материјалну потпору. Може се претпоставити да су толерантни Коча Поповић, представници Министарства иностраних послова, те декларативно либерални, али увек неодлучни водећи Е. Кардељ и В. Влаховић, у датој ситуацији саосећали с чехословачким представницима. Могуће је да југословенско вођство (укључујући и Тита) у првим тренуцима совјетске окупације, када није било

⁴⁴ АМИЈ, ф. КПР, И-5-б: извештај Савезног секретаријата унутрашњих послова од 25. 8. 1968.

⁴⁵ Врло опрезан став југословенског вођства одражава и одлука да одбију да испуне молбу амбасадора ЧССР-а у Будимпешти Јозефа Пичика, који је тражио посредовање у предавању поверљиве поруке највишим чехословачким представницима на присилним преговорима у Москви. Ђ. Вуколић објаснио је тај поступак Шимовичу с једне стране тиме да су се у међувремену московски преговори већ завршили, а с друге стране тиме да контакт између југословенских дипломата акредитованих у СССР-у и чехословачке делегације није био могућ. Додао је да би из „разумљивих разлога” било опасно предати поруку преко чехословачке амбасаде у Москви. (АМИП, ПА ЧССР 1968, ф. 25, запис Ђ. Вуколића о разговору с Ј. Шимовичем 27. 8. 1968).

⁴⁶ АМИП, ПА ЧССР 1968, ф. 25, запис Ђ. Вуколића о разговору с Ј. Шимовичем 27. 8. 1968.

јасно у шта ће се развити растућа међународна напетост и како ће актуелна криза утицати на однос Београда и Москве, није искључивало могућност да у погодном тренутку искористи чехословачке владине представнике за сопствене интересе.⁴⁷ Је ли део водећих представника СФРЈ размишљао о идеји стварања центра чехословачког егзила у Београду,⁴⁸ те ако јесте – у којој мери, то није могуће на темељу данас доступних докумената утврдити.⁴⁹ Ако је тако било, занимање југословенског вођства, а посебно Тита, за ту ствар почело је нагло да слаби већ од 22. августа, када се показало да СФРЈ није директно изложена опасности од совјетске агресије. Фрагментарни секундарни извори такође индицирају да чланови највиших структура олигархијске власти у Југославији у тим драматичним сатима нису били једнообразног мишљења по питању третмана поменуте групе чехословачких државних представника.⁵⁰

Заинтересованост југословенског вођства за евентуално искоришћавање чехословачких државних представника још је више опала након почетка совјетско-чехословачких разговора у Москви 23. августа.⁵¹ Charge d'affaires СФРЈ у Прагу Ф. Винтер информисао је централу о недвосмислен-

⁴⁷ На питање О. Шика у вези с околностима евентуалног дуготрајног деловања чехословачких министара у Београду (дакле као политичког егзила) Кардељ је наводно реговао суздржано. (НА, ф. 02/1 – ÚV KSČ, předsednictvo ÚV KSČ 1966–1971, sv. 103, i dr. 171/18: *Zpráva komise předsednictva ÚV KSČ k přezkoumání a posouzení činnosti s. J. Hájka, s. F. Vlasáka, s. Š. Gašparíka a s. J. Trokana v zahraničí v průběhu srpnových událostí 1968* od 12. 9. 1969).

⁴⁸ У сваком случају, та тема није била узета у разматрање. Јосип Броз Тито заправо је истог часа О. Шика и Ф. Власака отпремио с Бриона. Своје поступке у вези са ситуацијом насталом након совјетске окупације Чехословачке с њима није ни најмање разматрао.

⁴⁹ Ј. Хájек ни у једној од две књиге својих мемоара не помиње садржај разговора с Никезићем, Кардељом и осталим југословенским представницима. О. Шик те преговоре у својим мемоарима тек региструје. Горе цитирани записи о састанку чланова чехословачке владе с високим југословенским представницима прилично су неконкретни. Податке садржане у извештајима истражне комисије чехословачке владе и вођства КПЧ-а нужно је узети са знатном дозом резерве.

⁵⁰ То назначује на пример изјава Е. Кардеља на преговорима југословенске и румунске делегације 24. августа 1968. Други најутицајнији човек Југославије наводи да су закључили да Хájекова група не може да преговара аутономно и занемари одлуке председника Слободе, односно чак ни да иступа у супротности с његовим корацима. АМИЈ, ф. КПР, И-3-а: *Запис о разговорима Тито–Чаушеску дана 24. 8. 1968*, обрадио Ј. Смоле 27. 8. 1968. О третману четворице чехословачких државних представника одлучивала је тек врло уска група људи око Тита. Чланови ширег круга владајуће олигархије нису били информисани о проблемима везаним за њихов боравак у Београду. (Изјава Латинке Перовић дата аутору у Београду 27. 10. 2005) У свом пажљиво вођеном и мало коригираном дневнику то потврђује и Драгослав Дража Марковић. (Драгослав Дража Марковић, *Живот и политика (1967–1978)*, I, Београд 1987, стр. 83)

⁵¹ Још 23. августа Јосип Броз Тито је у разговору с америчким амбасадором, на директно питање свога госта да ли се срео с члановима чехословачке владе који се налазе у Југославији, одговорио потврдно. Такође је изјавио да су О. Шик и остали „поступили исправно када су се изјашњавали као чланови владе (а не владе у избеглиштву) које је ситуација [окупација Чехословачке] затекла у Југославији”. (АМИЈ, ф. КПР, И-5-б, запис о разговору Ј. Броза Тита с амбасадором САД-а Б. Елбрицком 23. 8. 1968)

но негативном ставу Кремља према иступу Ј. Хајека на заседању Савета безбедности ОУН-а и о приговорима које је у вези с тим изразила група око председника Л. Свободе.⁵² Ако је Титово руководство имало неке планове са четворицом чехословачких државних представника, те идеје су дефинитивно одбачене већ пре потписивања московског протокола.

У поређењу с Чаушескуом, који је О. Шика и Ф. Власака примио уз све почести 24. августа и помпезно их позвао на службени пријем приликом румунског дана државности,⁵³ југословенско вођство помагало је члановима чехословачке владе много дискретније.⁵⁴ Њихов се опрез од 23. августа знатно повећавао.

Чехословачки државни представници били су Титовој олигархији све више на терету.⁵⁵ Један од разлога за то били су стални приговори Москве због деловања чехословачких представника у Београду и с тим у вези бојазан да би Кремљ могао њихов боравак у југословенској престоници искористити као изговор за притисак на СФРЈ. На пример, 23. августа Громиков заменик Л. Иљичов врло грубо је рекао југословенском амбасадору у Москви Д. Видовићу да је боравак Хајека и Шика у Југославији био унапред организован.⁵⁶ Али, Москва се није задржала само на дипломатској интер-

⁵² АМИЈ, ф. КПР, И-5-б, депеша Ф. Винтера од 25. 8. 1968.

⁵³ АМЗВ, ф. GS, Т, к. 3: telegram ambasadora u Bukureštu K. Kúrke od 17. 4. 1969. У извештају Комисије ЦК КПЧ-а за тумачење питања у вези с боравком О. Шика у иностранству, коју је именовало у мају 1969. председништво ЦК КПЧ-а, на темељу изјаве чехословачког амбасадора у Румунији К. Кúrке констатује се да је Чаушеску наговорио Шика да одустане од даљих корака на међународној сцени. Ову тврдњу, изнесену тек накнадно, у потпуно другачијој политичкој ситуацији, засигурно треба узимати с резервом. На конференцији за штампу у Београду 26. 8. 1968. О. Шик је изјавио да су се „с румунским друговима потпуно усугласили”. (НА, ф. 02/1 – ÚV KSČ, předsednictvo ÚV KSČ 1966–1971, sv. 95, i dr. 157/5, zápis ze schůze předsednictva ÚV KSČ 13. 5. 1969: *Zpráva Komise ÚV KSČ pro objasnění otázek souvisejících s pobytem s O. Šika v zahraničí; záznam z tiskové konference O. Šika v Bělehradě 26. 8. 1968*). Током преговора с Титом 24. августа после подне, дакле непосредно по завршетку разговора са Шиком и Власаком, Чаушеску је изјавио да је саветовао Шика да се у обзир узму и ставови чехословачких представника у ЧССР-у. Наводно је Шика такође рекао да није разумно дискутовати о ситуацији у ЧССР-у у Савету безбедности док трају разговори у Москви. (АМИЈ, ф. КПР, И-3-а: *Занис о разговорима Тито–Чаушеску дана 24. 8. 1968*, обрадио Ј. Смоле 27. 8. 1968)

⁵⁴ Давање на располагање виле у Београду имало је и своју другу страну. Вила је била под полицијским надзором, а активности чехословачких министара под сталном контролом југословенских службених органа. (НА, ф. 02/1 – ÚV KSČ, předsednictvo ÚV KSČ 1966–1971, sv. 103, i dr. 171/18: *Zpráva komise předsednictva ÚV KSČ k přezkoumání a posouzení činnosti s. J. Hájka, s. F. Vlasáka, s. Š. Gašparíka a s. J. Trokana v zahraničí v průběhu srpnových událostí 1968* od 12. 9. 1969, prilog: pismo L. Šimoviča P. Auerspergu od 27. 8. 1969) О. Шик је све до одласка из Југославије био под сталном полицијском пратњом, а служба која га је надзирала бринула се не само за његову безбедност него је истовремено и надгледала његове активности. (О. Шик, *Jarní probuzení*, str. 213)

⁵⁵ АМЗВ, ф. GS, Т, к. 3: radni materijal V. Pleskota za sednicu čehoslovačke vlade *Vyhodnocování vystupování členů vlády v zahraničí v době mimořádných událostí* od 7. 3. 1969.

⁵⁶ АМИЈ, ф. КПР, И-5-б, интерни билтен Министарства иностраних послова СФРЈ о догађајима у ЧССР-у од 24. 8. 1968.

венцији. Још 22. августа совјетска новинска агенција ТАСС издала је проглас у коме је подвргнута критици чињеница да је Југославија омогућила деловање четворици чехословачких државних представника на својој територији. Слични напади на СФРЈ у совјетским медијима наставили су се и следећих дана,⁵⁷ а шириле су их и совјетске дипломате.⁵⁸ Такође, не може се искључити ни то да се совјетско руководство, када интервенција у Прагу није давала жељене резултате, уистину (у недостатку правих информација) није плашило настанка чехословачке владе у избеглиштву у Београду.

Титово нарастајуће незадовољство због боравка чехословачких државних представника у Југославији показало се још током разговора с Николајем Чаушескуом 24. августа после подне. Југословенски вођа се у потпуности сложио с Чаушескуовим ставом да је у садашњој ситуацији потпуно сувишно дискутовати о окупацији Чехословачке у Савету безбедности. Јосип Броз Тито је, дакле, не само противно закључку Извршног одбора и Председништва ЦК СКЈ од 21. августа и даље уступао на своме⁵⁹ него је и директно пред Е. Кардељом, М. Тодоровићем и В. Влаховићем, пред тројицом својих најближих сарадника, критиковао то што су југословенски службени органи помогли Ј. Хајеку да оде у Њујорк. Рекао је Чаушескуу да он није допустио да се четворица чехословачких државних представника састају и иступају као чехословачка влада.⁶⁰ Сложио се такође са ставом румунског партнера да би се положај поменутих чехословачких министара променио ако би „председник чехословачке републике и чехословачки парламент оформили нову владу”.⁶¹

⁵⁷ *Правда* (Москва), 23. 8. 1968, 26. 8. 1968. Уз то такође: АМИЈ, ф. КПР, И-5-б: интерни недатирани материјал *Напади петорке на Југославију*.

⁵⁸ Совјетски амбасадор у Либану Дједушкин, приликом оштре размене мишљења с шефом чехословачког дипломатско-конзуларног представништва у Бејруту Боквајем, упитао је чехословачког дипломату поступа ли према упутствима СФРЈ и чехословачких министара који дјелују у тој земљи. (АМЗВ, ф. ТР, telegram Бокваја од 25. 8. 1968)

⁵⁹ На том заседању Тито је био против активног учествовања Југославије на ванредној седници Савета безбедности УН-а која се бавила окупацијом Чехословачке. На крају је ипак попустио пред супротним гледиштем већине сарадника. (Архив Југославије (Београд) /АЈ/, ф. 507-ЦК СКЈ, стенографске белешке са 11. заједничке седнице Председништва и Извршног одбора централног комитета СКЈ 21. 8. 1968)

⁶⁰ У том су тренутку румунско-југословенски разговори на тренутак добили контуре скривене полемике међу највишим југословенским представницима. Е. Кардељ је инсистирао на томе да је дискусија о чехословачком питању у Савету безбедности у датом тренутку била корисна. Последњу наведену Титову констатацију допунио је напоменом: „Југословенско вођство пружило је члановима легалне чехословачке владе који се налазе у Југославији могућност слободног деловања”.

⁶¹ Јосип Броз Тито се лукаво и лицемерно сложио с Чаушескуовом тезом изјавивши: „Наравно. Промене могу бити прихваћене само ако буду изражавале мишљење народа и ако буду резултат одлуке чехословачких уставних и парламентарних органа.” АМИЈ, ф. КПР, И-3-а, *Запис о разговорима Тито-Чаушеску дана 24. 8. 1968*, обрадио Ј. Смоле 27. 8. 1968.

Динамичан развој догађаја сваки дан је мењао позицију четворице чехословачких државних представника и однос југословенских владајућих кругова према њима. Ото Шик држао је још 27. августа предавање на активу представника Социјалистичког савеза радног народа Југославије. Међутим југословенско вођство ипак је већ водило рачуна о томе да медији не објаве вест о његовом предавању.⁶² Истога дана Л. Шимович је добио од високог представника Министарства иностраних послова СФРЈ Ђ. Вуколића усмену потврду како су О. Шик и његови сарадници и даље добродошли гости у Југославији. Но Вуколић је истовремено отворено поново затражио од чехословачког амбасадора да О. Шик пренесе став југословенског руководства, а тај је да би активност Шикове групе требало да буде покренута у оквиру дипломатско-конзуларног представништва и координирана с владом у Прагу.⁶³ Вуколић је тако у јаснијем облику поновио поруку коју је још 25. августа Шик преко Шимовича упутио заменик министра иностраних послова Миша Павићевић.⁶⁴

Још дан пре тога Никезићев заменик Миша Павићевић инструктирао је југословенског отправника послова Ф. Винтера да пронађе Л. Штроугала, који је после Черњакове интернације председавао заседањима владе. Требало је да га информише да је влада СФРЈ пружила четворици чланова владе на одмору у Југославији потребну помоћ и гостопримство. Штроугалу је Винтер требало да нагласи да југословенско руководство полази од претпоставке да Шик и други „поступају према инструкцијама и у контексту службених ставова владе у Прагу”. Винтер је инструктиран да заменика председника чехословачке владе експлицитно обавести да СФРЈ не сматра Шика и његове пријатеље „нити владом у избеглиштву нити зачетком тога органа”.⁶⁵ Неодлучан и нејасан став према догађајима у окупираној Чехословачкој изражавао је и следећи налог привременом шефу

⁶² АМИП, ПА ЧССР 1968, к. 25, д. 2, телеграм Ђ. Вуколића Амбасади СФРЈ у Прагу од 28. 8. 1968.

⁶³ АМИП, ПА ЧССР 1968, ф. 25, запис Ђ. Вуколића о разговору с Л. Шимовичем 27. 8. 1968.

⁶⁴ Павићевић је давао Шик до знања да би требало узети у обзир да у Прагу заседа влада од 22 члана са Штроугалом као председавајућим. (АМИП, ПА ЧССР 1968, ф. 26, телеграм М. Павићевића југословенској амбасади у Прагу од 26. 8. 1968, телеграм Ђ. Вуколића југословенској амбасади у Прагу од 26. 8. 1968)

⁶⁵ АМИП, ПА-ЧССР 1968, ф. 26, телеграм М. Павићевића југословенској амбасади у Прагу од 26. 8. 1968. Нарастајући страхови београдског вођства због евентуалних консеквенци проистеклих из активности Шикове групе у Београду садржане су и у циркуларној депеши разаслааној свим југословенским дипломатско-конзуларним представништвима. У њој се наглашавало да чехословачки министри нису влада у избеглиштву, нити њен зачетак те да су им југословенски службени органи у специфичним околностима пружили уточиште. Адресати југословенских амбасада били су упућени да тако одговарају на евентуална питања својих иностраних партнера (АМИП, ПА ЧССР 1968, ф. 26, циркуларни телеграм Ј. Бабића југословенским дипломатско-конзуларним представништвима од 27. 8. 1968)

југословенског дипломатско-конзуларног представништва у Прагу. Винтер је требало да током разговора са Штроугалом пажљиво дозна његово мишљење о Шиковом и Хајековом деловању. Но разговор не би требало да наводи на закључак да југословенско руководство намерава да се дистанцира од чехословачких министара односно да се огради од њиховог деловања.⁶⁶

Власти у Београду су почеле врло енергично да подржавају чланове чехословачке владе у њиховој намери да се врате у домовину после потписивања московског протокола.⁶⁷ Њихов однос према чехословачким државним представницима у СФРЈ евидентно се изменио пошто је до Београда дошла информација да се спрема опозив Ј. Хајека и О. Шика с функција које су обављали.⁶⁸ Чехословачки амбасадор Ладислав Шимович два пута је 29. августа обављао консултације са замеником министра иностраних послова СФРЈ Мишом Павићевићем о начину на који ће чехословачки представници отићи из Југославије. Никезићев заменик није уопште покушавао да прикрије да су О. Шик, Ј. Хајек, Ф. Власак и Ш. Гашпарик његовој влади на терет. Шимович је у уводном делу првог састанка упитао може ли Ј. Хајек, који је са заседања Савета безбедности УН-а путовао преко Лондона, да дође у Београд и након тога да се са својим колегама врати у домовину.⁶⁹ Павићевић је на његово питање прво реаговао констатацијом да „с обзиром на чињеницу да су све уставне институције ЧССР-а у Прагу те да тамо заседа влада и остали државни органи, било би сасвим природно и неизбежно да чланови владе који се налазе у Београду што пре оду у своју домовину”. Тек након тога додао је да лично нема ништа против тога да се Ј. Хајек из Лондона врати у домовину преко Београда. Након неколико сати, на другом сусрету, Павићевић је информисао Шимовича и о службеној сагласности југословенске владе с Хајековим транзитом преко Југославије. Том приликом информисао га је и о садржају разговора југословенског отправника послова Ф. Винтера са замеником министра иностраних послова ЧССР-а Ј. Кохоутом. Нагласио је да је Ј. Кохоут током тога разговора изјавио

⁶⁶ АМИП, ПА ЧССР 1968, ф. 26, телеграм М. Павићевића југословенској амбасади у Прагу од 26. 8. 1968.

⁶⁷ NA, f. 02/1 – ÚV KSČ, předsednictvo ÚV KSČ 1966-1971, sv. 103, i dr. 171/18: *Zpráva komise předsednictva ÚV KSČ k přezkoumání a posouzení činnosti s. J. Hájka, s. F. Vlasáka, s. Š. Gašparíka a s. J. Trokana v zahraničí v průběhu srpnových událostí 1968* od 12. 9. 1969, přílog: pismo L. Šimoviča P. Auerspergu od 27. 8. 1969.

⁶⁸ АМИЈ, ф. КПР, И-5-б: депеша Ф. Винтера од 29. 8. 1968.

⁶⁹ Хајеково кратко заустављање у Београду 29. августа било је импровизација, а не промишљен политички корак. Лиржи Хајек првобитно је хтео да се врати из Њујорка директно у Праг. Међутим путујући преко Лондона није имао на располагању директну везу за Праг. Због тога се одлучио за повратак преко Београда. (AMZV, f. TP, telegram J. Hájeka od 29. 8. 1968, telegram Páteka od 28. 8. 1968) С обзиром на развој ситуације у ЧССР-у и совјетске нападе на њега Ј. Хајек се тек у Београду одлучио најпре да отпутује у Швајцарску, где је требало – на темељу претходне одлуке владе – да учествује на међународној конференцији.

да би сви министри који се налазе изван територије ЧССР-а требало што пре да се врате у домовину.⁷⁰

Између првих и других преговора чехословачког амбасадора у југословенском Министарству иностраних послова 29. августа, О. Шик је добио упутство из Прага да за сада одложи свој повратак кући.⁷¹ На Шимовичево питање како би се СФРЈ поставила када би О. Шик још неко време остао у Југославији, Павићевић је реаговао врло суздржано. Позвао је амбасадора ЧССР-а да југословенске службене органе одмах информише о инструкцијама које је добио од своје владе.⁷² Даље је, с нагласком на то да изражава своје лични став, изјавио „да не види никакве препреке које би стајале на путу томе да се друг Шик још неко време задржи у Београду – уколико би влада ЧССР-а то одобрила”. Одмах је додао и службени став да наравно „не долази у обзир да другови Шик, Хајек и остали чланови владе у СФРЈ обављају политичку или јавну активност (дају изјаве, интервјуе итд.). То би се противило не само интересима ЧССР-а него би штетило и односима СФРЈ и легалне владе ЧССР-а. Такође, пружало би то аргументе СССР-у и другим социјалистичким земљама које нас свакако окривљују за потпору ‘контрареволуције’ и подржавање напетости између ЧССР-а и петорке.”⁷³ Шимович је изразио сагласност с тим ставом и обећао да ће се надлежни државни представници ЧССР-а према њему равнати.⁷⁴

На првом разговору чехословачки амбасадор је пренео Павићевићу Шикову жељу да се у вези с одласком чехословачких државних представника из Београда састане с водећим представницима Југославије. Заменик министра иностраних послова на ту напомену испрва није реаговао. Тек је на крају другог разговора рекао Шимовичу „да ће министарство иностраних послова удовољити томе захтеву. Термин састанка и његове учеснике јавићемо Вам накнадно.” Додао је да ће Ј. Хајека примити министар ино-

⁷⁰ АМИЈ, ф. КПР, И-5-б, информације о разговорима М. Павићевића с Л. Шимовичем 29. 8. 1968.

⁷¹ О. ŠIK, *Jarní probuzení*, str. 210; AMZV, f. GS, T, k. 3, nedatirani materijal *Pokyny z MZV pro členy čs. vlády v Bělehradě* od 21. 8. 1968 do 27. 8. 1968; nesignirani materijal *Zpráva o činnosti členů čs. vlády v Bělehradě ve dnech 21.–27. srpna 1968 od 30. 8. 1968*; radni materijal V. Pleskota za sednicu čehoslovačke vlade *Výhodnocování vystupování členů vlády v zahraničí v době mimořádných událostí* od 7. 3. 1969. Представници СССР-а и сателитских земаља нападали су од пролећа 1968. О. Шика као једног од најопаснијих елемената десничарског ревизионизма. (О томе нпр: М. V. Latyš, „*Pražská vesna*” 1968. g., str. 91)

⁷² Одмах након завршетка састанка Министарство иностраних послова СФРЈ је затражило од Амбасаде у Прагу да што пре провери подудара ли се Шикова одлука о останку у Југославији са службеним ставом чехословачке владе. (АМИП, ПА ЧССР 1968, к. 25, д. 2, телеграм Ђ. Вуколића амбасади СФРЈ у Прагу од 29. 8. 1968)

⁷³ Пет држава које су окупирале ЧССР.

⁷⁴ АМИЈ, ф. КПР, И-5-б: информације о разговорима М. Павићевића с Л. Шимовичем 29. 8. 1968.

страних послова Марко Никезић,⁷⁵ као и да би се О. Шик могао састати с потпредседником владе Киrom Глигоровом.⁷⁶ Павићевић је знао да се чехословачки државни представници још истога дана спремају на одлазак из Југославије. Његове речи су, дакле, значиле да никакви даљи сусрети с водећим југословенским представницима више не долазе у обзир.

Киро Глигоров на крају је изашао у сусрет Шиковој жељи и примио га 2. септембра у присуству Л. Шимовича. Но Шик је био видно трауматизован развојем ситуације, недостатком информација о развоју догађаја у Прагу и помањкањем веза с највишим представницима Чехословачке. Изразио је бојазан да ће завршити онако како нико није желео, тј. као емигрант у некој од западних земаља. Глигоров га је уверавао да би било добро прихватити место у чехословачкој дипломатској служби. Шик је такође поменуо могућност запошљавања у Југославији чехословачких стручњака који не желе да се врате у домовину.⁷⁷

Страх југословенског вођства од негативних консеквенци које би се због боравка чехословачких политичара у Југославији могле одразити на спољну позицију Београда и посебно његов однос с Москвом, још више је увећало питање које је 29. августа⁷⁸ изнео управо смењени директор Чехословачке телевизије Јиржи Пеликан приликом сусрета с југословенским отправником послова у Прагу Ф. Винтером. Половином дугог разговора Ј. Пеликан је рекао југословенском дипломати да у случају негативног развоја ситуације у ЧССР-у он „и многи други из партијског водећег језгра сматрају да би било добро осигурати одлазак истакнутих партијских теоретичара у пријатељске социјалистичке земље, Југославију или Румунију, где би радили на институтима за историју радничког покрета. Тиме би били сачувани кадрови за даљњи развој.” Јиржи Пеликан такође је југословенском отправнику послова гарантовао да не желе да стварају проблеме југословенском и румунском вођству. Но ипак постоји реална могућност да ће окупатори завести страховладу. Уколико до тога дође, желели би „да у

⁷⁵ Њихов сусрет био је приватног карактера. Према информацији Л. Шимовича, који је присуствовао разговору, Никезић је ситуацију просуђивао врло трезвено (дакле очито скептично) и обећао је Ј. Хајеку да ће се Југославија суздржати од корака који би објективно могли наштетити интересима Чехословачке (NA, f. 02/1 – ÚV KSČ, předsednictvo ÚV KSČ 1966–1971, sv. 103, i dr. 171/18, *Zpráva komise předsednictva ÚV KSČ k překoumání a posouzení činnosti s. J. Hájka, s. F. Vlasáka, s. Š. Gašparika a s. J. Trokana v zahraničí v průběhu srpnových událostí 1968* od 12. 9. 1969, přílog: pismo L. Šimoviča P. Auerspergu od 27. 8. 1969)

⁷⁶ О томе такође: АМИЈ, ф. КПР, И-5-б, писмо О. Шика К. Глигорову од 2. 9. 1968.

⁷⁷ АЈ, 507, ИХ, 22/И-231, запис К. Глигорова о разговору с О. Шиком 2. 9. 1968. Реагујући на Глигоровљев запис изразито више позиционирани М. Тодоровић дописао је да нема (*након нужне селекције*) примедби на ангажман чехословачких стручњака у Југославији.

⁷⁸ Дакле на дан када су се одвијале горе наведене консултације између Павићевића и Шимовича, и када су три чехословачка државна представника напустила Југославију.

иностранству – а то је могуће једино у социјалистичкој држави – остане сачувано језгро будућег новог вођства партије. У том случају не само да рачунају него и већ припремају одлазак неколицине искусних и квалитетних комуниста у илегалу, и зато сматрају да би било добро да се Шик за сада не враћа у домовину.” Ј. Пеликán такође је обавестио Ф. Винтера да планира да оде на пар дана приватно у Југославију. Хтео је да се тамо лично састане са Шиком и поразговара с југословенским представницима о могућности боравка *партијских теоретичара*⁷⁹ у СФРЈ. Претпоставља да би разговори требало да буду потпуно неслужбеног тајног карактера.⁸⁰

Иницијатива Јиржија Пеликána,⁸¹ у време још увек драматичне и тешко сагледиве ситуације, врло вероватно је била резултат тренутне или случајне идеје о којој је могао да продискутује само с уским кругом својих пријатеља и која није ни заживела.⁸² Очигледно није била координирана с Отом Шиком. О. Шик се почетком септембра обратио потпредседнику југословенске владе Кири Глигорову с молбом прилично другачијом од предлога који је кратко пре тога изнео Ј. Пеликán. О. Шик је на основу претходног разговора затражио од Кире Глигорова да размисли о могућности запошљавања у некој од београдских научних институција једног од чехословачких научника које је окупација затекла у СФРЈ те се баве мишљу о емиграцији. По Шиковој замисли тај би човек, кога би он сам препоручио, „осим редовног испуњавања научних задатака”, прикупљао податке о стипендијама и слободним научним местима у Југославији и свету те се у Шиково име обраћао надлежним институцијама с молбама за запослење чехословачких научника.⁸³ Шик је очигледно био забринут за чехословачке научнике, а не за *партијске теоретичаре*. После потписивања московског протокола евидентно је изгубио интерес за формирање зачетка будућег препорођеног вођства КПЧ-а у Југославији. Како пише у својим мемоарима, био је врло скептичан у оцени правца даљег развоја ситуације у Чехословачкој.⁸⁴ Будућност својих колега који су се одлучили да емигрирају видео је у деловању у западним земљама, а не у Југославији.

Идеја Јиржија Пеликána да организује одлазак *партијских теоретичара* у Југославију и евентуално створи у Београду језгро будућег препо-

⁷⁹ Ф. Винтер у свом извештају наводи само име познатог чешког филозофа Карела Косика.

⁸⁰ АМИЈ, ф. КПР, И-5-6, телеграм Ф. Винтера од 29. 8. 1968.

⁸¹ Ф. Винтер у телеграму не пише како је реаговао на предлоге Ј. Пеликána. Али може се претпоставити да је одговорио неодређено.

⁸² Ярослав Опат, који је тада био у тесним везама с Југославијом и у септембру 1968. отпутовао на скоро три недеље у Београд, не сећа се да је у то време ишта чуо о идеји Јиржи Пеликána (Изјава Ярослава Опата дата аутору у Прагу 7. 2. 2006).

⁸³ АМИЈ, ф. КПР, И-5-6, писмо О. Шика К. Глигорову од 2. 9. 1968.

⁸⁴ О. ŠIK, *Jarní probuzení*, str. 212–213.

рођеног вођства КПЧ-а, готово кристално одражава уверење које су тада делили како бројни истакнути представници реформске струје у КПЧ-у, тако и хиљаде симпатизера развоја који је уследио после промена у јануару 1968. У основи је била идеја о аутентичном социјализму који постоји у Југославији, о Титовим бескрајним симпатијама према реформском развоју у Чехословачкој. С тим у вези је и мишљење да отпор против совјетске окупације није могуће водити из егзила са Запада, него само из неке од социјалистичких земаља.⁸⁵ Тако су, у децембру 1968. на заједничкој конференцији чехословачких и југословенских филозофа одржаној у Опатији, чехословачки учесници⁸⁶ изнели одмах по отпочињању разговора предлог о издавању међународне научне ревије која би се бавила теоретским проблемима социјализма. Њихова замисао да би тај часопис требало да излази у Југославији, где постоје најбољи услови за слободну размену мишљења, наишла је на необично ироничну реакцију код југословенских филозофа либералнијих ставова.⁸⁷ Светозар Стојановић, Љубомир Тадић или Милан Кангрга имали су конкретна искуства с функционисањем титоистичког режима, а она су се битно разликовала од илузија чехословачких реформски оријентисаних научника. Сличан – у својој основи погрешан – начин размишљања опстао је међу делом чехословачких левичарски оријентисаних државних службеника, који су после 1969. године били искључени из КПЧ-а, и током следећих десетак година.

Још у фебруару 1977. године, дакле недуго после објављивања документа Повеља 77, послао је Здењек Млинарж, један од потписника Повеље, преко југословенске амбасаде допис Јосипу Брозџу Титу. Један од еминентних представника *прашког пролећа* тражио је од београдског вође да му у ситуацији у којој се налази – када га чехословачки службени органи присиљавају да емигрира, омогући долазак у Југославију. Своју молбу образлагао је тиме да „би присилни одлазак у капиталистичку земљу био

⁸⁵ С идејом сличном Пеликановој обратио се југословенским колегама крајем октобра 1968. потпредседник Чехословачког новинарског савеза Здењек Форжт. Приликом посете Југославији предложио је допуну уговора с партнерским савезом у СФРЈ тако да се знатно продужи време боравка новинара на размени. При томе није крио да би на тај начин у Југославији могли наћи уточиште новинари којима латентно прети политичко прогањање. Но његова идеја није наишла на разумевање на одговарајућим местима у Југославији (АМИП, ПА ЧССР 1968, ф. 25, д. 17, писмо начелника одбора Министарства иностраних послова Д. Вујице М. Никезићу од 13. 11. 1968). Исти одговор је добио и бечки дописник новинске агенције ЧТК Карел Беран који је још почетком октобра 1968. дошао у Београд да испита да ли би југословенски службени органи били спремни да подрже оснивање чехословачке новинске агенције у избеглиштву (АМИП, ПА ЧССР 1968, ф. 25, запис О. Познановића о разговору с К. Бераном 4. 10. 1968)

⁸⁶ С чехословачке стране на конференцији су учествовали између осталих Јозеф Зумр, Мирослав Куси те Јан Шинделарж; с југословенске већином филозофи из познате групе око часописа *Praxis*.

⁸⁷ АМИЈ, ф. КПР, П-3-а-2: *Актуелни политички преглед 35/1968* (интерни билтен ЦК СКЈ).

политички искоришћен да га компромитује”. Јосипу Брозу Титу обраћао се као вођи комунистичке партије заслужном за ширење марксистичких принципа. Млинарж је сматрао да би његов боравак у Југославији избио хусаковској пропаганди из руку један од њених главних аргумената – да је „отишао својим капиталистичким хранитељима”. Млинаржову молбу разматрало је највише руководство СФРЈ, које ју је из прагматичних разлога одбило. Бојали су се да би пружање азила З. Млинаржу водило озбиљном погоршавању односа Југославије с државама совјетског блока.⁸⁸

Идеја Јиржија Пеликана нипошто није одушевила највишег представника Југославије. Након тих нових вести, а засигурно и под утицајем критике из Москве,⁸⁹ Тито је почетком септембра просудио да је преко потребно да се од Шика, као и од остале тројице чехословачких државних представника, отворено дистанцира. Амбасадор СФРЈ у Прагу Трпе Јаковлевски, који је дошао да пренесе личну поруку југословенског председника, изјавио је у разговору са замеником министра иностраних послова Јаном Пудлаком да се са Шиковим деловањем у СФРЈ „југословенска страна у нечему слагала, у нечему не”, да ће се после стабилизације односа „Шик и остали чланови владе вратити у Чехословачку” и да ни у ком случају не желе никога да подстичу на емиграцију. Према Пудлаковом запису, Јаковлевски је назначио да је „присуство и политичка активност групе чехословачких министара у Југославији изазвала на југословенској страни одређене недоумице”.⁹⁰

О. Шика, од којег је чехословачко вођство затражило да се за сада не враћа у домовину, након његова присилног иступања с положаја у влади 3. септембра 1968.⁹¹ председништво владе поставило је на дужност специјалног саветника за економска питања у економском одељењу дипломатско-конзуларног представништва у Београду те је до краја прве декаде октобра остао у Београду.⁹² Међутим О. Шик је ту *ad hoc* створену, доста нестандартну функцију,⁹³ схваћену као привремено решење на два до три

⁸⁸ АМИЈ, ф. КПР, I-5-6: записи А. Блажевића од 1. 2. 1977. до 4. 2. 1977, запис Л. Мојсова од 2. 2. 1977.

⁸⁹ Деловање чехословачких државних представника у Београду оштро је критиковао Л. Брежњев у личној поруци Титу. (АЈ, ф. 507-ЦК СКЈ, запис разговора Ј. Броза Тита са совјетским амбасадором у СФРЈ И. Бенедиктовом 30. 8. 1968)

⁹⁰ АМЗВ, ф. GS, Т, к. 28, запис о примању Т. Јаковлевског код Ј. Пудлака 6. 9. 1968.

⁹¹ О. Шик затражио је од председника Л. Свободе разрешење с дужности шифрираним телеграмом који је проследило чехословачко дипломатско-конзуларно представништво (АМЗВ, ф. TP, telegram О. Шика од 3. 9. 1968)

⁹² Према првобитној инструкцији требало је да буде у директној надлежности председништва владе, а не амбасаде СФРЈ. АМЗВ, ф. GS, Т, к. 22, радни материјал за седницу председништва владе *Souhrnná informace o pobytu a činnosti s. O. Šika v zahraničí /srpen-listopad 1968/* од 10. 12. 1968.

⁹³ Још 7. септембра 1968. амбасадор Шимович није знао на ком ће положају бити Шик и хоће ли бити наведен на службеном попису чехословачких дипломата у Југославији. (АМИП, ПА ЧССР 1968, к. 25, д. 5, запис о разговору Ђ. Вуколића с Л. Шимовичем 7. 9. 1968)

месеца, на крају одбио. У амбасади није никад почео да ради.⁹⁴ После потписа московских протокола Шик није чекао на свој опозив. Био је огорчен лукавом одлуком његових бивших сарадника да га оставе у Југославији у чудном егзилу, врло сличном протеривању. Београд му није био прирастао к срцу те уопште није видео перспективу у свом будућем животу у Југославији. Инсистирао је на одласку у Швајцарску,⁹⁵ где је на крају и отишао 10. октобра.⁹⁶ „Све до свог одласка из Београда доследно је одбијао било какву комуникацију с новинарима или са страним дипломатама и стриктно се придржавао политичког мировања.” Такође је био свестан „да је његовим југословенским пријатељима његов боравак у Југославији неприхватљив и да им ствара потешкоће”. Све време боравка остао је „упућен на гостопримство Југославена”. И даље је био смештен у вили владе СФРЈ.⁹⁷

Није искључено да су се крајем августа, почетком септембра 1968. неки југословенски представници (нпр. из круга око К. Глигорова или министра иностраних послова М. Никезића) трудили да помогну О. Шику да пронађе излаз из тешке животне ситуације и да су размишљали о његовом сталном запослењу у некој од научних институција у СФРЈ.⁹⁸ То је могао бити, заједно с информацијом о предлогу Јиржија Пеликана, разлог оштре критике коју је на заседању највишег партијског руководства 2. септембра 1968. изнео Титов конзервативно оријентисани повереник, генерал Иван

⁹⁴ За посебног економског саветника именован је тек 1. октобра. Чехословачка амбасада у Београду у другој половини септембра је чак порекла да би О. Шик требало да почне да ради у Амбасади. (АМИП, ПА ЧССР 1968, ф. 25, запис Ђ. Вуколића о разговору с Л. Шимовичем 26. 9. 1968)

⁹⁵ Још 7. септембра 1968. О. Шик је врло журно тражио од министра спољне трговине Ф. Валеша, који је у Београду преговарао о економској сарадњи, да га додели чехословачкој дипломатској мисији у Женеви. То место Шику је наводно било обећано почетком септембра. (АМЗВ, ф. ТР, telegram L. Šimoviča od 26. 10. 1968).

⁹⁶ Према изјави коју је Ф. Власак дао југословенском амбасадору, Шиков одлазак из Београда изазвао је бурну реакцију А. Дубчека и О. Черњака. Обојици вођа прашког пролећа очито је одговарало то што је Шик у Југославији изолован и лишен могућности јавног деловања. Како наводи Власак, А. Дубчек је чак послао Шику у Швајцарску телеграм којим га је позвао да се врати у Београд. У случају одбијања извршења претио му је искључењем из Партије. (АМИП, ПА ЧССР 1968, ф. 26, телеграм Т. Јаковлевског од 11. 11. 1968).

⁹⁷ АМЗВ, ф. GS, Т, к. 3: radni materijal V. Pleskota za zasedanje čehoslovačke vlade: *Vyhodnocování vystupování členů vlády v zahraničí v době mimořádných událostí* od 7. 3. 1969; k tomu též: АМЗВ, ф. GS, Т, к. 22, *Zpráva Komise ÚV KSČ pro objasnění otázek souvisejících s pobytem Oty Šika v zahraničí, dopis Š. Gašparika A. Dubčekovi z 2.10.1968; vyjádření dr. Ladislava Šimoviče, bývalého velvyslance ČSSR v Bělehradě, ke třem otázkám v souvislosti s pobytem bývalého místopředsedy československé vlády akademika O. Šika v SFRJ ze dne 6. 2. 1969; NA, f. 02/1 – ÚV KSČ, předsednictvo ÚV KSČ 1966–1971, sv. 95, i dr. 157/5: sednica predsedništva СК КПС-а 13. 5. 1969, *Souhrnná informace o pobytu a činnosti s. O. Šika v zahraničí (srpen–listopad 1968)*; O. Šik, *Jarní probuzení*, str. 213–214.*

⁹⁸ Но никакву понуду такве врсте О. Шик током септембра или октобра није добио. (O. Šik, *Jarní probuzení*, str. 214).

Гошњак. Гошњак је упозоравао да би се под изговором привременог ангажмана научника у југословенским истраживачким институцијама, у СФРЈ могао формирати центар чехословачке емиграције.⁹⁹

Београдско руководство је после тога дискретно подржавало Шиков одлазак из Југославије.¹⁰⁰ Министарство иностраних послова СФРЈ инструкирало је дипломатско-конзуларна представништва да ни у ком случају не примају кореспонденцију насловљену на О. Шика.¹⁰¹ У том смислу југословенски представници изнели су свој став и у разговору са Ш. Гашпариком крајем септембра 1968.¹⁰² Шиков смештај у владиној вили тако се у одређеној мери претворио у изолацију, која је требало да спречи евентуално давање интервјуа медијима.¹⁰³ Али стан у центру Београда, који му је крајем септембра обезбедило југославенско Министарство иностраних послова, Шик је већ био одбио.¹⁰⁴

Главни разлог због којег су органи СФРЈ тихо подржавали Шиков одлазак из Југославије били су константни приговори који су се могли чути из Кремља у вези с августовским боравком чехословачких државних представника у Београду. На пример Н. Подгорниј је примивши амбасадора СФРЈ Добривоја Видића¹⁰⁵ 11. септембра изјавио да сматра сасвим неприхватљивим то што су југословенски представници обављали консултације са Шиком, Хајеком и њиховим сарадницима, који су се проглашавали владом у избеглиштву.¹⁰⁶ Слични напади јављали су се и у совјетским медијима. Још 18. септембра агенција ТАСС је објавила комен-

⁹⁹ АЈ, ф. 507-ЦК СКЈ, стенографске белешке иступа И. Гошњака на 12. заједничкој седници председништва и извршног одбора Централног комитета СКЈ 2. 9. 1968.

¹⁰⁰ О. Шик се у својим мемоарима сећа *великодушности југословенских пријатеља* коју су показивали током његовог боравка у Београду. (О. Šik, *Jarní probuzení*, str. 213) Али то ништа не говори о намери Титовог руководства да се реализује Шиков одлазак из СФРЈ.

¹⁰¹ АМИП, ПА ЧССР 1968, к. 25, д. 1, циркулар Љ. Бабића од 24. 9. 1968.

¹⁰² Делегација на челу са Ш. Гашпариком, чији је састав одобрило Председништво Народне скупштине, посетила је Аустрију, Швајцарску и Југославију. Њен задатак је била репатријација чехословачких грађана који су у тим државама остали после 21. августа. (NA, f. 02/1 – ÚV KSČ, předsednictvo ÚV KSČ 1966–1971, sv. 90, i dr. 149/4: *Zpráva komise ÚV KSČ pro objasnění otázek souvisejících s pobytom s. Oty Šika* од 12. 3. 1969, prilog: kopija pisma Š. Gašparika A. Dubčeku од 2. 10. 1968). Гашпарик је наводно током посете обећао Шики да ће бити именован за члана чехословачке дипломатске мисије у Женеви. (АМИП, ПА ЧССР 1968, ф. 25, запис Ђ. Вуколића о разговору с Л. Шимовичем 26. 9. 1968).

¹⁰³ AMZV, f. GS, T, k. 22: *Vyjádření dr. Ladislava Šimoviče, bývalého velvyslance ČSSR v Bělehradě, ke třem otázkám v souvislosti s pobytom bývalého místopředsedy československé vlády akademika O. Šika v SFRJ ze dne 6. 2. 1969*; к. 28: zapis o primanju T. Jakovlevskog kod J. Pudlaka 6. 9. 1968; О. ŠIK, *Jarní probuzení*, str. 213.

¹⁰⁴ АМИП, ПА ЧССР 1968, ф. 25, запис Ђ. Вуколића о разговору с Л. Шимовичем 26. 9. 1968.

¹⁰⁵ Д. Видић преносио је Н. Подгорнију, формално највишем представнику совјетске државе, Титов одговор на Брежњевљево поруку с краја августа. Био је то први пријем вође југословенске дипломатске мисије у Москви од стране неког од водећих совјетских представника после 21. августа.

¹⁰⁶ АМИЈ, ф. КПР, И-5-6: телеграм Д. Видића од 11. 9. 1968.

тар у коме критикује Шикове економске идеје, не пропустивши да спомене да се он тренутно, уз сагласност југословенских службених органа, налази у Београду.¹⁰⁷

Јосип Броз Тито се тада – упркос јавно поновљеном несалагању с окупацијом Чехословачке и захтеву за повлачење совјетске војске из ЧССР-а – истовремено врло интензивно трудио да ослаби напетости у односима с Москвом, који су се после догађаја у августу евидентно погоршали.¹⁰⁸ Тим замеркама, којима је Кремљ настојао од Тита да изнуди признање легитимности оружане интервенције у ЧССР-у, свакако је Шиков боравак у главном граду СФРЈ давао барем назнаке оправданости.

О. Шика је два дана пре његовог одласка из Београда примио потпредседник владе К. Глигоров и понудио му да се у случају било каквих проблема обрати југословенској влади. Но обојица су знала да је то тек обична куртоазна фраза.¹⁰⁹ О Шиковом одласку у Швајцарску информисало је Министарство иностраних послова СФРЈ сва своја дипломатско-конзуларна представништва. У циркуларној депеши апеловали су на њих да поступају у складу с претходним инструкцијама и при дипломатским контактима истичу да су се сплетом околности Шик и остали чланови чехословачке владе у Југославији нашли као туристи.¹¹⁰

Страх југословенског вођства од евентуалних покушаја дела чехословачких политичких представника да у СФРЈ створе центар политичког егзила још увек је постојао у новембру 1968.¹¹¹ Током аудијенције коју је 20. новембра Тито приредио за чехословачког амбасадора Ладислава Шимовича поводом завршетка његове мисије, шеф кабинете југословенског председника Владимир Поповић поставио је опрезно, али сасвим јасно усмерено питање да ли ће О. Шик заиста ступити на место економског саветника чехословачке амбасаде у СФРЈ. Шимовичев негативан одговор видно га је обрадовао.¹¹²

Активност четворице чехословачких државних представника који су у последњој декади августа боравили у Београду била је подвргнута контроли.¹¹³ Чехословачко вођство се на то обвезало 12. тачком московског

¹⁰⁷ АМИП, ПА, ЧССР 1968, к. 26, телеграм Б. Црнобрње од 19. 9. 1968.

¹⁰⁸ Предлагао је, на пример, Брежњеву лични сусрет.

¹⁰⁹ АМИЈ, ф. КПР, И-5-б: запис о разговору К. Глигорова с О. Шиком 8. 10. 1968.

¹¹⁰ АМИП, ПА ЧССР 1968, ф. 26, циркуларни телеграм М. Пешића од 10. 10. 1968.

¹¹¹ Разлог је могла бити информација Т. Јаковлевског. Југословенски амбасадор јавио је из Прага да А. Дубчек и О. Черњак врше притисак на О. Шика да се из Швајцарске одмах врати у Југославију и ступи на дужност у дипломатско-конзуларном представништву у Београду. (АМИП, ПА ЧССР 1968, ф. 26, телеграм Т. Јаковлевског од 11. 11. 1968).

¹¹² АМИЈ, ф. КПР, И-3-а, запис о примању Л. Шимовича код Ј. Броза Тита 20. 11. 1968.

¹¹³ Све комисије такође су испитивале деловање О. Шика у Швајцарској, где је боравио од октобра 1968, Ј. Хајека на заседању Савета безбедности, које је у августу расправљало о совјетској инвазији на Чехословачку те Ј. Трокана, који је боравио у САД-у.

протокола.¹¹⁴ Влада је 28. августа усвојила закључак којим поверава Министарству иностраних послова предају извештаја о „деловању чланова владе у иностранству у време ванредних околности“.¹¹⁵ Први извештај комисије, поднет влади 10. децембра, председништво владе је вратило на дораду.¹¹⁶ У следећој верзији, довршеној тек почетком марта 1969, констатовано је да „деловање друга Шика и осталих чланова владе у Југославији у раздобљу 21–28. 8. није било опречно тадашњем деловању владе и Народне скупштине ЧССР-а“.¹¹⁷

Активност О. Шика у иностранству¹¹⁸ испитивала је такође комисија ЦК КПЧ-а основана у децембру 1968. на предлог Председништва ЦК КПЧ-а.¹¹⁹ Оцењујући деловање О. Шика у Југославији у последњој декади августа комисија ЦК КПЧ-а дошла је до истих закључака као и владина комисија.¹²⁰ Председништво ЦК КПЧ-а, односно Извршни одбор Председништва ЦК КПЧ-а ипак је њен извештај поновно враћао на дораду¹²¹ (25.

¹¹⁴ *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, 4/2: J. Vondrová – J. Navrátil, *Mezinárodní souvislosti československé krize 1967–1970, Červenec–srpen 1968*, Brno, 1996, dok. br. 169 (Zapisnik sa zasedanja delegacije SSSR-a и ČSSR-a 23–26. avgusta u Moskvi), str. 271–274.

¹¹⁵ *Prameny k dějinám československé krize 1967–1970*, 8/1: O. Felcman i kol., *Vláda a prezident*, Praha – Brno, 2000, dok. br. 154, стр. 398–400. Првобитно је извештај требало да буде поднесен у року од четири дана.

¹¹⁶ AMZV, f. GS, T, k. 22: radni materijal za sednicu predsedništva vlade *Souhrnná informace o pobytu a činnosti s. O. Šika v zahraničí /srpen–listopad 1968/* od 10. 12. 1968.

¹¹⁷ AMZV, f. GS, T, k. 3: radni materijal Ministarstva inostranih poslova za sednicu Predsedništva vlade od 7. 3. 1969.

¹¹⁸ 3. децембра 1968. Извршни одбор Председништва ЦК КПЧ-а на својој првој седници донео је одлуку да државном секретару Министарства иностраних послова В. Плескоту и председнику међународног одељења ЦК КПЧ-а О. Кадерки повери *прикупљање чињеница о деловању О. Шика у иностранству* (NA, f. 02/1 – ÚV KSČ, predsednictvo ÚV KSČ 1966–1971, sv. 90, i dr. 149/4: zaključak izvršnog odbora predsedništva CK KPČ-a od 3. 12. 1968). Главни разлог због ког је донета та одлука није било деловање О. Шика у Југославији, него његов каснији боравак у Швајцарској.

¹¹⁹ NA, f. 02/1 – ÚV KSČ, predsednictvo ÚV KSČ 1966–1971, sv. 87, i dr. 139/0: zaključak sednice predsedništva CK KPČ-a od 12. 12. 1968. За чланове комисије били су предложени Ј. Адамец, П. Цолотка, К. Кодеш и О. Кадерка. На просиначком пленуму ЦК КПЧ-а та комисија формално је основана. Њен састав постао је разлог спора између стаљинистичке струје вођства и прореформске струје. Чланови ЦК КПЧ-а, супротно предлогу председништва ЦК КПЧ-а, у комисију су именовали и академика Ф. Шорма, који је комисијом председавао. Накнадно – на седници председништва ЦК КПЧ-а 14. 1. 1969. – у комисију је именован државни секретар Министарства иностраних послова В. Плескот. Васил Билак није успео у свом залагању да Плескот буде именован за председника комисије.

¹²⁰ AMZV, f. GS, T, k. 3: *Zpráva Komise ÚV KSČ pro objasnění otázek souvisejících s pobytem s. Oty Šika v zahraničí*.

¹²¹ Извршни одбор председништва ЦК КПЧ-а наложио је 25. 3. 1968. комисији да извештај прошири додатним материјалима. Трбало је да се концентрише на Шикову активност у раздобљу прелаза из 1968. у 1969. годину. Два дана касније комисији је наложено да у року од седам дана добије од Шика писмени исказ о извештају. NA, f. 02/6 – ÚV KSČ, извршни одбор председништва ЦК КПЧ-а 1968–1969, св. 5, и др. 17/3: закључак 17. седнице извршног одбора председништва ЦК КПЧ-а од 25. 3. 1968; св. 5, и др. 4/6: закључак 19. седнице извршног одбора председништва ЦК КПЧ-а од 8. 4. 1968.

3, 8. 4, 22. 4. 1969) да би га коначно, после дуге расправе, партијско вођство ипак усвојило 13. маја 1969.¹²² Представници тзв. нормализације тада су се задовољили предлогом за искључење О. Шика из ЦК КПЧ-а, изнетим у закључку истраге.

Крајем јуна 1969. Председништво ЦК КПЧ-а именовало је у вези с тим случајем нову истражну комисију,¹²³ надлежну за деловање Ј. Хајека, Ф. Власака, Ш. Гашпарика, Ј. Трокана, те с тим у вези поново и деловањем О. Шика. Један од циљева те комисије био је да докаже да су четворица чланова владе још пре 21. августа имала спреман план стварања владе у избеглиштву у Југославији и да су због тога тамо и отишла пре совјетске интервенције. С том прозирном инсинуацијом, првобитно конструисаном од совјетске пропаганде у првим сатима чехословачке кризе, иступио је почетком 1969. године Васил Билак.

На темељу извештаја те комисије донело је председништво ЦК КПЧ-а одлуку о искључењу Ј. Хајека и Ф. Власака из ЦК КПЧ-а и о опозиву Ш. Гашпарика с функције председника Централне комисије народне контроле.¹²⁴ Уз то, Централној контролној и ревизијској комисији ЦК КПЧ-а поверено је да „истражи са свих страна политичку улогу и деловање друга О. Шика током његовог боравка у Београду у августу месецу те преда на решавање припадајуће предлоге и закључке”. Исто тако, комисија којом је тада председавао М. Јакеш требало је да „истражи активности другова који су били активно повезани са групом министара у Београду, учествовали у изради докумената или их одобрили”.¹²⁵ На основу доступних докумената тешко се може извести закључак да ли је у позадини даље истраге целог случаја била тек припрема санкција против О. Шика и његових београдских сарадника или и покушај прибављања компромитирајућих материјала који би у погодном тренутку могли бити употребљени против СФРЈ.¹²⁶ Но, с

¹²¹ Извршни одбор председништва ЦК КПЧ-а наложио је 25. 3. 1968. комисији да извештај прошири додатним материјалима. Требало је да се концентрише на Шикову активност у раздобљу прелаза из 1968. у 1969. годину. Два дана касније комисији је наложено да у року од седам дана добије од Шика писмени исказ о извештају. NA, f. 02/6 – ÚV KSČ, извршни одбор председништва ЦК КПЧ-а 1968–1969, св. 5, и др. 17/3: закључак 17. седнице извршног одбора председништва ЦК КПЧ-а од 25. 3. 1968; св. 5, и др. 4/6: закључак 19. седнице извршног одбора председништва ЦК КПЧ-а од 8. 4. 1968.

¹²² NA, f. 02/1 – ÚV KSČ, předsednictvo ÚV KSČ 1966–1971, св. 94, и др. 157/0: transkript sa sednice předsedništva SK KPČ-a 13. 5. 1969.

¹²³ Комисију су сачињавали П. Ауерсперг, А. Перкович и Л. Адамец.

¹²⁴ Истовремено је поништена одлука којом је бивши начелник дипломатско-конзуларног представништва у СФРЈ Л. Шимович требало да ступи на положај чехословачког амбасадора у Јапану.

¹²⁵ NA, f. 02/1 – ÚV KSČ, předsednictvo ÚV KSČ 1966–1971, sv. 103, i dr. 171/18: zaključak předsedništva SK KPČ-a od 19. 9. 1969.

¹²⁶ Јиржи Хајек је у септембру 1969. при случајном сусрету с једним од својих југословенских познаника, запослених у београдском Институту за међународну политику и економију,

обзиром на брзо побољшавање југословенско-совјетских односа, које је симболично представљала посета А. Громика Београду у септембру 1969. те преговори Леонида Брежњева и Јосипа Броза Тита у Југославији две године касније, за реализацију те последње наведене могућности никада се није пружила прилика.

Summary

An Attempt at Forming a Core of Czechoslovak Emigration in Yugoslavia after the Soviet Occupation of Czechoslovakia in August 1968

Key words: *occupation of Czechoslovakia, the Prague spring, exile, Tito's oligarchy, Yugoslav-Soviet relations*

An influential group of members of the Czechoslovak government, that happened to be in Yugoslavia at the moment of Czechoslovakia's occupation, was staying in Belgrade between August 21 and 29, 1968. O. Šik, J. Hájek, F. Vlasák and F. Gašparik tried to form the core of a future Czechoslovak emigration in Belgrade. The attitude of the Yugoslav leaders toward this group was ambivalent. In unofficial talk's Šik and others won sympathies of all the leading members of the Yugoslav oligarchy; they were granted the possibility to act in public (press conference, help for the Foreign Minister Hájek for organizing his trip to the session of the Security Council of the OUN). However, the real help was minimal. Tito's regime feared above all what Moscow's reaction would be. Thus, for instance, Šik's request to establish special coded contacts with Prag was denied. After the so-called Moscow Protocol had been signed, the Yugoslav regime wanted the members of the Czechoslovak government to return home as soon as possible. Hájek, Vlasák and Gašparik left already on August 29. Otto Šik stayed on in Belgrade in a bizarre exile until early October. (He was formally an economic adviser to the Embassy in Belgrade, but he never started working at the Embassy.) The stay of the members of the Czechoslovak government was one of the major reasons for deterioration of relations between Yugoslavia and the USSR after September 1968.

тврдио да је радикално оријентисана конзервативна група у вођству КПЧ-а покушавала током истраге да повеже његово деловање у августу 1968. с оптужбама против Југославије. Наводно је против тога интервенисао Г. Хусák, који је желео да концентрише испитивање на Хáјеков иступ у Савету безбедности УН-а и занемари улогу СФРЈ. (АМИП, ПА ЧССР 1969, запис Ј. Аћимовића од 30. 9. 1968)

УДК 323.1(=163.41/=163.42)»1919/1923»
323.1(415)»1916/1923»

ИСТРАЖИВАЊА Researches

УПОТРЕБА ПРЕДСТАВЕ О ИРСКОЈ РЕВОЛУЦИЈИ У СРПСКО-ХРВАТСКИМ СПОРОВИМА 1919–1923.

Мр Александар РАКОВИЋ

Управник Документационог центра
Православног богословског факултета, Београд

АПСТРАКТ: На основу југословенске архивске грађе, објављених извора, штампе и периодике, релевантне српске и хрватске литературе, као и истраживања обављеног у британском Националном архиву (The National Archives), у раду је презентовано у којој мери је југословенски (српски и хрватски) политички простор од 1919. до 1923. био инспирисан Ирском револуцијом.

Кључне речи: *Ирска револуција, Ирска, Британија, Краљевина СХС, Хрвати, Срби, Хрватски комитет, Стјепан Радић, Милан Шуфлај*

У Даблину је 24. априла 1916, на Ускршњи понедељак, букнуо устанак против британске власти у Ирској.¹ Организацију овог устанка помогла је Немачка, како би Британији задала ударац са леђа и потом извршила инвазију на Ирску.² Међутим, Ускршњи устанак је угушен након жестоких шестодневних борби.³ Њиме је окончана прва фаза Ирске револуције.

Следећу прилику Ирци су добили по окончању Првог светског рата. Новој фази револуције претходила је победа револуционарне струје у Шин фејну на челу са Ејмоном де Валером.⁴ Овако реорганизована странка

¹ Alvin Jackson, *Ireland 1798–1998*, Oxford, 2004, str. 201–205.

² Reinhard R. Doerries, *Prelude to the Easter Rising: Sir Roger Casement in Imperial Germany*, London, 2000, str. 8–10.

³ William H. Kautt, *The Anglo–Irish War, 1916–1921: A People’s War*, Westport CT 1999, str. 38–44.

⁴ Francis Costello, *The Irish Revolution and its Aftermath 1916–1923*, Dublin, 2003, str. 24–27.

потукла је на општим британским изборима у децембру 1918. године Ирску партију, свог ривала који се залагао за аутономну Ирску у оквиру Британије.⁵ Шин фејнови посланици су се повукли из британског парламента и основали су у јануару 1919. скупштину ирских републиканаца Дојл Ерен, која је именовала своју владу на челу са Де Валером. Одмах су уследили први напади на британске снаге у Ирској. Дојл Ерен је објавио декларацију о независности Ирске и објавио ратно стање између Ирске и Енглеске.⁶ Тиме је почео англо-ирски рат који је трајао од 1919. до 1921. године. Ово је била друга фаза Ирске револуције.

Претходно су Шин фејнови људи у Ватикану, на челу са папиним државним секретаром кардиналом Пјетром Гаспаријем, дали ирским свештеницима инструкције да раде против регрутације Ираца у британску војску. Британци су у мају 1918. затражили од Ватикана да примири ирске бискупе. Међутим, Ватикан на ирском питању није желео да изврши никакве уступке и „поносни Албион је капитулирао пред одбијањем Свете Столице”. Папа Бенедикт XV је понудио да Ватикан узврати Британцима политичким компензацијама на Блиском истоку.⁷

Након трогодишњег рата који је изнуривао Ирску и подривао темеље Британије, британска влада и Дојл Еренови делегати су 6. децембра 1921. склопили мировни споразум којим је Ирска добила статус британског доминиона. Њено пуно име је тада гласило Слободна Држава Ирска, али у њен састав није улазила Северна Ирска (Алстер) која је остала део Британије. Иако је добила самосталност, Ирска је морала да прихвати суверенитет британске круне.⁸

Де Валера није прихватио нити поделу Ирске нити британску круну. Имао је подршку већег дела Ирске републиканске армије, која је желела да настави рат против Британаца, али и новооформљене ирске државе. Тако су се нова ирска влада Мајкла Колинса и њена ирска војска нашле у сукобу са својим дојучерашњим саборцима.⁹ Ирска је из једног рата улетела у други. Ирски грађански рат је беснео од 1922. до 1923. године. Однео је више живота него англо-ирски рат. Окончан је поразом републиканских снага.¹⁰ Њиме је завршена трећа и последња фаза Ирске револуције.

Државно обликовање Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца временски је кореспондирало са две последње фазе Ирске револуције. Борбом Ира-

⁵ Исто, стр. 35–37.

⁶ Исто, стр. 39–47.

⁷ Ani Lakroa Riz, *Vatikan, Evropa i Rajh od Prvog svetskog rata do Hladnog rata*, Beograd, 2006, str. 72.

⁸ Francis Costello, *н. д.*, стр. 266–270.

⁹ Исто, стр. 287–292.

¹⁰ Исто, стр. 315–317.

ца били су нарочито инспирисани Хрвати, који су сматрали да се између ирско-британских (ирско-енглеских) односа могу успоставити паралеле са хрватско-југословенским (хрватско-српским) односима. Због тога су почели да употребљавају ирско искуство ради решавања сопственог статуса у југословенској држави. Неки Хрвати су решење хрватског питања у Краљевини СХС видели кроз револуционарни обрачун против Срба и југословенске државе према ирском методу, а неки кроз политичко решавање хрватског питања према ирском моделу.

Хрватски комитет

Део избегле хрватске елите, која је одбијала да прихвати југословенско уједињење, основао је у Грацу током марта 1919. године Хрватски комитет. Међу оснивачима ове организације били су и грофови Пејачевићи. Требало је да Хрватски комитет путем револуционарних активности реши хрватско питање у Краљевини СХС. Револуционарни покрет се спремао за проглашење независне хрватске републике у чијем би саставу била и Босна и Херцеговина. Такође, Хрватски комитет у Бечу је сматрао да треба оформити конфедерацију аутономних република Чехословачке, Аустрије, Мађарске и Југославије без Србије. Намера је била да се Немачкој, путем ове конфедерације, обезбеди приступ Јадранском мору.¹¹ Ипак, и поред ових великих планова, хрватски сецесионисти су страховали од једне Пашићеве варијанте решавања српског питања. На претње федерализацијом Краљевине СХС, Никола Пашић је одговорио како државом треба „обухватити све Србе, значи и Босну, Херцеговину и Далмацију. Хрвате и Словенце ћемо, међутим, одгурнути од себе нека се определе куда хоће”.¹² Овај Пашићев став хрватски револуционари сматрали су поводом за разрачунавање са Србима и југословенском државом путем ирског метода.

Током лета 1919. године у Ирску је допутовао један од грофова Пејачевића. Разлог његове посете Ирској није био познат, али је британска влада о овој посети водила рачуна. Лист Демократске странке *Демократија* објавио је крајем јула како је лорд Керзон, „подсекретар министарства унутрашњих дела, на постављено питање да ли му је познато да је пре извесног времена дошао у Ирску бивши секретар аустријске амбасаде у Лондону, граф Пејачевић, који се за време рата врло оштро изражавао против савезника, зашто се налази у Енглеској и када ће га репатрирати”, одговорио како му је гроф Пејачевић познат, „али је сада дошао са српским пасошем, као поданик једне признате државе, Југославије. Мишљења је, да

¹¹ Ђорђе Ђ. Станковић, *Никола Пашић и Хрвати*, Београд, 1995, стр. 28–39.

¹² *Исто*, стр. 101. - Цитат Пашићевих речи према књизи Ђорђа Станковића.

његов долазак није штетан по државне интересе; али ако се покаже штетан удаљиће га”.¹³ У чланку није било наведено име овог грофа, али нам је његов идентитет познат преко архивске грађе британске владе, у којој је наведено да је секретар аустроугарске амбасаде био гроф Елемер Пејачевић.¹⁴

Три године касније (1922), један од вођа хрватских револуционара др Манко Гаљарди је објавио брошуру *Истина о хрватском емигрантском револуционарном комитету 1919–1921*. У брошури је писао како су лидери Хрватског комитета Иван Франк и Владимир Сакс спремали револуцију.¹⁵ Према опширним изводима које је објавила *Самоуправа*, Гаљарди наводи како је у јануару 1920. године добио телеграм од Сакса ради њиховог састанка у Будимпешти. Када су се састали, Сакс је рекао како је време за политичку акцију јер „Хрватска има да се отргне од СХС и да се заједно са Угарском прислони на Италију”. Новац за активности је требало да буде набављен од хрватских магната међу којима су били и Пејачевићи.¹⁶

Крајем 1920. године југословенске власти су ухватиле групу од шеснаест хрватских револуционара на чијем је челу био др Милан Шуфлај. Групи је суђено током јуна и јула 1921, а Шуфлајев адвокат био је др Анте Павелић, будући поглавник Независне Државе Хрватске. У оптужници је наведено да је група током 1919. и 1920. била у непосредној вези са револуционарним удружењима Хрватским комитетом у Бечу и Будимпешти и Хрватском легијом стационираном у Мађарској и имала је за циљ да се Хрватска и Славонија одвоје од Краљевине СХС. Шуфлај је из Загребa о стању у Хрватској извештавао Ивана Франка у Бечу, Манка Гаљардија у Грацу и Хрватски комитет и мађарску обавештајну службу у Будимпешти. Трeбало је да шаље извештаје преко саокривљене Маријане Акурти. Тако јој је 26. новембра 1920. издиктирао писмо на немачком језику које је, у хрватском преводу, против њих искоришћено у оптужници. У писму, намењеном мађарској обавештајној служби, која је требало да га преда својој влади, наведено је како „Срби раде на томе, да Хрватску потпуно руинирају” и да су „у Загребу концентриране најпоузданије српске трупе”. Даље је у писму стајало како би радићевци и франковци требало да добију апсолутну већину хрватских гласова на изборима за Уставотворну скупштину Краљевине СХС и да ће онда бојкотовати скупштину или отићи у Београд „уз такве увјете, да их Срби неће моћи прихватити”. Према Шуфлају, Хрвати би

¹³ „Граф Пејачевић у Ирској”, *Демократија*, 30. јул 1919.

¹⁴ The National Archives (NA), F.O. 372 (1920), Treaty Department, Austria, Hungary & Czechoslovakia, T1618/683/303, 17 February 1920. – Информација коју је јавни повереник упутио британском подсекретару у Форин офису о имовини дипломата непријатељских земаља у Британији.

¹⁵ „Обзор о Гаљардију”, *Самоуправа*, 11. јун 1922.

¹⁶ „Истина о хрватском емигрантском револуционар. комитету 1919–1921”, *Самоуправа*, 11. јун 1922.

Србима морали да одговоре идејом самоодређења, односно формирањем сепаратне хрватске конституанте, под претњом оружаног сукоба на којег Срби не би смели да одговоре. Међутим, Шуфлај је тврдио како постоји опасност да Пашић, да би избегао овакав сценарио, повуче војску на границе Велике Србије коју би чиниле бивша Краљевина Србија, Војводина, Срем и Босна и Херцеговина. Ако би Хрвати, навео је Шуфлај у писму, на тај начин били преварени „остаје још након правнога прелома борба према ирској методи, против угњетавача хрватске народне воље”. Веровао је да би за овај вид борбе Хрватима подршку дали Британија, Француска и Италија. Нагласио је како би франковци уз новчану помоћ из иностранства могли да разреше односе са Србима брже него радићевци, а да ће Хрватска заједница чекати исход и приклонити се хрватској сепаратичкој идеји. На концу, писмо је требало да заврши у рукама грофа Ђуле Андрашија за кога је Шуфлај на страницама ставио тајни знак. Тројица Шуфлајевих људи, саокривљених у истом процесу, почетком друге половине 1920. године су у Бечу посетили Ивана Франка. У оптужници против њих се наводи да су на Франков захтев потписали документ „како су споразумни с његовим радом, да се Хрватска одцијепи од Југославије, а Иван Франк им обећаје у сврху организације слати новаца те их упутио, да упознају људе тако, да буду спремни, кад дође вријеме за преокрет, а ако истина успије, да ће се извести борба на начин како у Ирској, о чему је и др Милан Шуфлај упућен па га имаду слушати”.¹⁷ До Шуфлајевог писма је дошла београдска *Политика*,¹⁸ а одатле га је британско посланство у Београду превело и послало својој влади у Лондону. Тиме је британска влада примила к знању да хрватски револуционари у сарадњи са Мађарском припремају у југословенској држави борбу према ирском методу.¹⁹

У образложењу оптужнице је наведено како једна група Хрвата није прихватила југословенско уједињење и избегла је у Аустрију и Мађарску. Они су током 1919. године основали хрватску револуционарну организацију Хрватски комитет. Њихов циљ је био стварање самосталне републике Хрватске која би могла са неком од страних држава ступити у државни савез. Намера им је била да на све начине подстичу незадовољство у Краљевини СХС и задобију подршку хрватског народа за отцепљење Хрватске и Славоније. Председник Хрватског комитета Иван Франк представљао се као пуномоћник Стјепана Радића. Комитет је добијао новац од иностраних

¹⁷ Darko Sagrak, *Dr. Milan pl. Šufflay, hrvatski aristokrat duha*, Zagreb, 1998, str. 45–49. – Текст оптужнице објављен је у Саграковој књизи. Аутор у предговору наводи да је архивску грађу о Шуфлају истраживао у Хрватском државном архиву.

¹⁸ „Завера у Хрватској”, *Политика*, 13. децембар 1920.

¹⁹ NA, F.O. 371 (1921), Central Department, Yugoslavia, C561/561/92, 3 January 1921. – Извештај којег је послао британски посланик у Београду сер Албан Јанг био је адресиран на министра спољних послова лорда Керзона и у Лондон је стигао 8. јануара 1921.

организација које су радиле на успостави предратног стања. Хрватском комитету блиска Хрватска легија, састављена од бивших аустроугарских војника који су се затекли у Мађарској након отпуштања из заточеништва у Русији, требало је да у погодном моменту пређе Драву и подигне устанак против Краљевине СХС ради отцепљења Хрватске. Хрватска револуционарна група у земљи је извештавала да се ставови радићеваца, франковаца и заједничара приближавају, да Срби намеравају да задрже само доњу Славонију и Срем, остатак Хрватске напусте те да ће читава Словенија бити препуштена Италији. Крајем 1920. југословенске власти у Хрватској су откриле ову револуционарну групу на чијем је челу стајао Милан Шуфлај. Шуфлај је негирао повезаност са револуционарном групом. Док је Маријана Акурти тврдила да јој је Шуфлај издиктирао писмо за грофа Андрашија и за њега ставио тајне знаке на неколико места у писму, Шуфлај је тврдио како јој је само помогао да коригује концепт који је сама написала. Ипак, „код пасуса гдје се говори о борби по ирској методи”, Шуфлај је казao како је, ради шале, ставио на папир знак који је „лигатура слово S и F” односно знак Шин фејна и да то није никакав знак за грофа Андрашија. На крају образложења оптужнице је наведено како је Шуфлај на суочењу са Маријаном Акурти рекао да је знак ставио на више листова папира. Поред Маријане Акурти, ухапшен је и њен муж Милан Акурти, који је боравио у Београду да би прибавио обавештајне податке о „изборном гибању”.²⁰ Чланак о завери у Хрватској, београдска *Политика* је почела вешћу да су ухапшени бивши аустроугарски државни тужилац Милан Акурти и његова жена који су, заједно са другим завереницима, планирали да уз помоћ мађарске војске одвоје Хрватску од Краљевине СХС.²¹

Још један члан породице Акурти могао би бити интересантан за преношење ирског искуства или методе на Хрвате. Наиме, у дипломатској служби у некадашњој аустроугарској амбасади у Лондону налазио се капетан Алојз Акурти.²² Он је у тој амбасади радио са Елемером Пејачевићем, који се због неког посла у лето 1919. године упутио у ратом захваћену Ирску. Дакле, годину и по дана касније, Милан и Маријана Акурти су у Загребу ухапшени због завере против југословенске државе и претње обрачуном према ирском методу. Елемер Пејачевић и Алојз Акурти који су службовали у Лондону сигурно су морали познавати метод ирске борбе против Британије, нарочито због тога што је Немачка још 1913. почела да наоружава обе стране у Ирској и припрема их за грађански рат. Уосталом, ирски устаници били су 1916. године ратни савезник Немачке и Аустро-

²⁰ Darko Sagrak, *н. д.*, стр. 51–64. – Текст образложења оптужнице објављен је у Саграковој књизи.

²¹ „Завера у Хрватској”, *Политика*, 13. децембар 1920.

²² NA, FO. 372 (1920), Treaty Department, Austria, Hungary & Czecho-Slovakia, T1618/683/303, 17 February 1920.

-Угарске. Везе и пријатељства остварени пре и током Првог светског рата сигурно нису сасвим раскидани након окончања светског сукоба. Но, ко год да је ирско искуство пренео Хрватима, оно се свакако приказало у писму Милана Шуфлаја и Маријане Акурти.

У говору у суду Шуфлај је рекао да себе не сматра аутором писма јер је само дао сугестије. Негирао је важност тајног знака због којег је истрага кренула „за синфејновцима”. Шуфлај је затим детаљније говорио о сличностима ирског и хрватског питања: „Паралела између Ирске и Хрватске није нова, она се је водила још за бивше монархије. Мислим, да су је поставили баш Енглези. Данашњи захтјев самоодређења далеко је од издвојења ирског народа, које је створило ирску методу. Хрватска на треба Синфејна”! „Успоредба Хрватске с Ирском била је тачна у бившој монархији, када се Хрватска налазила, као данас Ирска, у склопу древне империје, снабђевене големим интернационалним поштовањем и силним низом уговора и темељних закона, којима је континуитет и ауторитет растао кроз столећа. Данас та паралела не само да храмље, већ је она штетна за положај Хрватске. Оловне куглице биле су нужне да Хрватска искочи из древнога склопа. Данас су довољне гумене куглице.” Шуфлај је рекао како није у контакту са Хрватским комитетом, чији рад иначе сматра дипломатским, а не револуционарним.²³

У образложењу пресуде против хрватских револуционара у земљи, наводи се да су били повезани са Хрватским комитетом и Хрватском легијом ради отцепљења Хрватске и Славоније од Краљевине СХС, „што прије... ма и насилним путем”, „према ирској методи”. Наводи се још да је оптужени Шуфлај признао како је диктирао писмо Маријани Акурти, али да није признао како то ради због противдржавног подухвата. Даље је речено: „А и околности, да је то писмо писано невидљивом текућином те провиђењом тајним знаком, доказом су, да су састављачи тог писма и сами исто сматрали и те како озбиљним и важним. Стога разлога овај суд обрани оптуженога Шуфлаја није могао подати никакове вјере.”²⁴ Суд је 6. августа 1921. осудио Шуфлаја на три и по године затвора,²⁵ према члановима кривичног закона који санкционишу велеиздају.²⁶

Сада се морамо осврнути на још неке чињенице које нам указују да је хрватско-ирских веза било, макар посредно преко Ватикана. Приликом посете словеначког бискупа Антона Бонавентуре Јеглича Ватикану у марту 1920. године, бискуп је од папе Бенедикта XV претрпео прекор због залагања за југословенску државу. Тада је приметио да су око папе окупљени

²³ Darko Sagrak, *н. д.*, стр. 66–70. – Шуфлајев говор у суду објављен је у Саграковој књизи.

²⁴ *Исто*, стр. 71–74. – Изводи из образложења пресуде објављени су у Саграковој књизи.

²⁵ *Исто*, стр. 45.

²⁶ *Исто*, стр. 72.

непријатељи југословенског уједињења, међу којима и чланови Хрватског комитета Иван Франк и Владимир Сакс. Том приликом Јеглич се сусрео са Гаспаријем и другим кардиналима који такође нису крили непријатељско држање.²⁷ Као што смо већ видели, папа и Ватикан су раније одбили да учине уступке Британцима на ирском питању. Кардинал Гаспари, Шин фејнов лобиста у Ватикану, истовремено је осећао „мржњу према Србима”.²⁸ Слична осећања према Србима нису била страна ни члановима Хрватског комитета који су окруживали папу. Само који месец након Јегличеве посете Ватикану, Иван Франк је саставио документ према којем ће се, ради сецесије Хрватске од Краљевине СХС, „извести борба на начин како у Ирској” о чему је Милан Шуфлај већ био обавештен. Због таквих планова, односно ирског метода, похватани чланови Хрватског комитета су осуђени као велеиздајници југословенске државе.²⁹ Сасвим је, наравно, било очекивано да Ватикан подржава на једној страни ирске револуционаре, а на другој хрватске револуционаре. Исти ватикански кругови били су веза Шин фејну и Хрватском комитету. У овом тренутку немамо упориште у историјским изворима да је у Ватикану дошло до директног контакта шинфејноваца и франковаца. Можемо претпоставити да је до таквих контаката морало доћи. Али чак и да није, Шин фејнови лобисти у Ватикану могли су бити инспиратори Хрватима да покрену борбу против Срба и југословенске државе налик ирској борби против Британије.

Хрватска заједница

Током заседања Привременог народног представништва Краљевине СХС, ирско питање није поистовећивано са хрватским.³⁰ Ипак, ова врста паралела појавила се убрзо у Уставотворној скупштини. Хрватска републиканска сељачка странка (ХРСС) бојкотовала је заједно са Хрватском странком права седнице Уставотворне скупштине јер њихови посланици нису желели да положе заклетву југословенском краљу.³¹ На седницама Уставотворне скупштине била је присутна Хрватска заједница, која је до последњих избора сматрана најјачом хрватском странком. На почетку свог рада били су унитаристи, а на заседањима Уставотворне скупштине

²⁷ Драгољуб Р. Живојиновић, *Ватикан, Србија и стварање југословенске државе 1914–1920*, Београд, 1995, стр. 235.

²⁸ Ani Lakroa Riz, *н. д.*, стр. 72, 133.

²⁹ Darko Sagrak, *н. д.*, стр. 45, 48–49.

³⁰ Према стенографским белешкама Привременог народног представништва које су објављене у Загребу и Београду у пет свезака током 1919. и 1920. године.

³¹ Ivo Perić, *Stjepan Radić 1871–1928*, Zagreb, 2003, str. 332.

заступали су федерализам. Под утицајем Стјепана Радића постали су републиканска странка.³² Томе је допринео и један важан догађај. Наиме, обезвређивање аустријске круне приликом замене ове валуте за динар током 1920. и жигосање стоке за случај мобилизације Хрвати су сматрали атаком на своја добра.³³ Због тога је у септембру 1920. године дошло до побуне хрватских сељака која је зближила радикале и демократе. Међутим, Хрватска заједница је због насилног сламања побуне направила отклон од политике две највеће југословенске странке,³⁴ са којима је тада, уз Словенску људску странку и независне појединце попут Анте Трумбића, чинила југословенску владу.³⁵ Након ове побуне неспорни хрватски национални лидер постао је Стјепан Радић.³⁶

На седницама Уставотворне скупштине, заједничари су често поистовећивали хрватско питање у Краљевини СХС са ирским питањем у Британији. Један веома занимљив податак, који би могао да нас доведе до извора за овакву врсту паралела, похрањен је у британском Националном архиву. Конзулат Британије у Загребу је 6. новембра 1920. обавестио свог амбасадора у Београду Албана Јанга како је у штампи објављено да је „гроф Теодор Пејачевић, који је 1903. наследио грофа Куена Хедерварија на месту бана, приступио Хрватској заједници”. Пошто су заједничари претходно склопили споразум са Радићевом странком, британски конзулат је оценио да је њихов споразум, појачан приступањем представника „старог режима” Теодора Пејачевића заједничарима „веома значајан, пошто је једина тачка гледишта коју ове три групе деле, опозиција према Србији”. Ова информација објављена је у опширној анализи британског конзула Маклејна о ситуацији у Хрватској и припремама Хрватске легије да из Мађарске „напредује у СХС територију”, а њу би „касније следиле мађарске и вероватно италијанске трупе”. Конзулат овакву могућност није оценио сасвим реалном, али је у извештају напоменуто и да су „српске војне власти” ипак „ојачале пограничну стражу дуж Драве”. За водеће идеологе хрватске сецесије британски конзул именовао је Франка, Сакса и још неке њихове сараднике који су имали су подршку италијанске и мађарске пропаганде. Због свега овога британски конзул је навео да је ситуација у Хрватској пред изборе за Уставотворну скупштину 28. новембра 1920. под „значајном тензијом”.³⁷ Приступање бившег хрватског бана Теодора Пејачевића Хрватској заједници

³² Hrvoje Matković, *Povijest Jugoslavije*, Zagreb, 2003, str. 111.

³³ Ivo Perić, *н. д.*, стр. 318–319.

³⁴ Ђорђе Ђ. Станковић, *н. д.*, стр. 95.

³⁶ Ivo Perić, *н. д.*, стр. 319.

³⁷ NA, FO. 371 (1920), Central Department, Balkans, C11466/307/19, 6 November 1920. – Британски конзул у Загребу је послао извештај свом амбасадору у Београду, а овај га је 13. новембра проследио лорду Керзону и британској влади. Сва преписка била је заведена као поверљива. У Лондон је стигла 17. новембра 1920.

било је један од детаља који су заједно довели до промене политике ове странке. Прилике у Хрватској би са или без Пејачевића одвеле заједничаре Радићу. Ипак, пошто Пејачевиће пратимо од Ирске до ирског метода у Хрватској, може бити да је приступање бившег хрватског бана заједничарима довело делом до тога да и они запрете ирским начином обрачуна.

На седници Уставотворне скупштине која је одржана 16. априла 1921, посланик Хрватске заједнице Ђуро Шурмин је говорио о предлогу федералистичког устава Краљевине СХС којег је поднела његова странка. Током говора је рекао како су Холанђани и Енглези задобили поштовање себи подложних народа, на шта је радикал Војислав Јанић саркастично добацио „као у Ирској и Египту”. Шурмин му је одговорио: „Баш кад то спомињете морам да Вам кажем, да би Вам та Ирска увијек морала бити на памети. Господин Јанић није хтио да схвати моје ријечи које сам мало прије рекао, да Хрватска није живјела до прије две године једнаким животом којим је живјела Србија.”³⁸ Пет дана касније посланик Хрватске заједнице Керубин Шегвић напао је владу у Београду: „Политика започета од почетка баш напрама Хрватској јесте дословце иста, коју је започео Оливер Кронвелл напрама Ирској... Догађаје које сам споменуо, који су нанизани на хиљаде и хиљаде у нашој земљи, ти догађаји показују да терате политику Енглеза према Ирској... Ваша политика од почетка до данас није ништа друго него стварање комунизма, републиканизма и сепаратизма.” Шегвић се даље у говору обратио председнику југословенске владе Николи Пашићу: „Господо, нека се овај државник сети онога Гледстона, који је год. 1886. чувши жеље Ираца хтио њима дати Self-Government и тај bill био је одбијен. Он је рекао у Парламенту: Одбијте слободно овај Bill, али знајте да је будућност наша, јер су идеје јаче од гранате и плодније од убојитих зрна, јер оне могу бити затрпане, а никада не изумиру, кад живу у срцу племенитог народа. И да је енглески народ послушао онда свога државника Гледстона и да се дало оно што је било захтевано, данас се не би догађало на саблазан целе Европе и на штету угледа и части Енглескога народа, што се догађа у Ирској.” Хрватски посланик Демократске странке др Гргур Анђелиновић му је добацио: „Ви сте Ирци, ми нисмо. Ви срамотите Хрвате. Каква Ирска? Ово је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца.”³⁹

Гргур Анђелиновић се пет дана доцније осврнуо на претње заједничара ирским примером и рекао у име југословенски оријентисаних Хрвата: „ако би једнога дана Хрватска била Ирска, ми ћемо бити жандарми, ми ћемо стати између Хрвата и Срба и нећемо дозволити да Хрватска буде

³⁸ Стенографске белешке Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, I, Београд, 1921, XVI редовни састанак 16. априла 1921, стр. 6–8.

³⁹ Стенографске белешке Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, I, Београд 1921, XX редовни састанак 21. априла 1921, стр. 15–22.

Ирска”. Анђелиновић је нагласио како није само скандал што су неки у југословенској скупштини рекли да „ћемо бити Ирска”, јер је то и показатељ „до каквог су степена раздражености дошли они који би имали умиривати народ”. Он је рекао да ће гласати за владин предлог устава и потом додао: „И ја верујем да поред свих Ирски, с којима се свуда прети... верујем да су темељи ове државе у овом уставу, јер се он базира на народном јединству”.⁴⁰ Последњи пут је у Уставотворној скупштини решавање хрватског питања према ирском моделу поменуто у мају 1921. године радикалски посланик др Мирослав Спалајковић када је изразио наду да „наша Хрватска неће бити никада у нашој држави оно, што је у Енглеској Ирска”.⁴¹

Београдска *Демократија* је крајем фебруара 1921. цитирала чланак Керубина Шегвића, не наводећи где је објављен. Према *Демократији*, Шегвић је рекао да „политика, која се води у Хрватској, проти Хрватској, имаде свој корен у верској мржњи. То је она иста политика, коју је основао Оливиер Кромвел у Ирској, а која данас слави оргије у Дублину и по целој Ирској”. *Демократија* је оптужила Шегвића да износи клевете.⁴² Видели смо да је Шегвић и у Уставотворној скупштини користио идентично поређење. Али, одговор је брзо стигао. *Демократија* је 23. априла 1921. дала коментар посланика демократа Светомира Мијатовића, који је рекао да су „патентирани и врло лоши представници Хрвата... којима је манија да играју улогу неких мученика... Не могући у логичкој конзеквенцији одбранити ни сами пред собом своје принципе о уређењу државе са становишта народног јединства сетише се они Ираца истичући да Хрвати стоје према Србима као Ирци према Енглезима. Ја нећу овде ни покушати доказивати сву смешност... теорије стерилних теоретичара”.⁴³

Предлог Хрватске заједнице о подели Краљевине СХС на шест покрајина које би имале свој сабор, своју владу и свог бана, са заједничком федералном владом и дводомним парламентом, није имао могућности да прође у Уставотворној скупштини. Сличан предлог Југословенског клуба, у чијем је саставу била мала Хрватска пучка странка (ХПС), такође није био прихватљив за парламентарну већину. Због тога су заједничари и ХПС убрзо напустили скупштину која је остала без хрватских националних странака.⁴⁴ С друге стране, Пашић је мислио како би федерација поцепала

⁴⁰ Стенографске белешке Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, I, Београд, 1921, XXIV редовни састанак 26. априла 1921, стр. 8–9. – *Демократија* је 27. и 28. априла објавила Анђелиновићев говор из Уставотворне скупштине од 26. априла. Оба дана говор је објављен на странама 1, 2 и 3. Део говора о упоређивању Ирске и Хрватске пренет је у *Демократији* 28. априла и то под насловом „Зар Ирска?”.

⁴¹ Стенографске белешке Уставотворне скупштине Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, I, Београд, 1921, XXVIII редовни састанак 11–12. маја 1921, стр. 9–11.

⁴² „Образ ко ђон”, *Демократија*, 27. фебруар 1921.

⁴³ „Ирци у парламенту”, *Демократија*, 23. април 1921.

⁴⁴ Hrvoje Matković, *н. д.*, стр. 91.

српске земље, а судбина Срба била угрожена у евентуалној хрватској федералној јединици. Он је сматрао како је захтев за хрватском републиком екстремистички. Пашићев, односно предлог устава југословенске владе, производ компромиса радикала и демократа, предвиђао је поделу државе на 35 области, чиме би покрајинске историјске границе биле уклоњене. Уклањање старих граница су подржавали Срби преко Саве и Дунава. На концу, владин предлог устава подржали су радикали, демократе, словеначки кметијци, Југословенска муслиманска организација и Џемијет. Централизам је тиме победио. Устав Краљевине СХС је проглашен 28. јуна 1921. године.⁴⁵ Убрзо је формирана радикалско-демократска влада Николе Пашића, који је и будуће владе, сачињене махом од ове две странке, предводио до краја 1922. године.⁴⁶ На наредним седницама Законодавног одбора Народне скупштине, ирско питање, до краја ирског грађанског рата, није помињано.⁴⁷

Хрватска републиканска сељачка странка

Још пре светског рата Стјепан Радић је имао на уму ирско питање. Он је у својој дезауторизованој књизи *Hrvatski politički katekizam, za svjetsku, slavensku i hrvatsku politiku*, објављеној 1913. у америчком граду Питсбургу, похвалио енглеску политику која је водила ка аутономији Ирске.⁴⁸ Желео је да његова странка дође до постепеног решења хрватског питања у оквиру Аустро-Угарске, које би временом довело до стварања хрватске федералне јединице. Радић је тек у пролеће 1918. године прихватио југословенство на начелу националне равноправности. Међутим, пошто је након стварања југословенске државе одбацио акт уједињења и југословенску монархију, Радић је прихватио републиканску идеју и залагао се за „неутралну хрватску миротворну републику” у оквиру југословенских граница.⁴⁹

Крајем фебруара 1919. године, према извештају француског посланства у Београду, хрватски сепаратисти били су под Радићевим руководством, али су се у сецесионизму највише експонирали франковци. Због планова да уз италијанску помоћ прогласи хрватску републику, Радић је крајем марта 1919. ухапшен. За његово хапшење се заинтересовао високи амерички официр који је дошао у Загреб како би посетио Радића у затво-

⁴⁵ Љубодраг Димић, *Историја српске државности: Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001, стр. 76–83.

⁴⁶ Владе Србије, стр. 290–293.

⁴⁷ Према стенографским белешкама Законодавног одбора Народне скупштине које су објављене у Загребу и Београду од 1922. до 1924.

⁴⁸ Branka Boban, *Demokratski nacionalizam Stjepana Radića*, Zagreb, 1998, str. 313–314.

⁴⁹ Hrvoje Matković, *н. д.*, стр. 107–108.

ру, али у томе није успео. Француски поверљиви извештаји јавили су како су овог официра индоктринирали Италијани, али и да је помагао ирски сепаратистички покрет.⁵⁰ Иако је „доказано да је Стјепан Радић подржавао везе са Италијанима и Хрватским комитетом”,⁵¹ регент Александар Карађорђевић га је крајем новембра 1920. године аболирао. По изласку из затвора, Радић је гласао на изборима за Уставотворну скупштину. Његова странка је након избора постала најјача хрватска странка, слабија на југословенском нивоу од демократа, радикала и комуниста.⁵² Хрвати су успех Радићеве странке протумачили као „хрватски народни плебисцит за сачување хрватске државности и за републику”.⁵³

Посланици Хрватске републиканске сељачке странке, који су бојкотовали Уставотворну скупштину, одржали су своју страначку скупштину 8. децембра 1920. године. Загребачки дневни лист Демократске странке *Ријеч* је дан након скупа објавио како ће Радићем разочаране сељачке масе пасти „под утјецај римскога клерикализма” што „клерикалци већ њуше и зато хоће да држави... ударе нож са бока, својим непромишљеним, или злочинским алузијама на борбу Ираца с Енглеском”.⁵⁴ Но, радићевци се на ове примедбе нису нарочито обазирали. Неколико дана касније је у њиховом *Слободном дому* објављен чланак о сличностима Хрватске и Ирске, као одговор на писање *Ријечи*, „у чему је Хрватска слична Ирској”. У чланку Радићевог гласила је узвраћено позивањем на писање Ситона Вотсона из 1911. године да „Хрватска на европском континенту једина пружа потпуну аналогију (сличност) с положајем, што би га добила Ирска својом самосталношћу”. Пошто је Вотсон у то време имао на уму хрватско-угарске односе, *Слободни дом* је „батинашком централисти”, односно демократској *Ријечи* поручио да таква аналогија између Хрватске и Ирске постоји и у Краљевини СХС.⁵⁵ Из *Ријечи* је одмах одговорено: „Нијесмо за унитаристичку организацију државе с једним парламентом и с једном владом само због посвемашњег реализовања идеје народног јединства, него и због тога, што се друкчије уопће не да организовати парламентарна држава југословенског народа и што не смијемо да свијесно стварамо ни Ирске ни Улстере по свим нашим покрајинама, у којима живе помијешани Хрвати и Срби”.⁵⁶

⁵⁰ Ђорђе Ђ. Станковић, *н. д.*, стр. 29–33.

⁵¹ *Исто*, стр. 44.

⁵² Ivo Petić, *н. д.*, стр. 324.

⁵³ *Исто*, стр. 325.

⁵⁴ „Ток јучерашње Радићеве скупштине”, *Ријеч*, 9. просинца 1920.

⁵⁵ „У чему је Хрватска слична Ирској”, *Слободни дом*, 15. просинца 1920. – Речи написане еквицом у овом цитату дате су према оригиналном чланку у *Слободном дому*.

⁵⁶ „Diktat narodnog života”, *Ријеч*, 20. просинца 1920. – И београдска и загребачка штампа су име покрајине Алстер писале као Улстер.

На скупу ХРСС-а, након којег је избила полемика *Ријечи и Слободног дома*, Радићеви посланици, као „народни заступници банске Хрватске”, положили су заклетву којом су се обавезали да ће радити на стварању хрватске сељачке републике као дела југословенске државе. Посланици ХРСС-а су у Загребу одржали први састанак Хрватског народног заступства управо 12. децембра 1920. године, када је у Београду одржавана прва седница Уставотворне скупштине. У јануару 1921. године су им се у Хрватском народном заступству прикључили представници Хрватске тежачке странке из Босне и Херцеговине и самостални хрватски посланик у Уставотворној скупштини Анте Трумбић. Тада су усвојене констатације да су све краљевске владе од децембра 1918. владале „посвема апсолутистички”, да су Хрвати и босанско-херцеговачки муслимани „стављени изван закона” и да ХРСС сматра увредљивим „називати Хрвате некаквим племеном или дијелом некаквога троименога народа Срба, Хрвата и Словенаца”. Речено је да Далмацији, Босни и Херцеговини и бачким Буњевцима и Шокцима треба омогућити референдуме о присаједињењу банској Хрватској у уједињену и суверену Хрватску. На фебруарској седници Хрватског народног заступства усвојена је „порука заступничке републиканске већине банске Хрватске регенту Србије Александру”. У поруци је наглашено како су југословенске власти „посвема укинуле аутономију у Хрватској”, а тиме је „хрватска историјска индивидуалност тако понижена и повријеђена како то није било никада за четрестољетне владе туђинске династије хабзбуршке”. Још је речено како Хрвати и Срби нису „један народ у политичком смислу те ријечи” јер „Хрватска са својом огромном републиканском, сељачком већином не може бити једна држава са Србијом док је Србија краљевина”. Затим се умољава регент да препусти хрватском народу и његовој посланичкој већини да „преузме свеукупну државну владу и управу у Хрватској” која би потом ушла у „слободно уговорену заједницу са Србијом и осталим земљама нашега заједничкога међународно признатог подручја”.⁵⁷ Потом је 14. маја 1921. године Хрватско народно заступство прихватило „Устав или државно уређење Неутралне сељачке републике Хрватске” према којем би банска Хрватска могла путем плебисцита бити проширена другим југословенским територијама некадашње Аустро-Угарске.⁵⁸

Радићев бојкот Уставотворне скупштине и његове републиканске захтеве, главно гласило Демократске странке, београдска *Демократија* коментарисала је кроз ирско-британски контекст у јануару 1921. године. Демократе су се тада питале „смемо ли у нашој попустљивости ићи даље и од самих Енглеза, који нису хтели ни по цену грађанскога рата жртвовати

⁵⁷ Ivo Perić, *н. д.*, стр. 332–340. – Цитати из поруке према књизи Иве Перића.

⁵⁸ *Исто*, стр. 342–344.

своју мањину, Улстер, ирској већини у Ирској?”⁵⁹ Истог месеца је британски амбасадор у Београду Албан Јанг написао министру спољних послова лорду Керзону да га је већ раније известио како „Радић жели да преговара о уједињењу Хрватске са југословенском државом на основи једнакости, баш као што то изгледа да жели г. Де Валера у случају Ирске и њених односа са Британском Империјом”. Јанг је додао да је „Радићев случај закомпликован чињеницом да његова странка није само политичка већ има друштвено-економску доктрину прилично разорну према успостављеним традицијама”. Британски амбасадор је написао да Радићева странка Хрватску види као јединствену националну државу у „комонвелту Јужних Словена” и да стога „захтева плебисцит за Далмацију и Босну и Херцеговину”.⁶⁰

Демократија је у фебруару 1921. године критиковала српског републиканског лидера Јашу Продановића који је рекао да демократе, игнорисањем хрватских захтева, „стварају од Хрватске Ирску”. И затим је уследио њен директан одговор: „Ми држимо да се то не може. Ирска је могућа само тамо где за то постоје претпоставке, а тих код нас нема. Јер кад би оне код нас постојале, онда бисмо с обзиром на искуство са Ирском имали најпре да решимо, хоћемо ли уопште да имамо у нашој држави Ирску. Међутим, Хрватска је сама и од своје воље то питање већ решила, а и данас она не мисли друкчије. Напокон, ко стоји на гледишту народног јединства, а баш везивање Републиканске странке г. Продановића са Радићевом странком доказује да је наше јединство неоспорно, не може да се позове на пример Ирске.”⁶¹ Али, све ово је било само увод у снажне вербалне обрачуне, инспирисане ирским питањем, који су појачавани како се ближило решавање статуса Ирске у другој половини 1921. године.

Хрватски блок

Након усвајања Видовданског устава, Радић се посветио ширењу утицаја у Далмацији, Босни и Херцеговини и Бачкој.⁶² Хрватска републиканска сељачка странка, Хрватска заједница и Хрватска странка права основале су крајем маја 1921. страначки савез Хрватски блок.⁶³ Формирање овог страначког савеза уследило је након што су посланици ХРСС-а упозорили да у „Уставотворној скупштини постоји надгласавање, да се

⁵⁹ „Хрвати и Конституанта”, *Демократија*, 21. јануар 1921.

⁶⁰ NA, F.O. 371 (1921), Central Department, Yugoslavia, C1414/2/92, 14 January 1921. – Извештај којег је 14. јануара 1921. послао британски посланик у Београду сер Албан Јанг био је адресиран на лорда Керзона и у Лондон је стигао 20. јануара 1921.

⁶¹ „Пионири дефетизма”, *Демократија*, 27. фебруар 1921.

⁶² Hrvoje Matković, *н. д.*, стр. 154.

⁶³ Ivo Perić, *н. д.*, стр. 355.

не признаје Хрватска као држава и Хрвати као посебан народ те да у таквој конституанти не може остати нити један хрватски заступник”. Сви посланици новооснованог Хрватског блока су бојкотовали заседања југословенске скупштине. Овај страначки савез је оспоравао Уставотворној скупштини „право на доношење устава који би вриједио за Хрватску”.⁶⁴ У наелектрисаној политичкој атмосфери долазило је до жестоких јавних полемика Хрватског блока и централистичких странака у Београду и Загребу. Обе групе су употребљавале и Ирску револуцију као вид претње или притиска на другу страну.

Средином јула 1921. године *Демократија* је осудила писање загребачког *Обзора* који је „први почео истављати Ирце и њихову борбу Хрватима као пример за углед”, а потом позвао „властодршце” да се „угледају” на Лојда Џорџа, који, цитирала је *Демократија* писање *Обзора*, „улази у преговоре с предсједником ирске републике. Хоће споразума, јер малена Ирска спрема гордог Албиона наноси толико штете, да је бољи споразум од прескупе побједе”. *Демократија* је на ово одговорила: „Ми немамо ништа против тога да се наши ‘властодршци’ угледају на Лојда Џорџа. Нарочито не тамо где његова политика показује несумњиве успехе. А такав би успех, јамачно, био и измирење са Ирском... ‘Обзор’ вероватно не жели да се и наши ‘властодршци’ лате оних мера које је предузимао енглески премијер у Ирској док се није доспело до садашњих преговора са Де Валером?” *Демократија* је потом нагласила: „Према томе, ако је [sic] код нас уопште развој енглеско-ирских односа може и треба да буде нема поука – а ‘Обзор’ држи да треба да буде – онда може бити само у том смислу: да кавжење не користи ником и зато га треба избегавати. Ирци су објавили рат Великој Британији и прогласили независност своје републике. Рат се водио беспопштено. Много је жртава прогутао. Много је крви протекло. Много је добара уништено. За Енглеску, тај рат био је једна велика невоља; за Ирску скоро пропаст... Под страшним ударцима двоструког терора Ирска је претворена у један пакао, у коме није било живота ни за кога”. „Из тога пакла, сада, траже излаз и Ирци и Енглези. Траже споразум. И вероватно је да ће га наћи. Јер и синфајнеровци увиђају да рат не могу довршити диктирајући услове мира. Морају зато своје захтеве прилагодити приликама које су јаче и од њих и од воље и расположења енглеских ‘властодржаца’. Искуство их је довело до те увиђавности. Искуство које је крваво плаћено. И ова њихова данашња прилагодљивост, дакле, може да служи за пример исто тако као и она Лојд Џорџа. А нарочито би требао да је запази ‘Обзор’, који у енглеско-ирским односима тражи и види неку сличност са односима српско-хрватским у нашој држави. Ми те сличности не видимо.”⁶⁵

⁶⁴ Нрвоје Matković, *н. д.*, стр. 154.

⁶⁵ „Пример?”, *Демократија*, 17. јул 1921.

Демократија је потом цитирала Радићеву изјаву како је Лојд Џорџ рекао „да би ирско питање било врло лако рјешити, кад би Ирци били такви пацифисти (миротворци) какви су Хрвати”, али Радићеву информацију није сматрала поузданом.⁶⁶

Крајем јула 1921. године *Слободни дом* је објавио говор праваша Милана Шуфлаја са велеиздајничког процеса,⁶⁷ након којег је Шуфлај осуђен на робију због покушаја примене ирског метода против Срба и југословенске државе. У септембру 1921. године Стјепан Радић је у *Слободном дому* написао „како слободно и мудро вијећа сабор Републике Ирске и како одважно, али и промишљено у име ирскога народа и у име те Републике Ирске води преговоре с британском (енглезком) владом први предсједник ирске републике Девалера”. Осврнувши се на преписку Лојда Џорџа и Де Валере, Радић је писао како „још има на свиету људи и читавих народа, којима слобода и поштење, народно самоодређење и слободни праведни споразум нису празне риечи”. Али, постоји „запрека у том, што један дио ирске господе неће ирске републике, него се тој ирској републици противи и оружаном силом. Та су господа у покрајини Улстер... Та су господа протестанти”. Потом је цитирао писање енглеског *Тајмса* како лидер алстерских униониста Едвард Карсон, који жели да подели Ирску, треба да се помири „с тиме, да Ирска постане енглески Доминион, да поставши тако самосталном ступи с Енглеском у најширу федерацију, а у тој самосталној Ирској нека Улстер тражи своју аутономију”. Радић је затим желео да поентира својим закључком да *Тајмсов* чланак треба „сви наши људи добро прочитају и проуче, и нека га паметно просподобе с нашим хрватским приликама. Нека мјесто Улстер кажу Срием и Лика, мјесто Ирска Хрватска, а мјесто Едуард Карсон Светозар Прибићевић, па ће већ из овога малог чланка научити баш најглавнију ствар у нашој хрватској политици. Уједно нека се упитају: кад ће се у Београду наћи један србски лист, који ће о Сриему, о Лици и о Прибићевићу писати тако, како ‘Тајм’ пише о Улстеру и Карсону”.⁶⁸ Загребачко гласило демократа *Ријеч* је убрзо реаговало написавши како „Радић није ирски вођа Валера” јер га одушевљава поступак Лојда Џорџа „против Ираца”. *Ријеч* је затим пренела следеће Радићеве речи које су се односиле на положај хрватског народа: „Ту је Велика Британија, која новим својим поступком спрема Ирске ствара могућност, да се сваки мали потлачени народ обрати у Лондон онако, како су се прије балкански кршћани обраћали на руског цара”.⁶⁹ Исте речи, изговорене на седници Хрватског блока, дала је и *Демократија*.⁷⁰

⁶⁶ „Радић и пет великих држава”, *Демократија*, 22. јул 1921.

⁶⁷ *Slobodni dom*, 27. септјемба 1921. – Чланак нема наслов.

⁶⁸ „Највећа запрека за стварање републиканске Ирске”, *Slobodni dom*, 12. јуна 1921.

⁶⁹ „Iskrice iz Radićeve diplomacije”, *Riječ*, 15. listopada 1921.

⁷⁰ „Свашта”, *Демократија*, 16. октобар 1921.

Југословенску јавност је у октобру 1921. године додатно узбуркао долазак Карла Хабсбуршког у Мађарску, који је, по други пут те године покушао да обнови власт Хабсбурговаца у тој земљи. Државе Мале антанте (Краљевина СХС, Чехословачка и Румунија) су прогласиле мобилизацију и затражиле од Мађарске да Карло напусти земљу, што се 1. новембра 1921. и догодило.⁷¹ Иако је Хрватски блок осудио хабзбуршке претензије, радикалска штампа није пропуштала прилику да због догађаја у Мађарској нападне Стјепана Радића. Током делимичне и неуспеле мобилизације у Хрватској радикалски „напади су све више били усмерени против Стјепана Радића ‘као творца оперетске хрватске Ирске’”. Због ремећења мобилизације коју су пропагандом опструирали радићевци и Хрватски комитет, Никола Пашић је одлучио да „отворено подржи централистичку политику Светозара Прибићевића” јер су темељи југословенског државног јединства били угрожени.⁷²

Још један догађај је унео нове распре у српско-хрватске односе. Након смрти краља Петра Карађорђевића у августу 1921. године, заступство града Загреба одржало је комеморацију, али већина одборника није била за то да посебна делагација дође на погреб. Дошло је до несугласица у Хрватском блоку, па су краљевом погребу присуствовали „само одборници мањине градског заступства Загреба и умерени део Хрватске заједнице у име Хрватског блока”. На челу овог умереног дела Хрватске заједнице био је Матко Лагиња, који је написао како је „непромишљени изостанак” већине хрватских политичара био „први плод Радићеве диктатуре”. Под притиском јавности, због непоштовања према монархији и држави, југословенска влада је распустила загребачко градско заступство и „именовала специјалног владиног комесара, који је био директно потчињен министру унутрашњих послова Светозару Прибићевићу”.⁷³ Међутим, на новим изборима за скупштину града Загреба, Хрватски блок је задао озбиљан ударац српској и југословенској политици у Хрватској. Блок је убедљиво победио на загребачким изборима одржаним 11. децембра 1921. године.⁷⁴ Блокаши су потом усмерили своју политику ка међународном фактору.⁷⁵ Током ове изборне кампање, а и након избора, ирско питање је често коришћено у домаће сврхе.

Демократија је крајем новембра 1921. пренела Радићево писање о спољној политици, али није навела одакле је чланак пренет: „Енглески парламенат је одобрио преговоре Лојда Џорџа са Ирцима. Само 43 посланици

⁷¹ Нгвоје Матковић, *н. д.*, стр. 133.

⁷² Ђорђе Ђ. Станковић, *н. д.*, стр. 128–130.

⁷³ *Исто*, 119–120. – Цитат Лагињиних речи према књизи Ђорђа Станковића.

⁷⁴ Ivo Perić, *н. д.*, стр. 356.

⁷⁵ Ђорђе Ђ. Станковић, *н. д.*, стр. 141.

су била [sic] против преговора. ‘Ово је гласовање – прича сад Радић даље – силно подигло углед енглеском народу и енглеском сабору, те ће сад Лојд Џорџ моћи отићи у – Вашингтон и сести уз председника Хардинга као прави државотворац, а не као људождер, каквим су га Американци већ били прогласили, те су у некојим новинама били већ захтијевали, да се Лојд Џорџ не пусти ни у Вашингтон, а камо ли на светски мировни састанак’.⁷⁶ *Ријеч* је почетком децембра писала против Хрватског блока јер „они требају градско заступство, да из њега сипљу отров против наше државе, играјући се тобоже неких Ираца! Они, па Ирци! Бивше слуге аустро-маџарског империјализма, па Ирци!”⁷⁷ Радић се није обазирао на ове нападе. Током предизборног скупа Хрватског блока 8. децембра 1921. ускликивао је ирској републици.⁷⁸ Ово је, наравно, била већ сасвим уобичајена политичка реторика. Због тога је *Ријеч* дан пред изборе писала: „Органи франковачког блока у посљедње доба радо се набацују са Ирцима и њиховом борбом. Данашњи ‘Обзор’ дапаче отворено чини сравњење. Упозорили бисмо сада господу само на ово: Ирци воде преко три стотине година тешку, крваву борбу, пуне револуције, формалних ратова, а сад су свршили тако, да – ма да су фактично створили своју републику са читавом управом – морају њихови посланици положити присегу вјерности енглеском краљу... А како је оно једном мудро рекао Радић: за револуцију се знаде, како почиње, али не, како свршава – види се, да му барикада не мирише. Онај, који своју политику уновчује у куповању винограда и кућа – тај није Валера, тај не прави револуцију, него тргује са фразом ‘револуције’ и ‘републике’.”⁷⁹ *Ријеч* је пренела да је Радић на сам дан избора рекао и ово: „Ако буду у Београду паметни, могу с нама преговарати као Енглеска с Ирцима”. *Ријеч* је потом прокоментарисала Радићево мишљење: „Срамотна улога служника, који жели Хрватима подређени положај – енглескога доминијона, значи највећу погрду хрватскога достојанства и само политичка заслијепљеност може жељети, да Хрвати буду слуге, а не господари у својој властитој држави”.⁸⁰ *Политикин* дописник из Загреба је у чланку „Хрвати–Ирци” такође известио о Радићевој препоруци југословенској влади да буде „паметна” и да „преговара” са Хрватима „као Енглеска са Ирском”.⁸¹

Своје мишљење о завршетку англо-ирског рата Стјепан Радић је дао у *Слободном дому* 19. децембра 1921. године. Написао је да се догодило „највеће чудо наших дана” јер је Британија склопила „равноправно међународни

⁷⁶ „Политички положај у далеком свету и у Европи“, *Демократија*, 25. новембар 1921.

⁷⁷ „Hrvatski blok”, *Riječ*, 5. prosinca 1921.

⁷⁸ „Pošurice”, *Riječ*, 30. prosinca 1921.

⁷⁹ „Irci i blokaši”, *Riječ*, 10. prosinca 1921.

⁸⁰ „Ne će da budu gospodari u vlastitoj državi”, *Riječ*, 12. prosinca 1921.

⁸¹ „Хрвати–Ирци”, *Политика*, 13. децембар 1921.

уговор с мученичком Ирском, која с Енглеском има један те исти језик, али која има истодобно и своју посебно ирску народну душу, па зато хоће, да има и своју слободну ирску државу”. Још је додао: „Већ пуних 7 стољећа води Ирска борбу са Енглеком и та је борба на влас слична осамстољетној хрватској борби с Мађарима”.⁸² Истог дана *Ријеч* се поново осврнула на покушаје Хрватског блока да успостави упоређење Хрвата са Ирцима. Наиме, дан раније су посланици Хрватског блока одржали седницу на којој је Радић рекао како је успостављена „једнодушност у схватању” његове странке, заједничара и франковаца. Лист је затим цитирао део блокашког коминикеа поводом успешно завршених мировних преговора Ираца и Британаца: „С много интереса саслушана је дебата о ирском питању, које је толико сретно ријешено. Са сједнице је послана брзојавна честитка парламенту слободне државе Ирске и енглескоме министру предсједнику Лојду Џорџу, који је праведно схватио и уважио потребе и захтјеве мукоотрпнога народа ирског.” Затим је *Ријеч* на ово дала своје мишљење: „Што су блокаши, на својој повјерљивој конференцији, говорили о ирском питању, ми не знамо. Али можемо то да замислимо последице свега што смо, од њих, чули на јавним састанцима и читали у њиховим новинама. Очито све то није било у корист наше народне државе, него у корист луђачког сепаратизма. Они су, као представници једног страначкога блока, честитали, због ријешења ирског питања, ирском парламенту и енглеском министру предсједнику. И не знајући текста тих брзојавки, ми морамо рећи, да су одашиљачи телеграма овдје починили, ако ништа друго, бар некоректност и нелојалност према држави, која је врло широкогрудна према њима. Они мимо наше државе, управо као демонстрацију против ње, шаљу те телеграме, изазивајући у иностранству криви дојам, као да су они представници нашега народа и наше државе. А они то нијесу”. „Идеологија Хрватскога Блока може живјети само у данашњим неконсолидованим приликама. Консолидација и консолидована држава ће их отпхнути дефинитивно. Његов је интерес да то буде што касније. Зато и оно пренемагање ‘на ирску’. Зато и ти телеграми”.⁸³ И београдска *Политика* је писала о састанку радићеваца, заједничара и франковаца у Загребу на којем је Стјепан Радић говорио о положају хрватског народа у Краљевини СХС, а учесници састанка су о том питању постигли консензус. Потом је покренута „дебата о ирском питању, после које су са збора послате честитке ирском Парламенту и Лојду Џорџу на постигнутом споразуму”.⁸⁴ На телеграм Хрватског блока Ирцима и Британцима *Ријеч* је касније гледала са подсмехом написавши да се „добро сјећамо оних безбројних телеграма Хрватскога блока” Лојду Џорџу и Де Валери „на које,

⁸² „Slobodna Država Irska”, *Slobodni dom*, 19. prosinca 1921.

⁸³ „Defetizam Hrvatskoga Bloka”, *Riječ*, 19. prosinca 1921.

⁸⁴ „Наши Ирци”, *Политика*, 20. децембар 1921.

истина, никада нијесу добили одговора”.⁸⁵ Међутим, судбина овог телеграма у стварности је била нешто другачија.

Британски амбасадор у Београду сер Албан Јанг је 7. марта 1922. јавио својој влади да га је тог јутра посетио члан Хрватског народног заступства Анте Трумбић. Он је амбасадору указао на „нарастајуће незадовољство изазвано рђавом српском управом у новим провинцијама” која је за њега била „проста сила”. Југословенску владу је означио као „фашистичку”, нагласио је њену „неспособност”, „корумпираност”, „занемаривање правне процедуре и људских права”. Јанг је сматрао да га је Трумбић посетио и како би од њега добио подршку за последњи меморандум Хрватског блока у којем је захтевано да у „делегацију Краљевине СХС у Ђенови буде примљен представник Хрватске кога су изабрали Хрвати”. Током разговора који је трајао два сата, Трумбић је замолио Јанга да сазна да ли је британски премијер Лојд Џорџ примио телеграмску честитку поводом склапања мира са Ирском, јер су се због изостанка одговора појавили „саркастични коментари у београдској штампи”. Иако су новине јавиле да је овај телеграм у име Хрватског блока Лојду Џорџу и Де Валери послао Стјепан Радић, Трумбић је објаснио да то није истина, јер је Хрватски блок овластио Радића да пошаље телеграме, али је он одустао од слања. Због тога је Трумбић послао свој телеграм као „стари колега Лојда Џорџа са Мировне конференције”. Трумбић је Јангу приложио текст честитке коју је на енглеском језику, телеграфским путем, 12. децембра 1921. послао Лојду Џорџу. Честитка у српском преводу гласи: „Сећање на ваше веома цењене симпатије којим сте ме почаствовали током рата и на Мировној конференцији, покренуло ме је да се придружим општем осећају поштовања и замолим вашу Екселенцију да љубазно прихвати моје најсрдачније честитке поводом склапања Ирског споразума, који је велико достигнуће, и који ће у свом моралном значају имати утицај на прогрес цивилизације и слободе далеко ван граница ваше велике земље.” Пошто је прочитао текст честитке и прокоментарисао како претпоставља да су у последњем делу телеграма сугерисане „околности у Хрватској”, амбасадор Јанг је рекао како мисли да је Лојд Џорџ мудро поступио што није одговорио на телеграм. Трумбић је узвратио како „претпоставља да је то био разлог ако је телеграм примљен”, али и рекао како жели да сазна јесу ли југословенске власти „дозволиле да телеграм буде отпослат”. Јангов извештај је стигао у Лондон 13. марта 1922. године. Према забелешкама британских службеника, утврђивање чињенице да ли је Трумбићев телеграм стигао у Лондон почело је 15. марта, а окончано је 22. марта када је лични секретар британског премијера јавио да никакав Трумбићев приватни телеграм није стигао Лојду Џорџу и „веома је могуће

⁸⁵ „Od politike memoranduma do priznanja države”, *Riječ*, 10. listopada 1922.

да су га СХС власти прикриле”. Из лондонског Форин офиса је 24. марта 1922. амбасадору Јангу јављено како се Трумбићевој телеграмској честитки Лојду Џорџу „не може ући у траг као примљеној”.⁸⁶ Дакле, југословенске власти су зауставиле телеграм којим је Трумбић честитао Лојду Џорџу склапање Англо-ирског мировног споразума. Он телеграм није послао у име Хрватског блока, већ је честитао у своје лично име. Из разговора Јанга и Трумбића се може закључити да Трумбић није послао честитку ирској страни.

На сасвим честа упоређивања Хрвата са Ирцима, односно изједначавања ирско-енглеског и хрватско-српског односа, *Ријеч* је 20. децембра 1921. одговорила опширним чланком, преко читаве прве стране. Између осталог стајало је како „Ирцем” у југословенској држави може да се сматра само онај „који је херeditарно оптерећен са нагонима и душевним хоризонтом из конца 18. стољећа”. Потом је у чланку уследило: „Ирци и Енглези су два народа са сасвим другом културом. Нема човјека, који би тврдио, да је то један народ. Ирци оживљавају свој већ заборављени језик, они су се стотинама година досљедно оружјем у руци борили против енглеског господства. Они су водили међусобно дуге ратове. Кад год је Енглезима било зло, скочили су Ирци под оружје, да повећају неприлике. И у борби парламента и краља (у 17. стољећу) стајали су на страни краља, и у рату са Сјеверном Америком и у посљедњем рату с Њемачком вазда су дизали револуције. То је борба двију раса на живот и смрт. И ево оваков вишестолетни рат свршава сада са компромисом, да Ирци ипак признају сувереност Британског царства, полажу присјегу вјерности енглеском краљу.” У истом чланку је устврђено како „између Хрвата и Срба никад није ни у најдаљој хисторији било рата ни каквог оружаног сукоба”, а затим додато како су се „тек у другој половини 19. вијека” почели „диференсирати Хрвати од Срба – по конфесији”, те да су Хрвати у Краљевини СХС „равноправни у читавој држави, једнако... господари као и Срби”. Аутор се затим вратио хрватско-ирским паралелама. Запитао је када је „који Ирац био предсједник енглеског парламента, кад је био министар спољних послова”, што све могу бити Хрвати у југословенској држави, те „кад је Енглеска преговарала са Ирцима, да своју заставу сплине са националном Ирском? Ирска држи, да може да живи самосталним животом на свом отоку, а сад је завршила са споразумом,

⁸⁶ NA, FO. 371 (1922), Central Department, Yugoslavia, C3688/2476/92, 7 March 1922. – Извештај који је 7. марта 1922. послао британски посланик у Београду сер Албан Јанг био је адресиран на лорда Керзона и у Лондон је стигао 13. марта 1922. Уз извештај се налазе и коментари и информације британских службеника од 15. и 22. марта о Трумбићевом телеграму. Одговор британском амбасадору у Београду послат је из Лондона 24. марта 1922. На Јангов извештај дат је 16. марта 1922. коментар у којем је Трумбићево мишљење окарактерисано као „најважнија и најауторитативнија критика Пашићевог система”. Трумбић је сматран озбиљном особом „високог карактера”.

да ће енглеска морнарица и војска ондје имати своје операцијске тачке, па се Ирци морају вазда борити на страни Енглеза.” У чланку је још наведено да су „хрватски крајеви... угрођени од великих и јаких сусједа” и да „у оваковом положају играти се Ирске значи махнитање лудова, који пале под собом барут”. Ипак, „на срећу и тих наших ‘Ираца’, сва та фразеологија о сравању са Ирцима, више је комична него ли озбиљна”. *Ријеч* је потом закључила како опозиција у Загребу неће „да буде Улстер, него обична страначка мањина, која је данас мањина, а сутра већ може да постане већином” и да хрватске присталице Демократске странке не желе да дозволе блокашима „да на хрватство ставе монопол”.⁸⁷

У југословенској влади су знали да је Радићева активност ради интернационализације хрватског питања представљала само празну претњу. Пашић је стога пуштао Радића „да искаже до краја своје намере и покаже праве димензије своје активности”.⁸⁸ Стјепан Радић је и током ове агитације користио пример Ирске. Он је у јануару 1922. године преко *Слободног дома* послао „опомену” југословенској влади пре објављивања хрватске споменице пред Конференцију у Ђенови. Радић је рекао како се у Ђенови неће „звекетати сабљом ни приетити пушком”, јер ће „прву реч... водити Велика Британија, која је зато признала ирском народу сва његова права и подичну слободу да исто овакво признање постигне и за све оне народе, који имаду и законито своје народно заступство и потпуну своју политичку, господарску и културну организацију, а немају још своје признате државе”. Радић је поручио како је споменица Хрватског блока прилика „да се још једном – можда задњи пут – београдским властодршцима даде прилика, да између себе макну оне злотворе, који својим плаћеницима усред Загреба налажу писати да се Прибићевићев батинашки централизам мора провести, па макар за њ протекло крви до кољена...”⁸⁹ Месец дана касније, Радић је написао како су Енглези пацифисти због тога што су „признали Слободну Државу Ирску и што то признање сада и поштено извршују тако, да су из Ирске опозвали сву своју војску и да су узкратили сваку помоћ Улстеру”.⁹⁰ Кроз Радићеве речи се могла прочитати порука југословенској влади да занемари интересе Срба из Хрватске и склопи са Хрватима споразум којим би била створена хрватска република. Само недељу дана касније Радић је био много јаснији: „Данашњи београдски властодршци и њихови плаћени служници нису се ништа научили од тога, кад је британска влада

⁸⁷ „Irski plašt”, *Riječ*, 20. prosinca 1921.

⁸⁸ Ђорђе Ђ. Станковић, *н. д.*, стр. 141.

⁸⁹ „Još jedna opomena beogradskim vlastodržcima”, *Slobodni dom*, 23. siječnja 1922.

⁹⁰ „Četiri najveća mirotvorna naroda”, *Slobodni dom*, 23. veljače 1922.

⁹¹ „Poruka beogradskim vlastodržcima i poslanica američkim Hrvatima”, *Slobodni dom*, 6. ožujka 1922.

на понуку мудрога и великога енглескога краља Гјуре започела с ирским републиканцима преговоре, који су свршили признањем слободне државе Ирске...⁹¹

Хрватско позивање на политичку и војну борбу Ираца довело је крајем 1921. и у 1922. години до претњи српске и југословенске стране. Посланик Демократске странке Милан Прибићевић је у београдском часопису *Српски књижевни гласник* крајем 1921. године између осталог написао да „они који стварају Хрватску Ирску у Југославији, треба да знају да стварају Српску Ирску у Хрватској”.⁹² *Ријеч* је, као претњу, пренела писање сарајевског добровољачког гласила *Нова отаџбина*, у којем је 1. марта 1922. објављено да на хрватски блок треба одговорити српским блоком како би се одбранила „српска државна мисао”. Сарајевски лист је, према цитату *Ријечи*, писао како „српски народ, цио, мора да се опет нађе на окупу око своје вјековне мисли водиле... да би сачували ову државу и омогућили да се добровољно врате оне овчице, које су из њега отумарале. И, најзад, ако неко хоће да се игра Ираца, треба да има партнера – Енглеза.”⁹³ *Ријеч* је писала и како „наши тако звани Ирци, који воле да се пред неупућеним свијетом приказују као прави Ирци, показују невјероватан страх пред самом помисли, да би се и код нас могло почети поступати по правим ирским методама. Одатле толико писање, које диригира сам вођа Радић са својим тужним придодацима Кошутевићем и Дринковићем, о – Народној Одбрани. Нас то биједно држање испуња самилешћу због претрпљена страха у јуначким редовима наших Ираца, и тај човјечански осјећај према ближњему – искрено признајемо – квари нам понешто добру забаву, коју имамо читајући блокашку штампу.” *Ријеч* је наставила тиме како „не морају знати Ирци у редакцији ‘Хрвата’, а ни њихова неспособна њушкала у извјесном надлештву” како ће бити утрошена сума за „подупирање националне свијести”. Лист је закључио како „за умирење наших тако званих Ираца” може да саопшти да је Народној одбрани новац дат за „збрињавање избјеглица поводом фашистичког пуча на Ријеци” и питао се саркастично „хоће ли се сада умирити јуначки Ирци и хоће ли се опоравити од страха, којим су прожети”.⁹⁴

Средином априла 1922. године *Слободни дом* је пренео писање америчких новина *Ворлд* које су објавиле да су Хрвати преузели тактику Ираца. *Слободни дом* је овако цитирао писање америчког листа: „Хрвати као да нису тако сретни, како би могли бити у Краљевству Срба, Хрвата и Словенаца. У првом реду Срби су их милитаризовали до зуби... Хрвати су данас једноставно под српском надвладом. Хрвати тиме теже подносе то стање,

⁹² Милан Прибићевић, „У одбрану Сељачких већа у Хрватској“, *Српски књижевни гласник*, септембар–децембар 1921.

⁹³ „Srpski blok”, *Riječ*, 4. оžујка 1922.

⁹⁴ „Naši tako zvani Irci”, *Riječ*, 14. оžујка 1922.

што се сматрају неизмјерно напреднијима од Срба... Хрватски вође научили су се на тактици Ираца. Хоће да заинтересују за Хрватску читав свиет. Кане да на Ђеновској конференцији изнесу своје јаде пред циелу Европу, волили то Срби или не, и држе, да им Срби не могу ускратити бар државне аутономије, ако се јавно мнијење на њих сврати.”⁹⁵ Када су током ирског грађанског рата јулске борбе у Даблину окончане победом снага ирске владе над републиканским побуњеницима, *Ријеч* је прокоментарисала да се овој победи радују сви „искрени пријатељи Ираца изузев можда” они „загребачки”.⁹⁶ Уредништво *Ријечи* је овим хтело да се наруга Стјепану Радићу и Хрватском блоку који су пример Ирске користили само када им је ишао у прилог, али не и када би им штетио. С политичке тачке гледишта таква прећуткивања су била легитимна, али друга страна, у овом случају Демократска странка, није пропустила прилику да их иронично прокоментарише.

Поређење Хрватске са Ирском поменуто је поново у *Слободном дому* тек половином децембра 1922. године. Ово је био последњи чланак у којем су своје место нашле ирско-хрватске паралеле, мада у потпуно другачијем контексту. Вероватно због тога што је у Ирској трајао грађански рат, па су Хрвати сматрали да позивање на ирски пример сада није најподобније. *Слободни дом* је пренео писање америчког месечника *Карент хистори* који је у новембру објавио чланак под насловом „Пацифистичка револуција у Хрватској”. *Слободни дом* га је овако пренео: „Присподобити Хрватску Ирској значило би промашити циљ. Хрватска, у култури, богатству и социјалној организацији прије је у Југославенском краљевству оно што је Енглезка краљевству Велике Британије. Сад замислите Ирску, која настоји подврћи Енглезе и Шкоте и ви ћете имати неку идеју србске доминације (превласти, господства) над Словенцима и Хрватима”.⁹⁷ Током прве половине 1923. године Ирска више није споменута у *Слободном дому*. Ипак, славонски радикали су и тада Радића оптуживали да „од Хрватске жели да направи ‘ирско питање за Европу’”.⁹⁸ Због увреде коју је средином јула 1923. изговорио на рачун југословенске династије и покретања поступка да му се одузме имунитет ради хапшења, Стјепан Радић је у јулу 1923. побегао у иностранство.⁹⁹ Југословенске службе су га пратиле. Под пажњом служби Радић је био и приликом боравка у Британији током 1923. године. Међутим, нема података да се тамо сусретао са ирским револуционарима или да је са неким разговарао о новим плановима за примену ирске револуционарне

⁹⁵ „Понајвеће америчке новине за Хрватску”, *Слободни дом*, 16. travnja 1922.

⁹⁶ „Vanjski pregled”, *Riječ*, 8. srpnja 1922.

⁹⁷ „Opet neobično važan američki članak o Hrvatskoj”, *Слободни дом*, 17. prosinca 1922.

⁹⁸ Ђорђе Ђ. Станковић, *н. д.*, стр. 280.

⁹⁹ Ivo Perić, *н. д.*, стр. 376.

тактике у Хрватској.¹⁰⁰ То је, наравно, било и очекивано јер је у Лондону покушавао да придобије британску подршку за решење хрватског питања. Безуспешно.¹⁰¹ Стјепан Радић, „хрватски Ирац”, изгубио је тада битку од југословенског премијера Николе Пашића.

Пошто је неколико година (1919–1922) упирала своје погледе ка Ирској, покушавала да преузме идеју о револуционарном начину борбе, а потом и политичком, хрватска елита је инспирацију ирским питањем морала да напусти, бар јавно. Ирско питање се није показало као адекватан модел за решавање хрватског питања. Односно, није се показало у том тренутку.

Summary

Utilizing the Perception of the Irish Revolution in Conflicts between the Serbs and the Croats

Key words: *Irish Revolution, Ireland, Britain, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, the Croat Committee, Stjepan Radić, Milan Shufflay*

Croatian Committee in exile and adherents of the ultra-nationalist Frank's party in Yugoslavia were bracing up to combat the Yugoslav state in the 1920s according to the method that was called „Irish”. The catchword of Croatian revolutionaries was to be *Sinn Fein*. Apart from applying the Irish method, the Croat territory was also inspired by the Irish political way of solving the national question. During 1921 and in the first half of 1922 the Croat Peasants' Party, Croat Union, and the Croat Block deemed that the Irish example for solving the Croat national question was better suited than any other. The reactions of Serbian and Yugoslav parties aimed at denying the parallels between the Croat and Irish questions, whereas seldom threats to Croat separatists were heard from the Democratic Party that the British way of armed struggle would be applied to crush the sedition. The British Embassy in Belgrade noticed that the Croats were trying to solve their national question in the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes according to the Irish model and it notified its government in London.

¹⁰⁰ АЈ, Никола Пашић, Фонд 143, Фасцикла I – У наведеној фасцикли Фонда Никола Пашић налази се архивска грађа о Стјепану Радићу.

¹⁰¹ Hrvoje Matković, *н. д.*, стр. 157.

ПОСЕТА ЈОСИПА БРОЗА ТИТА ЧЕХОСЛОВАЧКОЈ МАРТА 1946. ГОДИНЕ

Милан СОВИЉ

Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: У чланку је на основу архивске грађе домаћих и чешких архива приказана четвородневна посета Јосипа Броза Тита Чехословачкој и њен значај за југословенско-чехословачке односе непосредно након Другог светског рата.

Кључне речи: *Јосип Броз Тито, Едвард Бенеш, Чехословачка, ФНР Југославија, посета Прагу, уговор о пријатељству*

У периоду након Другог светског рата, сложени међународни односи и новонастале политичке околности имали су утицаја и на ближе повезивање једног броја земаља источне и југоисточне Европе. Те земље често су називане државама „народне демократије” и основ легитимитета у њима истицан је кроз право радника, сељака и ситне буржоазије на власт. Међутим, стварно стање је било другачије јер су земље народне демократије биле у интересној сфери СССР-а и њихова политика била је тесно повезана са Совјетским Савезом. У земље тзв. „народне демократије” поред Југославије и Чехословачке, спадале су и Пољска, Албанија, Бугарска, Мађарска, Румунија и окупационе зоне Источне Немачке. Постојало је неколико битних спона које су повезивале Југославију и земље „народне демократије”, пре свега успон антифашизма из управо завршеног рата, тежња ка успостављању мира и идеја пролетерског интернационализма. Везе Комунистичке партије Југославије са комунистичким партијама на власти у другим земљама и њихова сарадња представљале су такође важну основу за још већи развој односа Југославије и земаља „народне демократије”. Привремена влада ДФЈ признала је владе ових држава, да би Влада

ФНРЈ закључила билатералне уговоре са Чехословачком, Пољском и Албанијом 1946, као и са Румунијом и Мађарском 1947. године.¹ Односи између Југославије и Чехословачке временом су постајали све бољи, кроз успостављање политичке, економске, научне и културне сарадње у периоду након 1945. године.

Уочи посете маршала Тита

У повезивању Југославије и Чехословачке Републике важну улогу имала је посета Јосипа Броза Тита Чехословачкој од 20. до 24. марта 1946. Припреме за посету почеле су у току фебруара исте године, када је чехословачка влада упутила званичан позив Јосипу Брозу Титу да посети њихову земљу. Такође, било је предвиђено да пре посете југословенског маршала, у Чехословачку отпутује помоћник министра иностраних послова Југославије генерал-мајор Влатко Велебит. Међутим, првобитно испланирана посета генерала Велебита била је одложена јер је средином фебруара 1946. у Прагу боравила пољска делегација са четири министра и још четрдесет чланова.² У допису од 13. фебруара 1946. који је државни секретар Министарства иностраних послова Чехословачке др Вlado Клементис упутио чехословачком посланству у Београду, истакнуто је да би Јосип Броз Тито могао да посети Чехословачку око 10. марта.³ Слично најављеној посети Влатка Велебита, тако је и првобитни датум Титове посете пролонгиран за десетак дана. По инструкцијама чехословачког Министарства иностраних послова, чехословачки посланик у Београду и опуномоћени министар Чехословачке Републике др Јозеф Корбел је 21. фебруара 1946. пренео маршалу Титу позив чехословачке владе за посету. У позиву је истакнуто: „Чехословачки народи гаје према народима Југославије топле осећаје братства и са дивљењем гледају на Вашу личност, која је повела народно-ослободилачку војску кроз године тешких јуначких борби ка тако јединственој победи. Ваша посета Чехословачке републике а нарочито престонице Прага би заиста била нова јака веза југословенско-чехословачког пријатељства и пружила би чехословачким народима изванредну прилику, да манифестују своје осећаје наспрам народа Југославије и према Вама, Екселенцијо.”⁴ Посланик Корбел је редовно извештавао че-

¹ Бранко Петрановић – Сава Даутовић, *Југославија, Велике силе и балканске земље 1945–1948*, Београд, 1994, стр. 8; Бранко Петрановић, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, Подгорица, 1998, стр. 488–489; Марија Обрадовић, „Народна демократија” у Југославији 1945–1952, Београд, 1995, стр. 13–17; Михаил Гелер – Александар Некрич, *Утопија на власти. Историја Совјетског Савеза*, Подгорица, 2000, стр. 424–427.

² Archiv Ministerstva zahraničních věcí České Republiky, (dále AMZVČR), fond: Teritoriální odbor– Jugoslávie 1945–1959, (dále TO– J), karton (dále k) 12, číslo 537/B/46, Návštěva generála Velebita.

³ Исто.

⁴ AMZVČR, f. TO–J, k. 12, čís. 320/dův/46.

чехословачко Министарство иностраних послова о детаљима у вези са припремама за посету Јосипа Броза Тита. У допису од 23. фебруара 1946. Јозеф Корбел је информисао своје министарство у Прагу о најави посете маршала Тита Пољској, коју је пренео варшавски дописник АФП-а. Том приликом Корбел је истакао да „се Титова посета у међувремену сачува у строгој тајности”.⁵ сходно томе дописи и телеграми које је чехословачко посланство у Београду слало за Праг имали су ознаку „тајне” или „přísně tajné”. Упућени позив чехословачке владе Јосип Броз Тито је прихватио и у писму од 26. фебруара захвалио се влади Чехословачке и посланику Јозефу Корбелу. О свему томе Јозеф Корбел је дописом са ознаком „строго поверљиво” информисао Министарство иностраних послова у Прагу и лично министра Јана Масарика.⁶ Након уговорене посете, преостали су да се утврде детаљи око боравка југословенске делегације и маршала Тита у Чехословачкој.

Раније испланирани одлазак генерала Велебита за Чехословачку, реализован је у марту месецу. Генерал Велебит је боравио у Прагу од 7. до 11. марта 1946. и том приликом имао је неколико сусрета са истакнутим чехословачким државницима, председником Републике др Едвардом Бенешом, министром иностраних послова Јаном Масариком, генералним секретаром Министарства иностраних послова др Хајдрихом и др Клементисом.⁷ Детаљан програм боравка маршала Тита у самом Прагу и Чехословачкој, договорен је 16. марта 1946. Прецизирана је тачна сатница и кретање Јосипа Броза Тита кроз Праг и места која је требао да обиђе.⁸ Било је предвиђено да, у оквиру четвородневне посете, маршал Тито у Прагу проведе три а у Братислави један дан, да се састане са најзначајнијим представницима Чехословачке Републике, обиђе важна историјска места у Прагу, одликује један број војних лица и истакнутих државника, посети индустријска предузећа, присуствује војном дефилеу, као и да одржи неколико говора. Такође, било је одлучено да чехословачки председник владе, затим сви потпредседници владе, министар иностраних послова, министар унутрашњих послова и министар народне одбране присуствују свим ручковима и ве-

² Archiv Ministerstva zahraničních věcí České Republiky, (dále AMZVČR), fond: Teritoriální odbor– Jugoslávie 1945–1959, (dále TO– J), karton (dále k) 12, číslo 537/B/46, Návštěva generála Velebita.

³ Исто.

⁴ AMZVČR, f. TO–J, k. 12, čís. 320/dův/46.

⁵ AMZVČR, f. TO–J, k. 12, čís. 631/dův/46; Návštěva maršála Tita v Polsku a v ČSR.

⁶ AMZVČR, f. TO–J, k. 12, čís. 424/dův/46.

⁷ Дипломатски архив Савезног министарства иностраних послова (даље ДАСМИП), Политичка архива – Чехословачка (даље ПА), 1946. година, фасцикла (даље ф) 18, пов. бр. 4522.

⁸ AMZVČR, f. TO–J, k. 12; Program robytu; Архив Јосипа Броза Тита (даље АЈБТ), фонд: Канцеларија Маршала Југославије – Спољнополитичка питања (даље КМЈ), I–1/6, Програм боравка маршала Тита у Прагу.

чераме.⁹ Чехословачко руководство је пуно пажње посветило предстојећој посети Јосипа Броза Тита. У организовању посете битну улогу имало је чехословачко Министарство иностраних послова. Неколико дана уочи посете, утврђен је тачан број особа које су добиле задужење да се старају око извештавања и радио емисија о југословенском маршалу. Најзначајнији људи Чехословачког радија били су ангажовани за Титову посету, уредник Лаштовичка, главни уредник програма Очадлик и главни уредник политичког дописништва Ј. Хронек.¹⁰ Такође, Министарство информација Чехословачке је затражило од Министарства иностраних послова да приликом посете замоли маршала Тита да одржи говор на Чехословачком радију, али је исто тако истакло да ће „Чехословачки радио по упутствима које добије, угостити све заступнике поштованог маршала Тита, како се он не би морао лично деранжирати на радију”.¹¹ Министарство народне одбране и Министарство унутрашњих послова Чехословачке упутила су писма 18. односно 21. марта 1946. године војном аташеу југословенског посланства у Прагу Новоселу, са списковима особа за одликовање. У питању је било више од 80 чехословачких држављана, од којих је било десет генерала, већи број војних лица – петоро је требало одликовати постхумно, затим ратни војни инвалиди, али и посланици и државници, међу којима се налазило и име Вацлава Носека, чехословачког министра унутрашњих послова.¹² И поред брижљиво испланираног програма боравка маршала Тита у Чехословачкој, неке од предвиђених посета су отказане или је долазило до мањих измена плана услед превеликих обавеза и немогућности да се све постигне за само четири дана.

Боравак Јосипа Броза Тита у Чехословачкој

Пре одласка у Чехословачку Републику, Јосип Броз Тито је са својом делегацијом боравио у Пољској, још једној од земаља „народне демократије”, у оквиру раније најављене и испланиране посете. Титов боравак у Пољској од 14. до 19. марта 1946. године имао је утицаја и на предстојећу посету југословенског маршала Чехословачкој, пре свега јер је Тито у Пољској потписао Уговор о пријатељству и узајамној помоћи и сарадњи између Југославије и Пољске 18. марта 1946. године. Слично Пољској, и у Чехословачкој се очекивало да југословенска делегација успостави дого-

⁹ Исто.

¹⁰ Národní archiv, (dále NA), fond: Ministerstvo informací 1945–1953, Praha, (dále MI), k. 39, inv. číslo 84, č. 61419, Recepce u příležitosti návštěvy p. maršála Tita.

¹¹ NA, f. MI, k. 39, inv. čis. 84, č. 61419, Projev p. maršála J. B. Tita.

¹² АЈБТ, КМЈ, I–1/6, Писма Министарства народне одбране Чехословачке војном аташеу југословенског посланства (Праг, 18. и 21. март 1946.); Писмо Министарства унутрашњих послова Чехословачке са пописима личности које маршал Југославије треба да одликује за време посете Чехословачкој (Праг, 21. март 1946).

вор са чехословачком владом око Уговора о пријатељству и да се још више учврсте добре везе две државе и два народа. Још једном је до изражаја дошао утицај Совјетског Савеза на земље источне и југоисточне Европе јер су билатерални међународни уговори које је Југославија склапала са сваком од земаља народне демократије били углавном идентични и настајали су по узору на Уговор о пријатељству и узајамној помоћи Југославије и СССР-а од 11. априла 1945. године. Ако би се изводиле неке опште карактеристике ових уговора, односно сарадње између држава „народне демократије”, могло би се рећи да се она огледала у „свестраном развијању пријатељских односа и сарадње у свим областима живота”, јачању мира и спречавању било какве агресије, нарочито од стране Немачке, такође, немешању и неучествовању у разним непријатељским коалицијама других држава. Кроз истицање одреднице „међусобног консултовања по свим питањима своје међународне активности”, у ствари је пружена могућност Совјетском Савезу да оствари велики утицај на спољну политику земаља „народне демократије”. У свим уговорима о пријатељству и узајамној помоћи и сарадњи истакнуто је начело пролетерског интернационализма, тачније његови принципи узајамног поштовања суверенитета, независности и немешања у унутрашња питања других земаља.¹³

Приказ посете Јосипа Броза Тита открива велики углед који је југословенски маршал уживао у Чехословачкој. С једне стране уочљив је благонаклон став у чехословачким документима и штампи према маршалу Титу а с друге у једној већој мери пристрасност југословенских извештача у Прагу. Сам боравак у Чехословачкој и нарочито догађаји који су уследили непосредно након посете маршала Тита, имали су значајан утицај на успостављање добрих односа између две земље у првим годинама после Другог светског рата. Стога је битно сагледати посету Јосипа Броза Тита из свих углова, како је представљана у званичним чехословачким и југословенским документима, шта је пратило дешавања око боравка маршала Тита у Чехословачкој, као и сам период након окончања посете. Уједно, могло би се истаћи неколико битних сегмената везаних за Титов боравак; шта је све маршал Тито обишао и посетио на територији Чехословачке, сусрети са најзначајнијим представницима чехословачке државе, затим аудијенције код југословенског маршала и сами Титови говори. Спајајући све те делове у једну целину, стиче се потпунији утисак о значају саме посете.

Долазак југословенског маршала у Чехословачку очекивао се 20. марта 1946. године и то у послеподневним сатима. Јосип Броз Тито је у

¹³ Велибор Гавранов – Момир Стојковић, *Међународни односи и спољна политика Југославије*, Београд, 1972, стр. 122; *Документи о спољној политици Социјалистичке Федеративне Републике Југославије 1946*, I, Београд, 1985. стр. 126–127; *Slovanský přehled, Časopis pro poznávání politického, sociálního a kulturního života slovanských národů a statů*, vydáva: Slovanský výbor v Praze, ročník XXXII, 1946, číslo 3–4, str. 204–205.

посетама Пољској и Чехословачкој предводио југословенску делегацију, чији су најзначајнији чланови били министар без портфеља Милован Ђилас, председник Комитета за просвету Владимир Рибникар, генерал-мајор Раде Хамовић и генерал-мајор Влатко Велебит.¹⁴ Једна чехословачка делегација имала је задатак да дочека маршала Тита по преласку границе Чехословачке и Пољске у месту Петровице. Иначе, на свом путу до Пољске Јосип Броз Тито је путовао возом преко чехословачке територије на прузи Паркањ–Братислава–Оломоуц–Бохумин и Петровице. Након завршене посете Пољској, југословенски маршал се у јутарњим часовима у среду 20. марта 1946. године вратио на чехословачку територију и погранично место Петровице. Посебан воз са маршалом Титом и југословенском делегацијом каснио је више од три сата, због неспоразума између чехословачких и пољских пограничних саобраћајних органа у вези са локомотивама које је требало да превезу воз са југословенским гостима.¹⁵ Јосипа Броза Тита у Петровицама је дочекала чехословачка делегација коју су чинили др Владо Клементис, представник чехословачке војске, дивизијски генерал Хелиодор Пика, др Јозеф Корбел, заступник Министарства унутрашњих послова Чехословачке др Плачек са органима јавне безбедности и представници Чехословачког бироа за штампу (*Československa tisková kancelář – ČTK*), чехословачког радија и штампе. Испред југословенског посланства у Прагу, маршала Тита су поздравили посланик др Дарко Чернеј и војни аташе пуковник Иван Ивановић. Маршалу Титу добродошлицу су пожелели др Владо Клементис испред чехословачке владе и дивизијски генерал Пика у име чехословачке војске.¹⁶ Након вишечасовног путовања кроз Чехословачку, воз са маршалом Титом стигао је у Праг 20. марта у 17 часова. Дочек у Прагу био је још свечанији и већи него приликом уласка у Чехословачку и у местима кроз које је воз пролазио. Јосипа Броза Тита на Вилсоновој станици у Прагу дочекала је целокупна чехословачка влада на челу са председником Здењеком Фирлингером, као и представници дипломатских мисија.¹⁷ За маршалову резиденцију одређен је замак Збраслав, удаљен 15 км од престонице Чехословачке.

¹⁴ Поред поменутих министара и генерала, у пратњи маршала Тита у Чехословачкој били су и представник Министарства унутрашњих послова пуковник С. Стефановић, командант личне гарде, народни херој потпуковник Милан Жежељ, затим потпуковник С. Брујић, начелник Министарства саобраћаја инг. М. Стоматовић и маршалов син поручник Жарко Броз. Чехословачки пуковник Хофман додељен је југословенском маршалу у току трајања посете као ађутант.

¹⁵ ДАСМИП, ПА, 1946, ф. 16, пов. бр. 3819, Извештај о посети Председника владе Маршала Југославије Јосипа Броза Тита у Чехословачкој.

¹⁶ *Slovanský přehled, Časopis pro poznávání politického, sociálního a kulturního života slovan- ských národů a statů*, vydáva: Slovanský výbor v Praze, ročník XXXII, 1946, číslo 3–4, str. 199.

¹⁷ Маршала Тита су свечано дочекали између осталих и представници дипломатског кора у Прагу: енглески амбасадор Николс, совјетски амбасадор Зорин, француски амбасадор Дежан, пољски посланик Вирбловски и бугарски посланик Симов.

У току четвородневне посете Чехословачкој, маршал Тито је обишао најзначајније објекте и споменике културе у Прагу и Братислави. У преподневним сатима 21. марта 1946. Јосип Броз Тито посетио је филмске атеље на Барандову у Прагу, највеће филмске студије у Чехословачкој.¹⁸ Југословенског госта свечано су дочекали начелник филмског одбора Министарства информација Незвал и инж. Реихл и уз стручно излагање представили му рад филмског студија. Маршал Тито је у пројекционој сали погледао сцене из неких чехословачких и совјетских филмова попут филма „Камени цветак” (Kamenný kvítek) и југословенског филма „Олуја над Југославијом” (Bouře nad Jugoslavií), као и целокупни снимак репортаже доласка југословенске делегације у Чехословачку.¹⁹ У току истог дана, 21. марта, становништво Прага је било у прилици да види маршала Тита када је путовао у отвореним колима од замка Збраслава до Смихова, а затим кроз прашке улице до централног дела града, Народног музеја на Тргу Св. Вацлава (Václavské náměstí). Као што је било предвиђено у програму посете Чехословачкој, Јосип Броз Тито је са својом пратњом прошетао кроз централне градске улице од Трга Св. Вацлава до Храдчана, пролазећи преко Народног булевару (Národní třída), Масариковог кеја уз Влтаву (Masarykovo nábřeží), па преко Карловог моста на Малостранску обалу, Мостецком улицом до Малостранских намјести и Нерудовом улицом до Прашког замка на Храдчанима. На путу до Храдчана, маршала Тита је поздрављало бројно прашко становништво. У просторијама за пријем, југословенског госта сачекао је др Едвард Бенеш и то је био први састанак маршала Тита и чехословачког председника у току четвородневне посете.²⁰ У повратку са Храдчана, у отвореним колима, маршал Тито је стигао у стари део града и кроз Крижовничку, Сантирову и Париску улицу дошао до Староградског трга (Staroměstské náměstí). На пространом централном тргу, Јосипа Броза Тита је дочекао велики број људи, док га је у име становника Прага поздравио градоначелник Петр Зенкл. На гроб Незнаног војника положио је венац и одао почаст.²¹ У вечерњим часовима првог дана боравка у Прагу, маршал Тито је посетио Народно позориште, где је у друштву најистакнутијих чехословачких државника присуствовао свечаној премијери опере Бедржиха Сметане „Продана невеста”.²² Наредног дана, у петак 22. марта 1946. југословенски маршал присуствовао је дефилеу трупа на Масариковом стадиону. Уочи дефилеа чехословачки армијски генерал

¹⁸ *Kino, Filmový obrázkový časopis*, роџник I, 1946, стр. 150.

¹⁹ *Slovanský přehled*, роџник XXXII, 1946, џисло 3–4, стр. 200.

²⁰ АМЗВЃР, фонд: ТО–Ј, к. 12; Program pobytu; АЈБТ, КМЈ, I–1/6, Програм боравка маршала Тита у Прагу; ДАСМИП, ПА, 1946, ф. 16, пов. бр. 3819.

²¹ *Исто*.

²² У питању је била премијера комичне опере у три чина у част посете југословенског маршала Јосипа Броза Тита.

Свобода одликовао је 36 југословенских бораца за њихову храброст у част ослобођења Југославије и Чехословачке.²³ Пре одласка на Храдчане код председника Републике, Јосип Броз Тито је учинио једну импровизовану посету. Иако у програму боравка није био предвиђен обилазак студентског дома где су били смештени југословенски студенти, маршал Тито је са својом пратњом посетио дом и био срдечно дочекан и поздрављен. С друге стране, посета југословенском посланству, која је била предвиђена за тај дан, изостала је као и предвиђени одмор за југословенског маршала. Вечерњи сати били су резервисани за свечану вечеру, пријеме и краће музичке програме. Последњег дана боравка у Прагу, Јосип Броз Тито је у пратњи министра индустрије Лаушмана и министра рада и социјалног старања Шолтеза посетио два велика национализована предузећа: фабрику „Шкода” на Смихову и Чешкоморавску фабрику машина на Височанима. Након обиласка фабрике, маршал Тито је као дар од радника добио радио пријемник, док је Жарку Брозу поклоњен један аутомобил из предузећа фабрике „Шкода”, тип 1946.²⁴ Слична срдачна атмосфера била је и у Чешкоморавској фабрици машина, где је југословенски гост имао прилику да види израђен нови авион, локомотиву, камионе и тракторе.²⁵ У току истог дана, маршал Тито је имао неколико посета код чехословачких државника, такође и он сам је примио пар делегација. У част његовог боравка у Прагу, у вечерњим сатима приређен је свечани пријем у замку Збраслав. Јосип Броз Тито је са својом делегацијом напустио Праг после поноћи и у преподневним часовима 24. марта 1946. стигао у Братиславу, где му је приређен свечани дочек. У Братислави је маршал Тито посетио палату у којој је било седиште Словачког народног већа, затим изложбу о словачком народном устанку из 1944. у хотелу Татра и на крају хотел Карлтон, где је приређен свечани ручак. Сви објекти, споменици и предузећа која је маршал Тито обишао чинили су део предвиђеног програма у оквиру боравка у Чехословачкој. Међутим, један од битнијих момената посете, а за даље југословенско-чехословачке односе и веома утицајан, представљао је сусрет Јосипа Броза Тита са најистакнутијим чехословачким државницима. Тих сусрета у току четвородневне посете било је неколико.

Маршала Тита примали су у аудијенције чехословачки државници у својим канцеларијама, председник Републике у Прашком замку (Pražský hrad), министар иностраних послова у Чернинској палати на Храдчанима (Černínský palác), у Парламенту, у палати Председништва владе у Прагу, палати у којој је било седиште Словачког народног већа у Братислави, а било је и неформалних разговора у току свечаних ручкова и вечера, у току посета

²³ *Slovanský přehled*, ročník XXXII, 1946, číslo 3–4, str. 200.

²⁴ *Slovanský přehled*, ročník XXXII, 1946, číslo 3–4, str. 201–202.

²⁵ ДАСМИП, ПА, 1946, ф. 16, пов. бр. 3819.

индустријским постројењима или културним манифестацијама, када је такође било прилике за дијалог маршала Тита и чехословачких државника.

Маршал Тито је након свечаног дочека на Вилсоновој станици и боравка у замку Збраслав, наредног дана, у четвртак 21. марта 1946. имао чак три сусрета са председником владе Здењекком Фирлингером, два сусрета са председником Чехословачке др Едвардом Бенешом и председником привремене Народне скупштине Јосипом Давидом, као и један сусрет са потпредседником владе Клементом Готвалдом, др Владом Клементисом и градоначелником Прага Петром Зенклом. Већи део дана југословенског маршала пратили су министар иностраних послова Јан Масарик, министар народне одбране Лудвик Свобода, министар унутрашњих послова Вацлав Носек, министар финансија Вацлав Копецки и чехословачки посланик у Београду Јозеф Корбел, као и увек присутна југословенска пратња са послаником Дарком Чернејом.²⁶ Од свих сусрета са чехословачким државницима 21. марта, најважнији је био сусрет маршала Тита са председником Републике др Едвардом Бенешом приликом посете Храдчанима. Јосип Броз Тито је опширно разговарао са председником Бенешом 45 минута о свим битним политичким, привредним и културним питањима која су била важна за обе земље. Након Храдчана, југословенски маршал је имао сусрет са градоначелником Прага др Петром Зенклом, приликом обиласка почасне чехословачке чете на Староградском тргу. У току дана Тито је посетио и чехословачки Парламент и Стракову академију, где се сусрео са председником привремене Народне скупштине Јосипом Давидом односно са председником владе Здењекком Фирлингером. Двојица чехословачких државника узвратила су посету југословенском маршалу истог дана, када је Јосип Броз Тито имао кратки одмор у Дејвицама, у стану посланика Чернеја.²⁷

Други важан састанак маршала Тита и Едварда Бенеша био је наредног дана, у петак 22. марта 1946. године. У просторијама председника Републике на Храдчанима, др Едвард Бенеш је одликовао Јосипа Броза Тита највишим чехословачким ордењем и том приликом се обратио југословенском госту речима: „Господине маршале, господо министри. У овом свечаном тренутку хтео бих истакнути још једном, да Вас у Прагу и у нашој држави срдечно дочекујемо. Наше обе земље прошле су кроз тешко доба у претходном рату, тако рећи прошли смо пакао немачке окупације и немачке бруталности. Прошли смо не само тешке тренутке, већ смо се и одбранили од велике силе и пружили отпор, нарочито у великим биткама у којима смо показали безизмерно јунаштво. Влада Чехословачке жели да

²⁶ *Slovanský přehled*, гоџник XXXII, 1946, џисло 3–4, стр. 200; ДАСМИП, ПА, 1946, ф. 16, пов. бр. 3819.

²⁷ ДАСМИП, ПА, 1946, ф. 16, пов. бр. 3819.

Вам искаже велико признање за јунаштво показано у току рата и велико признање за саборство на заједничком противнемачком фронту, предајем Вам наш највиши орден Белог лава, орден Ратног крста и Звезду за победу. Нека ово ордење истовремено буде сведочанство братства, наше узајамне сарадње, заједничке словенске политике у будућности и истовремено чврсте гаранције у даљем развоју обе наше државе.²⁸ Чехословачка одликовања *орден белог лава* II степена и чехословачки *ратни крст 1939*. примили су и југословенски министри Ђилас, Рибникар и помоћник министра Велебит. Маршал Тито се захвалио за висока признања и још једном истакао значај тесне сарадње Југославије и Чехословачке у будућности. Свечаном ручку, приређеном у част југословенског маршала, присуствовало је око 50 особа, а сам маршал Тито и председник Бенеш су имали још једну прилику за разговор, у току и након ручка. То је уједно био и последњи разговор који је Јосип Броз Тито водио са Едвардом Бенешом у току своје мартовске посете Чехословачкој. Тема ових разговора није представљена јавности у детаљима. У штампи се није могло прочитати о чему су све највиши државници Чехословачке и Југославије причали, скромне податке су за собом оставили и архивски документи, али су догађаји који су уследили у неколико наредних месеци показали резултате договарања југословенских и чехословачких званичника. Успостављени договори преточени су у правна акта којима је још више и боље учвршћена југословенско-чехословачка сарадња. Југословенски и чехословачки предлози на састанцима Јосипа Броза Тита и чехословачких државника били су веома слични у погледу даље сарадње две земље. Представници Чехословачке Републике сматрали су да успостављене везе између два народа и сарадња из ранијег периода треба да буду потврђене уговором који би заштитио обе земље од било какве опасности.²⁹ Југословенска делегација предвођена Јосипом Брозом Титом такође је истицала важност традиционалних веза два народа, нарочито значај братства у оружју које је настало у претходном рату, и будућег уговора.³⁰ Обезбеђивање општег мира и заштита од напада Немачке или неких других удружених земаља са Немачком, кроз регулисање основних начела будуће југословенско-чехословачке сарадње, представљали су заједничку тежњу обе земље и план за даљи развој односа Југославије и Чехословачке.

У току последња два дана Јосип Броз Тито је имао неколико сусрета са чехословачким државницима. У суботу, 23. марта био је гост на свечаном ручку у Чернинској палати у Прагу код Јана Масарика и Владе Клементиса а последњег дана своје посете, 24. марта 1946. дочекали су га председник

²⁸ *Slovanský přehled*, ročník XXXII, 1946, číslo 3–4, str. 200–201.

²⁹ AMZVČR, fond: Generalni sekretariat 1945–1954, (dále GS), k. 156, Čs. návrh.

³⁰ AMZVČR, f. GS, k. 156, Jug. návrh.

Словачког народног већа др Летрик и председник Збора повереника Шмитке у Братислави.³¹

Особе или групе које су долазиле у аудијенције састајале су се са југословенским маршалом у замку Збраслав или на местима где се налазио сам Тито. Већ је напоменуто да су међу првима у посету код маршала Тита дошли чехословачки државници Јосип Давид и Здењек Фирлингер 21. марта 1946. Наредног дана, након ручка и разговора Тита и Бенеша, уследиле су нове посете разних делегација код Јосипа Броза Тита у стану југословенског посланика др Дарка Чернеја. Југословенског маршала је посетила једна француска делегација предвођена државним подсекретаром француског Председништва владе Дефером и француским амбасадором у Прагу Дежаном, затим делегације Југословенског народног фронта у Прагу, Савеза чешке омладине, Савеза високошколских студената, делегација шпанских бораца, као и главни уредник дневника чехословачке војске *Слободна Чехословачка*, писац Карел Нови.³² У име студената југословенском госту је предат примерак брошуре „Добродошао Тито”, коју је поводом маршаловог доласка у Чехословачку објавио Савез високошколских студената.

Јосип Броз Тито је 23. марта 1946. примио представнике чехословачке штампе у згради Министарства иностраних послова. Истога дана је одликовао већи број војних лица југословенским ордењем.³³ Министри и високи чиновници разних министарстава, као и значајни људи чехословачког јавног живота имали су прилику да упознају маршала Тита током две вечери 22. и 23. марта 1946. на пријемима које је у част југословенског госта организовала чехословачка влада. Нарочито је био значајан пријем 23. марта на Збраславу, јер је том приликом било позвано 300 гостију. Бројни чланови владе, дипломатског кора у Прагу, представници војске, новинари, уметници, писци и разне важне личности јавног живота, дошли су да се поздраве и опросте од маршала Тита, који је у ноћи између 23. и 24. марта 1946. кренуо из Прага за Братиславу.

Обилазак Прага и Братиславе, сусрети са чехословачким државницима и разне аудијенције омогућили су Јосипу Брозу Титу и југословенској делегацији да упознају Чехословачку, њену историјску заоставштину, монументалне објекте, културу и обичаје, да упознају најзначајније државнике Чехословачке и да се сусретну са дипломатским представницима других земаља и разним делегацијама. Још један аспект посете заслужује пажњу, а то су Титови говори и његово обраћање чехословачкој јавности и званичницима. Маршал Тито је током посете често био у прилици да упути

³¹ *Slovanský přehled*, роčník XXXII, 1946, číslo 3–4, str. 203.

³² ДАСМИП, ПА, 1946, ф. 16, пов. бр. 3819; *Slovanský přehled*, роčník XXXII, 1946, číslo 3–4, str. 201.

³³ *Slovanský přehled*, роčník XXXII, 1946, číslo 3–4, str. 202.

по коју реч окупљеном становништву, али и да одржи неколико говора, у којима је истакао важност традиционално добрих веза два народа у прошлости, повезивања међу словенским народима и значај будуће југословенско-чехословачке сарадње. У свом првом већем обраћању чехословачком становништву на Вилсоновој станици у Прагу 20. марта 1946. године³⁴ југословенски маршал је између осталог истакао: „Народи Чехословачке и Југославије имали су исту судбину – били су жртве напада једног истог непријатеља. Данас су оба братска народа слободна и продужују своје традиционално пријатељство, своју традиционалну сарадњу. Пријатељство наших народа постојало је и пре рата. И онда када се у Минхену водила трговина на рачун наше братске Чехословачке, срца свих народа Југославије стрепела су за судбину своје браће. У овој четворогодишњој борби словенски народи су поднели велике жртве, али их нису поднели узалуд, јер су данас поново ослобођене и Чехословачка и Југославија и све словенске земље и све друге земље које су биле објекат напада од стране немачких фашистичких освајача. Хтео бих да нагласим да ће ова тешка искушења кроз која смо прошли бити један разлог више да се наше традиционално пријатељство продуби јаче него што је било пре рата.”³⁵ Тешко је било тачно утврдити колико је људи присуствовало дочеку маршала Тита и југословенске делегације у Прагу. Специјални дописник Тањуга из Прага јавио је да је у дочеку маршала Тита на Вилсоновој станици учествовало око 300.000 људи, новине *Борба* пренеле су вест да је било чак 500.000 Пражана, док ЧТК не прецизирају тачан број већ се само истиче да су маршала Тита „велике масе света срдачно поздравили”.³⁶ Југословенска и чехословачка штампа писале су о великом броју људи који је био присутан на улицама Прага у току посете маршала Тита и на свим местима где се он појављивао. Тако су ЧТК јављале о стотинама Чеха и Чехиња на улицама Прага, када је маршал Тито 21. марта 1946. пролазио од Музеја до Храдчана. Југословенске новине *Политика* и *Борба* детаљно су извештавале о Титовој посети а и чехословачка штампа такође је значајну пажњу посветила боравку југословенског маршала у Чехослова-

³⁴ У *Документима о спољној политици Социјалистичке Федеративне Републике Југославије 1946, I*, Београд, 1985, које је приредио Ђорђе Васиљевић, погрешно је датовано време Титовог говора народима Чехословачке за 22. март 1946. године. На почетку свог говора маршал Тито каже: „Пролазећи данас (подвукао М. С.), овог дивног сунчаног дана, од границе до Прага, видео сам сретна и озарена лица ослобођеног братског чехословачког народа.” Познато је да је маршал Тито на пољско-чехословачку границу стигао у раним преподневним часовима 20. марта 1946. и да је у току тог дана у 17 часова свечано дочекан на станици у Прагу, (*Slovanský přehled*, гоџник XXXII, 1946, číslo 3–4, str. 200; ДАСМИП, ПА, 1946, ф. 16, пов. бр. 3819) тако да је говор упућен окупљеном становништву на Вилсоновој станици у Прагу одржан 20. марта 1946. године.

³⁵ *Документи о спољној политици Социјалистичке Федеративне Републике Југославије 1946, I*, Београд, 1985, стр. 64–65; *Политика*, 23. март 1946.

³⁶ *Политика*, 21. и 23. март 1946; *Борба*, 23. март 1946.

чкој. Позитиван став чехословачке штампе према Титу и значај његове посете истицали су листови попут *Rudé právo*, *Práce*, *Svobodne slovo* и други. О Титовој посети филмским атељеима у Барандову писао је један од престижнијих чехословачких часописа *Kino*, о маршалу је извештавао чехословачки радио, његова посета, приређене манифестације том приликом и број учесника су поређене са „свечаностима које су се одржале поводом ослобођења Чехословачке”.³⁷ Веће говоре маршал Тито је одржао 23. марта 1946. приликом посете фабрици „Шкода” на Смихову и у Чешкоморавској фабрици машина на Височанима. У два говора упућена радницима тих фабрика, Тито је истакао значај радничке класе, тежак положај југословенске индустрије и важност перспективних чехословачких предузећа.³⁸ Последњи већи говор, упућен становништву Чехословачке, маршал Тито је одржао 24. марта 1946. са балкона хотела Карлтон у Братислави, где је нагласио значај још већег повезивања Југославије и Чехословачке кроз речи: „Сада треба да створимо исто такво јединство међу свима словенским народима. Словенски народи не стварају никакав блок, они само желе да обезбјуде свој мирни развитак. Ако ми сада склапамо уговоре о пријатељству и узајамној помоћи, то не значи да ми тиме угрожавамо било чију независност. Ми хоћемо само да се обезбиједимо, да нас никакав непријатељ не може изненадити. Браћо Словаци, чувајте братство и јединство као зјеницу ока свога, јер су једино братство и јединство гаранција слободе и независности словенских народа. Без братства и јединства не може бити срећне будућности и правилног развоја – ни наших народа појединачно, ни свих заједно. Ми у Југославији, иако смо поднијели велике жртве и претрпјели тешка разарања, идемо ведра лица у будућност. На свом путу по словенским земљама ја сам видео ведра лица и изразе великих симпатија према браћи Јужним Словенима. То је гаранција наше будућности.”³⁹

Поред Титових говора становништву Чехословачке, значајна су и његова обраћања новинарима, чехословачким војницима и официрима и чехословачким државницима. У Титовој изјави представницима чехословачке штампе и у разговору са новинарима, истакнут је значај повезивања Југославије и Чехословачке и још већег приближавања словенских држава.⁴⁰ Јосип Броз Тито је приликом дочека у Прагу, затим на манифестацијама приређеним њему у част, у току свечаних ручкова и вечера, био у прили-

³⁷ NA, f. MI, k. 39, inv. čis. 84, č. 61419; *Kino*, *Filmový obrázkový časopis*, ročník I, 1946, str. 150; *Politika*, 21, 22. i 23. mart 1946; *Borba*, 23. mart 1946.

³⁸ Јосип Броз Тито, *Говори и чланци*, I–XII, Загреб, 1959, стр. II/192–193; *Борба*, 25. март 1946; *Политика*, за 25 март 1946.

³⁹ Јосип Броз Тито, *Говори и чланци*, I–XII, Загреб, 1959, стр. II/195–197; *Борба*, 26. март 1946.

⁴⁰ Јосип Броз Тито, *Говори и чланци*, I–XII, Загреб, 1959, стр. II/178–179.

ци да изрази захвалност својим чехословачким домаћинима и да разговара са најзначајнијим државницима Чехословачке Републике. У свом обраћању, маршал Тито је један део својих говора започињао речима „другови” или „другови и другарице”, терминима које је често користио у Југославији.⁴¹ Приликом предаје одликовања руководиоцима чехословачке армије у Прагу 23. марта 1946. маршал Тито се официрима обратио са „господо” док је армијског генерала Лудвика Свободу ословио са „господине министре”.⁴² С друге стране, чехословачки државници и представници војске, почевши од државног секретара Владе Клементиса и дивизијског генерала Хелиодора Пике, који су се први обратили југословенском маршалу на пољско-чехословачкој граници, па до председника Бенеша и других званичника Чехословачке Републике, маршала Тита су ословљавали са „господине маршале” а југословенске министре у Титовој пратњи са „господо министри”.⁴³ Не треба заборавити да је на политичкој сцени Југославије после 1945. године постојала само једна партија – Комунистичка партија Југославије, док је Чехословачка имала вишепартијски систем и коалициону владу састављену од представника више грађанских странака. Политичке прилике у Чехословачкој нису се битније мењале у првим годинама после рата, чак и када је јуна 1946. Клемент Готвалд, најистакнутија личност Комунистичке партије Чехословачке, добио мандат за састав нове владе. Она је и даље била коалициона, састављена од чешких и словачких комуниста, социјалдемократа, народних социјалиста, лидоваца, словачких демократа и ванпартијских личности.⁴⁴ Чехословачки државници, представници војске, радници у индустријским постројењима, студенти и становништво Чехословачке, главног града Прага и других места, срдечно су поздрављали југословенског маршала у току његове четвородневне посете.

Значај Титове посете за југословенско-чехословачке односе

Посета Јосипа Броза Тита Чехословачкој окончана је 24. марта 1946. године. Попут дочека, тако је и приликом напуштања територије Чехословачке Републике неколико истакнутих чехословачких државника и представника војске испратило југословенског маршала и његову делегацију до

⁴¹ Јосип Броз Тито, *Говори и чланци*, I–XII, Загреб, 1959, стр. II/192–193, Титови говори чехословачким радницима у фабрици „Шкода” и у Чешкоморавској фабрици машина.

⁴² *Документи о спољној политици Социјалистичке Федеративне Републике Југославије 1946, I*, Београд, 1985, стр. 71; *Борба*, 25. март 1946; *Политика*, 25. март 1946.

⁴³ *Slovanský přehled*, гоџник XXXII, 1946, číslo 3–4, str. 200–204.

⁴⁴ До значајних промена на политичкој сцени Чехословачке дошло је након фебруарске кризе владе 1948. и нових избора маја исте године, када је Комунистичка партија Чехословачке постала најзначајнија а у периоду који је уследио после 1948. године и најдоминантнија политичка странка.

пограничне станице Паркањ, одакле је посебан воз кренуо ка Мађарској и Југославији. Маршал Тито је стигао у Београд 25. марта 1946. и окупљеним грађанима на тргу испред железничке станице одржао говор и пренео прве утиске са пута и поздраве пољског и чехословачког народа. У свом обраћању грађанима Београда, он је нарочито истакао важност међусобног повезивања словенских држава и склапање уговора о пријатељству и узајамној помоћи.⁴⁵ Управо се у томе и огледао значај посете, јер је у месецима који су уследили дошло до још већег приближавања Чехословачке и Југославије. Везе које су успостављене у току четвородневне посете одржаване су и у наредном периоду. Председник Бенеш је неколико дана након посете маршала Тита, 28. марта 1946. године, упутио телеграм чехословачком посланству у Београду, да преко посланика и опуномоћеног министра Јозефа Корбела, истраже захвалност југословенском маршалу на посети и боравку у Чехословачкој Републици.⁴⁶ Уз речи председника Бенеша, посланик Јозеф Корбел је пренео и своје речи захвалности, наглашавајући важност Титове посете: „Дозволите Екселенцију, да се користим овом приликом те да поново изразим своју личну срећу и част, да ми се пружила изванредна прилика да Вас пратим на путу у Чехословачку, који је имао толико велики значај за развој чехословачко-југословенске сарадње.”⁴⁷ У току посете, али и након њеног завршетка и Титовог повратка у Београд, југословенски маршал је добио већи број телеграма разних друштава, организација, предузећа и приватних лица из Чехословачке у којима је срдечно поздрављан.

Најважнији резултат посете представљао је рад на доношењу уговора који би још више и боље учврстио југословенско-чехословачке везе. Као што је већ напоменуто, први уговор, који је представљао основу за настанак сличних уговора о пријатељству и узајамној помоћи између источноевропских земаља, потписали су Совјетски Савез и Југославија 11. априла 1945. године. Након Уговора о пријатељству Југославије са Пољском 18. марта 1946. године, очекивало се да Југославија склопи сличан уговор и са Чехословачком. Једна од главних тема разговора Јосипа Броза Тита и истакнутих чехословачких државника односила се управо на будући уговор и већу сарадњу две државе. И једна и друга страна исказале су позитиван став у погледу развоја југословенско-чехословачких веза и настанка уговора који би то и потврдио.⁴⁸ Још док је трајала Титова посета, министар без портфеља Милован Ћилас упутио је депешу потпредседнику Савезне

⁴⁵ АЈБТ, КМЈ, I-1/6, Говор маршала Тита на митингу пред железничком станицом; *Документи о спољној политици Социјалистичке Федеративне Републике Југославије 1946, I*, Београд, 1985, стр. 78–80.

⁴⁶ AMZVČR, f. TO-J, k. 12, čis. 559/dův/46.

⁴⁷ АЈБТ, КМЈ, I-1/6, Писмо министра Чехословачке Републике Јозефа Корбела председнику Министарског савета и министру народне одбране Јосипу Брозу Титу.

⁴⁸ AMZVČR, f. GS, k. 156, Čs. návrh a jug. návrh.

влада Едварду Кардељу у којој је истакнуто: „С чешком владом смо се договорили да издамо заједнички коминике у вези са Титовим боравком у коме ће се рећи да ће ускоро бити склопљен Уговор. Уговор треба да буде сличан чешко-совјетском, односно југословенско-пољском, само форма друга.” Депеша је потписана именом „Ђидо”.⁴⁹ У поменутом Титовом говору који је одржао по повратку из Чехословачке и Пољске испред железничке станице у Београду, у погледу планираног циља путовања истакао је: „Овај пут је имао за циљ посјетити братске нам земље, изразити им наше признање и захвалност за њихове жртве и за њихову постојаност у овоме рату, проширити наше економске, културне и политичке везе, обезбиједити пуну сарадњу на добро наших земаља. Циљ пута је био: да кажемо у име наших народа да су народи Југославије чврсто ријешени да иду са својом словенском браћом у миру, као што су ишли и у рату, за осигурање мира у свијету.”⁵⁰ Тек у наставку говора, маршал Тито представља важност Уговора: „Ми смо у Чехословачкој измијенили гледишта о читавом низу питања, међусобно смо претресли питања која тангирају интересе наших земаља. Договорили смо се да створимо уговор о пријатељству и узајамној помоћи, као овај сада са Пољском и раније са братским Совјетским Савезом. Тај акт ће бити формално извршен ускоро.”⁵¹ У мају 1946. године реализовани су раније успостављени договори. У посету Београду стигли су чехословачки државници, председник владе Здењек Фирлингер, потпредседник владе Клемент Готвалд, министар иностраних послова Јан Масарик и министар правде др Прокоп Дртина. Уговор о пријатељству, узајамној помоћи и сарадњи у миру између Федеративне Народне Републике Југославије и Чехословачке Републике потписали су 9. маја 1946. године у Београду Јосип Броз Тито и Здењек Фирлингер.⁵²

Титова посета Чехословачкој, разговори југословенских и чехословачких званичника и увек присутно угледање на Совјетски Савез, донели су један правни акт, којим су озваничене постојеће везе Југославије и Чехословачке и отворен пут за још веће повезивање две земље. Уговор о пријатељству и узајамној сарадњи који је Југославија склопила са Чехословачком или неком источноевропском државом, није био једини правни акт за међусобно повезивање земаља „народне демократије”. Уследио је и

⁴⁹ АЈБТ, КМЈ, I–1/6, Депеша Ђиде (Милована Ђиласа) – (Едварду) Кардељу.

⁵⁰ АЈБТ, КМЈ, I–1/6, Говор маршала Тита на митингу пред железничком станицом; *Документи о спољној политици Социјалистичке Федеративне Републике Југославије 1946, I*, Београд, 1985, стр. 78–80.

⁵¹ Исто.

⁵² АЈБТ, КМЈ, I–2–a/20, Пријем делегације Чехословачке на челу са председником владе Здењек Фирлингером код маршала Тита (Београд, 8 – 10. V 1946); *Документи о спољној политици Социјалистичке Федеративне Републике Југославије 1946, I*, Београд, 1985, стр. 126–127.

низ других уговора, конвенција и споразума који су задирали у све облике међународне сарадње, од дипломатије преко привреде, економије до културе и науке. Утицај Совјетског Савеза осетио се и у другим сферама повезивања Југославије и Чехословачке. Након Уговора о пријатељству и узајамној сарадњи од 9. маја 1946. уследили су нови споразуми Југославије и Чехословачке у погледу трговине, саобраћаја и разних привредних грана, али и веће повезивање у домену културе, нарочито са успостављањем Конвенције о културној сарадњи од 27. априла 1947. године. Често истицане традиционалне везе југословенског и чехословачког народа и сарадња две земље добиле су један нови оквир у послератним околностима потписивањем Уговора о пријатељству и међусобној сарадњи и других споразума и конвенција.

Поред Уговора, још један од резултата Титове посете и добрих односа Југославије и Чехословачке представљало је подизање посланства обе земље на ранг амбасада. У току Титове посете, чехословачка влада је разматрала могућност о унапређивању свог посланства у Београду у ранг амбасаде и председнику Бенешу предложила да опуномоћеног министра у Београду Јозефа Корбела унапреди у амбасадора. Званична потврда о стављању чехословачког посланства у ранг амбасаде објављена је 13. априла 1946. године. Убрзо је и Јозеф Корбел добио агреман за место чехословачког амбасадора у Београду.⁵³ Слична ситуација била је и са југословенским посланством у Прагу. Министар иностраних послова Станоје Симић предложио је 26. марта 1946. југословенској влади да донесе решење о унапређењу посланства у Прагу на ранг амбасаде, што је и учињено. У допису Министарства иностраних послова ФНРЈ од 10. априла 1946. године упућеном Танјугу, саопштена је вест коју је требало објавити у дневној штампи: „Влада Ф. Н. Р. Ј. на својој последњој седници одлучила је да подигне на ранг амбасаде досадашње југословенско Посланство у Прагу.”⁵⁴ Југословенски посланик у чехословачкој престоници др Дарко Чернеј постао је изванредни и опуномоћени амбасадор.⁵⁵ Подизање југословенско-чехословачке сарадње на један виши ступањ пратила је и промена на нивоу дипломатских представништва. Поред Београда и Прага, као главних градова две државе и седишта нових амбасада, Југославија је у Братислави имала Генерални конзулат и своје дипломатске представнике, док су чехословачки конзулати у Југославији били смештени у Загребу и Љубљани.⁵⁶ На тај начин су традиционалне везе две земље и ранија дипломатска сарадња поново учвршћене и у једном новом облику обновљене.⁵⁷

⁵³ ДАСМИП, ПА, 1946, ф. 16, пов. бр. 4308.

⁵⁴ ДАСМИП, ПА, 1946, ф. 17, пов. бр. 3912.

⁵⁵ ДАСМИП, ПА, 1946, ф. 17, пов. бр. 4730.

⁵⁶ ДАСМИП, ПА, 1946, ф. 17, пов. бр. 175; ф. 17, пов. бр. 519; ф. 17, пов. бр. 4275.

*

Утисак који је маршал Тито оставио у току своје посете на чехословачку јавност био је велики. О њему је са дивљењем писала чехословачка штампа, државници и истакнути чехословачки политичари похвално су говорили о југословенском маршалу, писма и телеграми чехословачких грађана са срдчним поздравима упућеним Титу стизала су у Београд и неколико месеци након посете. Попут Југославије у којој је име првог председника Чехословачке Томаша Гарика Масарика изговарано са поштовањем, тако су и чехословачки политичари желели да истакну значај чвршћег повезивања Чехословачке и Југославије кроз уздизање Титовог имена и дела. Титов култ је већ био присутан у Чехословачкој и пре његове посете кроз Савез пријатеља Титове Југославије, који је био установљен још 26. јула 1945. године у Чешкоморавској - Колбен Дањек фабрици у предграђу Прага. Савез су основали радници ове фабрике са Карелом Виком на челу.⁵⁸ Поред овог савеза, Титово име носила је и Југословенско културно просветна организација „Титова гарда” у Банској Бистрици у Словачкој.⁵⁹ Вођа „Титове гарде” био је Милан Ђ. Радошевић, који је у чешким документима од октобра 1945. године означен као „први од организатора нас свих Југословена који живимо на територији Словачке”.⁶⁰ Титовим именом су названи и један студентски дом – Колеј Маршала Тита, где су већину станара чинили југословенски студенти, и једна улица у Прагу.⁶¹ Међутим, тек после завршетка посете Јосипа Броза Тита, у Чехословачкој је још више порасло интересовање за Југославију и њеног маршала. Крајем марта и у априлу 1946. године одржана су предавања о Југославији, приређиване изложбе, попут „Борбе југословенског народа за слободу”, као и манифестације за Трст и Јулијску крајину у организацији Удружења народне студентске омладине Југославије у Прагу.⁶² Титово име узето је као назив за нека од чехословачких предузећа. Фабрика Колбен-Дањек, једна од највећих фабрика машина и вагона у Прагу са око 5.000 радника, променила је име у „Завод Маршала Тита” 23. маја 1946. године.⁶³ Радило се о фабрици која је спадала у велики концерн Чешкоморавске индустрије. Недуго након преименовања фабрике у „Завод

⁵⁷ Чехословачка Република је између два светска рата имала своје конзулате у Сарајеву, Скопљу, Сплиту, Загребу, Љубљани и Ријеци (до 1924). Наведено према: Archiv Ministerstva zahraničních věcí České Republiky (AMZVČR), obsah fonda: Zastupitelský úřad Bělehrad.

⁵⁸ ДАСМИП, ПА, 1946, ф. 16, пов. бр. 4180.

⁵⁹ AMZVČR, f. TO–J, k. 12.

⁶⁰ Исто.

⁶¹ Мирослав Перишић, „Послератни Праг – слика за поређење. Чехословачка средина и југословенски студенти - стипендисти од 1945. године до објављивања Резолуције ИБ”, *Токови историје*, 1–2/2006, Београд, стр. 87.

⁶² ДАСМИП, ПА, 1946, ф. 16, пов. бр. 4180.

⁶³ ДАСМИП, ПА, 1946, ф. 16, пов. бр. 7327.

Маршала Тита”, уследила је промена имена и једног чехословачког рудника. У питању је био рудник Унион II у селу Локте, општина Ново Седло, близу Карлових Вари, чије је име промењено у „Рудник Маршала Тита”. Приликом свечаног преименовања 2. јуна 1946. у руднику је приређена свечаност, којој су поред југословенског амбасадора у Прагу Дарка Чернеја и трговачког аташеа Барбалића присуствовали и чехословачки министар информација Вацлав Копецки и посланик Привремене народне скупштине и генерални директор свих национализованих чехословачких рудника, писац Марија Мајер. Фабричко веће предало је амбасадору Чернеју за маршала Тита уметнички израђену диплому о преименовању рудника и кристалну вазу са рударским амблемом и натписом „Рудник Маршала Тита”.⁶⁴ Још нека документа говоре нам о чехословачком руднику и откривају позадину овог догађаја у погледу лакшег придобијања радника да се промени име њиховог рудника. У допису југословенског амбасадора Дарка Чернеја од 25. маја 1946. упућеном Министарству иностраних послова ФНРЈ у Београду говори се о предстојећем преименовању рудника уз молбу Дарка Чернеја: „Замолите кабинет друга Маршала да на ову свечаност пошаље авионом најдаље до 30. маја, за 500 радника овог рудника 25 до 50.000 цигарета.”⁶⁵ У новом допису из Прага од 20. јуна 1946. упућеном такође МИП-у у Београду, амбасадор Дарко Чернеј пише о свечаности приређеној поводом промене имена рудника и истиче: „Међутим, пошто сам утврдио да је у руднику запослен већи број Немаца, предао сам за чешке раднике и рударе одговарајући довољан број од 20.000 цигарета. Стога молим за дозволу да остатак цигарета употребим у каквој сличној репрезентационој прилици ове Амбасаде или пак да пошаљем противвредност како не бих поменуте цигарете без потребе поново упућивао у Београд.”⁶⁶ У повратном допису МИП-а у Београду за југословенску амбасаду у Прагу од 2. јула 1946. године, одобрен је предлог амбасадора да задржи цигарете и касније их употреби за сличне сврхе. Цигарете као поклон чехословачким радницима послате су и у фабрику „Шкода” на Смихову, где је маршал Тито био у току своје посете Прагу. У писму од 30. маја 1946. године радници Шкодиних фабрика су исказали захвалност југословенском амбасадору и пожелели да маршалу Титу пренесе њихове поздраве уз речи: „Поштовани господине министре, посредством УРО /Удружења синдиката/ примили смо 200.000 цигарета као дар Маршала Јосипа Броза - Тита нашој фабрици, те Вас молимо, да Маршалу Југославије љубазно тумачите нашу захвалу за ову његову љубазну и добродошлу пажњу. Цигарете смо поделили између

⁶⁴ АЈБТ, КМЈ, I-3-б/173, Писмо Министарства иностраних послова, Николе Енглера Кабинету маршала Југославије, генерал мајору Љубодрагу Ђурићу, Београд, 2. VII 1946.

⁶⁵ ДАСМИП, ПА, 1946, ф. 16, пов. бр. 5911.

⁶⁶ ДАСМИП, ПА, 1946, ф. 16, пов. бр. 7326.

свих намештеника наше фабрике на Смихову.⁶⁷ Поред Титовог имена, све чешће су у Чехословачкој коришћене и речи попут Југославија или југословенско.

Ако се изузме неколико мањих неспоразума око организације посете, може се рећи да је боравак маршала Тита донео велики помак у односима Југославије и Чехословачке 1946. године. Ти неспоразуми су настали као последица незадовољства појединих људи и са југословенске и са чехословачке стране у погледу извештавања о маршалу Титу и његовом боравку у Чехословачкој. Директор Танјуга Вејвода и генерални секретар Словенског одбора у Београду професор Лалић сматрали су да ЧТК није поклањала довољно пажње посети маршала Тита, нарочито у току првог дана. С друге стране, чехословачки опуномоћени министар у Београду Јозеф Корбел, који је и примио у аудијенцију Вејводу и Лалића 4. априла 1946. године, истицао је лошији рад Танјуга у погледу извештавања из Прага и кашњење слања фотографија за Београд о Титовој посети Чехословачкој.⁶⁸ Своје незадовољство су исказали и официри словачке народности јер је приликом посете маршала Тита Прагу и Братислави, одликован велики број Чеха чланова војске и народне безбедности а свега петорица Словака. У својој жалби упућеној југословенском генералном конзулу у Братислави, словачки официри су истакли: „Осећа се међу словачким официрима члановима војске и НБ нека врста запостављености и са неке стране се чак сматра као намерно дело Чеха, који су дали предлог за одликовања.”⁶⁹ Ови неспоразуми и незадовољства појединих људи нису озбиљније утицали на успостављену југословенско-чехословачку сарадњу.

Добри односи учвршћивани су новим споразумима и конвенцијама, уследиле су нове дипломатске посете, развој привредних веза и организовање културне сарадње, кроз размену ученика, студената, научних радника и уметника. У међусобном повезивању две државе и два народа у првим годинама после Другог светског рата није било већих проблема све до лета 1948. године, када су Резолуцијом Информбироа прекинуте постојеће везе и сарадња.

⁶⁷ АЈБТ, КМЈ, I–1/6, Пропратно писмо Амбасаде ФНРЈ – Кабинету председника Владе ФНРЈ маршалу Југославије Јосипу Брозу Титу, Праг, 7. јун 1946. којим доставља писмо Шкодиних фабрика Смихов од 30. маја 1946.

⁶⁸ АМЗВЧР, ф. ТО–Ј, к. 12, čís. 598/dův/46, Zpráva ČTK o návštěvě maršála Tita v Praze.

⁶⁹ АЈБТ, КМЈ, I–1/6, Писмо Министарства иностраних послова – Министарству народне одбране/ Београд, 3. октобар 1946.

Summary

The Visit of Josip Broz Tito to Czechoslovakia in March 1946

Key words: *Josip Broz Tito, Edvard Beneš, Czechoslovakia, Federal People's Republic of Yugoslavia, visit to Prague, treaty on friendship*

Yugoslavia and Czechoslovakia found their place within the complex political situation during the first years after WWII in forging mutual ties with the „people's democracies”, countries of South-Eastern and Eastern Europe which were under the influence of the Soviet Union. Diplomatic contacts and visits played an important role in such interconnecting and eternal looking up to the big power from the East. One such visit was that of Josip Broz Tito to the Czechoslovak Republic on March 20 to 24, 1946. The stay in Czechoslovakia enabled Marshal Tito and the Yugoslav delegation to get acquainted with the Czechoslovak culture, tradition and customs, and to lay foundations for further development of relations between Yugoslavia and Czechoslovakia in their talks with Czechoslovak statesmen. During the four-day visit Marshal Tito visited most of the important historical places and cultural monuments in Prague, assisted at cultural manifestations and military parades, visited well-known Czechoslovak factories and held speeches to the people of Prague and Bratislava. One of the fruits of the agreement of the Yugoslav and Czechoslovak officials was the signing of the Treaty of Friendship and Mutual Cooperation in Belgrade on May 9, 1946, which hitched up the existing cooperation to a higher level. Connecting of Yugoslavia and Czechoslovakia and regulating of international relations through legal acts, which followed in 1946 and 1947, meant at the same time the establishing of good relations in all other fields: economy, trade, science, culture and arts.

УДК 327(497.1:620)»1953/1956»(093)
355.02(497.1:620)»1953/1956»(093)

ЈУГОСЛОВЕНСКО-ЕГИПАТСКИ ВОЈНИ ОДНОСИ 1953–1956.

Мр Александар ЖИВОТИЋ
Институт за новију историју Србије

АПСТРАКТ: У раду се на основу необјављене архивске грађе Дипломатског архива Министарства спољних послова, Архива Јосипа Броза Тита, Војног архива и доступне историографске литературе анализирају војни односи између Југославије и Египта у периоду од њиховог успостављања 1953. године до њихове пуне афирмације у време Суецке кризе 1956. године. Рад садржи преглед начина успостављања међусобних војних односа, војно-техничке сарадње, школовања египатских војних кадрова у Југославији, размене информација и ауторову оцену важности војне сарадње за развијање међудржавних односа у том периоду.

Кључне речи: Блиски исток, војни односи, Египат, Југославија, Марко Никезић, Асим Хоџић

Увод

У периоду после египатске војне револуције 1952. године Југославија и Египат су развијали веома блиске међудржавне односе. Заокрет у египатској унутрашњој и спољној политици се поклапао са југословенским настојањима на плану приближавања земљама *трећег света*. Веома битан, а ни приближно истражен, аспект југословенско-египатских односа представља међусобна војна сарадња. Кроз призму војних односа две државе преламали су се не само војни односи у ужем смислу већ и различити аспекти економске сарадње, као и веома сложена питања школовања египатских

војних кадрова у Југославији, пружања конкретне техничке помоћи Египту, размене обавештајних података и омогућавање војних услуга консултантске природе.

У домаћим архивским установама постоји велики број непубликованих извора који се тичу проблематике југословенско-египатских војних односа. Свакако, обимом најшири, а квалитетом најзначајнији извори о том питању чувају се у оквиру фонда ГШ – 10 Архива Војске Србије.¹ Веома богата грађа о политичком и економском аспекту војне сарадње између Египта и Југославије налази се у фондовима Кабинета председника Републике у Архиву Јосипа Броза Тита² и Политичке архиве³ и строго поверљиве Политичке архиве⁴ Министарства спољних послова Републике Србије. Сем тога, значајне податке садрже и монографска дела Бојана Димитријевића о улози војске у спољној политици социјалистичке Југославије⁵ и Александра Стаматовића о развоју југословенске војне индустрије у послератном периоду.⁶

Успостављање војне сарадње

Египатска држава и друштво су непосредно после војне револуције 1952. године доживели корените политичке, економске и социјалне промене. Битне одреднице новог курса египатске спољне политике су биле наставак латентног сукоба са Великом Британијом у вези са евакуацијом британских трупа из зоне Суецког канала, јачање панарапског јединства и константни сукоб са Израелом, који је претио да превазиђе оквире повремених граничних инцидената с обзиром на то да су се од 1948. Израел и Египат формално и даље налазили у ратном стању пошто мир није потписан, а на снази је било примирје из исте године. У вези са тим, нов режим је инсистирао на јачању оружаних снага, што је било у директној супротности са интересима западних сила на том простору.⁷ Из тог разлога је свака египатска набавка оружја и војне опреме на западном тржишту била немогућа. Са друге

¹ Архив Војске Србије (у даљем тексту: АВС), Архив Југословенске народне армије (у даљем тексту: АЈНА), фонд ГШ – 10 (у даљем тексту: ГШ – 10), кутије (у даљем тексту: к.) 376 и 377.

² Архив Јосипа Броза Тита (у даљем тексту: АЈБТ), Кабинет председника Републике (у даљем тексту: КПП), I – 2 / 4 – 3, I – 2 / 5 и I – 5 – b.

³ Дипломатски архив Савезног министарства иностраних послова (у даљем тексту: ДАСМИП), Политичка архива (у даљем тексту: ПА), 1953. година, фасцикла (у даљем тексту: ф.) 21, 1954. година, ф. 18, 1955. година, ф. 13, 1956. година, ф. 15, 16, 17 и 18.

⁴ ДАСМИП, ПА – строго поверљиво, 1953. година, ф. I, 1954. година, ф. I и 1955. година, ф. I.

⁵ В. Dimitrijević, *JNA od Staljina do NATO pakta. Armija u spoljnoj politici Titove Jugoslavije 1945–1958*, Београд, 2006.

⁶ А. Стаматовић, *Војна привреда друге Југославије 1945–1991*, Београд, 2001.

⁷ О дешавањима у Египту после војне револуције видети опширније: 1) Н. Hahn, *The United States, Great Britain and Egypt, 1945–1956*, North Carolina, 1991. 2) Р. Mansfield, *Nasser's*

стране, Југославија је током година непосредне ратне опасности од стране СССР-а и његових источноевропских сателита изградила солидну војну индустрију чији су капацитети у условима смањене војне опасности и перманентне западне војне помоћи⁸ достигли ниво када се део производа могао понудити на светском тржишту.⁹ Ипак, међународно тржиште наоружања и војне опреме је у том моменту услед хладноратовских тензија било веома ограничено низом фактора политичке и војне природе. Египат, као земља које се налазила изван војних блокова, а за коју је набавка оружја у западним земљама у том моменту била немогућа, представљао је у том моменту једну од извозних шанси за југословенску наменску индустрију, посебно ако се узме у обзир чињеница да СССР још није исказивао већу заинтересованост за дешавања у том региону.¹⁰ Ипак, отежавајућу околност у процесу успостављања међусобне војне сарадње је представљала чињеница да између Југославије и Египта није постојала традиција војних односа из доба Краљевине Југославије, нити су, због веома лоших дипломатских односа током првих послератних година, постојали било какви војни односи.

Посредством младог и агилног посланика у Каиру Марка Никезића¹¹ југословенска дипломатија је редовно обавештавана о карактеру политичких, економских и војних реформи у Египту. Никезић је успоставио блиске контакте са председником египатске владе младим потпуковником Гамалом Абделом Насером,¹² који је исказивао велико интересовање за ју-

Egypt, London, 1969. 3) З. Печар, В. Загорац, *Републикански Египат*, Београд, 1955. 4) P. J. Vatikiotis, *The History of Egypt. From Muhamed Aly to Sadat*, London, 1979. 5) P. Woodward, *Nasser*, London, 1992. 6) J. B. Alterman, *Egypt and American Foreign Assistance 1952–1956*, London, 2002. 7) M. Neguib, *Egypt's Destiny*, London, 1955.

⁸ О западној војној помоћи опширније видети: 1) В. Dimitrijević, *Jugoslavija i NATO (1951–1957)*, Београд, 2003. 2) В. Dimitrijević, *Jugoslovenka armija 1945–1954. Nova ideologija, vojnik i oružje*, Београд, 2006. 3) В. Dimitrijević, *JNA od Staljina do NATO pakta. Armija u spoljnoj politici Titove Jugoslavije*, Београд, 2006. 4) В. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo 1942–1992*, Београд, 2006. 5) I. Laković, *Zapadna vojna pomoć Jugoslaviji, 1951–1958*, Podgorica, 2006. 6) D. Bogetić, „Економска и војна помоћ Запада Југославији у време sukoba sa Kominformom”, *Zbornik Jugoslavija v hladni vojni*, (urednik J. Fisher), Ljubljana, 2004, стр. 271–294. 7) В. Dimitrijević, „Испоруча наоружања у оквиру западне војне помоћи од 1951. до 1957. године Југославији – фактор модернизације армије”, *Vojnoistorijski glasnik* 1–2/2001, Београд, 2002, стр. 144–160.

⁹ А. Стаматовић, *н. д.*, стр. 44–46.

¹⁰ R. Ginat, *The Soviet Union and Egypt 1945–1955*, London, 2003, стр. 32–34.

¹¹ Марко Никезић (1921–1991) је радио у дипломатији од 1952. године. Био је посланик и амбасадор у Египту, Чехословачкој и САД-у. Од 1962. године је био заменик државног секретара за иностране послове. Са те функције је 1965. године прешао на место савезног секретара за иностране послове. Ту дужност је обављао до 1967. године кад је изабран за председника Централног комитета Савеза комуниста Србије. Са те функције је смењен 1972. године.

¹² Гамал Абдел Насер је рођен 1918. године у Асиуту у Горњем Египту. Кратко време је студирао право на Универзитету у Александрији, а затим је прешао на Војну академију коју је завршио 1938. године. Кратко је службовао у Судану, а потом током Другог светског рата у Западној пустињи. Командно-штабну школу је завршио 1947. године. У

југословенску армију и југословенско искуство у спровођењу војних, социјалних и економских промена после Другог светског рата. Током тих разговора Никезић је почетком 1953. године јасно уочио да би југословенска војна индустрија могла да пласира део својих производа на египатско тржиште.¹³

Југословенска дипломатија и војно руководство су веома брзо реаговали, па је почетком маја 1953. године Египат посетио представник *Југоимпорта*¹⁴ у циљу успостављања ближих контаката и упознавања са потребама египатског тржишта. Како та брза, али у великој мери стихијска акција није дала жељене резултате, прешло се на организованије деловање. Посланик Никезић је у редовним контактима са Насером настојао да свом саговорнику приближи карактер југословенске војне индустрије, сугеришући му потребу размене војних делегација.¹⁵ Истовремено, преко посланства је египатској страни достављен и пропагандни материјал о југословенској армији и војној индустрији.¹⁶ Такав наступ је врло брзо дао конкретне резултате. Уговорена је посета египатске војне делегације која је у Југославију стигла 24. августа 1953. године.¹⁷ Делегацију је предводио контраадмирал Солиман Езат, начелник штаба египатске морнарице.¹⁸ У склопу посете делегација је обишла гроб Незнаног јунака на Авали, фабрику *Иво Лола Рибар* у Железнику, *Црвену заставу* у Крагујевцу, *Икарус* у Земуну, фабрику муниције у Ваљево, Вишу војну академију на Бањици, Војно-поморску академију у Сплиту, аеродром у Батајници, где ју је дочекао командант југословенског ваздухопловства генерал Зденко Уленић, Мостар и Сарајево, где је посетила стрешину Исламске верске заједнице реис ул улему Ибрахима Фејића. Делегација је напустила Југославију 11. септембра.¹⁹ Том приликом су договорени оквири међусобне сарадње. Већ

Првом арапско-израелском рату је учествовао као командант батаљона. Показао се као способан официр. У том рату је рањаван. Након рата, све до револуције 23. јула 1952. године радио је као наставник у Војној академији. Пре Другог светског рата је био симпатизер *Муслиманске браће*. По окончању првог рата са Израелом почео је да ради на стварању организације *Слободних официра*, а од оснивања Официрског комитета 1950. године био је његов председник. Важио је за стварног вођу официрског покрета. Постао је председник владе Египта 17. априла 1954. године. Истовремено је био председник Револуционарног савета и војни гувернер Египта. Кад су после свргавања генерала Нагиба прерогативи председника државе пренети на владу вршио је и ту дужност. Један је од оснивача покрета несврстаних и лидера арапског света. Умро је 1970. године.

¹³ ДАСМИП, ПА, 1953. година, ф. 21, документ број 48873.

¹⁴ АЈБТ, КПР, I – 2 / 5, стр. 78.

¹⁵ ДАСМИП, ПА, 1953. година, ф. 21, документ број 48877.

¹⁶ ДАСМИП, ПА, 1953. година, ф. 21, документ број 410476

¹⁷ ДАСМИП, ПА, 1953. година, ф. 21, документ број 414500.

¹⁸ Делегацију су чинили и комодор Гамал Ел Дин Тантуи и поручник бојног брода Хасан Ружди Тамазин испред морнарице, док су копнену војску представљали пуковник Хафез Абу Ал Сухуд, потпуковник Мохамед Осман Шедид, потпуковник Мохамед Фарид Абдел Кадер, мајор Мохамед Тефик Абдел Фатах и капетан Лаек Хегази. У делегацији су били и ваздухопловни официри мајори Абдел Хамид ел Деседи и Исмаил Лабиб.

¹⁹ Б. Димитријевић, *н. д.*, стр. 393–394.

крајем септембра египатски генералштаб је настојао да у Југославији набави веће количине пушчане муниције и муниције за ручне бацаче. Тражени су и узорци и мање количине за испитивање и демонстрацију, гаранција од пет година за испоручену робу и могућност да њихов представник надгледа производњу наручене робе.²⁰

Посета Југославији је оставила снажан утисак на египатску страну. По повратку у Египат комодор Тантуи је за египатске официре и војне инжењере одржао у Официрском клубу у Каиру предавање о југословенској војној индустрији, о чему је и потпуковник Фарид говорио у Официрском клубу у Александрији док је мајор Тефик написао чланак о југословенској армији у једном од египатских војних листова. Шеф делегације, адмирал Езат се у више прилика касније веома повољно изражавао о југословенској војсци и војној индустрији.²¹ Египћани су посебно били заинтересовани за куповину пешадијског оружја и муниције у Југославији. На том плану су били спремни да уђу у различите пословне комбинације са југословенском страном. Предлагали су југословенско учешће у подизању египатске војне индустрије при чему би Југославија дала машине и упутила стручњаке у Египат и тиме постала акционар у њиховим војним фабрикама или да им само упути стручну помоћ. Такође их је занимао и југословенски систем предвојничке обуке.²² Сем тога, египатски представници су се посебно интересовали и за могућности набавке бродова за своју морнарицу у Југославији.²³ Резултатима посете египатске војне делегације Југославији је посебно био задовољан председник владе Насер.²⁴ У војној сарадњи је египатска страна видела и посебан импулс побољшању међудржавних односа.²⁵

Војно-техничка сарадња

Начелан договор о међусобној војној сарадњи постигнут приликом посете египатске војне делегације Југославији је почео да се конкретизује када је у јануару 1954. године у Југославију дошла посебна египатска војна комсија за набавку наоружања и војне опреме коју је предводио пуковник Шедид. Претходно је у Египту боравила југословенска делегација која је утврдила обим и карактер могуће југословенске испоруке оружја. До извесног колебања је долазило због страха од евентуалне британске реакције на

²⁰ ДАСМИП, ПА – строго поверљиво, 1953. година, ф. I, документ број 476; Б. Димитријевић, *н. д.*, стр. 394.

²¹ ДАСМИП, ПА, 1956. година, ф. 15, документ број 46822.

²² ДАСМИП, ПА, 1953. година, ф. 21, документ број 416161.

²³ ДАСМИП, ПА, 1953. година, ф. 18, документ број 4188.

²⁴ ДАСМИП, ПА, 1953. година, ф. 21, документ број 416746.

²⁵ АЈБТ, КПР, I – 5 – b / 2 – a.

југословенску продају оружја Египту у току преговора о суецком питању.²⁶ Том приликом су склопљена четири уговора о куповини југословенског оружја, муниције и сировина за војну индустрију. Купљено је 10 хиљада пушака²⁷ југословенске производње у вредности од 604.021,40 долара, 8,5 милиона пушчаних метака у вредности од 455.435 долара, три тоне хексогена вредности 8.799 долара и 30 милиона каписли за малокалибарску муницију што је износило 88.500 долара. Укупна вредност посла је била 1.156.755,40 америчких долара.²⁸ Испорука тог материјала је започела 24. јула 1954. године кад је са брода *Мирна* у Александрији искрцано 9.453 сандука пушчане муниције, 175 сандука хексогена и један сандук пушака за пробу и демонстрацију.²⁹ Комплетан уговорени материјал је испоручен и наплаћен до краја 1954. осим каписли које су у потпуности предате Египћанима у марту 1955. године.³⁰ На молбу египатског амбасадора у Београду Руждија уговорена цена је касније умањена.³¹ Мањи део испоручених пушака је прослеђен у јединице на употребу док је већи део задржан у магацинима ратне резерве.³² У Египту је у марту 1954. у краћој посети боравио и начелник Генералштаба ЈНА генерал-пуковник Пеко Дапчевић.³³ Дапчевић је са генералом Амером,³⁴ врховним командантом египатске армије, разговарао

²⁶ ДАСМИП, ПА – строго поверљиво, 1954. година, ф. I, документ број 500.

²⁷ Радило се о пушци М-48 домаће производње. Нишански дomet пушке је износио 2.000, а крајњи 5.000 метара, успешно је дејствовала на појединачне циљеве до 400, групне до 1.000 и на авионе до 500 метара, борбена брзина гађања је била 10 метака у минути. Маса пушке са ножем је била 4,55, а без ножа 4,1 килограм. Почетна брзина метка је износила 725–885 метара у секунди.

²⁸ АЈБТ, КПР, I – 2/5, стр. 78.

²⁹ ДАСМИП, ПА, 1954. година, ф. 18, документ број 4975.

³⁰ АЈБТ, КПР, I – 2/5, стр. 79.

³¹ ДАСМИП, ПА, 1954. година, ф. 18, документ број 46673.

³² ДАСМИП, ПА, 1954. година, ф. 13, документ број 413806.

³³ Пеко Дапчевић је рођен 1913. у селу Љуботиње код Цетиња, а умро у Београду 1999. године. Био је члан КПЈ од 1933. године. Пре Другог светског рата је студирао права. Учествовао је у Шпанском грађанском рату као командант батаљона у интернационалним бригадама. У Другом светском рату је учествовао од 1941. на различитим командним дужностима од команданта Ловћенског партизанског одреда до команданта Прве армије. После Другог светског рата је био командант армије, главни инспектор армије и начелник Генералштаба. Завршио је Војну академију „К. Е. Ворошилов” у СССР-у. Од 1955. године је био савезни секретар за саобраћај и везе, а потом амбасадор у Грчкој, члан Савета федерације и потпредседник Савезне скупштине. Одликован је већим бројем домаћих и страних одликовања укључујући и орденом народног хероја.

³⁴ Абдел Хаким Амер је рођен 1919. године. Завршио је војну академију у Каиру 1939. Службовао је у Судану, где се и упознао са Насером. Завршио је генералштабну школу 1948. године. У Првом арапско-израелском рату је био на служби у штабу генерала Нагиба. После пуча 1952. је био Нагибов шеф кабинета. На место врховног команданта армије је постављен јуна 1953. а министар рата је постао у августу 1954. године. Важио је за блиског Насеровог сарадника и пријатеља. Са тог положаја је смењен јуна 1967. као један од криваца за катастрофални пораз у Трећем арапско-израелском рату те исте године.

о модалитетима наставка међусобне војне сарадње. Истом приликом Амер је изразио посебну захвалност Југославији *која се сама понудила да им прода оружје кад ниједна земља то није хтела да учини*.³⁵ Договорена је и узвратна посета југословенске војне делегације Египту и отварање војних изасланстава у Каиру и Београду.

Ипак, због разлога техничке природе, успостављање војних изасланстава је ишло веома тешко. Коначан договор о размени војних изасланика су постигли 12. маја 1954. југословенски посланик Никезић и генерал Амер.³⁶ Југословенска страна је за пуковника Хоџића,³⁷ првог југословенског војног изасланика у Каиру, упутила молбу за агреман 27. маја исте године. Он је на дужност ступио тек 2. септембра, док је египатски војни изасланик због проблема са смештајем преузео дужност у Београду тек 16. новембра, али је и по доласку у Београд једно време са породицом био смештен у хотелу, што је изазвало незадовољство и протесте египатске владе.³⁸

Успешно обављен први аранжман је отварао путеве даље међусобне војне сарадње. Египћани су покушавали да Југословенима предложе продубљивање војноиндустријске сарадње нудећи југословенским фабрикама да изврше конверзију топовских цеви калибра 75 милиметара на топовима тенкова типа шерман (Sherman) који су се налазили у наоружању оклопних јединица египатске армије у калибар 76 милиметара, који се на тржишту могао лакше наћи и који је био компатибилнији са муницијом за друга артиљеријска оруђа.³⁹ Такав посао је одбијен са југословенске стране под изговором посебних техничких компликација због неопходности допремања египатских тенкова у Југославију.⁴⁰ На одбијање таквог аранжмана свакако је утицала и реакција британске владе на југословенско-египатско војно приближавање. Наиме, британски амбасадор у Београду Ајвор Мале је 14. јуна 1954. године уручио званичан протест југословенској влади због продаје оружја египатској армији пошто би то оружје могло бити употребљено против британских војника.⁴¹ Југословенска дипломатија је тај протест

³⁵ ДАСМИП, ПА, 1954. година, ф. 18, документ број 42924.

³⁶ ДАСМИП, ПА, 1954. година, ф. 18, документ број 47221.

³⁷ Асим Хоџић је рођен у Шаторовићима код Рогатице 1922. године. Пре Другог светског рата је био ученик гимназије. У Другом светском рату је учествовао од 1941. Исте године је постао и члан КПЈ. У рату се налазио на дужностима политичког комесара батаљона и бригаде и помоћника политичког комесара дивизије. После рата се налазио на дужностима политичког комесара дивизије, помоћника команданта армије, начелника управе у Генералштабу и Савезном секретаријату за народну одбрану и заменика начелника Генералштаба. Завршио је Вишу војну академију и курс оператике у ЈНА.

³⁸ АЈБТ, КПР, I – 5 – б/1094.

³⁹ ДАСМИП, ПА, 1954. година, ф. 18, документ број 46627.

⁴⁰ АЈБТ, КПР, I – 5 – б/473.

⁴¹ ДАСМИП, ПА – строго поверљиво, 1954. година, ф. I, документ број 338.

веома озбиљно схватила тражећи моделе повољнијег решења.⁴² Наставак египатско-британских преговора о евакуацији британских трупа из зоне Суецког канала је повољно утицао на наставак југословенско-египатске војне сарадње пошто је опасност од дипломатске конфронтације са Великом Британијом тиме отклоњена.⁴³ Већ у јулу 1954. године шибенску луку су посетила три брода египатске морнарице чиме су отклоњени неспоразуми и наговештена даља војна сарадња.⁴⁴

Пошто је отклоњена опасност од конфронтације са Великом Британијом због војне сарадње са Египтом, упућена је војна делегација на челу са генерал-потпуковником Радованом Вукановићем⁴⁵ у узвратну посету Египту.⁴⁶ Током посете, од 29. септембра до 13. октобра 1954. године делегација је посетила неколико војних школа, фабрика наоружања и војне опреме и јединица египатске армије, а примили су је и председник Нагиб, премијер Насер и министар рата Амер. Том приликом су уговорени и правци будуће војне сарадње.⁴⁷ Египатски генерали су се посебно интересовали за улогу органа за политичко васпитање у југословенској војсци пошто су планирали да нешто слично организују и у својој армији преко официра који су учествовали у револуцији 1952. године како би могли да *политички делују на заостало људство које ће бити мобилисано у армију*,⁴⁸ што је у контактима са југословенским дипломатама наглашавао потпуковник Тефик, начелник Одељења за опште послове врховног команданта египатске армије. Упркос јасним идеолошким разликама сматрали су југословенски модел корисним искуством.⁴⁹ Резултатима посете југословенске делегације Египту су били задовољни и председник Нагиб и премијер Насер, иако су у том моменту већ били у озбиљном сукобу.⁵⁰

Крајем априла 1955. у Египат су послата два југословенска стручњака да помогну у организацији и модернизацији производње у једној

⁴² ДАСМИП, ПА – строго поверљиво, 1954. година, ф. I, документ број 156.

⁴³ ДАСМИП, ПА – строго поверљиво, 1954. година, ф. I, документ број 158.

⁴⁴ АЈБТ, КПР, I – 2/5, стр. 79.

⁴⁵ Радован Вукановић је рођен у Рогамима код Подгорице 1906. године. Пре Другог светског рата је био службеник. Члан КПЈ је постао 1926. Учествовао је у припремама устанка у Црној Гори. У рату је био командант батаљона, дивизије, корпуса и помоћник команданта армије. После рата је био командант армије, начелник Више војне академије и начелник Управе пешадије. Завршио је Војну академију „К. Е. Ворошилов” у СССР-у. Пензионисан је 1958. године. Народни херој.

⁴⁶ Поред генерала Вукановића делегацију су чинили пуковници Душан Дотлић, Мирко Буловић и Љубиша Ћургуз, капетан бојног брода Франц Рустија, потпуковници Ивица Јакелић и Сава Милеуснић, мајори Рудолф Мали и Никола Стојановић и поручник Недељко Рељић.

⁴⁷ ДАСМИП, ПА, 1955. година, ф. 13, документ број 410596.

⁴⁸ ДАСМИП, ПА, 1955. година, ф. 13, документ број 413805.

⁴⁹ ДАСМИП, ПА, 1954. година, ф. 18, документ број 413545.

⁵⁰ ДАСМИП, ПА, 1954. година, ф. 18, документ број 414311.

египатској фабрици муниције.⁵¹ Договорено је да до краја маја у Египат дође десет југословенских стручњака који би организовали савремену производњу муниције.⁵² Ипак, због техничких проблема око склапања уговора и продужавања временских рокова египатска страна је одустала од таквог аранжмана пошто није желела да чека административно решавање проблема и склапање међудржавног уговора, па су ангажовани француски стручњаци. *Југоимпорт* је одбио да наплати услуге своје двојице стручњака нагласивши да се радило о пријатељској помоћи, што је на Египћане оставило посебан утисак, па се премијер Насер посебним писмом директору *Југоимпорта* захвалио на пријатељском гесту.⁵³

Почетком 1955. године, као последица посете југословенске војне делегације Египту, дошло је до склапања низа нових уговора о војној сарадњи. Уговорена је испорука девет тона црног штапинског барута вредности 5.839 долара, 12,29 тона тринитротолуола вредности 6.457,08 долара, 123,20 тона бездимног барута у вредности 242.831,91 долара, шест торпедних чамца са резервним пропелерима и осовинама који су коштали 1.030.840 долара, као и 24 торпеда са резервним деловима и радионица за њихову поправку, што је износило 601.290 долара, 12 бродских мотора са резервним деловима у вредности од 100.300 долара и 15.000 пушака са резервним деловима што је износило 866.640,80 долара. Укупна вредност југословенске робе продате египатској армији је износила 2.854.198,79 америчких долара.⁵⁴ Уговори за испоруку тринитротолуола и бездимног барута су склопљени путем лицитације. Црни барут је испоручен у јулу 1955. а остали производи до краја те године. Египћани су били задовољни квалитетом производа, па није било уложених рекламација. Крајем 1955. су упућене и понуде за продају нових количина тринитротолуола, минобацача, брдских топова артиљеријске муниције, морских мина и више врста противпешадијских и противтенковских мина.⁵⁵ Југословенска страна је посебно била заинтересована за продају минобацача калибра 120 милиметара, па је том питању придавала посебан значај.⁵⁶ Уговор о испоруци тих минобацача је потписан у Каиру 14. јануара 1956. године.⁵⁷ Сем тога, почетком 1956. Египћанима је продата и већа количина трофејних италијанских пушака. Продато је 40.000 пушака без ножа по цени од шест долара по комаду, 20.000 пушака са малим дефектом по цени од пет долара по комаду и 5.000 неисправних пушака по цени од три долара по комаду. Уз ту количину пушака продато је и седам

⁵¹ АЈБТ, КПР, I – 2/5, стр. 80.

⁵² ДАСМИП, ПА, 1954. година, ф. 13, документ број 42639.

⁵³ АЈБТ, КПР, I – 2/5, стр. 80.

⁵⁴ АЈБТ, КПР, I – 2/5, стр. 79.

⁵⁵ АЈБТ, КПР, I – 2/5, стр. 80.

⁵⁶ АВС, АЈНА, ГШ – 10, к. 376, ф. I, документ број 21.

⁵⁷ АВС, АЈНА, ГШ – 10, к. 376, ф. I, документ број 55.

милиона метака по цени од 15 долара за хиљаду комада.⁵⁸ Укупна вредност тог аранжмана је износила 460.000 америчких долара. У фебруару исте године је продато и 50 трофејних немачких противавионских топова са постољем калибра 20 милиметара по цени од 4.300 долара по комаду, при чему је остварен приход од 215.000 долара.⁵⁹ Ипак, почетни резултати и наглашено југословенско самопоуздање и очекивање да ће се војно-техничка сарадња рапидно повећавати спласнули су са склапањем египатско-чехословачког уговора о испоруци великих количина тежег и лакшег наоружања, што је драстично нарушило однос војних снага на Блиском истоку.⁶⁰

Такође, египатска армија је показала велику отвореност према југословенским дипломатским и војним представницима у Каиру. Наиме, током свакодневних контаката Југословенима су пружане значајне информације о набавкама совјетског и чехословачког оружја⁶¹ и војне опреме, али и о стању у египатској армији и основним поставкама египатских ратних планова у случају рата са Израелом.⁶² О добијеним информацијама, стању у египатској војсци, набавкама оружја и војне опреме и ратним плановима пуковник Хоџић је редовно извештавао Генералштаб ЈНА који је прослеђивао те извештаје надлежним службама Државног секретаријата за иностране послове.⁶³ Хоџић је у тим извештајима посебан акценат стављао на анализу употребе југословенске опреме у египатској армији и перспективе даље војне сарадње.⁶⁴

У јеку суецке кризе, у моментима кад се пред Египтом налазила опасност од могуће англо-француске војне интервенције, египатски генералштаб је настојао да у Југославији набави веће количине оружја и муниције. Почетком августа 1956. године интензивирана су египатска настојања за набавком у Југославији оружја, муниције и сировина за потребе војне индустрије. Преко југословенског војног изасланства у Каиру затражена је хитна испорука 140 тона рондела од 20 милиметара и 100 тона од 30 милиметара. Пошто се Египат налазио у тешкој финансијској ситуацији предложено је плаћање путем клиринга, на шта је југословенска страна пристала па је испорука реализована у веома кратком временском року.⁶⁵ Убрзо, већ 9. августа пуковник Шедид, који је у египатском генералштабу био задужен за снабдевање, затражио је преко југословенског војног иза-

⁵⁸ АВС, АЈНА, ГШ – 10, к. 376, ф. I, документ број 44.

⁵⁹ АВС, АЈНА, ГШ – 10, к. 376, ф. I, документ број 212.

⁶⁰ R. Owendale, *The Origines of the Arab - Israeli Wars*, London, 2003, pp. 156/158.

⁶¹ ДАСМИП, ПА, 1956. година, ф. 17, документ број 41188.

⁶² ДАСМИП, ПА, 1956. година, ф. 17, документ број 41186.

⁶³ ДАСМИП, ПА, 1956. година, ф. 15, документ број 46055.

⁶⁴ ДАСМИП, ПА, 1956. година, ф. 15, документ број 412107.

⁶⁵ АВС, АЈНА, ГШ – 10, к. 376, ф. I, документ број 1635.

сланика у Каиру пуковника Хоџића 30.000 пушака југословенске производње које би у најкраћем року биле испоручене југословенским или египатским бродом. Уз то је тражена и одговарајућа муниција калибра 7,9 милиметара и извесна количина немачких аутомата. Молили су за одговор до 11. августа.⁶⁶ Југословенски генералштаб је 10. августа позитивно одговорио на молбу. Југославија је била спремна да извезе 30.000 пушака у року од три недеље, одговарајућу муницију калибра 7,9 милиметара, као и извесну количину муниције калибра 9 милиметара. Продаја аутомата домаће производње није долазила у обзир, али је била могућа продаја 1.000 немачких *имајсера* у првој тури и још 8.000 истих у другој уз 3.000 чехословачких *збројовки*.⁶⁷ Пуковник Шедид је одмах, 11. августа, прецизирао египатско тражење. Египћани су очекивали 40.000 југословенских пушака и 22 милиона одговарајућих метака по условима из последњег уговора о испоруци материјала те врсте. Инсистирали су да се испорука обави југословенским бродом, због безбедности читаве операције, јер је у том моменту англо-француска флота у Средоземљу већ контролисала египатске бродове. Били су заинтересовани и за куповину понуђених 8.000 немачких аутомата *имајсер*, 3.000 чехословачких митраљеза *збројовка* и 10 милиона метака калибра 9 милиметара, али су претходно захтевали да у Југославију дође посебна војна комисија која би то оружје прегледала.⁶⁸ Египатски захтев је већ сутрадан, 12. августа, претрпео измене. Тражило се повећање броја пушака на 70.000 хиљада и количине муниције на 40 милиона.⁶⁹ Свесни нереалности таквог захтева Египћани су молили за бар 50.000 пушака уз пропорционално смањење количине муниције.⁷⁰ Иако су тражене количине представљале велико напрезање за југословенску наменску индустрију, 13. августа је удовољено египатским захтевима.⁷¹ Пуковник Хоџић је 14. августа обавестио египатски генералштаб да ће тражена опрема бити укрцана на брод до 26. августа.⁷² Крајње неочекивано, веома брзо је дошло до обрта. Египатска страна је 16. августа отказала уговорену поруцбину.⁷³ На основу расположивих извора не може се поуздано утврдити прави разлог такве одлуке, али се може претпоставити да су на такву одлуку утицали лоше финансијско стање Египта, англо-француска поморска блокада и у том мо-

⁶⁶ АВС, АЈНА, ГШ – 10, к. 376, ф. I, документ број 1714.

⁶⁷ АВС, АЈНА, ГШ – 10, к. 376, ф. I, документ број 968.

⁶⁸ АВС, АЈНА, ГШ – 10, к. 376, ф. I, документ број 1739.

⁶⁹ АВС, АЈНА, ГШ – 10, к. 376, ф. I, документ број 1751.

⁷⁰ Очекивање испоруке толике количине пушака је било нереално ако се узме у обзир да је укупан годишњи производни капацитет југословенске војне индустрије износио 90.000 пушака и 199 милиона одговарајућих метака. (А. Стаматовић, *н. д.*, стр. 47).

⁷¹ АВС, АЈНА, ГШ – 10, к. 376, ф. I, документ број 917.

⁷² АВС, АЈНА, ГШ – 10, к. 376, ф. I, документ број 924.

⁷³ АВС, АЈНА, ГШ – 10, к. 376, ф. I, документ број 932.

менту актуелна египатска политика непровоцирања Велике Британије и Француске током Лондонске конференције.⁷⁴ Југословенска страна је била разочарана таквом одлуком, због чега је амбасадор у Каиру Јосип Ђерђа отворено негодовао.⁷⁵ На име накнаде трошкова око припреме материјала, утовара и истовара уговорене робе због отказивања уговорене поруџбине југословенска влада је од Египта затражила 26.500 египатских фунти, што је веома брзо исплаћено.⁷⁶

Иако је египатско отказивање уговорене набавке оружја и муниције пореметило међусобне војне односе, није дошло до њиховог прекида. Током трипартитног англо-француско-израелског напада на Египат крајем октобра и почетком новембра, југословенски генералштаб је настојао да помогне египатској врховној команди слањем расположивих података о јачини, размештају и намерама англо-француских трупа у Средоземљу.⁷⁷ Одмах по окончању трипартитног напада на Египат настављена је међусобна војно-техничка сарадња, пошто је египатски државни и војни врх настојао да убрзано снабде војску недостајућим ратним материјалом. Египатски бригадни генерал Омер је преко пуковника Хоџића затражио испоруку 50.000 патрона и 200.000 допунских пуњења за минобацачке мине калибра 60 милиметара.⁷⁸ Југословенски генералштаб је том захтеву изашао у сусрет и тражена роба је испоручена у најкраћем могућем временском року.⁷⁹ Почетком марта 1957. године представници египатске морнарице су се распитивали о могућностима набавке муниције за бродске топове британског порекла у Југославији. Југословенски генералштаб том захтеву није могао да изађе у сусрет пошто није располагао таквом муницијом нити се она производила у југословенским војним фабрикама.⁸⁰ Египћани су били заинтересовани и за могућности двосмерне војноиндустријске сарадње. У посету Југославији су 23. марта 1957. године дошли бригадни генерал Ахмед Тефик и адмирал Јусуф Хамид, чији је циљ била набавка бродова и вагона за транспорт тенкова.⁸¹ Сем тога, распитивали су се и о могућностима заједничке производње оружја и муниције. Југословенска страна је позитивно гледала на такву иницијативу.⁸² Од тог момента, југословенско-египатска војна сарадња је добила нове контуре тако да је први

⁷⁴ К. Kyle, *Suez. Britain's End of Empire in the Middle East*, London, 2003, pp. 185–188.

⁷⁵ АВС, АЈНА, ГШ – 10, к. 376, ф. I, документ број 932.

⁷⁶ АВС, АЈНА, ГШ – 10, к. 376, ф. I, документ број 968.

⁷⁷ АВС, АЈНА, ГШ – 10, к. 376, ф. I, документи број 1228, 1237, 2451, 2536 и 2561.

⁷⁸ АВС, АЈНА, ГШ – 10, к. 376, ф. I, документ број 2953.

⁷⁹ АВС, АЈНА, ГШ – 10, к. 376, ф. I, документ број 974.

⁸⁰ АВС, АЈНА, ГШ – 10, к. 377, ф. I, документ број 781.

⁸¹ АВС, АЈНА, ГШ – 10, к. 377, ф. I, документ број 1005.

⁸² АВС, АЈНА, ГШ – 10, к. 377, ф. I, документ број 1031.

период који је карактерисала једносмерна војно-техничка сарадња био окончан.

Школовање

Поред сарадње на војно-техничком плану одвијала се и сарадња на плану школовања египатских официра и подофицира у југословенским војним школама и академијама. О могућностима школовања египатских војних кадрова у Југославији се разговарало још током прве посете египатске војне делегације Југославији у септембру 1953. Међутим, услед различитих техничких проблема и недостатка одговарајуће правне регулативе, до реализације договора је дошло тек у јесен 1955. године. На основу Правилника о школовању војних лица страних армија у Југословенској народној армији од 10. октобра 1954, у августу 1955. године је склопљен посебан међудржавни уговор између Египта и Југославије о школовању египатских војних лица у југословенским војним школама и академијама. Тим уговором су прецизирана права и обавезе египатских војних лица на школовању у Југославији, облици дисциплинског кажњавања, начин плаћања услуга и трансфер девизних средстава, обавеза ношења египатске униформе током наставе и цивилног одела ван службе, укупан број нерадних дана (државни и верски празници), начин исхране с обзиром на то да се радило о муслиманима, обавеза необјављивања података које буду сазнали о ЈНА без претходне сагласности југословенских војних власти, начин учења српскохрватског језика и спецификација врста вакцинације.⁸³ Крајем августа исте године на курсеве у Војно-поморску академију је дошло шест египатских поморских официра, а на курс у подофицирску школу морнарице шест подофицира. Курсеви су трајали три месеца за официре и два месеца за подофицире.⁸⁴ По завршетку школовања те групе, у Југославију је упућена на школовање и нова група од 19 морнаричких официра.⁸⁵ Касније је тај вид војне сарадње добио на посебном интензитету, што је заједно са јачањем и ширењем војно-техничке сарадње представљало увод у нову етапу развоја међусобне војне сарадње.

Југославија је имала и посебну улогу у трансферу египатских војних лица на школовање у различите источноевропске земље. Државног подсекретара за иностране послове Срђу Прицу је посетио египатски амбасадор у Београду Ружди и у највећој тајности га обавестио о египатској намери да око 400 њихових војних лица преко југословенске територије прође на свом путу за Пољску. Желели су да то буде изведено у највећој тајности

⁸³ АЈБТ, КПР, I – 5 – б/696.

⁸⁴ АЈБТ, КПР, I – 2/5, стр. 79.

⁸⁵ ДАСМИП, ПА, 1955. година, ф. 13, документ број 412485.

и да трансфер организују југословенске војне власти. Сем тога, Египат би платио све трошкове, а претходно би био послат и један официр за везу који би то све у сарадњи са југословенским колегама организовао.⁸⁶ Прица је одговорио да ће Југославија том приликом Египту изаћи максимално у сусрет, али да не жели да од читавог случаја прави посебну тајну која би у случају да изађе у јавност могла имати посебан политички карактер пошто би се могла тумачити као посебна заједничка активност југословенске, египатске и пољске армије. Он је обећао да југословенска штампа неће о томе писати, али није могао да гарантује да ствар неће изаћи у јавност.⁸⁷ Ружди се сложио са таквом формулацијом истичући да је *ствар веома незгодна и да ће о томе обавестити своју владу*.⁸⁸ Група од око 300 египатских војних лица је 27. децембра јахтом египатске морнарице *Al Maroussa* упловила у ријечку луку. Упркос египатској и југословенској жељи да читава акција остане у строгој тајности, са јахте је приликом уласка у луку испален почасни плотун, а команда брода је тражила уобичајене почасте и посете. С обзиром на молбу египатске владе да ствар остане незапажена и приватна, тој посети са југословенске стране није дат никакав јавни карактер. Египатским војним лицима је указана потребна пажња при чему су спроведене неопходне мере да се преко југословенских железница транспортују даље. Та група египатских војних лица је напустила југословенску територију већ следећег дана, 28. децембра 1955. године.⁸⁹

У процесу успостављања и ширења контаката између две армије велика пажња је посвећена и пропагандној делатности, али и креирању обостране перцепције оружаних снага како у јавности тако и у војним структурама обе земље. Зато је у Каиру и Александрији почетком 1955. године организована изложба фотографија о развоју Југословенске народне армије. Југословенске дипломате су посету тој изложби оцењивале као веома слабу пошто ју је у Каиру посетило око три хиљаде људи, а у Александрији око хиљаду. Упоредо са изложбом организовано је и приказивање документарних филмова о ЈНА у логорима, касарнама и јединицама египатске армије.⁹⁰ Египатског премијера Насера је о отварању изложбе обавестио југословенски посланик у Каиру Марко Никезић и том приликом му уручио посебан албум фотографија о ЈНА, на чему је Насер био посебно захвалан. Насер је посебно хвалио такав вид међуармијске сарадње оцењујући га важним сегментом у процесу приближавања две армије и две земље, како на политичком и војном тако и на економском и културном плану.⁹¹

⁸⁶ ДАСМИП, ПА, 1955. година, ф. 13, документ број 416862.

⁸⁷ АЈБТ, КПР, I – 5 – б/1155.

⁸⁸ ДАСМИП, ПА, 1955. година, ф. 13, документ број 416862.

⁸⁹ ДАСМИП, ПА – строго поверљиво, 1955. година, ф. I, документ број 338

⁹⁰ АЈБТ, КПР, I – 2/5, стр. 80.

⁹¹ ДАСМИП, ПА, 1955. година, ф. 13, документ број 42639.

Закључак

После египатске револуције 1952. године дошло је до наглог побољшања југословенско-египатских односа. Битан сегмент успостављања ближе међдржавне сарадње су представљали војни односи који су успостављени већ средином 1953, у моменту када политичка и дипломатска сарадња између тих држава ни приближно није попримала оквире које је почела да добија тек крајем 1954. и почетком 1955. године. Војни односи, који су сами по себи својом природом и карактером сублимирали политички и економски аспект међдржавне сарадње, представљали су својеврстан увод у дуг и скоковит процес развијања политичких, економских и културних веза две земље.

Конкретна војна сарадња између Египта и Југославије је од момента свог успостављања до пуне афирмације у тренуцима суецке кризе имала готово у потпуности једносмеран карактер, бележећи уз извесна одступања константан напредак. Југословенска војна индустрија је у Египат извозила различите врсте пешадијског наоружања са одговарајућом муницијом, бродове, различите сировине неопходне за наменску производњу и више врста експлозива, као и одређене количине трофејног пешадијског и лаког противавионског наоружања са одговарајућом муницијом које је због своје неперспективности употребе у ЈНА и смене модерним оружјем које је потицало из програма западне војне помоћи, представљало вишак у армијским магацинима ратне резерве. Сем тога, Југославија је током 1955. године почела и са реализацијом програма школовања египатских официра и подофицира у домаћим војним школама и академијама, а помагала је и приликом трансфера египатских војних лица на школовање у друге источноевропске земље.

Упркос богатству изворне грађе и великом квантуму података које она нуди, отвара се читав низ питања на која није могуће дати ваљане одговоре. Који су главни разлози југословенског инсистирања на успостављању међусобне војне сарадње? Да ли се радило о економском прагматизму или о уводу у дубље политичке и економске везе? У којој и каквој мери су војни односи допринели свеукупном зближавању две земље? Да ли се на Египат гледало као на тржиште за пласман југословенских производа или као на потенцијалног савезника у процесу стварања ширег покрета блоковски неангажованих земаља? Како је склапање египатско-чехословачког уговора о продаји оружја утицало на отвореност египатског тржишта за производе југословенске наменске индустрије? Колико је војна сарадња са Египтом утицала на развој југословенске војне индустрије?

Summary

Military Relations between Yugoslavia and Egypt 1953–1956

Key words: *Middle East, military relations, Egypt, Yugoslavia, Marko Nikezić, Asim Hodžić*

Immediately after the military revolution in 1952 the Egyptian state and society experienced deep political, economic, social and military reforms. Within the framework of the general reform, the revolutionary government paid special attention to increasing its military clout. Since the Western powers refused to sell arms to Egypt on account of its conflict with Great Britain over the withdrawal of troops from the zone of the Suez Canal, and since no closer contacts were established with the Soviet Union and its allies, Yugoslavia tried to sell products of its military industry in the Egyptian market, as well as the obsolete weaponry and military equipment from the WWII which didn't seem to be fit for further use.

The military cooperation between Yugoslavia and Egypt was ushered by the visit of an Egyptian delegation in Yugoslavia in August 1953. A productive, albeit one-sided military and technical cooperation started to bear first fruits by the end of that year. By the end of the Suez crisis, during which the military cooperation took another turn, Yugoslavia managed to export to Egypt larger quantities of infantry and anti-tank weapons with corresponding ammunition, explosives, raw materials necessary for arms industry, ships and equipment necessary for upkeep of these articles. Attempts were made at lending Yugoslav technical support for building up Egyptian military industry. In late 1954 military delegations were established in Cairo and Belgrade. As special means of military propaganda an exhibition of photographs and show of films about the Yugoslav People's Army were organized in Egypt. Education of Egyptian military personnel started since 1955. The level the military relations between Yugoslavia and Egypt have reached was just a beginning of much broader and more dynamic military ties between the two countries in the following decades.

УДК 392.65(497.11)"19"(093.2)
176.5(497.11)"19"(093.2)

ПРОСТИТУЦИЈА У ЧАЧКУ ТОКОМ XX ВЕКА

Милош ТИМОТИЈЕВИЋ
Народни музеј Чачак

АПСТРАКТ: Текст се бави проблемом проституције у Чачку, која је са растом насеља и доласком војних јединица током XX века постала једно од негативних обележја епохе, битна карактеристика социјалне патологије мале вароши и саставни део приватне, тајне историје многих појединаца. Рад је написан на основу необјављених архивских извора, локалне штампе и релевантне литературе.

Кључне речи: проституција, јавне куће, кафане, болести, морал

Под проституцијом се подразумева повремено или стално продавање тела ради сексуалних услуга, без емоционалног уживљавања, али уз обавезну новчану надокнаду. Продавање сексуалних услуга редовни је пратилац готово свих цивилизација и култура, посебно у добара ратова, друштвених криза и поремећаја. Моралне осуде и повремене законски прогони проститутки (ретко њихових муштерија) никада нису битније утицали на непрестано обнављање ове „професије” и њену распрострањеност.¹ Иако је увек била присутна, проституција је остала у подручју тајне, приватне историје, о којој се ретко говорило, мада је била битна одредница једне нимало славне епохе интимне повести чачанског краја у XX веку.

¹ Богољуб Константиновић, *Проституција и друштво. Социјално-медицинска разматрања са нарочитим обзиром на проблем проституције и њено сузбијање у Југославији*, Београд, 1930, стр. 2–15; Dragan Radulović, *Prostitucija u Jugoslaviji*, Београд, 1986, стр. 7–20.

Кафане „слатког” живота – почетак организоване проституције у Чачку

Први подаци о организованој проституцији у Чачку везани су за рад локалних кафана крајем XIX и почетком XX века. По забележеним сећањима прва кафана - јавна кућа отворена је у некадашњем Ивањичком сокаку, код кућа локалних Рома. Поред основних услуга гостима је нуђено „још по нешто”. Временом ова врста услуга почела је да се добија и у центру града, и то у „манастирској кафани”, педесетак метара од саме цркве. Наиме, манастир Сретење издавао је под закуп неколико дућана подигнутих на сопственом земљишту у центру града. Закупци су се смењивали, а извесна Славка Ђуровљевић звана „Царица” прва је почела да се бави организованој проституцијом у овом локалу. У Чачак је дошла однекуд из Војводине, и са тих простора набављала девојке, наводно као келнерице, које је подводила чачанским бећарима. „Она сама била је веома слободног понашања, пуна шала и вицева па су у Манастирску кафану навраћали млади чиновници, поштански службеници, кад је пошта била у владичином конаку, али и млади професори гимназије, нарочито они који су волели добру капљицу и коцку.” Пошто се у самом центру града отворено распиривао неморал, и то у објекту у власништву једног манастира, Славка Царица је под притиском цркве морала да се премести у други локал још пре балканских ратова 1912. године. Постала је купац Гавровића кафане, такође у центру града, а са собом је повела и своје „келнерице”. Собе за преноћиште у дворишту кафане коришћене су за обављање састанака са многобројним муштеријама. Славка Царица добро је знала да развија двоструки посао, кафеције и куплермајстора. „Имала је најбољу кухињу, уз то врло јефтину храну, што је привлачило велики број младих људи, калфи и занатлија, који још нису засновали породично домаћинство. Овде су вечери, под петролејком, уз циганску музику и добро јеличко вино, као и младе келнерице, биле веома бучне, препуне догодовштина.” Поред богатих и „угледних” варошана, у ову кафану су радо свраћали и шегрти и калфе. Када нису имали новац за проститутке, они су испод прозора слушали „шта се дешава” у заузетим собама, посебно ако је код Царице био њихов газда. Проститутке су често мењане. „Оне келнерице она је доводила из ‘прека’, за кревет, у дворишту су биле собе [...] Кад момци изгустирају старе, она доведе нове келнерице.” Посао у овој кафани на кратко је прекинут 1920. године када је Царица умрла, а „келнерице” се одселиле из Чачка за Скопље.²

У Србији крајем XIX и почетком XX века нижи социјални слојеви мушкараца радо су уживали по кафанама у јелу, пићу, музици и услугама јавних жена. Мало се размишљало о ризицима таквих сусрета. Осим дома-

² Мирослав Миле Мојсиловић, *Само је један твој град: записи о старом Чачку*, (приредила Нада Деспотовић), Чачак, 1995, стр. 50–52, 58–60, 236, 279–280.

ћих проститутки у Србију крајем XIX века долази све већи број жена из подручја средње Европе. Посебно је подручје Угарске у Хабзбуршкој монархији означавано као „извор” за регрутовање проститутки за снабдевање бордела у балканским државама, Турској и Египту.³

Читав систем проституције почива на односу потражње и понуде таквих „услуга”. Стална потражња за услугама проститутки има многе узроке. Током највећег дела XX века жене су редовно биле слабије плаћене од мушкараца, више искоришћаване, нису им била доступна сва занимања и позиви, а често су у свом деловању омаловажаване. Већ крајем двадесетих година лекари су упозоравали: „Није тешко доћи до закључка, зашто под овим условима, а у данашњим приликама, велики број женских лако полази путем који води проституцији, ма у кој форми.” Истовремено друштво давало је мушкарцима доминантан положај, а на првом месту неједнакост пред законом и јавним мишљењем у односу на жене. „Оно што се код мушкараца сматра за разумљиво и природно, исто дело даје повода за кажњавање женских и избацивање њихово из друштва [...] Посрнуле девојке се избегавају, а њихови заводници се крећу часно у свим круговима, па и женским.” Мушкарци су били свесни те чињенице, а друштво у коме су живели васпитавало их је у том духу и штитило од осуде.⁴

Двострука морална мерила мушкараца условљена су и менталитетом. На простору Србије уочена је појава посебног понашања младих мушкараца, повезана са улогом мајке у патријархалним домаћинствима, названа јувенилни мачизам. Мајка представља савршену концептуалну противтежу имици агресивног и херојског мушкараца. У оквирима домаћинства мајка надзире синове, тако да они у кућним оквирима не могу да изразе све своје мушке потенцијале. Под утицајем ове ситуације младићи често развијају двоструку улогу: код куће су кротки супружници и синови, док своју мушкост у мачистичкој варијанти испољавају у јавности. Кафане су постале права позорница на којој се приказивала екстремна широкогрудост у чашћавању других, тако да се новац буквално „баца кроз прозор”. Други елеменат чини тешко опијање у кругу пријатеља, често и у пратњи

³ Милутин Миљковић, *Бело робље: социолошко-криминолошка расправа*, Београд, 1901, стр. 21; Владимир Јовановић, „Проституција у Београду током XIX века”, *Годишњак за друштвену историју*, IV/1, Београд, 1997, стр. 12.

⁴ „Скоро ни једно друго питање јавног здравства не засеца тако дубоко у беду и невоље народног организма као проституција. Она на разне начине обухвата све слојеве мушкараца. Једнима је потребна из луксуза, забаве. Без схватања правилног морала и без скрупула обично у вези са алкохолом без икаквих ограничења предају јој се други. Опхођење са проституткама доводи до све дубљег душевног разарања, тако да то постаје навика, која не ишчезава ни код ожењених. Нарочито су путници и странци они, код којих нестаје ограничења и обзира у том правцу [...] Она појачава болесне захтеве, ствара незадовољства. Проституција целом својом појавом недовољно сузбијена ствара сама себи нове услове за своје одржавање.” (Богољуб Константиновић, *н. д.*, стр. 22–23, 41).

проститутки, а трећи разарање туђег иметка – чаша, флаша, столова. Све ово окончава се певањем еротских песама и физичким насилништвом.⁵

Лекари су већ почетком XX века критиковали такво понашање у Србији, јер је носило многе ризике по здравље: „Младићи нашег доба диче се, када пре 20 год[ине] своје запале цигару, тумарају ноћу по механчинама, напију се и походе бордеље. Тиме, на жалост, хоће они да манифестују своју мушку зрелост. Дакле, таквог стидног дела они се не само не стиде, већ се њиме поносе; а ретког друга свога, који то не ради, они презиру, – такав се не сме у обичном друштву ни појавити.”⁶ Проблеми са „веселом” омладином у Чачку, и њеним понашањем после изласка из кафана (јавних кућа), често су навођени у полицијским извештајима тридесетих година XX века. Градска стража редовно је пријављивала особе које су у касним ноћним сатима по улицама певале „невероватно безобразне речи”.⁷ Сличне сцене дешавале су се и средином педесетих година, посебно када би радници добили плату или повишицу. Јавно опијање обавезно је допуњавано добацивањем женама на улици и ноћним певањем по улицама.⁸ Нешто старија мушка публика, стални гости кафана као јединог места за друштвени живот у Чачку, редовно је препричавала догађаје од претходне ноћи. Сталне кафанске муштерије, мушке алапаче, „знале” су готово све шта се дешавало у граду: од тога шта је конобарица, која је управо наточила пиће, радила прошле ноћи, па до збивања у собама министара у Београду, посебно ако су родом из чачанског краја.⁹

Иако су морално жигосане, проститутке су у Србији током XIX века заправо прећутно толерисане унутар одређених угоститељских објеката. Већ 1871. године од Министарства унутрашњих послова било је допуштено да се у варошким кафанама I и II класе може запошљавати женско особље (куварице и слушкиње). Овим актом отворена су врата проституцији у градским кафанама, иако је у другим законским актима „блудњичење” кажњавано. У исто време запошљавање женског особља у друмским и сеоским кафанама било је забрањено, што говори о тенденцији да се проституција ограничи на вароши. Законом из 1881. године било је дозвољено и отварање правих јавних кућа у градовима. Правила „рада” допуњена

⁵ Карл Казер, *Породица и сродство на Балкану. Анализа једне културе која нестаје*, Београд, 2002, стр. 429.

⁶ Дим. Антић, „О узлози деморалности и злоупотребе алкохола у ширењу сифилиса”, Први конгрес српских лекара и природњака под највишом заштитом његовог величанства краља Петра Првог у Београду 5, 6 и 7 септембра 1904. год. Књига прва. I Лекарско-апотекарска секција, Београд, 1905, стр. 222.

⁷ Историјски архив Чачак (даље ИАЧ), Градско поглаварство Чачак (даље ГП), К-24, Ф-IV, бр. 231, 261.

⁸ Милан Ђоковић, „Ружна слика: пијанице”, *Чачански глас*, бр. 357, Чачак, 21. април 1953, стр. 3.

⁹ Горан Пауновић, „Чачански глас као извор за проучавање друштвеног живота Чачка од 1932. до 1935. године”, *Зборник радова Народног музеја*, XXVIII, Чачак, 1998, стр. 208–211.

су 1884, а од 1900. године проститутке су могле сасвим легално да раде и у хотелима.¹⁰

Први покушај да се у Чачку отвори легална јавна кућа потиче из децембра 1910. године, када је Добривоје Шипетић из Лознице поднео молбу за отварање „проститутске радње”. Окружно начелство у Чачку одборило је „рад” јануара 1911. године. Међутим, већ 12. фебруара 1911. године Министарству унутрашњих послова стигла је жалба Среског начелства у Чачку на ову одлуку, јер се „проститутска радња” налазила ван града, у селу, где није било дозвољено отварање јавних кућа. Среско начелство се жалило и због тога што се јавна кућа отварала на самом путу, на коме је био јак локални саобраћај. У близини се налазио и расадник, на коме су се окупљали момци са села да се уче вођарству, а недалеко је била и „пастувска” и „биковска” станица, као и основна школа. Окружни начелник налазио је низ оправдања за своју одлуку, сматрајући да отварање „радње” неће имати никаквих „рђавих” последица: „Уопште узев, Начелство је се приликом отварања ове радње кретало у границама постојећих правила да би се задовољила једна потреба за ово место према мишљењу окр. Физиката од 9. јануара тек. год [...] и да би поменута радња била са што мање досаде грађанству, те је допустила отварање радње на крају вароши, па и ако није у варошком реону изгледало је да је према потврди тапије у варошком атару. Начелство је одобрило отварање ове радње и обзиром на то што много мање место у округу – Краљево, које је среско, има такву радњу.” Оправдања нису помогла и 10. маја 1911. године радња је по налогу Министарства унутрашњих послова морала да буде затворена.

За то време „нелегалне” проститутске радње, под фирмом кафана, несметано су радиле у граду и нису много сметале грађанству. Чачак је почетком XX века био варош у којој се живело од трговине и угоститељства, а кафане са проституткама биле су само један од начина да се оствари што боља зарада. На повећање промета у кафанама, па и јавним кућама, највише је утицало стационарање војних јединица у вароши. Десети пешадијски пук из Горњег Милановца премештен је у Чачак јануара 1903. године. Пре тога у вароши није било војске, па су Чачани новопридошли пук дочекали са овацијама, јер су се надали бољем промету и заради у свом граду.¹²

¹⁰ У Србији је 1897. године било укупно 32 пријављена куплераја са 426 девојака. Санитетске власти имале су у евиденцији још 611 проститутки, које нису радиле у куплерајима, односно укупно 1.137 пријављених јавних жена. Непријављених је било знатно више. Посебно је наглашавано да се број проститутки повећао у годинама после овог пописа. Само у Београду почетком XX века, вароши са око 60.000 становника, било је пријављено 120 проститутки, а власти су рачунале на још око 500 „тајних” проститутки (Војислав Кујунџић, *Проституција у Београду и обавезна предохрана полних болести*, Београд, 1905, стр. 13–30; Милутин Миљковић, *н. д.*, стр. 10–11; Дим. Антић, *н. д.*, стр. 232; Dragan Radulović, *н. д.*, стр. 171–174; Владимир Јовановић, *н. д.*, стр. 10–13).

¹¹ Бранко Перуничкић, *Чачак и Горњи Милановац 1866–1915*, Чачак, 1969, стр. 820–826.

¹² Михаило Симић, *Чачак и Чачани некад*, Чачак, 2002, стр. 21.

Убрзо после доласка војске у Чачак лекари су забележили повећање броја оболелих од полних болести, нарочито сифилиса. „Има доста лица што ванбрачно живе. Војници долазе заражени кућама. Највећи број тајне проституције не подлеже довољном, чак и никаквом надзору.” Окружни лекар Јарослав Кужељ забележио је 1905. године следећу констатацију: „[...] морал у народу лабав, да се сифилис умножио од како је војска у Чачку и да су нарочито нижи чиновници преносиоци сифилиса”. Лечење сифилиса сматрано је за лекарску тајну: „[...] а тајни блуд цвета у највећем жеку”. Својеврсну протекцију „тајног блуда” вршили су виђенији и имућнији људи, што је условило и „велику поквареност младежи”.¹³ И на нивоу Србије чачански крај је означен као проблематично подручје, посебно срезови љубићки и жички за које се у извештајима тврди: „[...] карактеришу се ниским моралом и сифилиса ту има много [...] Крајеви где народ алкохол злоупотребљава неморалнији су и зараженији”.¹⁴ Сифилис је постао озбиљан проблем, па су и апотеке јавно рекламирале нове лекове за ову болест, као најважнију понуду својих радњи. Апотекар Радивоје Пантовић рекламирао је 1911. године „Ерлих-Хата 606”, нови лек против сифилиса, као најважнију понуду своје радње.¹⁵

Кафанска проституција била је најраширенија, али није била једини облик „блудничења”. Највиши ниво проституције испољавао се кроз издржавање милосница, љубавница са само једним партнером. Многи богати Чачани имали су за љубавнице сељанке из околине вароши. Наклоност, љубав и страст према њима приказивана је кроз многе поклоне; неке су добиле и куће у граду, друге кафане у којима су отварале куплераје. Тако је један од најбогатијих Чачана, Фердинанд Крен (умро 1894. године) својој љубавници „Лепој Јоки” отворио кафану коју је она претворила у куплерај. По забележеној традицији Фердинанд је и умро од шлога код своје љубавнице у њеној кафани. Обесно друштво састављено од синова богатих варошана умело је често да прави „проводе” у овој кафани.¹⁶

Издржаване милоснице имале су једног партнера и положај знатно бољи од обичних блудница. Милоснице су се надале браку, али он је често изостајао, јер су њихови мушкарци били обично ожењени, или су чекали бољу прилику. Када би изгубиле партнера и материјалну сигурност, са склиског положаја милоснице многе девојке су пале у обичну проституцију.¹⁷

¹³ Алекса М. Стојковић, *Један поглед на санитарне прилике у Округу чачанском у год. 1905, 1906 и 1907*, Београд, 1910, стр. 75–76.

¹⁴ Дим. Антић, *н. д.*, стр. 227.

¹⁵ *Окружна самоуправа*, бр. 17, Чачак, 10. јун 1911.

¹⁶ „Имао је [Фердинанд Крен, прим. аутора] љубавницу, неку Јоку. Са њом се састајао и давао је паре. Најзад ју је довео у Чачак и отворио јој кафану која се звала ‘Код лепе Јоке’. А Јока је имала жене келнерице и мушкарци су ту проводили ноћи, у кревету, са тим келнерицама. Крен је подигао и кафану за Јоку, а да Чачани то не сазнају. Код ње је одлазио и, најзад, ту умро од шлога. До смрти је она њему била љубавница.” (Мирослав Миле Мојсиловић, *Само је један твој град: записи о старом Чачку*, стр. 183).

¹⁷ Владимир Јовановић, *н. д.*, стр. 20.

Милоснице из Чачка наставиле су своју делатност и током Првог светског рата и окупације вароши. Многе девојке су имале за љубавнике и покровитеље непријатељске официре, који су их обдаривали разним поклонима. Јавност није добро гледала на ове везе, које су сматране за неприкладне, па и издајничке.¹⁸ Поједине жене после ослобођења 1918. године нису могле да од Општине Чачак добију позитивно уверење о владању током окупације, јер су по мишљењу власти биле „проблематичног” понашања.¹⁹

Проституција у Чачку између два светска рата

Устаљене навике о држању јавних жена по локалним кафана нису промењене ни после 1918. године. Кафана „Код лепе Јоке” остала је упамћена као најпознатије место „слатког живота” у вароши у периоду између два светска рата. Проститутке су своје услуге продавале за 30 тадашњих динара. Код Јоке су навраћали углавном становници вароши: чачански младићи, трговци, занатлије, студенти, ђаци из виших разреда гимназије.²⁰ Званично име Јокине кафане било је „Европа”.²¹ Касније је по новој газдарици овај локал називан „Код лепе Стане”.

Институција куплераја условила је да се девојке нађу под потпуном контролом газда. Проститутке су задуживали хаљинама и другом опремом, коју су оне месецима отплаћивале. Услови живота у куплерајима били су лоши, тако да је мало проститутки остајало у јавним кућама неко дуже време. Куплераји су отворани у неадекватном простору, исхрана је била лоша, степен хигијене низак, а собе за одмарање проститутки пренатрпане, па су често и две девојке спавале у истом кревету.²²

По правилима о јавним кућама проститутке су морале да се редовно прегледају. Болесне су упућиване у градску болницу, али лечење никада није било потпуно, па је постојала опасност да проститутка и после изла-

¹⁸ Мирослав Миле Мојсиловић, *Само је један твој град: записи о старом Чачку*, стр. 264, 269, 291.

¹⁹ Радош Ж. Мацаревић, *Записници са седница општинског одбора Општине чачанске од 1918. до 1922. године*, Чачак, 2006, стр. 154.

²⁰ „Стари Чачани се сећају једне крепке, добро неговане старице, са дебелим слојем помаде, пудера и руменила на лицу, у црвеном либадету, с фесом на глави и великом златном иглом забоденом у фес, да га придржава да случајно не спадне. Старица се звала Лепа Јока. Она је покаткад стајала на вратима свога ‘црвеног локала’ у Кнеза Милоша улици бр. 10, а понекад су је Чачани сусретали како ситним старачким корацима жури на пијачу петком, да набави сира и кајмака за себе, своје ‘питомице’ и госте. Кроз прозор локала привиривале су дотеране и нашминкане њене ‘питомице’ и мамиле ‘муштерије’ нудећи им за 30 динара ‘љубав’. Радња је добро радила и имала своју публику, све негде до 1930. године [...]” (Мирослав М. Никитовић, „Чачанско угоститељство између два светска рата”, *Вишевековна историја Чачка и околине*. Зборник радова са научно-стручног скупа одржаног 28. и 29. октобра 1994. у Београду, Београд, 1995, стр. 845).

²¹ Мирослав Миле Мојсиловић, *Само је један твој град: записи о старом Чачку*, стр. 91.

²² Богољуб Константиновић, *н. д.*, стр. 44–49.

ска из болнице шири венеричне болести. Низак степен хигијене, општа (не)култура и непрестани полни контакти, уништавали су здравље проститутки, посебно венеричне болести, упркос сталним прегледима. Већина је остајала без порођа, услед сталних зараза гонорејом и сифилисом, као и услед бројних побачаја. Свежина и привлачност девојака које су неколико година радиле као проститутке брзо је нестајала.²³

Због похлепе газда многе проститутке покушавале су да раде самостално. То је условило да су легалне проститутке пријављивале своје илегалне колегинице као нелојалну конкуренцију. Тако је Јулка Т. „келнерица” код Јоке Марковић (власнице „чувене” чачанске кафане - јавне куће „Европа”), 9. новембра 1921. године пријавила здравственим властима 18 жена у Чачку да се баве проституцијом: „Јер знам врло добро, и познајем какве су именоване женске које се удаљују од власти и раде на своју руку како хоће. Да се именоване заиста баве проституцијом, заклећу се, а да су такве примам сву одговорност на себе, а и лекарски преглед све ово потврдиће ми.” Иначе, Јулка К. очигледно није била писмена, па је изјаву потписала са крстом. Власт је веровала овом допису и тврдила да пријављене жене немају уредне „санитетске исправе”, па су одмах подвргнуте лекарској контроли.²⁴

Почетком тридесетих година XX века у локалној штампи објављивани су апели да се кафана „Европа” измести из центра вароши, јер су деца свакодневно виђала „недоличне” слике: „Станујем у Милошевој улици. Откад знам у тој се улици налази данашњи хотел ‘Европа’. Наша је улица једна од главних и најживљих, и наше жене, сестре и деца свакодневно чују и виде слике нимало похвалне. Дали се тако васпитава омладина? Тај хотел, та јавна кућа пуна је целу ноћ омладине, која ту свраћа узгред, после корзоа, шетње, биоскопа и др. Зар власти надлежне не могу ништа да предузму да се ова јавна кућа пресели где ван вароши?!”²⁵

Забаве са „јавним” женама нису увек биле „слатке”. Тако је 1933. године келнерица-проститутка Ана Крижанић, родом из Далмације, убила војника Ђорђа Винклера Јевтића из Београда. Убиство се одиграло у кафани „Сарајево”, код чачанске болнице, у чијој близини је и касарна. Пре него што се „запослила” у кафани „Сарајево”, Ана је „радила” у „чувеној” чачанској кафани-куплерају „Европа”. Убијени војник обећао је Ани брак, она му је као свом веренику често давала и новац. Међутим, војник Ђорђе изневерио је своју вереницу одрекавши обећање о браку, што га је коштало живота. За дело убиства оптужена Ана осуђена је на 20 година робије. У оптужници тражена је смртна казна, јер је Ана имала јасан план, „оштрећи нож још у Ужицу”. Тужилац се осврнуо и на њено занимање, уз опаску да је могла наћи „бољи занат од јавне куће”. Оптужену Ану адвокати у Чачку

²³ Милутин Миљковић, *н. д.*, стр. 7, 12–17; Владимир Јовановић, *н. д.*, стр. 12–15, 17.

²⁴ ИАЧ, Општина чачанска (даље ОЧ), К–5, бр. 364.

²⁵ „Општини чачанској”, *Чачански глас*, бр. 4, Чачак, 7. август 1932, стр. 2.

нису хтели да заступају, па је бранилац стигао из Краљева. Одбрану је базирао на чињеници да је Ана свог несуђеног вереника новчано помагала у нади га ће је узети за жену. „Друштво је криво за јавне куће, а свака девојка из ње има права на породични живот. Нека исто то друштво има милости и правде према овој јадној девојци која је убила и каје се, а у притвору је убијеноме давала парастос.” Док је трајало суђење оптужена („погрбљена и у јефтином капуту”) стално је плакала. По изреченој пресуди Анка је рекла да би јој смртна казна више пријала. Цео поступак „оставио је јак утисак на присутну млађу публику, и на грађанство”.²⁶ Проститутке су очигледно имале бројне муштерије. Ако су тачна сећања да је цена услуга проститутки у Чачку до 1930. године била 30 динара, онда су оне готово свима биле доступне, јер је цена 100 комада цигарета „морава” 1931. године износила 30 динара.²⁷ Нешто раније те паре ипак нису биле мале, јер је 1924. чистачица Соколског дома добијала месечну плату од само 100 динара. Примера ради, исте године цена једне дрвене столице износила је 26 динара.²⁸

Јавне куће, простор за приватну мушку забаву, оставиле су трајан утисак на савременике, посебно мушку малолетну омладину. Знатан број младића у варошима своја прва сексуална искуства добијао је у јавним кућама („проститутке им практично тумаче значење полног сношаја”), што је подстицало опстајање и условљавало ширење проституције као „неопходног занимања”.²⁹ Филмски редитељ Младомир Пуриша Ђорђевић оставио је у својим сећањима „романтичне” податке о јавној кући „Европа”, најпознатијој у граду: „Њу је водила нека Стана коју су звали Стана Куплерка. Ми клинци смо виђали девојке из јавне куће кад би одлазиле у болницу на редовне седмичне прегледе. Изгледале су раскошно, успут су у фијакеру пушиле цигаршпиц. Написао сам једну реченицу коју Смоки у ‘Јутру’ каже: ‘Како смо завидели коњима који су их возили’ [‘Смоки’ - глумац Љубиша Самарцић, главни јунак филма ‘Јутро’, прм. аутора]. Поред те куће у тишини, навучених завеса, пролазили смо као опчињени. А цена је била две банке. Повелике паре, у то време сте за један динар могли да купите четири чоколадице са сличицама филмских глумаца [...] Почнем ја да скупљам паре, тих двадесет динара, не бих ли тако дошао до неке женске. А скупљао сам тако што сам крао књиге из очеве библиотеке и продавао их [...] ја тако мажњавам ћалету књиге и продајем букинистима и вредно сакупљам паре. Кад сам дошао до 13 динара и кад сам помислио да ће се моји снови ускоро испунити – почео је рат!”³⁰

²⁶ „Судска хроника”, *Чачански глас*, бр. 25, Чачак, 25. децембар 1932, стр. 1; Горан Пауновић, *н. д.*, стр. 212, 214.

²⁷ „Поскупљење цигарети”, *Чачански гласник*, бр. 11, Чачак, 18. септембар 1931, стр. 3.

²⁸ Милош Тимотијевић, *Соколи Чачка 1910–1941*, Чачак, 2006, стр. 78–79.

²⁹ Богољуб Константиновић, *н. д.*, стр. 40.

³⁰ Милен Алемпијевић, „Уметност сећања: интервју са Младомиром Пуришом Ђорђевићем”, *Записи*, бр. П/15, Чачак, 4. јун 1998, стр. 42.

Сексуалне фантазије недораслих дечака, којима су локалне проститутке биле недостижни идеал, остале су и трајна уметничка инспирација у готово свим филмовима Младомира Пурише Ђорђевића. Његова сећања односе се на тридесете године, време када су због ширења венеричних болести јавне куће званично биле забрањене, а прећутно толерисане. Цена од двадесет динара није била велика. Толико новца било је неопходно да се у Чачку 1938. године на пијаци купи литар љуте ракије, или један килограм сланине, или четири килограма крупног пасуља.³¹

Град је пред Други светски рат због развоја индустрије, повећања одељења Гимназије, доласка чиновника и војника, заправо имао вишак мушкараца, нарочито у популацији до 24 године (око 60% мушкараца). У укупном броју становника омладина испод тридесете године чинила је готово две трећине становника вароши. Када се ту још додају новопридошли војници и резервисти пред сам почетак Другог светског рата, онда је потенцијал за развој проституције био сасвим јасан.³²

Осим кафане „Европа”, у Чачку је између два светска рата познати куплерај била и кафана „Код Тоше на ћоше”, недалеко од бедема на Западној Морави и моста према Љубићу. У овај куплерај обично су долазили момци са села, нарочито петком када је у Чачку био пазарни дан, све до 1930. године када је куплерај званично „престао да ради”.³³ Познати куплерај била је и кафана „Плава птица”.³⁴

Јавне куће су несметано радиле по законској регулативи све до 1930. године. Правилником о регулисању проституције од 31. јула 1900. године, провођење блуда у виду заната било је уздигнуто на ниво „признате професије”. Овим правилником биле су прописане пријаве, регистри, књижице, лекарски прегледи, плаћање такси за лица која су се одавала блуду. После Првог светског рата донесена је Уредба о санитарској полицији, чији је циљ био привођење женских лица осумњичених да се баве проституцијом. Ухапшене жене довођене су лекару, који је имао право да осумњичене подвргне прегледу, и у случају констатовања венеричне болести шаље у болницу. После изласка из болнице приведена жена је увођена у регистар, добијала санитарску књижицу и тиме обавезивана на редовне прегледе. Лечење за мушкарце и жене било је бесплатно, али мушкарци нису увођени у регистар. Нови правилник о прегледу жена запослених у јавним локалимa ступио је на снагу 15. децембра 1922. године. Прописиван

³¹ „Ценовник животних намирница на чачанској пијаци”, *Нова Зора*, бр. 2, Чачак, 11. децембар 1938, стр. 6.

³² Милош Тимотијевић, „Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938–1941. Социјална, економска и политичка структура”, *Зборник радова Народног музеја*, XXIX, Чачак, 1999, стр. 160–161, 173.

³³ Мирослав М. Никитовић, *н. д.*, стр. 845.

³⁴ Мирослав Миле Мојсиловић, *Само је један твој град: записи о старом Чачку*, стр. 279.

је обавезан преглед полних органа, посебно секрета. Правила се нису односила на мушку послугу, али су третирали све женско особље једног локала: глумице, играчице, певачице, келнерице, куварице, осим ако нису биле млађе од 15 година. За особе за које би се утврдило да су *virgo intacta*, као и удате жене са исправним документима, које су живе и радиле заједно са својим мужевима, ова правила нису важила. Жене које би покушале да избегну преглед кажњаване су затвором у трајању од 30 дана, или новчаном казном од 150 динара, као и казном протеривања у родно место. Казненим законом који је ступио на снагу 1. јануара 1930. године, преношење полних болести било је кажњиво. Изрицане су казне од седам дана до пет година робије, а новчана казна износила је 50.000 динара. Законом о сузбијању полних болести од 28. марта 1934. године наметана је и обавеза присилног лечења појединаца, због опасности по друштво.³⁵

Сви ови закони повремено су примењивани и у Чачку. Нешто „оштрији” курс према проституцији осетио се убрзо по суспензији демократског уређења 6. јануара 1929. године. У Чачку је донета наредба да сви грађани, а посебно власници хотела, морају пријавити све своје особље, слуге и раднике, јер су се под фирмом других занимања заправо прикривале јавне жене: „[...] које од проституције као заната живе, и певачице и тамбурашице, које поред зараде на певању и свирању долазе до зараде давањем и продајом ‘своје љубави’ – такве женскиње у одређене дане не иду на санитетски преглед, те је бојазан због недовољне контроле санитетске власти да се не шире венеричке болести”.³⁶

Одсек са социјално и здравствено старање Градског поглаварства у Чачку констатовао је 31. октобра 1934. године присуство великог броја проститутки у вароши: „Контролни органи овог одељења извештавају ми да се у граду Чачку налази велики број јавних жена – проститутки које несметано баве се проституцијом и тиме повећавају број полно заражених што је се дало приметити у општинској амбуланти”. Наглашавано је да се проститутке морају довести на преглед у амбуланту, а након тога да им се изрекне мера удаљења из вароши. Кафане су и даље биле место где су проститутке боравиле и „радиле”, а посебно је истицан газда Тодор Писковић, закупац кафане „Луковић” у Кнез Михаиловој улици, и позната кафана „Европа” у улици Кнеза Милоша, али и многи други локали у вароши. Градска стража Чачка привела је 2. новембра 1934. укупно десет жена у амбуланту на принудни преглед. Лекар је утврдио да је већина заражена

³⁵ Светлана Стефановић, „Женски покрет’ о проблему брака, слободне љубави, сексуалног васпитања, проституције и контроле рађања”, *Годишњак за друштвену историју*, V/1–3, Београд, 1998, стр. 75–77; Богољуб Константиновић, *н. д.*, стр. 76–89; Dragan Radulović, *н. д.*, стр. 176–178.

³⁶ ИАЧ, ОЧ, К–40, бр. 13049, 380/29.

гонорејом. Предложио је да се те жене протерају у родно место, а власници кафана код којих су радиле требало је да плате казну.³⁷

Повремене акције полиције нису прекинуле постојање проституције. Јавне жене биле су већином са стране. Када би их полиција привела оне су као изговор за боравак у Чачку наводиле постојање „вереника”, „брата”, или „мужа” који је служио војску у чачанском гарнизону.³⁸ Кафеције-куплермајстори трудили су се на разне начине да одрже и повећају промет у својим локалима. Нова проститутка у вароши, по сведочењу старих Чачана, рекламирана је тако што би је провозали фијакером кроз цео град. Понекад би се дешавало да се неко од муштерија и заљуби у проститутку чије је услуге плаћао, као у случају једног фудбалера „Борца” из тога времена, што је била прилика да се цео град мало забавља причама о туђем љубавном животу.³⁹

Санитетски референт Чачка почетком 1936. године поново је упозоравао на појаву „илегалне проституције” у кафанама, и захтевао је да му власт одобри здравствену контролу над „тим особама”, односно да тражи „неки други начин сузбијања овог зла”.⁴⁰

³⁷ Порекло, социјални статус, старост и образовање приведених проститутки било је веома различито. Љубица Р. стара 22 године, писмена, била је из Трнаве; удата али није живела код мужа. Проституцијом у Чачку бавила се годину дана, колико је и живела одвојено од мужа „јер се нису слагали у браку”. Радиле је у хотелу „Лазовић” као собарица и испомоћ куvariци. Газда је није пријавио код власти као део запосленог особља. Ружица Ц. била је из околине Новог Бечеја; стара 22 године, писмена, неудата. Она је изјавила да је запослена месец дана у кафани Станке Јовановић као куvariца, са месечном платом од 120 динара. Њено запослење било је пријављено властима. Вилма С. из Загреба, стара 28 година, писмена, неудава; у Чачку је била тек 15 дана на стану код кафеције Тодора Писковића. Радиле је као певачица и била је пријављена код полиције да борави у Чачку, али није знала да ли ју је газда пријавио код власти као запослену особу у свом локалу. Марија С. из околине Вргин Моста, стара 21 годину, неудата, неписмена. Она је у Чачку била 10 дана у кафани Тодора Писковића. Није била пријављена „зато што је газда Тодор узео књижицу и рекао да ће ме он пријавити”. Илонка С. из околине Апатина, стара 24 године, писмена; радила је месеца дана као служавка код Станке Јовановић. Изјавила је да ће отићи за Београд, пошто је изгубила „посао” у Чачку. Вера М. из Косјерића, стара 20 година, писмена; у Чачку је била 10 дана код газде Тодора Писковића. Изјавила је да чека да у локал дође нека музика, јер је певачица: „Занимање немам”. Божидарка Ј. из Ваљева, стара 18 година, писмена, у Чачку је била три месеца. Радиле је као певачица у хотелу „Лазовић”. Била је пријављена код власти, које су јој одобриле боравак у Чачку, што је потврђивала легитимацијом. Катица Г. из околине Великог Бечкереча, стара 18 година, неудава, писмена; у Чачку је боравила осам дана. Становала је приватно, што је пријавила властима. Покушавала је да у вароши нађе посао као обична радница. Клара П. из Славонског Брода, стара 33 године, разведена; радила је два месеца у хотелу „Лазовић” као куvariца, што је и било пријављено властима (ИАЧ, ГП, К-10, бр. 392/34).

³⁸ Горан Пауновић, *н. д.*, стр. 211.

³⁹ Изјава Мила Петровића дата аутору 15. марта 1997. године у Чачку; изјава Марије Бокарев дата аутору 12. марта 2007. године у Чачку.

⁴⁰ „Законом о сузбијању венеричних болести укинута су све јавне куће проституције, њихов рад забрањен свуда па и у нашем граду и тиме [је] престала свака санитетска контрола над особама које се и даље одају проституцији. Међутим познато је да такве радње и даље постоје и са истим функцијама; тако је у тим радњама остао исти број проституткиња

Организована проституција по кафанама могла је да се повременим акцијама власти некако и контролише. Уличну проституцију било је далеко теже сузбијати. Градска стража у Чачку пријавила је 15. августа 1938. године извесну М. С. из Горачића да се бави уличном проституцијом. Записник о привођењу открива многе детаље социјалне патологије против које се власт неуспешно борила. „Пријава М. С. [...] ради скитње и блуда, што је [се] именована М. више пута ноћи виђа са које каквим пропалим типовима и скитницама ноћним по овдашњим кафанама у Чачку, те никад ништа не ради већ само искључиво живи од провођења неморал блудног живота са које каквим лицима сваконоћно. Именована М. је пронађена у овдашњем граду на дан 5. августа око 12 часова у дан где скита беспослена и гледајући кога ће наћи себи за жртву да га изради или у новац или какве друге користи материјалне. Именована М. је до пре неки дан спроведена као штетан тип за омладину из Гор[њег] Милановца за своје родно место, али је она неким чудом пуштена да сама иде су село, али она неће да иде сама. Како она стално не ради ништа, а издржава се само блудним животом, то се сумња да је она сигурно и заражена са неком венеричном болести па се именована приводи тој власти и молим да се именована подвргне лекарском прегледу, те да се установи здравље па даље по закону поступи и именовану казни као и протерати из овдашњег града у своје место рођења у срез Драгачевски.”⁴¹

Организована проституција по угоститељским објектима у граду одвијала се до почетка Другог светског рата без већих проблема. Провод уз проститутке постао је саставни део весеља организованих разним поводомима, па и приликом прославе победе на парламентарним изборима, када су се уз пиће и музику „цмакале нашминкане младе девојчуре”.⁴²

Чачак је по попису општинских власти од 28. фебруара 1938. године имао 63 угоститељска објекта, од обичних „бурдеља” где се пила лоша ракија, до пар солидних хотела. У овом списку само су два објекта уписана као отворени „куплераји”. То су били чувена кафана „Европа”, у закупу од Станке Јовановић, и крчма „Косово” (Гавровића кафана), коју је држао Тодор Писковић, у центру града. Конкуренција великог броја кафана у вароши од око 10.000 становника, била је жестока. Предлагало се ограничење отварања нових угоститељских објеката, како би се неколико узорних хотела и ресторана заштитило од сигурне економске пропасти.⁴³ Жеља да се што боље

или се пак и повећао, а које се воде од стране послодавца као собарице, куварице, келнерице итд. На такав начин сузбијање венеричних болести онемогућено је, а број заражених повећава се.” (ИАЧ, ГП, К–8, бр. 311).

⁴¹ ИАЧ, ГП, К–26, Ф–VI, бр. 4

⁴² Недељко Јешић, Младен Стефановић, *Ратко Митровић: политички комесар чачанског НОП одреда “Др Драгиша Мишовић”*, Чачак, 1979, стр. 75; Милош Тимотијевић, „Чачак у предвечерје Другог светског рата 1938–1941. Социјална, економска и политичка структура”, стр. 189.

заради у угоститељским објектима, и издржи конкуренција других локала, постепено је и боље ресторани претварала у јавне куће, као што се десило са рестораном „Белви” пред Други светски рат.⁴⁴ Градска стража извештавала је 21. септембра 1940. године да се у кафанама „Европа” и „Белви” налазе „јавне женске”, пријављене као певачице и музичарке, мада код себе немају никакву документацију за ту делатност.⁴⁵

Ресторан „Белви” несметано је наставио са својим „старим послом” и по немачкој окупацији града 1941. године. Организоване су и пијанке, а дешавали су се и физички обрачуни гостију.⁴⁶ Присуство великог броја окупаторских војника само је увећало тражњу за „услугама” кафана које су држале проститутке. Окупационе власти ограничавале су само проституцију малолетница, што је као наређење упућено и локалним властима у Чачку већ половином јуна 1941: „[...] најстрожије [се] забрањује узимање девојака испод 18 година у проститутске радње. Уколико би се такви случајеви ипак догодили, девојку треба сместа упутити родитељима пошто се најпре установи њезино здравствено стање. У случају оболења упутити је у болницу и тек после потпуног излечења упутити је родитељима.”⁴⁷

За време заједничке власти четника и партизана у Чачку, октобра 1941. године, Градски НОО одбор је донео одлуку о укидању јавних кућа у вароши. Проститутке су по наређењу партизанског дела команде распоређене на рад у болнице и амбуланте (послови прања и чишћења просторија, одеће и опреме).⁴⁸

После слома устанка Недићева окупациона штампа је у својим пропагандним порукама истицала „неморал” партизана и јавних жена у Чачку: „У самом Чачку ‘партизани’ су изводили стално оргије. Њима се одмах придружио познати женски олош који је са ‘партизанима’ живео и служио им као потказивач, денунцијант. У учитељском дому обично је био слет оргијања и другог неморала, па је ту више пута долазило и до свађе и туче међу самим ‘партизанима’ због жена.” Поједини партизански прваци

⁴³ ИАЧ, ГП, К–24, Ф–IV, бр. 308.

⁴⁴ Мирослав Миле Мојсиловић, *Само је један твој град: записи о старом Чачку*, стр. 79–80.

⁴⁵ ИАЧ, ГП, К–44, Ф–8, бр. 187.

⁴⁶ ИАЧ, ГП, К–57, бр. 6717/41.

⁴⁷ ИАЧ, ГП, К–53, Ф–5, бр. 476.

⁴⁸ Александар Хаципоповић, Радован М. Маринковић, *У име слободе и правде*, Чачак, 1984, стр. 61; Милош Тимотијевић, „Чачак под окупацијом 1941–1944. Привреда и друштво”, *Зборник радова Народног музеја*, XXX, Чачак, 2000, стр. 264–265; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, „Жена и рат. ‘Друга страна’ окупације 1941–1945. године на простору чачанског краја”, *Зборник радова Народног музеја*, XXXIII, Чачак, 2003, стр. 146–147.

оптуживани су, путем летака убациваних у град немачким авионима, да су пре рата били трговци „белим робљем”.⁴⁹

Један број жена упуштао се у приватној режији у сексуалне односе са немачким нижим и вишим официрима, обичним војницима, из чисто материјалних разлога. То им је био начин да набаве храну за преживљавање, или су једноставно „проширивале ранији посао”.⁵⁰ После рата многе жене из Чачка осуђене су због својих веза са окупатором које су сматране за издају и блудничење, без обзира на њихов повод и садржину.⁵¹ Покретани су и судски процеси против жена за које су њихови мужеви тврдили, уз бројна сведочења комшија из села, да су „блудничиле” са четницима.⁵²

Период после Другог светског рата

Проституција није нестала након 1945. године и доласка комуниста на власт, када је законом забрањено продавање сексуалних услуга. Законска регулатива и „нови морал” нису искренили ову појаву.⁵³ Забележено је да су проститутке већ 1945. године остваривале контакте са војницима стационарним у граду. На разним форумима „радних људи” поједине жене јавно су прозиване да се баве „блудничењем” за материјалну корист. Проказане особе морале су и путем лекарских уверења да доказују своју исправност, па и девичанство.⁵⁴ Са друге стране увек су постојали мушкарци који су женама нудили новац за сексуалне услуге, као и жене које су продајући своје услуге шириле венеричне болести, што је понекад имало и судски епилог. Забележен је случај да је једној жени нуђено 1.000 тадашњих динара да прода своје сексуалне услуге, а она је несуђену „муштерију” тужила за покушај силовања.⁵⁵ Понуђени новац није био велики, јер су се за те паре 1945. године могле купити две боље женске мараме.⁵⁶

Организоване проституције у јавним кућама није било после 1945. године. Није познато ни да су кафане могле као пре Другог светског рата

⁴⁹ П. Б., „Из ослобођеног Чачка и околине. Партизанска страховлада и њени злочини – Четници Драже Михаиловића – Међу ослобођеним народом”, *Наша борба*, бр. 15, Београд, 14. децембар 1941; Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Осветљавање истине. Документа за политичку и војну историју Чачка 1938–1941*, књига прва, Чачак, 2006, стр. 342, 551.

⁵⁰ ИАЧ, ГП, К–57, бр. 728/41.

⁵¹ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, „Жена и рат”. ‘Друга страна’ окупације 1941–1945. године на простору чачанског краја”, стр. 170–172.

⁵² ИАЧ, Срески суд Чачак (даље ССЧ), К–20, бр. 92/45.

⁵³ Dragan Radulović, *n. d.*, str. 181–183.

⁵⁴ ИАЧ, ССЧ, К–20, бр. 325/45.

⁵⁵ ИАЧ, ССЧ, К–20, бр. 69/45, 201/45.

⁵⁶ Јарослав Дашић, „Економске и социјалне прилике у чачанском округу 1945. године”, *Зборник радова Народног музеја*, X, Чачак, 1979, стр. 396.

да готово несметано подводе девојке. Проституција је ипак опстајала. На основу доступних података, објављених у локалној штампи, уочава се премештање проституција у „илегалу”. Састанци са муштеријама најчешће су се одвијали по кућама, у приватној режији, даље од очију јавности. Тако је 1954. године у Чачку јавно изнет тај проблем, што говори о раширености обичаја и броју конзументата услуга проститутки. На удару јавности биле су подводице, посредници између проститутки и муштерија.⁵⁷

Временом проституција се селила у кафане, иако је такав „рад” био забрањен. Полиција тешко да је могла стално контролисати све локале, њихово особље, као и преглед „услуга” које су тражене и даване. У јавности су понекад изношени проблеми са растом криминала у кафанама у којима је примећен већи број жена, али проституција није помињана.⁵⁸

Нагла урбанизација Чачка од краја шездесетих година XX века донела је многе проблеме у функционисању града, па и раширену малолетничку делинквенцију у свим облицима укључујући и проституцију. У јавности је забележен случај да је током 1969. и почетком 1970. године деветнаестогодишњи Марко Јовановић силом приморавао своју малолетну девојку да се за новац подаје мушкарцима у граду. Паре девојци није давао. Током суђења младић је побегао у иностранство.⁵⁹ Овај случај највероватније да није био усамљен, јер се у једном од првих отворених текстова о постојању проституције у Чачку јасно говори да локални макрои многим „озбиљним” грађанима Чачка подводе малолетнице.⁶⁰

Једна од последица јачања проституције у Чачку било је ширење венеричних болести, посебно почетком 1971. године. Највећа опасност долазила је од сифилиса, који је бележио највећи раст.⁶¹ Чачанска милиција регистровала је почетком 1971. око 70 проститутки. Углавном су то биле конобарице, а за једну је тврђено да је „за кратко време” сифилисом заразила седам мушкараца. Власт је извештавала да су се „послови” са проституткама „завршавали” најчешће у приватним кафанама у Љубићу, као и кафани „Златибор” у Чачку. Навођен је и пример једне тринаестогодишње девојчице која је напустила школу и кућу, па су је таксисти у Чачку подводили многим мушкарцима у граду. Милиција је тврдила да је она од маја

⁵⁷ Милан Ђоковић, „Наличје нашег града”, *Чачански глас*, бр. 46, Чачак, 15. децембар 1954, стр. 2.

⁵⁸ А. Радовић, „Осилиле се приватне кафеције”, *Чачански глас*, бр. 41, Чачак, 4. новембар 1966, стр. 7.

⁵⁹ Александар Брајовић, „Четири године строгог затвора за младог преступника”, *Чачански глас*, бр. 22, Чачак, 5. јун 1970, стр. 9; „Завршен процес чачанском макроу”, *Чачански глас*, бр. 29, Чачак, 30. јул 1971, стр. 9.

⁶⁰ Миле Мојсиловић, „Малолетничке сенке и пројекције”, *Чачански глас*, бр. 7, Чачак, 13. фебруар 1970, стр. 5.

⁶¹ Миле Мојсиловић, „Венеричне болести у осетном порасту”, *Чачански глас*, бр. 9, Чачак, 26. фебруар 1971, стр. 7.

до децембра 1970. имала преко 80 муштерија, све док није отишла из града.⁶² Нагла урбанизација Чачка и далазак радне снаге са села и из удаљених крајева Југославије, имали су на појаву ширења проституције исти ефекат као и у осалим деловима земље. Број регистрованих проститутки у Чачку ипак је био висок, изнад просека. У Југославији су током 1971. због проституције кажњене 734 жене, док је у Србији 1970. кажњено укупно 154 жена због ове делатности.⁶³

Појава проституције у Чачку јавно је изношена, а по сведочењу савременика инспектори су превентивним мерама редовних обилазака кафана добрим делом сузбили проституцију.⁶⁴ Здравствени билтени нису бележили битније промене. Број оболелих од сифилиса је у наредној деценији опао, али гонореја је напредовала.⁶⁵

Од средине седамдесетих приметан је и пораст порнографије у граду. Жене се у порнографији приказују заправо као проститутке, а фотографисање проститутки буквално је значење речи “порнографија”. Мушкарци купују њихова тела и секс кроз фотографије, путем филмова или других медија. Одлазак у јавну кућу у малој паланки никако није могао остати непримећен, па се приликом уласка у такву зграду окретало иза себе. Нешто слично дешавало се од средине седамдесетих, када почињу да се приказују први еротски филмови у Чачку. Публика је била веома бројна. Као и у целој Европи, и у Чачку је порнографска дива постала Силвија Кристел. Први њен филм приказан у Чачку, „Уличарка” из 1976. имао је у јуну 1978. године 2.212 гледалаца у десет пројекција. Знатно већу гледаност имала је имитација њеног филма „Емануела”, под називом „Емануела бела и црна”; од 1978. до 1980. филм је у 45 пројекција гледало 11.548 гледалаца, просечно 256 гледалаца по представи. Оригинални филм „Емануела” из 1974, са Силвијом Кристел као главном „глумицом”, чачанска публика имала је могућност да гледа 1981. године; укупно 4.729 гледаоца у 14 пројекција. Исти филм је приказиван 1983. и 1984. и имао је 3.251 гледаоца у 11 пројекција. Просечно 319 гледалаца по пројекцији. Поређења ради, најгледанији филм у Чачку „свих времена” био је „Битка на Неретви” из 1970. године; 35.284 гледаоца у чак 102 пројекције, просечно 346 по представи; филм „Мирко и Славко” имао је 17.925 гледалаца у 64 приказивања, просечно 280 гледалаца по пројекцији. Еротски филмови почињу да се средином осамдесетих приказују и по селима, у оквиру акција оживљавања запустелих домова културе, а у граду биоскоп „Праг” постаје

⁶² Миле Мојсиловић, „Непријатне пријатељице ноћи”, *Чачански глас*, бр. 10, Чачак, 5. март 1971, стр. 9.

⁶³ Dragan Radulović, *n. d.*, str. 40–41.

⁶⁴ Изјава Драгољуба Вујовића, тадашњег начелника СУП-а Чачак, дата аутору текста 5. марта 2007. године.

⁶⁵ „Заразне болести не узмичу”, *Чачански глас*, бр. 42, Чачак, 10. октобар 1980.

место где се редовно приказују порнографски филмови, за које је садржај „Емануеле” био само блага еротика.⁶⁶

Повремено су се јављали протести због приказивања еротских филмова, а дистрибутери су одговарали да то ипак није права порнографија „која је законом забрањена”. Забележено је да су због велике заинтересованости публике током лета 1982. године поједине пројекције таквих филмова организоване и у 10 сати изјутра, јер су у вечерњим сатима били преноси утакмица са светског првенства у фудбалу. Мушка публика није желела да се одрекне ни једног од та два „задовољства”.⁶⁷ Као један од разлога за честа приказивања „еротских комедија” увек је навођено да то биоскопима доноси сигурну материјалну добит, мада је са друге стране истицано да у јавности наводно нема интересовања за такве филмове.⁶⁸

Нови подстрек проституцији дали су ратови деведестих година XX века, распад СФРЈ и криза многих вредности у друштву. Кафане су увек биле место где се одвијала проституција, а почетком деведесетих почињу да се отварају и барови са девојкама „играчицама”. У једном од првих таквих објеката (у простору од чак 300 квадратних метара у некадашњим радионицама предузећа „Сима Сарага” у Љубићу), госте су забављале играчице из Русије.⁶⁹

Све је била велика импровизација, јер ти објекти никако нису били прави ноћни клубови, већ кафане на периферији којима је до тада лоше ишао посао: „[...] па су се власници досетили и ‘увезли’ по неколико девојака из суседних земаља, које углавном само покушавају да изводе стриптиз, прелазећи не ретко у вулгарност”.⁷⁰

⁶⁶ Подаци о гледаности филмова узети су из предузећа „Чачак-филм”.

⁶⁷ Миланка Нешић, „Еротика због Мундијала”, *Чачански глас*, бр. 26, Чачак, 4. и 7. јул 1982, стр. 10.

⁶⁸ Снежана Радојчић, „У чачанским биоскопима најезда секси-филмова”, бр. 7, *Чачански глас*, Чачак, 18. фебруар 1983, стр. 2.

⁶⁹ „Савиндан прослављен и у ноћном клубу ‘Амадеус’ у Чачку”, *Чачански глас*, бр. 5, 31. јануар 1992, стр. 2.

⁷⁰ „Оно што је у неку руку и тужно, пре свега због дволичности хомо балканикуса је понашање наших угледних и преко дана уштогљених људи, који шетају по канцеларијама добро утегнути, са краватама, у беспрекорно испегланим кошуљама и панталонама ‘на шпиц’. Касно у ноћ исти ти мужеве у многоме мењају свој изглед. Претварају се у развратне, пијане, прљаве мушкарце, који више не знају (а вероватно их није ни брига), ни где им је кућа, ни колико имају деце, ни да ли им се у том тренутку (не дај Боже) нешто десило [...] Оно што упада у очи сваком посматрачу је задовољство свих у објектима. Власника, јер му посао иде ‘боље него икад’. Девојака јер на лак начин долазе до зараде (не улазимо у чедност, поштење и све остало), а и гостију. Они су дошли до једнократног, можда јефтиног задовољства, које је повратило добро пољуљану мушкост [...]. Шта фали? Платим и уживам сат времена онако како никада нисам, и како поготово сад након петнаест година брака нећу уживати.” (Александар Бећић, „Лепотице ноћи”, *Чачанско огледало*, бр. 7/8, Чачак, 19. јул 1991, стр. 26).

Полиција никада није јавно објављивала податке о раширености проституције и броју проститутки у Чачку крајем XX века. Органи власти реаговали би тек ако би стигла нека пријава. За то време градом су се шириле чаршијске приче различите садржине. Подаци које је давала полиција били су штурни. Дешавало се да нека малолетница побегне од куће и са „друштвом” проведе неколико недеља. У том интервалу обично би се повремено бавила и проституцијом, а онда би се поново вратила кући. Забележен је и случај две шеснаестогодишњакиње из Београда које су „оперисале” по сеоским кафанама у чачанском крају. Када је полиција кренула у рацију, оне су „нестале”. Девојке које желе да се проституишу често би одлазиле из Чачка у неки већи град, обично Београд, где им је лакше да нађу „посао”.⁷¹ Један такав случај „привременог рада” забележен је у Новом Саду, где је крајем 2004. године ухапшена М. М. стара 25 година из Чачак, оптужена да се бави проституцијом.⁷²

Деведесетих година XX века организована проституција по кафанама и разним баровима добила је конкуренцију од девојака и жена у жаргону названих „спонзоруше”, окренутих отвореном хедонизму („волим лагодан живот и лову, па шта ту фали”). Ове девојке је у доба велике кризе и материјалног сиромаштва покретала јака жеља да се доживи „провод” уз богатог и утицајног мушкарца („јаку фацу”).⁷³ Заправо реч је о новом типу „милосница”, које се из материјалних побуда тренутно подају само једном мушкарцу, док не изгубе његову наклоност, а онда иду „даље”.

*

* *

Проституција – продаја женског тела мушкарцима за новац, храну, материјална добра или заштиту, није мимоишла ни Чачак у XX веку. Проститутке су пријављиване као келнерице, да би их после Првог светског рата, све до 1930. године, полиција и регистровала као праве и отворене проститутке. Акције власти да путем сузбијања венеричних болести заправо забране организовану проституцију на локалном нивоу нису спровођене у дело. Све се сводило на повремено привођење проститутки на принудне лекарске прегледе и протеривање из вароши. У сећањима старих Чачана остали су и сентиментални описи проститутки и јавних кућа, као део „укуса” једне епохе са много више „душе” него савремено доба. У питању су биле само сексуалне фантазије незрелих дечака, који су жудели за забрањеним

⁷¹ Милева С. Александрић, „Продавачице љубави”, *Чачански глас*, бр. 12, Чачак, 22. март 1996, стр. 7.

⁷² „Двојица адвоката подводила жене”, *Глас јавности*, Београд, 2. децембар 2004.

⁷³ Miloš Timotijević, *Karneval u Guči: sabor trubača 1961–2004*, Čačak, 2005, str. 279–280.

или недоступним телесним уживањима, без размишљања о правој природи проституције и самој личности сексуалне „сервисерке”.

После 1945. године проституција је званично била забрањена, али није нестала. Она се у Чачку одвијала у приватној режији, путем сводника, а касније се обновила и по кафанама. Почетком седамдесетих година XX века број проститутки нагло је увећан, што је за последицу имало ширење венеричних болести. Раширеност малолетничке и опште проституције у граду почетком седамдесетих година XX века потврдиће двоструки морал конзументата, „угледних” грађана са сређеним породичним животом.

Муштерије проститутки у највећем броју случајева нису особе којима је полни контакт са супругом или партнерком у свакодневном животу онемогућен. У питању је жеља да се изрази своја доминација и моћ, у искривљеном виду и облику. Проститутке се непрекидно траже, купују њихове услуге, а истовремено се мрзе, понекад и понижавају.

Крај века и општа криза друштва поново су довели у Чачак и проститутке из иностранства, као барске играчице, а све већи број девојака испољавао је отворени хедонизам и сексуалне везе из материјалних побуда. Ретка хапшења откривала су разгранатост таквих „веза”, са озбиљном материјалном подлогом и бројним заштитницима „пословања”.

И поред свих више него јасних негативних страна проституције, сва њена ограничавања, сузбијање и свака друга врста борбе никада нису имали већих успеха. У свакој генерацији обнављани су односи између конзументата и сервисера пожуде, без изгледа да се такво стање у будућности промени.

Summary

Prostitution in Čačak during 20th Century

Key words: *Prostitution, Brothels, cafés, disease, moral*

Organized prostitution in Čačak appeared in local cafés in late 19th and early 20th centuries. Waitresses were also prostitutes. The town government never gave permission for a real brothel to be opened although such attempts were not lacking. When prostitution was effectively outlawed by regulations against transmission of venereal diseases in 1930, prostitutes in Čačak were occasionally arrested, forced to undergo medical examinations and expelled from the town. Street prostitution wasn't rife, but it did exist.

The collapse of the Kingdom of Yugoslavia and German occupation didn't oust prostitution from Čačak. The occupying authorities only issued the decree in summer 1941 that girls under 18 be removed from brothels. When

the communists briefly controlled the town during the uprising, they installed prostitutes in hospitals as auxiliary personnel. This was then used by the quisling press to write about „debauchery” of the partisans in Čačak.

After 1945 prostitution was officially banned, but it survived illegally, in the form of pimping at private homes, and later on in cafés. In early 1970s particularly prostitution of minors was on the rise, whereas customers were „respectable” citizens. At the same time, pornography, being an indirect way of buying female bodies, experienced speedy increase.

Prostitutes from abroad came to Čačak in late 20th century, whereas increasing number of local girls evinced open hedonism and sexual relations for material gains, which were in fact prostitution.

ИСТОРИОГРАФИЈА Historiography

БИОГРАФИЈЕ У СРПСКОЈ ИСТОРИОГРАФИЈИ

Др Мира РАДОЈЕВИЋ
Филозофски факултет, Београд

АПСТРАКТ: Рад представља покушај указивања на значај писања биографија познатих и мање познатих личности, на тешкоће и ограничења са којима се историчари при томе суочавају, али и на велике могућности које се пред њима отварају у таквим истраживачким изазовима. Писан је на основу теоријске литературе, уз истовремено коришћење личних истраживачких искустава аутора, као и резултата и сазнања до којих су долазиле друге колеге историчари.

Кључне речи: биографије, историографија, историјске личности, приватни живот, успомене, мемоаристика

„Биографија је историјски жанр као и сви други”, написао је у једном методолошком тексту Леон Халкин, „можда чак миноран, ни више ни мање значајан, један од најстаријих, најактуелнијих”.¹

У светској историографији тај је жанр далеко заступљенији, могли бисмо чак рећи популарнији и цењенији него у српској историјској науци. Њен савремени продор у теме везане за историју друштва, елита, културе, просвете, науке, вера, установа, институција, привреде и финансија још увек није у већој мери укључио и истраживања историјских личности. У том погледу поготово се осећа недостатак оних врста истраживања која би показала колико се и како се у животима „јавних делатника” прожимају „приватно” и „јавно”. Наша знања о историјским процесима, појавама и

¹ Л. Е. Халкин, „Биографија ‘великих људи’”, *Марксистичка мисао*, бр. 4, 1984, стр. 251. Кратак теоријски и методолошки приказ видети у: Р. Радић, *Живот у временима: Гаврило Дожич 1881–1950*; Београд, 2006, стр. 7–10.

догађајима нису мала, али – питамо се – колико знамо о људима који су у њима учествовали, а да нису личности историјски тако познате као што су Карађорђе, Милош Обреновић, Петар I Карађорђевић, Никола Пашић, Александар I Карађорђевић, Дража Михаиловић...? Шта је са стотинама ликова, само у историји Југославије, које срећемо као учеснике неких збивања, чланове политичких странака и разних удружења, војне команданте, носиоце идеја, потписнике изјава, декларација, политичких програма, брошура? Ко су били, шта су желели, какви су им били образовање, интересовања, лични животи, где су налазили пријатеље, ко су им били истомишљеници и противници, зашто су се залагали за идеје које су их управљале у националним, политичким и другим ангажовањима? Смемо ли данас, када историографија приступом, анализом и презентацијом својих сазнања надмашује круте оквире онога што је до скоро била историјска наука, заборавити да су се историјом, по речима Растка Петровића, „кретали, помицали је и деформисали је живи и ненашминкани људи”²? Није ли читав један век пре нашег доба Јован Бл. Јовановић, упознавајући српске историчаре са дometима француске историографије у првој половини 19. века, међу најважнијима навео и то „што је у историји тражила људе уместо факта”³?

У протеклих сто година на биографско сиромаштво и мањак историографских радова о улози личности у историји, као и о самим личностима, указивали су многи писци и историчари. На самом почетку 20. века, Јован Скерлић је примећивао како се „врло мало... зна интиман живот наших писаца, још мање духовна и материјална средина у којој су се они развијали”⁴. Пре двадесетак година, проф. Ђорђе Станковић је, представљајући предговором своју књигу о Николи Пашићу и југословенском питању, нагласио недостатак научне обраде „појединих контроверзних а ’значајних’ историјских личности” и њиховог доприноса „специфичном уобличавању епохе у којој су живели и јавно деловали”⁵. Напокон, у новије време, Ана Столић је у биографији Ђорђа Симића констатовала оскудност биографских радова о периоду стварања модерне државе у 19. и првој половини 20. века.⁶

Из наведеног бисмо могли закључити да током протеклог века наша „пренаглашено персонализована”⁷ традиционална политичка историо-

² Цитирано према: Р. Поповић, *Изабрани човек или живот Растка Петровића*, Београд, 1986, стр. 10.

³ Цитирано према: Ђ. Станковић, „Јован Бл. Јовановић и друштвена историја”, *Годишњак за друштвену историју*, св. 2, Београд, 1994, стр. 165.

⁴ Ј. Скерлић, „Једна дужност наших старијих писаца”, *Српски књижевни гласник* (СКГ), књ. XIII, бр. 7, 1. децембар 1904, стр. 520.

⁵ Ђ. Станковић, *Никола Пашић и југословенско питање*, књ. 1, Београд, 1985, стр. 11.

⁶ А. Столић, *Ђорђе Симић. Последњи српски дипломата XIX века*, Београд, 2003, стр. 5.

⁷ Ђ. Станковић, „Социјална историја и личност”, *Искушења југословенске историографије*, Београд, 1988, стр. 52.

графија, која је низала стотине и хиљаде имена, не говорећи при томе готово ништа о човеку, није превише напредовала у неговању биографског жанра. Успешнији су и бројнији били есеји о појединим историјским личностима, као и портрети које су нам оставили добри писци. Довољно је подсетити се текстова Слободана Јовановића о Карађорђу, кнезу Милошу, Стојану Новаковићу, Николи Пашићу, Миловану Миловановићу, Павлу Маринковићу, Драгутину Димитријевићу Апису...⁸ Ту су, потом, и портрети из новије српске историје, осликани вештином пера Владимира Ђоровића, Драгољуба Јовановића, Милана Јовановића Стоимировића, Димитрија Ђорђевића.⁹

Предмет интересовања научне историографије били су углавном владари, народне вође, државници, истакнути политичари, представници Српске православне цркве.¹⁰ Таква појава присутна је и у другим историографијама. Одговарајући на питање откуда интересовање пре свега за „велике људе”, Леон Халкин је нагласио како управо њих биографи увек бирају, а не мање важне личности, упркос чињеници да ће „утолико мање искривљавати историју уколико је њен субјект безначајнији”. Јер, преовлађујуће је мишљење како „историја једног човека ’без историје’... не

⁸ С. Јовановић, „Из историје и књижевности”, *Сабрана дела Слободана Јовановића*, том 11, књ. I, Београд, 1991, стр. 17–347.

⁹ В. Ђоровић, *Портрети из новије српске историје*, приредио Д. Т. Батаковић, Београд, 1990; Д. Јовановић, *Људи, људи..., Медаљони 56 умрлих савременика*, Београд, 1973; Исти, *Људи, људи..., Медаљони 46 умрлих савременика са фотографијама*, II, Београд, 1975; М. Јовановић Стоимировић, *Портрети према живим моделима*, Нови Сад, 1998; Д. Ђорђевић, *Портрети из новије српске историје*, Београд, 1997. Овоме бисмо додали више историјских огледа, есеја и сећања објављених у *СКГ*, а посвећених Јовану Скерлићу (књ. XII, бр. 2, 16. мај 1924; књ. XVII, бр. 2, 16. мај 1934), Љубомиру Стојановићу (књ. XXX, бр. 5, 1. јул 1930), Војиславу Вељковићу (књ. XXXII, бр. 4, 16. фебруар 1931), Милану Ракићу (књ. LV, бр. 5, 1. новембар 1938), Љубомиру Давидовићу (књ. LIX, бр. 6, 16. март 1940), Јовану Јовановићу Пижону (књ. LX, бр. 4, 16. јун 1940).

¹⁰ Видети: Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд, 1962; Ј. Милићевић, *Јеврем Грујић*, Београд 1964; Ј. Перовић, *Пера Тодоровић*, Београд, 1983; Ђ. Ђ. Станковић, *н. д.*; В. Дедијер, *Велики бунтовник Милован Ђилас. Прилози за биографију*, Београд, 1991; Д. Ј. Живојиновић, *Петар I Карађорђевић*, I–III, Београд, 1988–1994; Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, Смедеревска Паланка, 1993; Н. Јовановић, *Живот за слободу без страха. Студија о животу и делу др Драгољуба Јовановића*, Београд, 2000; Б. Глигоријевић, *Александар Карађорђевић*, I–III, Београд, 2002; Н. А. Поповић, *Слободан Јовановић и југословенска држава*, Београд, 2003; А. Столић, *н. д.*; Р. Радић, *н. д.*; Ђ. Станковић, *Никола Пашић. Прилози за биографију*, Београд, 2006. На крају овог недугог списка, треба напоменути да неке од наведених књига, попут књиге Ђорђа Станковића о Николи Пашићу и југословенском питању, као и Небојше Поповића о Слободану Јовановићу и југословенској држави, нису „класичне биографије”. У средишту тих истраживања није био сам живот Николе Пашића или Слободана Јовановића већ њихов однос према крупним проблемима и питањима. Добрим делом такав је приступ имао и Коста Павловић приликом писања књиге о Војиславу Маринковићу, коју ипак не можемо сматрати научном историографијом (К. Ст. Павловић, *Војислав Маринковић и његово доба, 1876–1935*, I–V, Лондон, 1955–1960).

интересује никог: она постоји само у множини; она, дакле, постаје историја група, не више појединаца”. И поред сазнања да се може испричати живот „једног продавца или службеника”, вредност биографије, „као и сваког другог историјског дела, варира зависно од тога колико је друштво заинтересовано за њу. Изузетне каријере су у том смислу привилеговане; саме по себи оне подстичу интересовање и задовољавају радозналост.”¹¹

Бавећи се истим проблемом, ирски историчар Кристофер Фарли, у предговору књиге Владимира Дедијера о Миловану Ђиласу, поставио је питање ко заслужује биографију. Настојећи да пружи одговор, понудио је неколико могућности: „они који имају моћ, они који унапређују људско знање или разумевање, који су дали велика дела на пољу уметности, проналазаштва и напретка или, можда, на другој страни, они који су стекли славу по добру или злу, и они чији животи илуструју важне истине о временима у којима су живели. Ту су, такође, они који хагиографе надахњују побожношћу.”¹²

Погледима савремене историографије, помало засићене и заморене великим проблемима и крупним питањима, која се све више окреће историји „обично” и „свакодневном”, ближа су опажања Димитрија Ђорђевића. Стварајући портрете из новије српске историје, он је написао како биографа у низу истакнутих појединаца „могу привући две врсте личности”. Живот прве одвија се у „бурним, спектакуларним временима у којима долазе до изражаја њихове посебне особине и вредна постигнућа”, а „сложеност догађаја, карактер и радња узбуђују и биографа и читаоца својом ватреношћу и драмом”. Другој, пак, врсти истакнутих људи „припадају трудбеници чији се живот и рад одвијају по устаљеном, равномерном ритму који их прати током целог века. Њихов успех је резултат организоване и одмерене делатности. Живот им није планинска бујица која плави равницу, већ плодна устаљена киша која дубоко натапа тло. Биографија ових људи је наизглед мање узбудљива, али је наслеђе које су оставили потомству подједнако значајно.”¹³

Иако и ово мишљење подразумева пре свега истраживање живота оних који су националним, политичким, интелектуалним и уметничким радом задужили народ коме припадају, те тиме „заслужили” биографију, верујемо да се и српска историографија све више приближава стручном убеђењу Института за друштвену и привредну историју Универзитета у Бечу, чији истраживачи, сакупљајући стотине биографија „обичних људи”, полазе „од претпоставке *нове историје* да се у историји сваког живота крије светска историја”.¹⁴

¹¹ Л. Е. Халкин, *н. д.*, стр. 256.

¹² В. Дедијер, *н. д.*, стр. 7.

¹³ Д. Ђорђевић, *Портрети из новије српске историје*, стр. 345.

¹⁴ Цитирано према: Ђ. Станковић, „Зашто ‘изазов нове историје’?”, *Годишњак за друштвену историју*, св. 1, Београд, 1995, стр. 130.

На путу не прихватања него могућности остварења таквог става српској историографији стоје многе препреке, везане највише за немање потребних историјских извора. Архивски и други извори често су недовољни чак и у покушајима истраживања живота познатијих, па и најзначајнијих историјских личности. У ратовима, политичким кризама и небризи нестале су приватне хартије десетина и десетина оних чије би животне приче спасле од заборава не само њихово постојање него и унеле више светла у историју српске нације. Примера је безброј.

Због недостатка извора биће више него тешко написати потпуну биографију једног Љубомира (Љубе) Давидовића, чије је политичко деловање трајало преко пола века. Његова збирка, похрањена у Архиву Југославије, састоји се од само једне кутије докумената различитог порекла, а насталих током неколико деценија. Тај мањак неће моћи бити попуњен ни претрагом других архивских фондова и збирки, у којима је премало његових писама, што је тим озбиљнији проблем ако имамо у виду чињеницу да је његова оскудна јавна писана реч у огромном раскораку са улогом коју је имао у политичкој и националној историји Краљевине Србије и Краљевине Југославије. Заоставштина Милана Грола, једног од најинтригантнијих, а у истраживачком смислу најизазовнијих и најзахтевнијих српских интелектуалаца и политичара, чува се у Архиву САНУ и такође је веома оскудна. Више десетина писама која се ту налазе тек су делић огромне преписке коју је као уредник и сарадник листова, преводилац, управник Народног позоришта и Коларчеве задужбине, потом идеолог Демократске странке и њен шеф, имао са најзначајнијим интелектуалцима, уметницима и политичарима свога доба. Срећом по истраживача, међутим, у приватним хартијама других личности сачувана су бројна његова писма, која са пребогатом периодиком и дневником из времена Другог светског рата дају довољан основ за упуштање у истраживачку авантуру. Нажалост, историчари немају толико среће када је реч о више других личности, са Милорадом Драшковићем на пример, о чијим се хартијама готово ништа не зна. Расположиви извори, пак, непобитно доказују да је слика коју је о њему створила послератна историографија великим делом нетачна и искривљена. У личном истраживачком искуству, у трагању за Божидаром Марковићем, још једним од оних чија заоставштина не постоји, суочили смо се са поражавајућим сазнањем да ни седамдесетак прегледаних архивских збирки и фондова нису били довољни да добијемо одговор на више кључних питања и дилема које су се наметнуле током те потраге.

Истраживачко мучење са изворима допуњује одсуство већег броја дневника и забележених успомена већине истакнутих појединаца, који као да се ни сами нису трудили да своје доба спашавају од заборава. Неразумевашем такве потребе историчарима су ускратили увид у многе области

„приватног” и његовог прожимања са „јавним”. Чини се да је јавни позив Јована Скерлића упућен писцима са апелом да напишу „приватне историје” и не оставе незабележеним своје животе, остао несхваћен. Знање о „прошлом” било би нам много богатије да се више размишљало о његовим упозорењима по којима је значај успомена „неисказано велик за моралну историју једнога доба, и за моралну биографију једнога човека, нарочито када су писане у интимности, не пред огледалом, не за потомство пред које се хоће да се изађе лепши и већи – каткада мањи и гори – но што јесте у ствари”. Јер, „и књиге и јаван рад имају увек нечег глумачког, све је то за публику, и писци и вође народа увек се у јавности приказују публици као оперски тенори или паланчани пред фотографским апаратом. Званична, спољна историја, суви биографски подаци нису ништа према тим драгоценим ’људским документима’, ситним појединостима обичног живота, изражајима откривене природе, помоћу којих се васкрсава цело једно доба и цео један људски живот”.

Као пример добро написаних успомена, Јован Скерлић је навео мемоаре Матије Ненадовића који, по његовим речима, „оживљавају цело оно херојско и крваво доба, оне људе који нам својом душевном крепосћу изгледају као да су од друге расе”. И зато, „ко буде хтео драматизовати те дане, наћи ће ту материјал који се иначе у сувим документима никад не налази”. „Код нас живот брзо хуји”, писао је даље, „и нигде периоде не протичу брже но у нашем младом и наглom народу, где се одвајкада све радило с ногу и од данас до сутра. Од 1848 па до данас, колико догађаја, какве промене, шта је праваца и идеја! Те промене које су извршене, та стања духова која су нам данас туђа, треба да кажу они који су их видели и проживели.” Српским писцима и својим савременицима Јован Скерлић је ставио у дужност да „опису доба које су проживели, борбе које су водили, идеје које су их кретале, сву моралну атмосферу коју су дисали, чак и ситнице свога живота и јавнога рада, оно што би се фигуративно дало назвати *кулисе живота*, да што потпуније васкрсну пред духовним очима поколења своје доба, које изгледа тако близу а које је ипак тако далеко”.¹⁵

Позив Јована Скерлића остао је усамљен, барем када је у питању већина најпознатијих историјских личности. На другој страни, још увек је недовољно проучено и неискориштено богатство бројних успомена мање познатих аутора, похрањено у Архиву САНУ. Друге савременике Јована Скерлића делимично „оправдава” њихов пуни вишедеценијски ангажман у политици, науци и националном раду. Нама данас, међутим, његов апел делује веома модерно, упозоравајући нас да неке нове (?) правце у савременој историографији не проглашавамо олако њеним доприносом. Штавише, у текстовима насталим пре једног века или више деценија на-

¹⁵ Ј. Скерлић, *н. д.*, стр. 521–524.

лазе се многи добри путокази и данас корисни при писању биографија. Истовремено, свако поређење проблема са којима су се сусретали биографи и уопште истраживачи идеја и рада појединих личности, како у ранијем тако и у садашњем времену, намеће закључак о њиховој великој сличности. Подједнако су их мучила следећа питања: колико пустити документа да самостално говоре, а колико у причу сме да се унесе сам историчар као њихов ипак субјективни тумач; докле ићи у изношењу приватних детаља из нечијег живота; како помирити потребу да се пружи општа слика времена а да истраживана личност не буде њоме „прогутана”; где, нарочито у биографијама владара и државника, престаје „приватно” а почиње „јавно” и обратно; шта се у крајњем циљу жели постићи биографијом; колико је она – као специфичан историографски жанр, проблем који захтева помоћ других научних дисциплина, допуштајући при томе и извесне „уметничке слободе” непримерене другим врстама историографских радова.

Одређивање мера и постављање граница ни у једној од наведених дилема није једноставно. Мишљења историчара делом су подударна, а делом се разилазе. Сви би се, наравно, могли сложити са тврдњом Леона Халкина да је „документарна тачност – задатак... биографа и његова обавеза”.¹⁶ Заступајући исти став, Владимир Дедијер је тај, могли бисмо рећи основни и отуд строги, методолошки закон померио у правцу етичког схватања историчарског заната, наглашавајући како је историографија „морална дисциплина”.¹⁷ При томе је имао у виду „писање истине”, утемељене на сакупљању и поштовању свих расположивих историјских извора. Деценијама раније отворено је питање како их и колико користити.

Љубомир (Љуба) Стојановић је, на пример, у разговору са Павлом Поповићем, поредивши његову књигу о Бранку Радичевићу са својом књигом о Вуку Стефановићу Караџићу, казао свом саговорнику: „Не допада ми се како сте написали. Опширно је и развучено; ни Бранко није у вас какав је био него како сте га ви замислили. То је *ваш* Бранко. Кад сам ја писао Вука, ја нисам тако радио. Мој је Вук, као што је рекао Вендел, такав да га сваки читалац може сам за себе 'издељати' и извајати како хоће.”¹⁸ Такав приступ Вуковој биографији био је, по речима Александра Белића, „врло интересантан” савременицима Љубе Стојановића. Очекивали су да ће „у широким покретима приказати целу епоху Караџићеву и насликати портрет овог великог човека и реформатора”. Уместо тога, добијена је „хроника живота и рада: више материјал за један такав посао неголи сам рад”. Објашњење томе налазио је у „извесном прагматизму” научних схватања

¹⁶ Л. Е. Халкин, *н. д.*, стр. 255.

¹⁷ В. Дедијер, *н. д.*, стр. 33.

¹⁸ П. Поповић, „Сећања на Љубомира Стојановића”, *Прилози КЛФ*, књ. XI, св. 1–2, Београд, 1931, стр. 42.

Љубе Стојановића и његовим људским особинама: „Исто као што је био у животу отсудан у својим одлукама, као што није знао за компромисе у политици, тако се бојао у науци удаљавања од факата. Он је сматрао да је потребно дати објективне чињенице из Вукова живота и рада, па нек свако замишља духовни лик Караџићев онако како нађе за потребно.”¹⁹

Размишљање у границама омеђеним тако различитим приступима – Љубе Стојановића на једној, а Павла Поповића и Александра Белића на другој страни, отвара питање може ли их историчар у сопственом покушају помирити, дајући им подједнако право на постојање и уважавање. Историографски одрживим чини се проналажење оне „мере ствари” у којој он, користећи се грађом и „владајући” њоме, износи своје погледе; не, међутим, и њима „гуши” личност о којој пише, остављајући читаоцу простор за другачија виђења. Али, када су „широки покрети” у питању, савремени историчари, готово без разлике, деле схватања Александра Белића и очекивања његових савременика, покушавајући да их и данас са више или мање успеха остваре. То се види из свих наведених књига о историјским личностима, како у биографијама тако у монографијама чији су предмет били одређени историјски проблеми и однос личности према њима. Штавише, сваки бољи историографски рад о било којој историјској личности, удубљивањем у сложени сплет околности у којима је живела и радила, тежио је да прерасте у причу о људима, временима, идејама, процесима, проблемима, догађајима.

По мишљењу Леона Халкина, аутор добре биографије не издваја личност из њене средине, већ настоји да „досегне историјску истину поводом једног човека и кроз њега. Он истовремено изучава доба, средину и појединца.”²⁰ У српској историографији, Латинка Перовић је с највишим правом књигу о Пери Тодоровићу започела мишљу Андре Жида: „Не могу да се занимам за схватања пре него што бих се занимао за личности”.²¹ У основи тог става је и свест о неодвојивости и тоталитету историјских дешавања и појава. Следећи такво уверење, у личном истраживачком искуству политичку биографију Боже Марковића у првом смо реду користили као ослонац у проучавању усвајања и тумачења југословенске идеје (и државе на њој засноване) у кругу српских, посебно србијанских интелектуалаца од почетка 20. века до краја Другог светског рата. Поред Милана Грола, његов је политички живот најзахвалнији за повлачење оне линије у југословенству која је почињала великим надама, ишла преко суочавања са стварношћу, разочарања и ослобађања од илузија, а завршила

¹⁹ А. Белић, „Љубомир Стојановић”, *Јужнословенски филолог*, књ. IX, Београд, 1930, стр. 308.

²⁰ Л. Е. Халкин, *н. д.*, стр. 251–252.

²¹ Л. Перовић, *н. д.*, стр. 3.

се свођењем југословенске државе на заједницу интереса и лабаву узајамну солидарност њених национално-политичких јединица. У некој другој истраживачкој равни трагање за Божом Марковићем отворило је могућност стицања више сазнања о дOMETИМА УТИЦАЈА НАУЧНИКА И ИНТЕЛЕКТУАЛАЦА НА ДРУШТВЕНА И ПОЛИТИЧКА ДЕШАВАЊА, а у најопштијој – да се барем наслути „човек у историји”, посматран као њен стваралац, учесник и жртва. Како је у једној расправи написао проф. Милорад Екмечић: „Иако неће све бити јасно, више ће се видети”.²²

Колико ће се видети зависи, природно, од квалитета и количине извора, али и од богатства проучаваног живота и способности историчара да оно што је сазнао, приближавајући се историјској истини, пренесе на хартију. Најтеже је при томе разумети како су се мењала времена у којима је једна личност живела. Ако као пример узмемо једну од најплоднијих генерација у српској историји, ону рођену 70-тих година 19. века, из које је потекао низ истакнутих интелектуалаца и политичара, одмах запажамо огромне разлике до којих је током њихових младалачких година, доба зрелости и старости долазило у друштву, економији, политици, историјским околностима. Припадници те генерације, рођени у србијанским селима и паланкама, доживели су школовање у великим европским универзитетским центрима, потом учествовали у националној политици, били учесници и сведоци великих ратова, балканских и светских. За само неколико деценија свог живота могли су да посматрају нестајање царевина, настајање нових држава, али и њихову пропаст. Понекад, и умирали су у иностранству, у срединама и друштвима који нису имали ништа заједничко са завичајем из кога су кренули у свет. Историчару је најтеже да разуме драматичност таквих промена, препознавајући и понекад нужно издвајајући појединца из колективности доживљаја, осећања, падова и узлета једне нације. Границе посебног и општег често су невидљиве и у животу, а камоли у изворима.

Дилема везана за избор и количину интимних детаља из нечијег живота које треба унети у једну писану биографију није ништа мање сложена од наведених. Исидора Секулић, која се грозила „завиривања” у туђе приватности, а историчарима оставила бројне вредне савете, сматрала је да се историјске личности „нипошто” не смеју изводити пред читаоце „у папучама”.²³ Насупрот том принципијелном и веома одређеном, мада помало

²² М. Екмечић, „Аустро-угарска обавјештајна служба и Мајски преврат у Србији 1903. године”, *Историјски часопис*, књ. XXXII/1985, Београд, 1986, стр. 213.

²³ И. Секулић, „Награда романсираних биографија”, *СКГ*, књ. XXIII, бр. 3, 1. фебруар 1928, стр. 178. У многим својим писмима, као и у разговорима са пријатељима, често је изражавала гнушање према употреби приватне преписке у било какве сврхе, па и научне; „како неко има савести и морала да после смрти неког великог човека штампа његова приватна писма и износи пред очи и уши јавности један дубоко интиман свет?”, питала се пред Грозданом Олујић. „Мој живот и моје мисли виде се у оном што сам написала. О једном

искључивом ставу, савремена историографија верује како познавање приватног живота често омогућава боље сагледавање и оне јавне стране нечијег постојања. Несумњиво је да једно са другим иде и да то становиште има много оправдања, укључујући и жељу да се што више сазна о човеку као појединцу, али је сигурно и то да постоји опасност одлажења у другу крајност. Историјска наука морала би и ту да пронађе праву меру, чувајући добар укус и неподлежући ненаучном интересовању дела шире читалачке публике, коју могу привући управо такви садржаји. Поштовање према проучаваном појединцу и његовој интими ту се истиче као полазиште које ниједног тренутка не сме бити угрожено или чак напуштено. Истовремено, биографија – допуштајући „уметничке слободе” као можда ниједан други историографски жанр, захтева врсног писца, довољно вичног перу да створи један убедљив портрет, чијем настанку морају помоћи друге научне дисциплине, пре свега психологија и социологија.

Говорећи о тој потреби, Исидора Секулић је поводом научно-књижевног мајсторства Слободана Јовановића, испољеног у његовој студији о Светозару Марковићу, постављала питање како би она изгледала да писац није уметник. „А како изгледа овако”, настављала је. „Задржана је бујица живота, и извађени су, на једну страну блато, а на другу злато. Па онда? Онда би г. Јовановић са златном предрасудом завршио тако што би сакрио блато, а истакао злато. А г. Јовановић са блатном предрасудом би сакрио злато, а истакао злато. А г. Јовановић без предрасуда, у оним својим класичним резимеима на крају одељка и на крају рада, смешта опет и блато и злато, крене поново бујицу живота, блатно-златну, каква јесте, каква је увек била, каква ће увек бити. Г. Јовановић-уметник поново саставља исецирана човека: иди, живи такав такав си... Ето такви су ти уметници-научници који ствари виде на метафизичком њиховом извору, који идеје осећају топле и оригиналне. То су ти људи који разум и душу ни једног трена не деле, јер знају да тамо, на дну стваралачких снага живота и природе, да је тамо све сродно и блиско, и да се тек после, у конкретном свом развићу и протурању ствари размичу и отуђују.”²⁴

Свакако, ово је идеал у коме би срећно употпуњење једно другим нашли врхунска наука и уметност. Као и сваки идеал тешко га је досегнути или му се приближити, али је у тежњи за њим и садржан највећи изазов у писању биографије.

Платону и Проперцију не зна се ништа, а они – живе”. (Г. Олујић, „Три правила Исидоре Секулић”, објављено у: *Апостол Самоће*, приредио Љ. Андрић, Београд, 1998, стр. 204).

²⁴ И. Секулић, „Стил Слободана Јовановића”, *Нова Европа*, књ. I, св. 1, 16. септембар 1920, стр. 60–61.

Summary

Biographies in Serbian Historiography

Key words: *Biographies, historiography, historical personages, private life, memories, memoirs*

Until recently, biographies as a historical genre, were much more present in the world than in Serbian historiography. Thanks to its development, better knowledge of the modern historiographical streams and better insight into the rich theoretical and methodological literature, improvements occurred in this field during the past one or two decades. Many historical personages, above all those who left a deep imprint in the history of the Serbian people, but also those whose creative life was spent in shade, became subjects of research. Starting from the experiences of foreign researchers, as well as from quite rich experiences of the national historiography, historians started using biographies, not only to save valuable individuals from oblivion, but also to start talking in a different way about the times those people had lived in, the ideas that guided them, and intellectual and political circles they had mingled with. Achieving such knowledge is in the first place hindered by often scanty historical sources, but also by personal limitations. It is often difficult for a historian to grasp the magnitude of historical changes, exempting his hero from collectiveness of events, feelings, ups and downs of a nation. Furthermore, biography – allowing for „artistic license”, requires particular delicacy toward other people’s privacy, as well as an excellent author capable of creating a convincing portrait to which other scholarly disciplines, particularly psychology and sociology, must contribute.

ИСТОРИЈА И ОДГОВОРНОСТ

Др Олга МАНОЈЛОВИЋ ПИНТАР
Институт за новију историју Србије

Редакција *Токова историје* и у овом броју читатељкама и читаоцима презентује интригантан део зборник радова *The Ethics of History*, који су уредили Дејвид Кар, Томас Флин и Рудолф Макрил (David Carr, Thomas R. Flynn, Rudolf A. Makkreel).¹ Овога пута представљамо део текста немачког историчара Јерн Ризена (Jörn Rüsen) „Одговорност и неодговорност у изучавању историје: критичко разматрање етичке димензије у раду историчара” (Responsibility and Irresponsibility in Historical Studies: A Critical Consideration of the Ethical Dimension in the Historian’s Work).²

Јерн Ризен је свакако један од најзначајнијих теоретичара историје данас, посебно познат по концепцији *наративне абревијације и анализама историјске свести*. Он је председник Института за хуманистичке науке у Есену, а био је дугогодишњи директор Центра за интердисциплинарне студије Универзитета у Билефелду и професор Универзитета у Бохуму и Билефелду. Последњих година, Јерн Ризен је анализама *историјске културе* отворио нове путеве историјских истраживања и разумевања историјских феномена и процеса.³

¹ David Carr, Thomas R. Flynn, Rudolf A. Makkreel (eds.), *The Ethics of History*, Northwestern University Press, Evanston, Illinois, 2004.

² Jörn Rüsen, „Responsibility and Irresponsibility in Historical Studies: A Critical Consideration of the Ethical Dimension in the Historian’s Work”, *The Ethics of History*, Illinois, 2004.

³ Из изузетно обимне библиографије издвајамо: Jörn Rüsen, *Für eine erneuerte Historik: Studien zur Theorie der Geschichtswissenschaft*, Stuttgart, 1976; *Historische Vernunft: Grundzüge einer Historik I, Die Grundlagen der Geschichtswissenschaft*, Göttingen, 1983; *Rekonstruktion der Vergangenheit: Grundzüge einer Historik II, Die Prinzipien der historischen Forschung*, Göttingen, 1986; *Lebendige Geschichte: Grundzüge einer Historik III, Formen und Funktionen des historischen Wissens*, Göttingen, 1989; *Zeit und Sinn, Strategien historischen Denkens*, Frankfurt am Main, 1990; *Geschichte im Kulturprozess*, Bohlau, 2002; *History, Narration – Interpretation – Orientation, (Making Sense of History)*, New York, 2005.

У тексту који се налази пред читаоцима и читаатељкама, разматрајући три нивоа историјске објективности, од којих сваки носи и елементе необјективности (објективност према савременом друштву, које на представама прошлости креира идентитет; према будућим генерацијама и најзад према прошлим генерацијама), Ризен развија и разматра термин *темпоралне интерсубјективности*, који препознаје као основ историјске одговорности. Истичући да одговорност историчара лежи у начину на који интерпретира чињенице, Ризен је историјско вредновање перципирао као предуслов културне оријентације савременог друштва. У том смислу, он је издвојио постулате који историчара чине одговорним пред прошлошћу: на првим месту императив правичности према мртвима, затим прихватање нормативног наслеђа, достигнућа и спотакнућа, па чак и злочина, и потребу да се прихвате очекивања и претње претходних генерација. На овим поставкама отворио је дилему на који начин усагласити вредносне ставове прошлости и садашњости: да ли, уколико признајемо да је неисторично вредновати прошлост правилима садашњости, то значи да, на пример, нацистички злочини губе негативни карактер пошто су учињени у складу са нацистичком идеологијом?⁴

Ризен је историју видео као својеврсног медијатора између нормативног хоризонта и система вредности из прошлости и оних у садашњости. Историја је средина која уједињује различите агенте у темпоралној интерсубјективности (или привремено разумљивој субјективности), повезујући два вредносна система у нормативну и облигаторну заједницу, током протока времена.

У тексту је такође, као посебно интригантан, издвојен однос термина „одговорност” и „стид” и на тај начин отворене анализе трансфера генерацијске одговорности. Пример припадника немачке нације рођених после 1945. код којих је присутан „нејасан осећај одговорности и стида”⁵ у односу према холокаусту, омогућио му је разматрање такозваног „менталног” тела људских бића, које је препознао у етничкој, верској и националној заједници.

Из савремене перспективе, Ризен је у *Volksgeist*-у препознао ментално тело, које је током последња два века са развојем феномена нације и национализма, давало идентитет заједницама. *Дух нације*, како га је именовала романтичарска филозофија, постао је еквивалент породичних веза блискости архаичних заједница. Међутим, по Ризену, последњих деценија, он је почео да бледи, а насупрот њему, нови „концепт менталног тела људи који разумеју дугачак ланац генерација још увек живи, на пример, у уобичајеној идеји кинеске, индијске, или западне културе, или у значајније обрађеној

⁴ Jörn Rüsen, *n. d.*, str. 203.

⁵ Исто, стр. 204.

форми *дубоког културног кода*". Ризен је нови пожељнији облик духа нације препознао у Erinnerungsgemeinschaft – (Community of Remembrance) – односно *заједници сећања*.⁶ „Овај термин потврђује ментални, или чак духовни карактер тела историјског заједништва” али, додао је Ризен, он „превиђа чињеницу да није сећање оно што конституише заједништво, већ да су стварни догађаји са нормативним значењем и културном снагом ти који конституишу сећање.”

Јерн Ризен

**ОДГОВОРНОСТ И НЕОДГОВОРНОСТ У ИЗУЧАВАЊУ
ИСТОРИЈЕ: КРИТИЧКО РАЗМАТРАЊЕ ЕТИЧКЕ
ДИМЕНЗИЈЕ У РАДУ ИСТОРИЧАРА
(одломак)**

Три нивоа одговорности

У историчаревом раду постоје три нивоа одговорности. Први је очигледан: историчари су одговорни својим савременицима за испуњавање специфичних потреба оријентације које се тичу сећања на прошлост. Они су заговорници колективног сећања и одговорни за његово уређење.

Други ниво допуњава одговорност према садашњости: историчари су одговорни за будућност утолико што се она тиче њихове интерпретације прошлости. Не постоји историјска мисао без више-мање скривене перспективе временске промене која води у будућност и служи као фактор интенционалног вођења људске активности.

Трећа одговорност се тиче прошлости: историчари су одговорни за преузимање тековина прошлости. Они треба да буду праведни према људима из прошлости и да изађу на крај са злочинима и ужасима који припадају том наслеђу. Та врста одговорности данас привлачи највећу пажњу, не само метаисторије већ и практичне политике на пољу историјске културе.

1. Историчарева одговорност за остваривање практичне сврхе историјског сећања је очита: историја је саставни део оријентације културног живота. Она даје смисао искуству случајне временске промене, што људима којих се то тиче омогућава да изађу на крај с њом у свом свакодневном животу. Историјско сећање треба да допринесе вредновању и легитимисању садашњег реда ствари. (То је прост разлог зашто су модерне државе увеле наставу историје као нужан део наставног програма.) Ниједан компетентан

⁶ Исто, стр. 207.

учесник у друштвеном и политичком животу није лишен познавања историје. Друштвена и политичка компетенција у историји укључује способност да се дели и подноси колективни идентитет, да се њему доприноси, а да се истовремено у њему добије место за сопствени лични идентитет. Историја је одговорна за идентитет, тј. за уравнотежену везу између искустава прошлости и очекивања будућности у односима које особе и групе имају између себе и са другима. Она треба да потврди (или – у неким случајевима кризе идентитета – да критикује или разложи) вредности самопоштовања, и дистанцу према другима и разлику према њима у личној и друштвеној перспективи. То се чини потврђујућом снагом искуства прошлости. Тако је нпр. национална историографија XIX века била обликована историчаревом одговорношћу за снажан национални идентитет. Она је укоренила нови, у многим случајевима чак револуционарни, колективни идентитет назван „нација” у срж покретачких снага историје. Хајнрих фон Сибел (Heinrich von Sybel), Ранкеов ученик и истакнути представник немачког историцизма пруске школе, изразио је ту обавезу у свом наступном предавању „О статусу модерне немачке историографије” (1856):

„Било је историографа из свих странака, али више није било објективних, непристрасних историчара без емоција. Јако значајан напредак! Будући да је очигледно да прави историчар не може да израсте без етичких убеђења, нема ни правог убеђења без одређеног односа према питањима религије, политике и националности која покрећу свет...”⁷

Данас се многи историчари сматрају одговорнима за ослобођење националног идентитета од његових традиционалних ограничења униформности и агресивности (према унутра и према споља) у корист отворенијег односа према културним разликама у једном свеобухватнијем политичком систему. Исто важи за шири опсег културног идентитета: идеолошка идентификација човечанства са особинама савремене западне културе је доживела радикалну постмодерну критику, која је довела до нове свести о културним разликама и посебностима. Та критика следи историчаревој одговорности која се тиче идентитета: она је поставила принцип (узајамног) признавања разлика на оно место где је по традицији универзалност људског рода попримала униформне црте Запада.⁸

⁷ Es gab Geschichtsschreiber von allen Parteien, aber es gab keine objektiven, unparteiischen, blut- und nervenlosen Historiker mehr. Ein höchst erheblicher Fortschritt! Denn so gewiß der echte Historiker nicht ohne sittliche Gesinnung heranreifen kann, so gewiß gibt es keine echte Gesinnung ohne ein bestimmtes Verhältnis zu den weltbewegenden Fragen der Religion, der Politik, der Nationalität... (Heinrich von Sybel, „Über den Stand der neueren deutschen Geschichtsschreibung”, in *Kleine historische Schriften*, 3rd. ed., (Stuttgart, 1880, 354).

⁸ Упоредити: Jörn Rüsen, „Vom Umgang mit den Anderen – zum Stand der Menschenrechte heute...” *Interntationale Schulbuchforschung*, 15 (1993), 167–78.

Али историјска одговорност има и негативну страну: ако историчари пропусте да обратe пажњу на потребе за оријентацијом у свом времену које се тичу временског оквира практичног живота и изградње идентитета, може се говорити о неодговорности. До ове неодговорности долази кад историчари игноришу систем вредности који треба потврдити и оживотворити, или кад га на једностран начин примењују на искуство прошлости. С друге стране, неодговорно је ако историчари игноришу, превиђају или прикривају амбивалентности или противречности у односу између искуства и вредности у историјском сећању. У том пропусту лежи специфична неодговорност коју треба шире размотрити, будући да је у последње време постала важно питање метаисторије.

Историјско мишљење је одговорно за способност да они којима се обраћа делају у складу са историјским искуством у стабилном оквиру саморазумевања. Зато оно мора да уклони терет прошлости ради слободне перспективе будућности. У целини узевши, историјско памћење је врло селективно и ефикасно у заборављању; ово важи и за опсежан рад историчара. Он представља прошлост на такав начин да она остаје релевантна за садашњост и да постаје саставни део културне оријентације у људском животу. Али, истовремено, дозвољава се да се прошлост делимично заборави ако не може да прође филтер релевантности.

Обрађујући и рукујући тим филтером који се састоји од система вредности и норми, историчар може упасти у замку неодговорности. Замка је увек отворена ако нешто из прошлости што је релевантно за садашњост противречи, опонира или спречава историјску потврду система вредности који сачињава историчарево друштво. Болна искуства која нису савладана имају тенденцију да буду потискивана, али и у свом потиснутом виду остају делотворна, и истовремено неприметна. Противно је историјској одговорности признати и дозволити, или чак подржавати и следити такво потискивање. У том случају историчарев рад спречава артикулацију историјског искуства које је делотворно у животном свету свог времена.

Треба закључити да у историчареву одговорност спада одговорност да се откривају не само оне особине прошлости које се уклапају у самопоштовање савременика, већ и откривање оних скривених али делатних поремећаја у њиховом самопоштовању који имају корен у трауматским и потиснутим историјским искуствима. Историјска одговорност укључује обавезу да се открију, и ако је то могуће, разреше поремећаји у временској кохеренцији животних форми и идентитетских концепата. На метафоричан начин, може се говорити о исцелитељској или терапеутској функцији историје за коју су одговорни историчари.

2. Другу димензију историјске одговорности чини повезаност са будућношћу историјског мишљења. Историјска оријентација директно или

индиректно укључује будућу перспективу за релевантне активности. Ова инхерентност будућности у представљању прошлости се може концептуализовати на различите начине, тј. као трајање традиције, као критика застарелих форми живота или као продужетак развоја догађаја. Данас можемо пратити растућу свест о одговорности људи данашњице за животне услове њихових потомака у будућности. Та свест је иницирана претећим еколошким проблемима: једноставан наставак и проширење преовлађујућег индустријског израбљивања природе ће неизбежно уништити природне услове за живот људи у будућности. Одговорност да се сачува природа за будуће генерације има последица на историјско мишљење, које још нису довољно разматране. Будућност постаје наглашен и разрађен аспект третирања прошлости, да би се изашло на крај са животом у садашњости.

Историјска одговорност за будуће перспективе живота људи се руководи системом вредности сачињеном од нада и претњи. Преданост тим вредностима омогућава историчарском раду у његовој практичној функцији да преко свог представљања прошлости открива могућности и шансе за делање. Он може пропустити ово достигнуће ако своју интерпретацију историјског искуства не усмери ка спонтаности људске активности, односно ка менталној тачци у којој акције добијају своје интенционално усмерење. Без тога, сваки елемент етичке посвећености ће бити избачен из сагледавања будућности. То је случај ако историчар представља прошлост као затворену предестинацију будућности, тако да је будућност само нужна последица или проста екстраполација услова већ насталих у прошлости или створених садашњим активностима. Онда нема потребе за даљим етичким ангажманом. У том случају, добар део потенцијала људске активности се искључује његовом историјском оријентацијом: он само саветује актерима да наставе да следе предодређени ток историје. Примери овакве неодговорности су они концепти развоја који су уобличени попут природних закона. Прошлост и будућност су стопљене у једно у непрекинутом ланцу времена, без простора за трансформације које би биле подстакнуте вредностима или за критичко оповргавање унапред одређеног историјског развоја.

Овакав неодговоран концепт будућности као нужне последице прошлости, снабдева људску активност убеђењем да се прошлошћу може овладати, по аналогији о надвладавању природе технологијом. Овакво убеђење може да увећа самопоштовање актера до фантазије о свемоћи: могу да помисле да могу да управљају током историје познавајући целокупан закон њеног развоја. Истовремено то слаби њихов идентитет лишавајући их слободе да негирају и превазиђу ограничења која је прошлост уградила у могућности будућег живота.

3. Трећа димензија историјске одговорности је повезана са самом прошлошћу. Овде је вредносни систем историјске интерпретације повезан

са системом вредности људи који се интерпретирају и њиховим чињењем или нечињењем. Ово изгледа као зачуђујућа и необична мисао, будући да је прошлост прошла, а њено представљање у садашње оријентацијске сврхе је питање система вредности те оријентације.

Али ја инсистирам на томе да је сам систем вредности повезан са вредностима и нормама које су утицале на дела људи који више нису живи. Овај однос је важан за одговорност историчара, јер чини саставни део ауторитета према коме осећају одговорност и који користе да оправдају свој рад.

Једноставан пример свакодневног облика историјског мишљења је понос који људи осећају у вези са достигнућима прошлости која су остварили њихови преци. Они о тим достигнућима мисле као да су их они сами остварили. Други пример су разни начини на које се негује традиција. У том случају, систем вредности из прошлости који је укоренењен у данашњем начину живота се прихвата као још увек обавезујући. Он важи јер је већ важио; прошлост продире у садашњи систем вредности, а они који живе према том систему се осећају одговорнима за саму прошлост која је део њиховог живота у садашњости. Без те одговорности и с њом повезаних делатности на њеном неговању, оријентациона снага традиције би полако нестала. Дobar део рада историчара је посвећен њеном неговању – у најмању руку продукцији знања које је саставни део уџбеника у општем образовању.

Опсежнији вид преданости прошлости и одговорности према њој је обожавање предака у архаичним друштвима. Свака преданост пореклу (каква се може наћи у различитим заједницама) имплицира нормативни однос према прошлости, што је чини историјски присутном. Овде није вредносни систем садашњице тај који прошлости даје животне црте, већ је вредносни систем прошлости тај који неговањем даје форму, виталност и моћ убеђивања садашњем реду ствари.

Та одговорност је обично повезана са достигнућима прошлости која су постала саставни део садашњег реда ствари. Одговорност се остварује потврђивањем. Али постоји још једна могућност одговорности: супротна потврђивању. У том случају историчари се осећају одговорнима за активности које негирају њихов сопствени систем вредности и ремете ред ствари чији су они део. Због преовлађујуће функције историчарског рада – да личном и колективном идентитету да стабилност у променама током времена – ова одговорност се лако може превидети и често се испушта у делатном практиковању историјске културе. Али бар у последње време може се приметити растућа важност ове одговорности за мрачну и оптерећујућу страну прошлости. Један пример је форсирање положаја жртве у представљању нечијег историјског идентитета у политичкој борби

за власт и признање. Други пример је све већи значај службених извињења за злочине или недела једног народа или државе над другима у прошлости. Таква извињења су постала део симболичне спољне и унутрашње политике.

Какву врсту историјске одговорности можемо овде видети и како је могуће бити одговоран и осећати се одговорним за нешто из прошлости што нису урадили они који се позивају на одговорност, а који су чак спремни да је прихвате?

Ово питање нас води у етичко царство историчаревог рада које заслужује да се поближе испита, будући да јасно противречи распрострањеном мишљењу интелектуалаца (укључујући наравно и метаисторичаре) да је историја измишљотина и приписивање узрока. По том мишљењу нити нам се шта може приписати, нити се може осећати икаква одговорност за оно што ми сами никада нисмо урадили нити смо икада намеравали да урадимо.

Али ова порука прошлости за људе данашњице, са којима је објективно повезана, може да омане. Онда можемо говорити о историјској неодговорности која се тиче конститутивне преданости историчара а која је повезана са нормативном димензијом активности из прошлости. Таква неодговорност се може појавити у два вида: или се прошлост сматра за неизбежну каузалност судбине не само за нас који смо њоме условљени већ и за оне који су у њој живели; или се сматра за неважну и безначајну за вредновање којим се историчари накнадно баве. У оба случаја, било каква етичка квалификација или моралност прошлости као примера историјске одговорности се распршује – у пуки лабави однос или чак у безначајно гомилање чињеница. Онда је било које одговорно вредновање наступа накнадно и само пројекција историчара у прошлост значења и значаја. Прошлост као таква је постала постварена или замрзнута фактичност, а сав њен значај и важност за оријентацију садашњег деловања и праксу стварања идентитета је инпут из садашњости у искуство прошлости. Историјска неодговорност, дакле, значи да су људи из прошлости лишени свог достојанства избора или слободе. Евалуационе процедуре историјског тумачења прошлости се одвијају у чистој арбитрарности која потпуно занемарује чињеницу да су и историчари који вреднују културно поникли на основама смисла и значења које су им под ноге положили људи из прошлости. Ова неодговорност се може превазићи само кад историчари прошлости врате црте слепе среће и случајности, у оној мери у којој она условљава да се околностима и животу у садашњости приступи разумним делањем.

УДК 821.163.41–4
323.1:316.75(497)

**ECEJI
Essays**

О ИСТОРИЈСКОЈ ПРОМЕНЉИВОСТИ БАЛКАНА КАО ПОЛИТИЧКЕ МЕТАФОРЕ

Проф. др Љубинка ТРГОВЧЕВИЋ
Факултет политичких наука, Београд

АПСТРАКТ: Овај текст је поновно разматрање негативног садржаја метафоре о Балкану. Ради бољег разумевања Балкана, потребно је утврдити тачан садржај појма/појмова који се користе. Скреће се пажња на политички условљено одређење његових граница и постојање више граница (идеолошких, цивилизацијских, менталних и др.), као и променљивост метафоре кроз историју.

***Кључне речи:** Балкан, Османско царство, границе, национализам, Европа*

Писати о Балкану последњих година чини се јалов посао. С једне стране су ратови који су у последњој деценији 20. века обухватили југо-словенски простор утицали да се прошири интерес за овај део Европе, док је, с друге, сама та заинтересованост произвела до сада још непописану бројну литературу на различите балканске теме. Управо тај низ књига, студија, чланака, видео и тонског материјала који се бави целином или неким од аспеката простора који се назива Балкан, може да обесхрабри онога ко има намеру да још нешто каже на ову тему јер ће се тешко наћи нека област која није претходно била обрађена, поменута или бар успут додирнута. Међутим, актуелност коју су произвели ратови и национални сукоби у деловима Балканског полуострва, довела је до појаве многих студија, од којих мањи део чини оно што се може убројити у науку а већина су прилози таблоидног типа, и површна, на брзину писана, непоуздана и олака тумачења која су преплавила медијски простор. Па ипак, сваки озбиљнији истраживач ће лако набројати она дела која се издвајају из присутне једностран-

ности, пристрасности или усмерености ка само неком од аспеката широке области коју можемо назвати балканске студије.

Скоро да не постоје студије које обухватају целовитост Балкана (географску, етничку, политичку, културну...), иако су последњих година и нашој јавности представљени неки инострани аутори који су успели да истраже бар део онога што се налази у богатом историјском садржају овог појма. С правом је велику пажњу изазвала студија америчке историчарке бугарског порекла Марије Тодорове која се бавила представама о Балкану у својој монографији *Имагинарни Балкан*.¹ Будући да је то простор њеног порекла, који је научила да воли а не да га се стиди или се њиме поноси, што је навела у уводу књиге, она се посветила углавном томе како су Балкан разумевали и доживљавали културно „развијенији” и „напреднији” махом западни, тј. европски народи, образлажући и објашњавајући да је у питању само несхватање „другог”. Тодорова није морала посебно да помиње очитост географске неодвојивости Балкана од Европе, коју је са културолошког аспекта, подвлачећи европејство балканског дела најстаријег континента, сугестијом о „првој и последњој Европи”, датој још у наслову, истакао још један Американац са местом рођења у средишту Балканског полуострва – Трајан Стојановић.² Ова броделовска студија о повезаности простора, народа, култура и менталитета у дугом трајању, као и други радови овог аутора, показује да су некада у предности они писци који простор разумеју јер са њега потичу, али којима удаљеност од њега омогућава поглед „одозго”. Ова појава писаца балканског порекла чије стваралаштво припада изванбалканској науци, чини се да је допринела рационалности ових аутора, истовремено им омогућила да предмет свог истраживања сагледају као целину (што је реткост међу онима којима је Балкан остао место живљења) и то у ширим временским оквирима. Њима припадају и британски историчар Стеван Павловић са својом историјом Балкана од доба настанка националних држава до његове подељености између светски супростављених блокова и тиме раздвајања њихових упоредних историја (1804–1945),³ затим нова издања историчара грчког порекла Лефтена Ставријаноса који ће своју повест о Балкану представити од почетка новог века,⁴ те британско-српска научница Весна Голсворти која се усредсредила на представе о чудном, мрачном, непознатом, тим егзотичном и узбудљивом „руританском” простору на примерима из англосаксонске литературе.⁵

¹ Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd, 1999.

² Trajan Stojanović, *Balkanski svetovi, Prva i poslednja Evropa*, Beograd, 1999.

³ Стеван К. Павловић, *Историја Балкана*, Београд, 2001.

⁴ Leften S. Stavrijanos, *Balkan posle 1453. godine*, Beograd, 2005.

⁵ Vesna Golsvorti, *Izmišljanje Ruritaniје. Imperijalizam mašte*, Beograd, 2000.

Свакако да Балкан није остао објект проучавања само оних стручњака који су са њега потекли. Прошло је већ две деценије од објављивања историје Балкана Барбаре Јелавић, већ давне 1983. године,⁶ економске историје Балкана новог века коју су написали, такође амерички стручњаци, Марвин Џексон и Џон Лемпи,⁷ потом четврт века старог историјског прегледа који је објавио француски етнолог и историчар Жорж Кастелан,⁸ до оних које су се појавиле последњих година; најпре историја полуострва након Другог светског рата⁹ и новији погледи на прошлост овог поднебља које су понудили Том Галагер, Едгар Хеш, Марк Мазовер и Миша Глени.¹⁰

О географским, историјским и политичким границама

Не постоје ни јединствена мишљења географа о границама Балкана. Са источне стране полуострво је јасно оивичено Црним морем, на југу Егејским и Јонским морем (а често се у њега убраја и Пелопонез), на западу Јадранским морем до реке Соче, док је северна граница различито дефинисана. Већина географа је усвојила да његову северну границу чине реке Сава и Дунав, тј. простор који обухвата динарски и родопски планински систем. Други његову границу померају до територије која се на њега ослања и тиме саобраћајно и економски припада полуострву, а оивичена је Панонском низијом све до почетака Карпата на истоку, преко планине Мечек и Алпа на његовом западном делу. Највећа померања северних граница полуострва су она која су укључила Капрате и, у том случају, границе допиру до реке Дњестар, па се тиме и територија Молдавије придодаје овом ширем виђењу Балкана.

Ова географска неслагасност око обима територија које су обухваћене Балканом није само проистекла из научних неслагања већ најчешће настаје из његовог различитог поимања током прошлости у којој су се те границе мењале. Наиме, *историјске границе* нису се увек поклапале са географским, већ су се мењале како су се смењивали народи или државе које су овај простор поседале. Ако занемаримо давну прошлост, уз нужну напомену да је Балкан само у Римском царству био јединствено политичко подручје, већ од новог века он се политички повезује само са оним његовим делом који

⁶ Barbara Jelavich, *History of the Balkans*, I–II, Cambridge/Mass., 1983.

⁷ John Lampe, Marvin Jackson, *Balkan Economic History, 1550–1950*, Bloomington, 1982.

⁸ Georges Castellan, *Histoire des Balkans (XIVe – XXe siècle)*, Paris, 1991.

⁹ Ричард Ц. Кремптон, *Балкан после Другог светског рата*, Београд, 2003.

¹⁰ Tom Gallagher, *Outcast Europe: The Balkans, 1789–1989, From the Ottomans to Milosevic*. London: Routledge, 2001; Edgar Hösch, *Geschichte der Balkanländer von der Frühzeit bis zur Gegenwart*, München: 1999; Mark Mazover, *Balkan: kratka istorija*, Beograd, 2003; Miša Gleni, *Balkan 1804–1999*, Beograd, 2001.

је територијално поседало једно изваневропско царство. Његови делови који су били укључени у Хабзбуршко царство, Угарску краљевину или Млетачку републику, ретко ће се убројати у оквир онога што је у историјском смислу био Балкан, тако да ће се подручје полуострва простирати тамо где су током прошлости биле границе Османског царства. Реч је о одређењу граница које су зависне од историјских и политичких промена, те се територија Балкана проширивала и смањивала сагласно овим виђењима.

Повезивање историјских царстава и граница једног географског топонима намеће и следећа упозорења. Наиме, и границе Османског царства су се мењале и оне су некада биле далеко шире и дубље су захватале онај простор који припада средњој Европи. Од освајања Сулејмана Величанственог (1520–1566), Турци после битке код Мохача, 1526. године, заузимају целу Угарску и држе је све до краја 17. века. Граница која дели два царства, оно које је било синоним за Исток и оно за Запад, била је дубоко у средњој Европи а турске војске су у два маха биле на самој периферији Беча (1529, 1683). И на североистоку је граница била далеко шира јер су Молдавија, Влашка и Трансилванија тада потпале под Османску империју, а прве две ће остати у вазалном односу све док се нису ујединиле у Краљевину Румунију 1859–61. године. Од средине 18. и током 19. века ће се граница „балканског” дела Балканског полуострва усталити на западним границама Босне и на Сави и Дунаву. Али су северне и западне границе Балкана биле променљиве и током млетачке окупације великог дела Далмације и Јонских острва, све до 1797. године, када ће на кратко ове области посести Французи и укључити их у Илирске провинције, а затим ће Далмација припасти Хабзбурзима. Тиме се и ова западна граница у историјским и политичким расправама померала много дубље у простор који је био одређен његовом географијом. Она је зависила од сукоба империја, њихово продирање и повлачење ју је условљавало, иако је у свести већине истраживача Балкан поистовећен само са оним његовим делом који је припадао Османском царству.

На питање где је Балкан, где је она линија која га дели од остатка Европе, све чешће се одговора да је то линија која чини *границу религија*. При томе се мисли на ону линију која иде током реке Дрине па затим ка Јадранском мору, повучену 1054. године ради поделе тадашњег хришћанског света на Исток и Запад. Иако је та граница још увек међа која, највећим делом, раздваја хришћане на оне који су прихватили католичанство од оног дела који се определио за православље, те условно може бити и граница религија, па тако и делити Исток од Запада, ни она није опште прихватљива јер су не само западно и источно хришћанство прешли ту линију деоба и у оазама се распрострли изван граничног појаса, већ су у оквиру тих подела постојале и још трају друге религије: муслимани (Албанци, Бошњаци, Турци, део Македонаца и Рома), протестанти (по ободима Панонске

равнице), Јевреји (у прошлости просечно 3% становништва Балкана)... Оно што је битније за ту границу, и због чега се оне често поистовећују, јесте то да је то била и *граница цивилизација*, која је имала своју основу у различитом развоју онога што зовемо западном од онога што чини источну цивилизацију засновану на византијском наслеђу. Као и код граница религија, и ова граница је имала своја историјска преклапања и прожимања која се, посебно у модерном добу када су и балканске државе прихватиле оно што је нудила западна цивилизација, тешко могу у потпуности оделити. Исто је и са *границама народа* јер на Балкану нема народа која живи у својој компактној етничкој територији, нити државе која нема бар део својих сународника изван сопствених граница. Блиске су им *границе писма* (латиница-ћирилица), иако се оне не поклапају ни са етничким ни са цивилизационим (сви словенски народи не користе ћирилицу нити је користе сви народи који припадају источном хришћанству).

Мапирање¹¹ Балкана и повлачење његових граница зависно је и од представа оних који су изван њега, који њега виде као *друго*. Балкан ће за неке почињати са Бечке јужне станице са које полазе возови ка југу Европе и која, по онима који се тамо крећу, по жамору и језицима који се чују, по нереду и нечистоћи, чини оно друго, супротно околини. За појединце ће чак и Јужна станица у Минхену бити један крак тог полуострва. „Типично балкански, тај Салзбург. То је вјеројатно најсјеверозападнија дефиниција границе Балкана коју сам до сада имао прилике чути. Но и иначе је најсјевернија граница Балкана једна чудна ствар” – не тако давно је записао аустријски писац Валтер Марија Стојан.¹² А ту је већ реч о *менталним границама* које потичу од страха, незнања и предрасуда, али које имају своје корене у свим претходним – границама цивилизација, религија, етничким, политичким па и географским поделама.

Из ових историјски насталих различитости развиле су се и политичке идентификације Балкана, које се мењају у различитим историјским периодима и зависне су од политичких прилика, односа ванбалканских народа према овом простору, државних савеза, пактова и блокова, режима и других политичких чинилаца. Док је након распада Римског царства то био простор којим се раздвајао ондашњи свет од варвара, потом Исток од Запада, самим тим источна од западне цивилизације, па хришћанство од ислама, нововековне представе о њему ће границу повлачити управо тамо

¹¹ Иако је још француска историографска школа аналита почела истраживања повезаности простора и историјског живота људи, у последње време су се веома развиле културолошке или историјско-географско-антрополошке студије које испитују однос одређеног и ограниченог простора и људи, нпр. саме границе, али и њихов утицај на идентитет, културу и сл. (енг. mapping).

¹² Dr Valter Marija Stojan, „Balkan – evropska tragedija”, *Alexandria* (www.alexandria-press.com)

где су се додиривала велика царства и Балкан ће бити онде где су Турци најдуже остали господари. У 20. веку ће се ова линија политичке дефиниције географског топонима проширити и на земље које су припадале Источном блоку, те ће се у балканске земље често сврставати Румунија и Мађарска, а умеће се пренебрегавати да је Грчка, у географском смислу, неодвојиви део Балкана. Тиме су се увеле и *идеолошке границе* које ће функционисати све до пада Берлинског зида, у југословенском случају још и дуже, а које ће Балкан делити од Европе по идеолошким критеријумима проистеклим из поделе на два моћна и супротстављена светска система. Југославија, као земља која је и сама, док је постојала, прелазила географске границе овог полуострва, остаће његов саставни део, док ће неке од држава које су из ње настале, попут Словеније и Хрватске, оспоравати своју повезаност са овим простором ослањајући се превасходно на цивилизацијску и религијску, а тек потом на географску одељеност. И почетком 21. века територија Балкана остаје, у политичком смислу, различито дефинисана, управо због обнављања стереотипа о његовој различитости од Европе. Све чешће се овај географски топоним замењује другим, и као мање асоцијативан и политички коректнији усваја, тј. обнавља, између два светска рата веома коришћен, термин југоисточна Европа. Најновије одређење једног дела полуострва под називом *западни Балкан* у себи садржи мање географских постулата а више је резултат политичке потребе да се издвоји нешто „друго”, што још не припада савременој Европи и њеним преовлађујућим вредностима. Тиме се мапирање Балкана још једном показује као сложен процес и нужно је упитати се „ко и у коју сврху” то врши.¹³

О не/променљивости садржаја метафоре

Један од садржаја политичке метафоре о Балкану је да је то простор национализама, који се преплићу и сукобљавају и тиме угрожавају мир у Европи. Овај балкански „реметилачки” национализам за Европу је постао проблем тек почетком 20. века, у доба сукоба балканских држава око територија које су оне поселе после потискивања Османске царевине. Све до краја 20. века ова представа о Балкану као жижи национализама, која је подведена под појам балканизације, мировала је јер су се у међувремену јављала нова жаришта етничких и верских сукоба („либанизација”). Последње деценије 20. века су кризе и ратови на простору бивше Југославије обновили стереотип, балканизација је поново актуелна, иако у овим ратовима није учествовала ниједна друга балканска држава осим земаља наслед-

¹³ Maria Todorova, „Introduction”, Maria Todorova (ed.), *Balkan Identities. Nation and Memory*, London, 2004, str. 10.

ница бивше Југославије. Тиме је неоправдано у ново/стари мит укључен цео балкански простор.

Па ипак, има нешто у тврдњи о дуговечности национализма на Балкану. Француски историчар Жорж Кастелан је написао да је модерни национализам рођен на Балкану и он ту доминира читава два века.¹⁴ Он је ову тезу поставио полазећи од примера Доситеја Обрадовића, калуђера Пајсија Хиландарца и Риге Велестинца, који су под утицајем просвећености прихватили и ширили идеју слободе потлачених, из којих су касније настали први ослободилачко-национални покрети. Та теза, коју аутор није шире образложио, свакако да је историјски основана јер су прве модерне националне државе почеле да се стварају управо на Балкану устанком Срба 1804. и устанком Грка 1821. године. У обе државе је било примењено оно право из Декларације о правима човека и грађанина по коме је сваки народ независан и суверен, из чега проистиче и право на стварање сопствене државе. Али док је у француском моделу ово суверено народно право изједначило нацију и државу и сваки грађанин је, без обзира на етничко порекло, језик или веру, постао припадник државе која чини једну суверену нацију, дотле је у балканском примеру било обрнуто. Први балкански национални покрети, српски и грчки, били су и етнички и верски искључиви, не само зато што су њихове вође тако хтеле већ што су у процесу ослобађања од Турака управо језик и вера били елементи који су разликовали оне који су се ослобађали од оних који су били окупатори. Тиме је овај модел (изворно немачки) постао балкански образац по коме су настале и још увек настају балканске нације и државе.

Иако су први настали, балкански национализми су припадали модерним идејама 19. века јер је то доба обележило „буђење нација”. То је био и улазак у европску цивилизацију у којој су се ти покрети истовремено дешавали, прихватање кључних идеја времена као што је право народа на сопствену државу, потискивање и рушење конзервативних наднационалних средњовековних царевина, самим тим грађење националних установа, афирмација језика и културе. Паралелни са сличним процесима у Италији и Немачкој, ови балкански национализми су били превазилажење у претходним вековима постављених граница између Истока и Запада, јер су по истоветном обрасцу и они учествовали у развијању Европе као континента националних држава. Проблем са балканским национализмима настаје јер није у исто време целокупан балкански простор успео да потисне изванбалканске државе које су ту имале своје поседе, а оне су ради очувања својих интереса заустављале националну еманципацију појединих етничких група, те су неки народи тек одласком или распадом вишенационалних

¹⁴ G. Castellan, *n. d.*, str. 13.

држава стекли услове за свој самостални развој. Осим Грка, Срба, Румуна и Бугара, делимично Хрвата и Словенаца, који су своје „пролеће народа” имали у 19. веку, у 20. веку су настајале, и још увек настају, нове нације које претходно нису могле, услед објективних историјских околности, да остваре своје суверено право на сопствену државну заједницу. Осим неистовремености националних покрета, из Европе су балкански народи прихватили и идеју окупљања свих својих сународника у један државни оквир, још једну од идеју која је у време настајања била модерна, те су на истим основама као њихови европски савременици градили своје националне програме, попут идеје „Велике Бугарске”, „Велике Србије”, „Велике (Мегали) Грчке”, „Велике Румуније”, до последње у низу која се јавила у замирању доба национализма – „Велике Албаније”. Балкански проблем је био преклапање захтева насталих у овим националним покретима због којих је, у подручју веома мешаног становништва, долазило, и још долази, до сукоба.

О историјској условности појма попут „балканизације” добро говори пример Македоније, због чије територије су и избили сукоби који су условили настајање негативног садржаја овог појма почетком 20. века. Ова османска провинција је постала предмет претензија три независне балканске државе, а постојао је и слаб покрет за аутономију у становништву које тада још није имало изграђену националну свест а могло је, што су неки и чинили, да прихвати било који од већ изграђених и блиских балканских националних идентитета. У научној литератури је дуго владало уверење да је реч о вештачки створеној нацији. Међу првима је Х. Вилкинсон у књизи *Maps and Politics*¹⁵ упозорио да је српски географ Јован Цвијић пре Првог светског рата правио више мапа Македоније са различитим подацима о националном саставу тога подручја. Овај став је преузео и Питер Тејлор и у књизи *Political geography*¹⁶ је закључио да је Цвијић најбољи пример политичке конструкције нације.¹⁷ Тврдња да је један човек својим научним радовима могао да утиче да настане једна нација јавила се због увођења имена *Македонски Словени* којим је Цвијић пре 1914. године назвао, сагласно територији на којој су живели, тада мешовито и национално слабо дефинисано становништво.¹⁸ Тај често коришћен пример, са данашњег

¹⁵ H. R. Wilkinson, *Maps and Politics: A Review of the Ethnographic Cartography of Macedonia*, Liverpool, 1951.

¹⁶ Peter J. Taylor, *Political Geography. World-economy, Nation-state and Locality*, New York, 1990, str. 188.

¹⁷ „The final boundaries of states in Macedonia reflect the power politics in the region in the first half of the 20 century as interpreted and promoted by Jovan Cvijic. There is probably no other example of one man influencing national definition so completely as Cvijic but this extreme case clarifies the general process” (Taylor, *n. d.*, str. 183).

¹⁸ Јован Цвијић, „Принципи и методе за израду етнографске карте Балканског полуострва”, *Говори и чланци*, III, Београд, 1923, стр. 57–63.

становишта, потпуно је неоснован јер показује да је његов научни резултат био тачан с обзиром на то да из тих, и тада и касније, оспораваних Македонских Словена нису настали ни Срби ни Бугари ни Грци (иако се један број њих асимиловао у неку од поменутих нација) већ Македонци са својом посебном националном свешћу а затим и националном државом. Али овај пример показује да постоје балкански народи који су сами били предмети *балканизације* а који су се уздржавали да учествују у новим *балканизацијама*, што су се Македонци трудили током протеклих ратова на просторима бивше Југославије.

Ако изузмемо спољне чиниоце криза, променљивост балканских националиста уочава се и у верској различитости. Иако су рани национални покрети балканских народа који су живели у оквиру Османског царства били световни, они су, због религиозне припадности оних који су их водили, настали и као хришћанска борба против муслимана, која је као таква била прихваћена у Европи, особито у грчком случају. Балкански Словени су у свом легитимном праву на слободну државу себе видели и као последњу одбрану хришћанства, што је Август Матош свео на поруку да се „брани крст од некрста, да брани Европу од Азије, азијску од алтајске пасмине, културу од барбарства”¹⁹. Нове *балканизације* су добиле и свој нехришћански карактер, јер су се појавили и народи других конфесија са својим националним покретима (Албанци, Муслимани-Бошњаци). Тиме су се и све кључне светске религије појавиле као чиниоци савремених балканских криза, са њима и умножили спољни фактори који су у њој учествовали на разнолике начине.

Променљивост метафоре остаје сагласна политици и историјском контексту у коме се примењује. Оно што се брзо плето и неуго поистовећује, из чега се извлачи суштина Балкана и народа који га насељавају, показује се много сложеније него што се на први поглед чини. Сукоби, протеривања, геноцид, убиства – само су део негативних представа на које асоцира овај топоним. Свега тога је на Балкану било, не знатно више него на другим подручјима, али он и даље остаје синоним за екстремну нетрпељивост његових становника. Олако извлачење примера из прошлости још више томе доприноси, а при томе се занемарује да су се променили стандарди људских права; на пример, протеривање „неверника”, тј. муслимана из Европе је поздрављао цивилизовани свет 19. века, док је век касније уважавање верских разлика постало један од темеља грађанског друштва. Променили су се и балкански актери овог процеса; док су некад то били Срби и Бугари, у савременим балканским догађањима су Бугари, један од ретких народа који се не стиди припадности Балкану, остали неутрални иако подједнако

¹⁹ Цитирано према: Виктор Новак, *Антологија југословенске мисли и народног јединства*, Београд, 1930, стр. 647.

са другима носе бреме обновљеног негативног стереотипа. Променљивости подлежу и представе о добрим и лошим народима, посебно изразитим у случају Срба, који су почетком века анатемисани као краљеубице, затим током Првог светског рата били узор храбрости и пожртвовања, да би крајем века били виђени на исти начин као сто година раније.

Можда је тиме Балкан затворио круг једног века јер је тај век и почео и завршио се сукобима на деловима Балкана. У првом од ових периода јавио се стереотип о Балкану као о подручју крвавих сукоба, да би се на крају века обновио и, захваљујући пре свега информатичкој револуцији, ојачао. А можда се и тиме потврђује мисао Трајана Стојановића да је Балкан прва и последња Европа.

Summary

On Historical Changeability of the Balkans as a Political Metaphor

Key words: *the Balkans, Ottoman Empires, borders, nationalism, Europe*

The Balkan question became relevant once again in the late 20th century. Judging by an ample literature on the subject, it is plain that there is no common opinion as to where and what the Balkans is. Depending on the context and on the author, it is obvious that its geographic borders aren't generally accepted, i.e. that several borders are to be found within the contents of the term: historical borders (which changed in various periods of time), borders between religions, civilizations, peoples, alphabets, mentalities, ideologies etc. The borders of the Balkans are usually connected to the territory that used to belong to the Ottoman Empire, even though, large divergence from geographical limits of the space can be observed, particularly when ideological borders are in question. Due to their changeability and incongruence of these multifarious borderlines, the notion of the Balkans isn't precise and should be met with caution.

The same goes for the political metaphor of the Balkans which also changed historically and politically during the past. There isn't permanency of nationalism and violence, although it is its primary contents. Balkan nationalisms were simultaneous with European ones at the time the creation of nations and nation-states was in keeping with modern ideas and were considered one of the human rights. The metaphor is in keeping with politics and historical context that changed, so that its contents can't be regarded as constant.

УДК 930.2:004.738.5
930:004.65

МЕТОДОЛОГИЈА Methodology

ПРОБЛЕМ ЦИТИРАЊА ЕЛЕКТРОНСКИХ ИНФОРМАЦИЈА

Слободан МАНДИЋ

дипломирани историчар, архивиста-приправник,
Историјски архив града Београда

АПСТРАКТ: *Рад се бави проблемом цитирања електронских информација, пре свега материјала преузетог са Интернета, који се својим обилљем и разноврсношћу све више намеће као незаобилазан рудник информација савременим генерацијама историчара.*

Кључне речи: *Интернет, електронске информације, цитирање, информационе технологије, историографија*

Све до краја осамдесетих година прошлог века и појаве World Wide Web-а, примена рачунара у историјској науци углавном се сводила на обраду података и слободног текста, с тим што су почетни облици рада знатно унапређени, првенствено новим, специјализованим софтверским решењима и институцијализованом формом сарадње на међународном нивоу. Међутим, експанзија Интернета и дигитална револуција са почетка деведесетих година XX века дале су области *компјутеризације и историографије*¹ нови замах,

¹ Невезано од различитих термина као што су у енглеском говорном подручју *history and computing* и *historical information science*, на немачком језику *historische Fachinformatik*, у Русији *историческая информатика*, или *geschiedenis en informatica* и *historische informationkunde* у Холандији, ми смо се одлучили за назив *компјутеризација и историографија* желећи да укажемо како је реч о односу историјске науке, а не историје, тј. прошлости и компјутеризације, односно утицаја компјутера на неку сферу деловања у друштву. Постоји и посебна област историјског истраживања која се бави историјом компјутеризације у оквиру историје технологије, науке и математике. О проблему везаном за употребу терминаологије видети у: Onno Boonstra, Leen Breurea and Peter Doorn, *Past, present and future of historical information science*, Amsterdam, 2004, стр. 18, 2. VII 2004, <http://www.niwi.knaw.nl/en/geschiedenis/medewerkers/peter_doom_home_page/new_0_copy1/past_present_future_of_historical_information_science/new/> (26. XI 2005).

доводећи све већи број историчара у додир са савременим технологијама.² Интернет, као највећи глобални информациони ресурс и једино средство за масовно комуницирање у реалном времену, отворио је до тада неслућене могућности на пољу истраживачког рада, али и бројне проблеме везане за његову употребу у историјској науци. Међу проблемима са којима се историчари широм света, са мање или више успеха, већ петнаестак година суочавају, несумњиво се издваја и проблем цитирања електронских извора.

Историчар мора увек показати одакле (из којих извора или литературе, из какве комбинације, из каквих прорачуна) потиче његов одговор на делове истраживачког питања и на његове основне тезе. Цитирање извора и литературе у критичком апарату подвргнуто је строгим правилима.³ Међутим, стандарди цитирања извора и литературе (у писаном, штампаном, или микрофилмованом облику) не могу се у потпуности применити за цитирања информација преузетих са Интернета, односно информација у дигиталноом облику.⁴ Најважнија последица која се јавља при презентацији историјских извора и радова у различитим форматима у електронском облику, посебно у HTML-у⁵ (када се цео садржај неког документа налази на само једној страници), управо се тиче проблема цитирања. Посебан проблем представља и начин поновног налажења података преузетих са Web-а (нпр. ради провере), услед повремених мењања, ажурирања (*update-a*), промене адресе, престанка постојања странице и томе слично. Због овога, као и других проблема, велики број истраживача сматра да се подаци преузети са Интернета не могу користити у научним радовима све док се питање цитирања електронских информација не реши на одговарајући

² Појавом првих веб браузера 1993. године, који су омогућили масовну употребу Интернета за шири круг корисника, учињени су и први, стидљиви кораци приступа историчара овом новом медију. Многи међу њима већ су имали нека неопходна техничка знања. Тако је новембра 1994. године Морис Пирс (Morris Pierce), инжењер који је мало пре тога стекао и звање доктора историјских наука, направио један од првих сајтова за Универзитет у Рочестеру. Приближно у исто време је и је Џорџ Велинг (George Welling), тада запослен на Одељењу за компјутеризацију у области хуманистичких наука у Гронингену у Холандији отпочео са једним курсем у којем је подучавао компјутерским вештинама америчке студенте историје, а они су га замолили да направи сајт посвећен Америчкој револуцији. Велингов сајт, под називом Од Револуције до обнове (From Revolution to Reconstruction), убрзо је постао један од првих познатих историјских веб сајтова. Видети у: Daniel J. Cohen, Roy Rosenzweig, „Exploring the History Web”, у: *Digital History. A Guide to Gathering, Preserving, and Presenting the Past on the Web*, <http://chnm.gmu.edu/digitalhistory/exploring/1.php#_edn> (18. XI 2005).

³ Mirjana Gross, *Historijska znanost. Razvoj, oblik, smjerovi*, Zagreb, 1980, стр. 304–305.

⁴ Aleksandra Fostikov, Nenad Milenović, „The citation guide for Internet sources in History and other sciences”, *Преглед НЦД*, 7, Београд, 2005, <<http://elib.mi.sanu.ac.yu/files/journals/ncd/5/d010download.pdf>> (31. VIII 2006).

⁵ HTML - Hypertext Markup Language – skup simbola za markaciju ili kodova umetnutih u dokument, koji se prezentuju na stranici za pretraživanje na Web-u. Zbog ovoga većina dokumenata na Web-u sadrži sufiks .HTML, ili .HTM.

начин.⁶ Међутим, избегавање употребе Интернета и других савремених технолошких продуката у историјском истраживању због оваквих проблема, више се чини као својеврсно кретање линијом мањег отпора, а све већи број истраживача у своме раду уочава да бити дигиталан више не представља принципијалну дилему, или ствар нечијег слободног избора, већ неизбежност првог реда.⁷ Ово нарочито стога што прелазак са традиционалних форми на електронски вид изражавања доводи до постепеног нестанка старих врста историјских извора: писама, разгледница, дневника, записа, телеграма, а паралелно, како ови историјски извори све више попримају застарео и мање употребљив облик, долази и до појаве њихових пандана у електронском облику: електронске поште, дискусионих форума, list сервиса, блогова и сл., који се могу окарактерисати као *нове врсте историјских извора*, како због специфичног електронског облика, подложности различитим облицима промене, али и злоупотреба на Интернету, честих промена садржаја стране (update-а, или ажурирања), тако и због потребе креирања посебних алата намењених њиховој критици, на пример за одређивање аутентичности.⁸

Требало би имати у виду да материјал преузет са Интернета, публикован на CD ROM-у и сл. може имати и свој еквивалент у штампаном облику, који може бити идентичан, сличан или потпуно различит од електронске форме документа. Електронски извори у ужем смислу обухватају само она документа која постоје искључиво у електронској форми. **Електронске изворе у ужем смислу** можемо поделити у две основне групе, које даље обухватају следеће врсте електронских извора:

1. Web и online извори

- World Wide Web странице
- FTP сајтови
- online синхрона комуникација (chat)
- блогови
- приватни e-mail
- e-mail са list сервиса
- форум, дискусиона група
- јавни коментари

⁶ A. Fostikov, N. Milenović, *The citation guide...*

⁷ У последње време је и међу радовима домаћих истраживача приметна тенденција повремене употребе електронских извора, првенствено информација преузетих са Интернета, или са CD-ROM-а. Међутим, при цитирању такве врсте грађе сви они, без изузетка, наводе само адресу сајта (URL) са које су информацију преузели, у потпуности се оглушујући о упутства за цитирање електронских информација, као и о специфичности везене за историјске изворе тог типа.

⁸ Aleksandra Fostikov, Slobodan Mandić, „New categories of historical sources: e-mail and forum. Internet communication and history”, у: *Преглед НЦД*, Београд (у штампани).

2. остали електронске извори

- CD ROM-ови
- дискете
- магнетне траке
- друге базе података персоналних рачунара

Упркос томе што још не постоји конвенција о начину цитирања електронских извора и литературе, сматрамо да је веома важно бити упознат са неким од тренутно важећих стандарда и препорука, као и са дOMETИМА у решавању овог проблема.

На Интернету је могуће пронаћи велики бр. тзв. водича за цитирање, који се стално ревидирају и допуњују, као што су: MLA (Modern Language Association), APA (American Psychological Association), CBE (Council of Biology Editors), Style for Documentation in Science and Mathematics, Chicago Manual of Style и др.⁹ Као што се из наведених наслова лако да закључити, у питању су специјализовани водичи за поједине научне области. Најпознатији, најпотпунији, а свакако и најбољи водич за цитирање електронских извора у историографији представља рад Мориса Кроуза (Maurice Crouse), који аутор већ више од једне деценије ревидира и допуњује, а који нам је бесплатно доступан на Интернету.¹⁰

Све до недавно ови водичи нису се адекватно бавили изазовима на које су историчари наилазили у коришћењу електронских информација. Проблему цитирања електронских извора прилазило се површно, у најбољем случају само би било дато неколико корисних примера. Универзитет у Чикагу ће тек 2003. године, у петнаестом издању Водича (The Chicago Manual of Style), коначно дати комплетније и задовољавајуће упутство за цитирање електронских информација.¹¹ Независно од појединачних упутстава

⁹ О различитим врстама стилова за цитирање електронских извора, као и линкове за сваки од набројаних стилова видети на Web страници: Dartmouth College, Sources © 1998, *Citing Your Sources*. Lesson 6, <<http://camellia.shc.edu/literacy/tablesversion/lessons/lesson6/citationstyles.htm>> (27. XI 2005).

¹⁰ Maurice Crouse, *Citing Electronic Information in History Papers*, 4. VIII 2006, <<http://history.memphis.edu/mcrouse/elcite.html>> (26. III 2007). Овде треба скренути пажњу да нам је доступно само последње издање Кроузовог Водича од 4. августа 2006. године, а да претходна издања поседује само онај ко их је раније преузео са Интернета и сачувао. Ова чињеница има извесног значаја и за тему о којој овде говоримо, а са тим у вези споменимо и да је аутор у самом уводу текста дао напомену да се актуелно издање значајније разликује од издања из 2002. године, као и да је у самом тексту навео у чему се разлике огледају. Од осталих специјализованих водича за цитирање у историографији погледати такође и у: Melvin E. Page, *A Brief Citation Guide for Internet Sources in History and the Humanities (Version 2.1)*, 20. 2. 1996, <<http://www.h-net.org/~africa/citation.html>> (26. III 2007).

¹¹ Maurice Crouse, *Citing Electronic Information in History Papers*, 4. VIII 2006, <<http://history.memphis.edu/mcrouse/elcite.html>> (26. III 2007).

за цитирање електронских извора, битно је запамтити да који год стил усвојили, морамо га се доследно и константно придржавати.

С обзиром на проблеме који се јављају у цитирању електронских извора, првенствено материјала преузетог са Интернета, сви водичи за цитирање препоручују да се у библиографске јединице унесу и: назив Интернет странице, датум последње измене, ажурирања (update-a) сајта или странице, ако су дати, протокол и адреса, као и датум приступа (у загради). На пример:

University of Michigan, „Travels in Southeastern Europe”, у: *The Humanities Text Initiative*, 9. VI 2004, <<http://www.hti.umich.edu/b/bosnia/>> (4. IX 2006).

Roger A. Griffin, „Finding Primary Sources on the Internet”, у: *Using the Internet as a resource for historical research and writing*, Austin 1999, <<http://www.austincc.edu/history/inres04prm.html>> (12. VI 2005).

Stefan Baschke, *The History Journals Guide. Starting Page*, 16. XI 2005, <<http://www.history-journals.de/>> (5. XII 2005).

Као што се из наведених примера лако да уочити, задовољавајућа форма цитата материјала преузетог са Интернета обавезно подразумева: име аутора или уредника; наслов рада или, као у последњем примеру, наслов web стране; годину издања и/или датум када је сајт последњи пут ажуриран; комплетну web адресу, тј. URL (Uniform Resource Locator) и на крају датум приступа.

Следе два примера који показују како треба цитирати чланке из часописа и периодике – на стандардни облик цитирања једноставно се додаје информација о Интернет адреси (тј. URL-у) иза које следи датум када смо приступили чланку. Пре Интернет адресе можемо навести и датум када је сајт последњи пут ажуриран, или, ако информација о томе на сајту не постоји, можемо ставити без датума, као у првом примеру:

Frank Cain, „Computers and the Cold War: United States Restrictions on the Export Computers to the Soviet Union and Communist China”, у: *Journal of Contemporary History*, Vol. 40, No. 1, 131–147 (2005), без датума, <<http://jch.sagepub.com/cgi/reprint/40/1/131.pdf>> (23. IX 2006).

Vladimir Jovanović, „Maloletničko prestupništvo u Srbiji krajem XIX veka”, у: *Godišnjak za društvenu istoriju*, godina VIII, sveska 1–2, Beograd, 2001, стр. 19–30, <http://www.udi.org.yu/articles/v_jovanovic.pdf> (16. III 2007).

Понекад се оспорава одвајање web адресе у угластим заградама уз образложење да оне имају посебно значење у неким програмским кодови-

ма, укључујући HTML, али ово образложење губи на значају ако имамо у виду да се и други знакови интерпункције попут две тачке, тачке-зареза, зареза, цртица, знакова навода, такође могу употребити у исту сврху. Угласе заграде у овом случају једноставно служе да издвоје URL, слично као што се у неким фуснотама заградама издваја година издања.¹²

Што се датума последње измене, тј. ажурирања или update-а сајта, као и датума приступа документу који цитирамо тиче, све више водича изоставља препоруку да се прецизира о којем датуму је заправо реч: ако је у питању датум када су документ, односно страна, или сајт последњи пут ажурирани, онда се изостављају термини попут „last modified”, или „последња измена”, а код датума последњег приступа изоставља се „access date”, или „датум приступа”, и наводе се сами датуми. О којем датуму је заправо реч биће јасно по самом месту у односу на URL адресу: ако је датум када је страница последњи пут ажурирана познат, онда ћемо га увек стављати испред адресе сајта, тј. URL-а, а ако не, онда на истом месту можемо ставити „без датума”. Датум последњег приступа сајту увек наводимо на самом крају цитата, иза URL -а, у загради.

Када преузимамо неки навод са странице која се налази у оквиру једног сајта, а та страница има (као што је у највећем броју случајева пример) свој посебан наслов, онда ћемо, поред наслова странице, навести и пун наслов сајта, као у случају стандардног навођења чланка у оквиру часописа. Наравно, наводи се само адреса са које смо преузели податак. На пример:

Roger A. Griffin, „Finding Primary Sources on the Internet”, у: *Using the Internet as a resource for historical research and writing*, Austin 1999, <<http://www.austincc.edu/history/inres04prm.html>> (12. VI 2005).

Миланка Тодић, „Лик новог човека”, у: *Миланка Тодић, Фотографија и пропаганда 1945–1958*, поглавље Лик новог човека, без датума, <http://www.photo-propaganda.com/lik_sve.php> (15. III 2007).

Или, друга могућност је да, ради прегледности, у цитату назначимо у ком одељку сајта се налази страница коју наводимо:

Миланка Тодић, *Фотографија и пропаганда 1945–1958*, поглавље Лик новог човека, без датума, <http://www.photo-propaganda.com/lik_sve.php> (15. III 2007).

Постоји недоумица како цитирати документ ако је на страници на којој се он налази дат и извор одакле је документ преузет, што је најчешће случај са архивском грађом презентованом на Интернету. Узмимо пример

¹² Maurice Crouse, *Citing Electronic Information in History Papers*, 4. VIII 2006, <<http://history.memphis.edu/mcrouse/elcote.html>> (27. III 2007).

виртуелног архива на сајту Међународног пројекта за хладни рат. Ту се у оквиру колекције Југославија у хладном рату налази и документ о разговору између Хенрија Кисинџера, саветника председника САД-а, и Мирка Тепавца, савезног секретара за иностране послове СФРЈ, вођеном 1. октобра 1970. године, за време једног авионског лета.¹³ У заглављу странице на којој је презентован превод документа на енглески језик у HTML формату налази се и кратак опис документа у коме је наведено и одакле је документ преузет.¹⁴ Такође, на истој страници дат је и линк ка дигиталној копији скенираног оригинала документа у .PDF формату. Сматрамо да би задовољавајући облик цитата требало да садржи само податке о електронском облику документа (било да је у питању HTML, било .PDF), односно да увек треба наводити онај извор којим смо се заиста послужили. Тако би овај документ преузет са Интернета требало цитирати на следећи начин:

CWIHP (Cold War International History Project) Virtual Archive, „Report on the talk between Henry Kissinger and Mirko Tepavac held on an airplane en route from Zagreb”, у: *Collection: Yugoslavia in the Cold War*, 2007, <http://wilsoncenter.org/index.cfm?topic_id=1409&fuseaction=va2.document&identifier=9770FB78-A517-DB4B-DE4C6DBC109FD1BE&sort=Collection&item=Yugoslavia%20in%20the%20Cold%20War> (28. III 2007).

Или, ако бисмо цитирали дигиталну копију скенираног оригинала у .PDF-у:

CWIHP (Cold War International History Project) Virtual Archive, „Zabeleška o razgovoru sa Henri Kisnger-om, vođenim u četvrtak, 1. oktobra 1970., u avionu na povratku iz Zagreba”, у: *Collection: Yugoslavia in the Cold War*, 2007, <http://wilsoncenter.org/topics/va2/docs/1970_10_01_f.pdf> (28. III 2007).

Наведимо још један пример цитирања историјских извора публикованих на Интернету. На сајту Универзитета Ситон Хоул (Seton Hall University) у оквиру Програма за руске и источноевропске студије (Russian and East European Studies Program), доступна је лепа колекција докумената из руске историје. У оквиру колекције налази се и документ - прокламација о увођењу новог календара у Русији, 20. децембра 1699. године. Испод

¹³ CWIHP (Cold War International History Project) Virtual Archive, „Report on the talk between Henry Kissinger and Mirko Tepavac held on an airplane en route from Zagreb”, у: *Collection: Yugoslavia in the Cold War*, 2007, <http://wilsoncenter.org/index.cfm?topic_id=1409&fuseaction=va2.document&identifier=9770FB78-A517-DB4B-DE4C6DBC109FD1BE&sort=Collection&item=Yugoslavia%20in%20the%20Cold%20War> (28. III 2007).

¹⁴ „Source: Josip Broz Tito Archives, KPR I-3-a USA. Visit of Richard Nixon 9.30-10.2.1970. Translated for CWIHP by Lana Obradovic”; CWIHP Virtual Archive, „Report on the...”, (28. III 2007).

текста наводи се извор одакле је документ преузет: *Polnoe Sobranie Zakonov Rossijskoi Imperii*, v. 3, no. 1736, као и име преводиоца. И у овом случају наводимо само наслов Интернет презентације, иза кога следи наслов документа и назив колекције, затим датум када је страница последњи пут ажурирана, URL, и на крају датум приступа:

Seton Hall University, Russian and East European Studies Program, „How Russians Celebrated The Year 1700. Proclamation on the Introduction of a New Calendar, December 20, 1699”, у: *Documents in Russian History*, 18. I 2000, <<http://artsci.shu.edu/reesp/documents/new%20year-1700.htm>> (12. XI 2005).

Ако смо за извор користили неки документ који је доступан и у електронском облику, преко WWW-а или CD ROM-а, свакако да ћемо цитирати онај извор који смо заиста користили, тј. у примеру који следи електронско издање, а не штампано издање, иако знамо да и оно постоји. Следе два примера која уједно илуструју и како се наводе подаци преузети са Интернет издања неког листа, или CD ROM архиве часописа:

Milan Mišić, „Buba nije ugrizla”, у: *Нин*, (Интернет издање), бр. 2558, 6. јануар 2000, <<http://www.nin.co.yu/2000-01/06/11019.html>>, (8. IX 2005).

„Hiljadugodišnji zez”, у: *Vreme*, CD ROM издање, бр. 351, 12 jul 1997, стр. 63.

У првом случају нема броја странице пошто се Интернет издање разликује од штампаног, а у случају CD ROM архиве недељника *Време* страница је наведена јер је текст едитован у pdf формату, где је пагинација идентична штампаном издању недељника.

На исти начин требало би цитирати и чланак преузет из CD ROM издања енциклопедије. На пример:

„Methodology of historiography”, у: *Enciklopedia Britannica*, CD ROM Ed., 2001.

У вези са несигурношћу поновног проналажења информација на Интернету, односно верификације, тј. провере цитираног материјала, требало би скренути пажњу на још једну веома битну чињеницу. Наиме, никако не би требало сметнути са ума да електронске информације које проналазимо у сајбер простору не морају нестати заувек. Веома често се дешава да неке од информација за које се чини да имају само привремени карактер, као што су на пример постови са дискусионих група, касније буду похрањене у компјутерској архиви која је доступна онлајн. За поново проналажење таквих информација, које се не налазе на ранијим адресама, најбоље је

користити машине за претрагу (search engines).¹⁵ Машине за претрагу често ће лоцирати нову URL адресу за документ који је нестао, односно који се више не налази на страници где смо га раније пронашли. На пример, целокупна електронска преписка, тј. поруке са дискусионе листе Удружења за историју и компјутеризацију (Discussion logs for H-AHC) архивирани су у три секције: према датуму, аутору и наслову, од августа 1997. године.¹⁶ Или, можда још бољи пример представља сајт руског Удружења *Историја и компјутер*, чију презентацију смо посетили новембра 2005. године на адреси <http://kleio.dcn-asu.ru/aik>. Када смо после неколико месеци поново зажелели да се вратимо на исту страницу, то више није било могуће. Међутим, када смо стару адресу унели у поље за претраживање на Google-у, одмах смо добили нову локацију (<http://kleio.asu.ru/index.html>), на коју је премештена презентација овога удружења.

* * *

Посебна правила постоје и за цитирање електронске преписке – електронске поште, дискусионих листа, електронских конференција, јавних коментара, блогова, или електронских извора у ужем смислу речи. Овде ћемо навести неколико примера уз неколико важних напомена везаних за задовољавајући облик цитата у оквиру сваке од наведених врста.

Приватни e-mail - име и презиме аутора <ауторова e-mail адреса>, датум, наслов (subject) e-mail-а, e-mail упућен ка име и презиме примаоца (или само име и презиме примаоца) <e-mail адреса примаоца>:

Александар Јаковљевић <iskender@Eunet.yu>, 12. новембар 2002, Re: *consilium* !, e-mail Слободану Мандићу <smandic@sombor.com> .

Бранимир Шошкић <bracasole@yahoo.com>, 8. мај 2004, Re: *Istoricari u mrezi*, e-mail Слободану Мандићу <so.smandic@neobee.net> .

Александра Фостиков <aleks.fostikov@gmail.com>, 11. август 2005, *abstrakt*, e-mail Слободану Мандићу <mslobo@verat.net>.

Наведена форма цитирања приватног email-а обично не подразумева могућност провере извора, тј. приступа, јер је електронска преписка попут уобичајене преписке или телефонских разговора, којима приступ није слободно доступан. Ако садржај неког email-а сматрамо посебно битним за објашњење, аргументацију или илустрацију нечега што наводимо у тексту,

¹⁵ Maurice Crouse, *Citing Electronic Information...*

¹⁶ H-Net Discussion Networks, *Discussion logs for H-AHC*, новембар 2006, <<http://h-net.msu.edu/cgi-bin/logbrowse.pl?trx=lm&list=H-AHC>> (25. XI 2006).

аутор се сам може потрудити да обезбеди слободан приступ преписци на тај начин што ће поруку или писмо на неки начин архивирати и обезбедити им слободан приступ, на пример постављањем на неки сервер или сајт. Историчар Морис Кроуз (Maurice Crouse) је у своме Водичу за цитирање електронских информација у историјским радовима навео овакав случај, када је, дајући пример за цитирање електронске поште, као додатак цитату навео и адресу где је могуће погледати е-mail који даје у примеру.

E-mail ca list servisa - име и презиме аутора (или надимак, тј. nick) <ауторова е-mail адреса>, наслов е-mailа, датум е-mailа, име list сервиса, датум приступа:

„Balkan Academic News” <balkans@gmx.net>, [*balkans*] Job: Eastern European History, McGill University, 07 Nov 2005, to <balkans@yahogroups.com>, distribution list, 14 Nov 2005.

h-ahc editor <koster@mail.h-net.msu.edu>, *H-AHC: „History in the Digital Age”*, UNL Pauley Symposium, 21–22 September 2006, 08 Sep 2006, H-NET Discussion List for Association for History and Computing <H-AHC@h-net.msu.edu> 10. III 2007.

Форум, дискусиона листа, електронска конференција - име и презиме аутора (или nick) <ауторова е-mail адреса>, наслов поруке или подтеме форума, име листе/форума/конференције <електронска адреса на коју је порука послата>, датум поруке, име странице на којој се електронски извор налази и њена URL адреса, датум последњег приступа:

Benjamin Arbel <arbel@post.tau.ac.il>, Mediterranean Historical Review - Call for Papers, H-Mediterranean <H-mediterranean@MMSH.UNIV-AIX.FR>, 6. III 2007, H-Net Discussion Networks – Mediterranean, <<http://h-net.msu.edu/cgi-bin/logbrowse.pl?trx=vx&list=H-mediterranean&month=0703&week=a&msg=bZ42s4mRSYjblqzkGRHP5w&user=&pw=>>> (30. III 2007).

„H-Soz-u-Kult (Ralf Wolz)” <ralfwolz@ZEDAT.FU-BERLIN.DE>, CFP: Ottoman Empire & Habsburg Monarchy [x-H-SOZ-U-KULT], H-LEVANT Editor <schad@mail.h-net.msu.edu>, 13 Oct 2002, H-Levant Discussion Logs, <<http://h-net.msu.edu/cgi-bin/logbrowse.pl?trx=vx&list=H-Levant&month=0210&week=b&msg=QUzPWgduAx8Scr5sGkNvfg&user=&pw=>>> (25. 11. 2006).

¹⁷ Maurice Crouse, *Citing Electronic Information in History Papers*, 7. VII 2004, <<http://history.memphis.edu/mcrouse/elcite.html>> (13. X 2006).

¹⁸ Исто.

Michael Watson <watson@k.meijigakuin.ac.jp>, H-JAPAN (E): WWW links, H-Japan Editor <j-edit@h-net.msu.edu>, 11 Dec 1996, H-Japan Discussion Logs, <<http://h-net.msu.edu/cgi-bin/logbrowse.pl?trx=vx&list=H-Japan&month=9612&week=b&msg=0izRdehsBS5YDx4/HU8fmw&user=&pw=>>> (25. XI 2006).

Јавни коментари - име и презиме аутора (или nick), тема на коју се коментар односи, датум поруке, име странице на којој се електронски извор налази и њена URL адреса, датум приступа:

Mike Cosgrave, „The Unbearable Uselessness of Timelines”, 14. III 2007, у: *HistoryTalk: The Unbearable Uselessness of Timelines*, <http://historytalk.typepad.com/basic/2007/02/the_unbearable_.html#comments> (16. III 2007).

Pirat, „Uklonjene tezge sa piratskim diskovima u Beogradu”, 17. III 2003, у: *B92 - Komentari - Internet, Radio i TV stanica; najnovije vesti iz Srbije*, <<http://www.b92.net/info/komentari.php?dd=17&mm=3&yyyy=2003&start=400>> (24. IV 2005).

Sylwester, „History Audiobooks and Audio-based Journal Articles”, 12. IX 2005, in: *ClioWeb. History and New Media Design*, <<http://clioweb.org/archive/2005/09/12/history-audiobooks-and-academic-history/>>, (12.IX 2006).

Блог – име и презиме аутора (или nick), наслов и датум цитираног уноса у блог, име самог блога, име странице на којој се електронски извор налази и њена URL адреса, дан последњег update-a/a ако постоји и дан последњег приступа. Будући да име самог блога и име странице на којој се извор налази најчешће имају један заједнички назив, најједноставније би било да се ова два елемента споје у један:

William J. Turkel, „Readings for a Field in Digital History”, 09. I 2007, у: *Digital History Hacks*, 30. III 2007, <http://digitalhistoryhacks.blogspot.com/2007_01_01_digitalhistoryhacks_archive.html> (31. III 2007).

Miland Brown, „One Day in History - History Matters”, 17. X 2006, у: *World History Blog*, без датума, <<http://world-history-blog.blogspot.com/2006/10/one-day-in-history-history-matters.html>> (24. X 2006).

Biljana Srbijanović, „ddr-museum.de VS yugomuzej.com”, 8. VIII 2006, у: *B92 blog*, 24. X 2006, <<http://blog.b92.net/node/1452>> (24. X 2006).

Као што се из наведених примера уочава, код цитирања блогова уносе се три датума: први је датум уноса у блог (тј. када је аутор поставио блог), други датум је дан последњег апдејта сајта у оквиру којег је блог постављен и последњи датум је дан приступа.

* * *

С обзиром на количину материјала и доступност информација које се савременим историчарима пружају посредством *Мреже широм света* проблему цитирања електронских информација свакако треба по-светити више пажње. Надамо се да ће објашњења и пропратни примери макар унеколико читаоцу приближити и разјаснити проблем цитирања електронских информација.

Summary

Problem of Quoting Electronic Information

Key words: *Internet, electronic information, quoting, information technologies, historiography.*

Living and working in contemporary digital environment is inevitably marked by growing impact of informational technologies in each segment of society. Internet expansion, as the largest global informational resource, and the digital revolution that took place in the last decade of the XX century, besides opening, by that time inconceivably large opportunities in the field of research, also brought up numerous problems concerning the application of new technologies in historical research. The subject of this article is the problem of quoting electronic information, a problem that a growing number of our researchers face each day. We are trying to explain, as simple as possible, what the problems that historians inevitably face when quoting electronic sources and literature are. There are, also, suggestions about how to quote, followed by pertinent examples. We pointed out at the new types of historical sources (e-mail, forums, discussion lists, electronic conferences, public comments, blogs). Suggestions are made on how to quote such sources. Avoiding taking given suggestions as final and only valid, we advise historians to be consistent and to stick to one chosen way of quoting, as well as to be ready to take challenges that contemporary historiography faces.

УДК 341.322(497.1:450)(091)
327(497.1:450)"1974/1977"
341.24(497.1:450)"1975"

ПРИЛОЗИ Supplements

JUGOSLOVANSKO-ITALIJANSKA POGAJANJA O DOKONČNOSTI MEJE

Dr Viljenka ŠKORJANEC
Gimnazija Bežigrad, Ljubljana

APSTRAKT: Autorica u ovom radu predstavlja težak pregovarački put, koji se i pored prekida u diplomatskim pregovorima na kraju uspešno završio potpisivanjem Osimskih sporazuma 1975. i njihovom ratifikacijom 1977. godine. Do tada otvoreno pitanje granice između Jugoslavije i Italije bilo je definitivno rešeno. Italija je priznala sukcesiju sporazuma i sa Slovenijom, kasnije je pokušavala da revidira sporazume i dalje postavljala nove zahteve.

Ključne reči: Jugoslavija, Italija, Slovenija, pitanje granica, Osimski sporazum, hladni rat

Dostopnost virov

Na italijanski strani je razvidno pomanjkanje studij o genezi Osimskih sporazumov (OS), ki bi temeljile na diplomatskih fondih.¹ Na jugoslovanski strani so se ohranili izvorni diplomatski dokumenti, ki pa so zaradi posebnosti pogajalskega procesa in v izogib vednosti italijanskega zunanjega ministrstva dolgo ostali nepoznani. V zvezi z dokumenti za genezo Osima je Miloš Minić, tedanji zunanji minister, 26. julija 2001 v Beogradu izjavil, da v Zveznem sekretariatu za zunanje zadeve (ZSZZ) bivše Jugoslavije lahko najdemo le tiste dokumente, ki so bili sporazumno sprejeti na tajnih pogajanjih, ko so bili dokumenti že podpisani in obe ambasadi o tem obveščeni.² Minićeva izjava se dopolnjuje tudi z izjavo

¹ R. Pupo, „Med zgodovino in geografijo. Razmišljanja o italijanski vzhodni meji“, v: Z. Čepič, (ur.), D. Guštin (ur.), N. Troha (ur.). *Zbornik Milice Kacin Wohinz*, Prispevki za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2000, l. 15, št. 1, str. 297.

² V. Škorjanec, Beležka o pogovoru na temo osimskih pogajanj z Milošem Minićem, Beograd, 26. 7. 2001. Arhiv avtorice (AVŠ).

Giuseppeja Walterja Maccotte,³ takratnega italijanskega ambasadorja v Beogradu, ki je 1. marca 2001 v Rimu izjavil, da so dobili z italijanske strani navodilo, naj ne pošiljajo v Rim nobenih zabeležk tudi tisti redki posamezniki, ki so sploh vedeli za obstoj pogajanj. Maccotta je dostopnost virov osebno preveril tudi v arhivu Farnesine, kjer mu je predstojnik oddelka za dokumentacijo in zgodovino Pietro Pastorelli potrdil, da ne razpolagajo z dokumentacijo vsebine pogovorov med Carbonejem in Šnuderlom, ker so tajna pogajanja za Osimo potekala izven diplomacije.⁴ Vpliv italijanskega javnega mnenja je bil tolikšen, da je bila zagotovitev tajnosti nujni pogoj za uspešen zaključek pogajanj.⁵

Natančno dokumentiran potek pogajanj na jugoslovanski strani je pripisati tudi dejstvu, da je jugoslovanska stran zaradi previdnosti in nezaupanja vsa srečanja in pogovore podrobno beležila. Celoten pogajalski proces v letih 1973–1975 je dokumentiran z jugoslovanske strani tudi fotografsko, predvsem zato, da italijanska stran ne bi mogla v primeru prekinitve in neuspeha pogajanj demantirati pogajalskega procesa.

Geneza jugoslovansko-italijanskih pogajanj⁶

V zgodovini jugoslovanskih meddržavnih odnosov z Italijo (do l. 1991) predstavlja kompleks pogajanj za določitev meddržavne meje med Italijo in Jugoslavijo (1974-1975), povezan s podpisom OS, peti in zaenkrat zadnji kronološki mejnik.

Pogajalske stalnice, ki so prepoznavne v odnosu s sosedo Italijo v 20. stoletju imajo korenine vse do leta 1915, ko je Italija z Londonskim paktom prestopila v tabor antantnih sil in si izborila prednosti v kasnejših pogajanjih in predstavlja pomembno izhodiščno točko za razumevanje italijanske pogajalske strani in njenega vedenja v dvajsetem stoletju.⁷ Po Mirovni pogodbi (MP) 1947 so pospeševali izseljevanje in spodbujali exodus Italijanov, češ da slednji ne morejo živeti pod komunističnim terorjem in etničnim preganjanjem pod jugoslovansko oblastjo. Tako so hoteli mednarodni javnosti pokazati krivično odvzeta ozemlja in s tem ustvarjati primerno vzdušje za zahtevo po vrnitvi cone B Svobodnega

³ G. W. Maccotta, „Osimo visto da Belgrado”, v: *Rivista di Studi politici Internazionali*, Firenze 1993, l. 60, št. 237, str. 55-67.

⁴ Pismo Giuseppeja Walterja Maccotte Borisu Šnuderlu (v italijanskem jeziku). Rim, 14. 3. 2001. AVŠ.

⁵ Več o prepoznavanju italijanske diplomatske tradicije in vplivu javnega mnenja V. Škorjanec, „Nekaj utrinkov iz diplomatske zgodovine s sosedo Italijo”, v: *Zgodovina v šoli*. Ljubljana, 2002, l. 11, št. 2, str. 22-27.

⁶ Temelji na obravnavi arhivskih dokumentov, navedenih v V. Škorjanec, *Jugoslovansko-italijanska pogajanja v letih 1974-1975 o določitvi meddržavne meje (Osimo)*. Doktorska disertacija, UL, Filozofska fakultata, Oddelek za zgodovino, Ljubljana 2005, str. 1-515.

⁷ Rimska vlada se vse do danes ni otresla t. i. „londonskega sindroma”. Več o tem J. Pirjevec, „Slovensko-italijanski odnosi od leta 1915 do danes”, v: *Annales*, 8/96, Koper, 1996, str. 9.

tržaškega ozemlja (STO) Italiji. Možni pritiski optantov in tržaških reakcionarnih krogov so v italijanski javnosti skupaj z neofašistično propagando ustvarili negativno klimo za dogovarjanje z Jugoslavijo. Italijansko nespoštovanje pogodbenih obveznosti je razvidno tudi po letu 1954, ko so izkoristili pravni vidik pogodbe in se izgovarjali, da je stanje s cono B STO le začasno ter zavlačevali z dokončno rešitvijo mejnega vprašanja. Zahtevali so še manjše popravke ob že določeni meji po MP. Londonski memorandum o soglasju (LMOS) leta 1954 so le parafirali. Ob tem so zagotavljali, da njihova vlada de facto sicer priznava mejo po LMOS, da pa je potrebno de iure najti drug pravni naziv. Hkrati so širili mit o ohranitvi lastne suverenosti v cono B STO in uspeli, da je italijansko javno mnenje lažje sprejelo LMOS. Na tako ravnanje je vplivala predvsem obmejna politična struktura, pa tudi vplivi in ravnanje italijanskih državnih organov, zlasti zunanjega ministrstva. Rimska vlada se je zavarovala tudi s političnimi in diplomatskimi sredstvi in ni predložila LMOS v ratifikacijo parlamentu.

Italijanska administracija, zlasti Ministrstvo za zunanje zadeve (MZZ), je prirejala predloge političnim strankam in vladi z namenom zavlačevanja in nereševanja odprtega mejnega vprašanja. Dejstvo je, da je bilo za Italijane 10 let po izgubljeni vojni težko odpirati rane in se po teoriji o suverenosti odreči pravic glede STO. V vmesnem času je prihajalo do nekaterih tajnih srečanj diplomatov na nivoju posebnih ambasadorjev, vendar le z namenom prikazovanja dogovarjanj z Jugoslavijo. Tovrstno ravnanje je sprožalo na jugoslovanski strani stalni dvom v resnost italijanskih namer vse do ratifikacije OS, ob nastanku države Slovenije pa tudi na njeni strani.

Intervencije Sovjetske zveze na Češkoslovaškem 1968 in strah pred Brežnjevo doktrino so pokazale, da lahko odnosi z Jugoslavijo postanejo krizno žarišče v Evropi. Hladna vojna, posebno pa starost predsednika Josipa Broza Tita, je pripomogla k odločitvi italijanske vlade, da je potrebno rešiti odprta vprašanja z Jugoslavijo. Zato je zunanji minister Italije Giuseppe Medici leta 1968 predlagal paket osemnajstih točk, ki je po vsebini predvidel spremembo demarkacijske mejne črte po LMOS v državno mejo z ozemeljskimi določbami in je bil sprejet kot pogajalska platforma za nadaljnja pogajanja na srečanju ministrov Medicija in Minića marca 1973 v Dubrovniku. Šlo je za bistven kakovostni premik v meddržavnih odnosih, saj je italijanska stran ponudila, da se v Dubrovniku namesto prejšnjih izvedencev imenuje dva diplomatska pooblaščenca, ki bi pripravila predlog končnega sporazuma, hkrati so bili postavljeni konkretni roki za izpolnitev obvez. Ob uradnem diplomatskem kanalu sta ministra na štiri oči določila še en poseben, vzporedni kanal za tajna pogajanja političnih pooblaščenec kot možnost kontinuitete pogajanj, v kolikor bi prav tako tajna diplomatska pogajanja ne napredovala.⁸ Politično vodstvo Italije, zlasti stranka Krščanske demokracije

⁸ V. Škorjanec, „Jugoslovansko-italijanski odnosi v luči dubrovniškega srečanja zunanjih ministrov 1973“, v: *Zgodovinski časopis*, Ljubljana 2001, l. 55, št. 3-4, str. 465-487.

(KD), je želelo preko drugega kanala vzpostaviti neposredni dialog vzporedno z državnimi odnosi, ki jih je usmerjala diplomacija.

Četudi je Minić že v Dubrovniku ocenil italijansko pobudo za delo političnih tajnih pogajalcev kot edino realno možnost za dosego sporazuma, so se nadaljevala neuspešna pogajanja diplomatskih predstavnikov do konca leta 1973. Pogajanja kljub strokovnosti kadrov niso obrodila sadov, saj sta imela diplomatska pooblaščenca od svojih vlad preozek maneverski prostor, njuno delo je bilo že vnaprej obsojeno na neuspeh.⁹

Zaradi skrbi, da bi na jugoslovanski strani problem internacionalizirali, je januarja 1974 zunanji minister Aldo Moro prvič po večmesečnem čakanju povabil na obisk jugoslovanskega ambasadorja Mišo Pavićevića. Pod vplivom stranke KD je Moro šele leta 1974 podpisal pooblastilo Eugeniju Carboneju za konkretno specialno misijo, ki jo je vseeno želel postaviti pod ožje vodstvo svojega ministrstva. Tovrstna Morova drža odpira vprašanje, zakaj ni do pogajalske funkcije drugega kanala prišlo že prej, torej v letu 1973.

Italijanski pogajalec Carbone in jugoslovanski Boris Šnuderl sta vzdrževala občasne stike, vendar pa drugi kanal v tem času še ni zaživel, saj je po njegovi vzpostavitvi prišlo do enoletnega zastoja. Po zaostritvi dvostranskih odnosov, ostrih diplomatskih notah in govoru predsednika Tita, je prišlo do pozitivnega premika na italijanski strani. Predsednik Tito je namreč v svojem govoru v Sarajevu z dne 15. aprila 1974 poudaril:

1. „z Italijo želimo dobre odnose;
2. mnogi na Zahodu ne želijo priti do evropske varnosti;
3. nikomur nam ni treba popuščati in dajati nobenih koncesij”.¹⁰

Giulio Andreotti se je po mednarodnih ocenah stanja med obema državama z govorom v Vidmu maja 1974 javno opredelil o nameri Italije, da sklene z Jugoslavijo ustrezeni sporazum. Vodja vodilne italijanske stranke KD je na zboru alpincev po navedbi časopisa *Il tempo* z dne 5. maja 1974 podal v zvezi z jugoslovansko-italijanskimi odnosi izjavo, ki je v nadaljevanju pozitivno vplivala na jugoslovansko postopno sprejemanje italijanske pobude za pogajanja:

„Eden od pozitivnih korakov zunanje politike Italije je vrnitev k odprtim in prisrčnim odnosom s sosednjimi državami. Motivi sodelovanja z Jugoslavijo naj popolnoma prevladajo miroljubne in lojalne razlike glede posameznih vprašanj, kar moramo ponovno potrditi v interesu tako italijanskega kot jugoslovanskih

⁹ V. Škorjanec, „Neuspeh jugoslovansko-italijanskih diplomatskih pogajanj v letu 1973”, v: *Zgodovinski časopis*, Ljubljana, 2003, l. 57, št. 1-2, str. 147-162.

¹⁰ Govor predsednika Tita v Sarajevu, 15. 4. 1974: „Odločen odgovor naših narodov na revanšistične poskuse Italije”, v: *Spoljnopolitička dokumentacija*, Beograd 1974, št. 2. Izdanje Instituta za mednarodnu politiku i privredu, str. 87-92.

narodov. Še več, vsi se morajo zavedati, da ohranitev manjšinskih kulturnih in jezikovnih značilnosti ne slabi, ampak krepi skupno življenje naroda.”¹¹

Vrh stranke KD je v znamenju bližajočega se zasedanja Konference o evropski varnosti in sodelovanju (KEVS) v Helsinkih in temeljnega načela o dokončnosti državnih meja ocenil, da nerešeno mejno vprašanje škoduje globalni italijanski politiki. Po popravku italijanskega pooblastila je julija 1974 jugoslovanska stran naknadno že po prihodu italijanske delegacije na Strmol dokončno sprejela njihovo pobudo za pogajanja posebnih političnih pooblaščenec, ki so v prvi fazi in popolni tajnosti s presledki trajala do novembra 1974. Pokazalo se je, da v italijanski vladi tudi tedaj še ni bilo pravega soglasja, saj je Moro na zasedanju Generalne skupščine združenih narodov v New Yorku septembra 1974 ugovarjal Miniću z izgovori o tem, da ni bil seznanjen o pobudi dela na drugem kanalu in izrazil nesoglasje za tako reševanje spornega vprašanja brez udeležbe kadrov iz Farnesine. Vendar so pogajanja na Strmolu potekala naprej v sočasnem iskanju političnega soglasja v Rimu. Italijanska stran je želela odstop cone B STO in s tem dokončno potrditev meje med državama prikazati v luči najširših novih gospodarskih ugodnosti, predvsem industrijske cone, ki bi segala iz politične optike na ozemlje cone B STO in sicer je bila najprej predvidena lokacija ob morski obali, nato pri Ospu, Socerbu. Ta zahteva je bila za Italijo *condicio sine qua non* za končni sporazum. Poleg tega so bili predvideni še nekateri veliki gospodarski projekti (plovni kanal Soča-Sava), energetske objekti, vodno gospodarstvo in razne oblike gospodarskega sodelovanja v interesu lokalnega prebivalstva – cestne povezave, novi mejni prehodi itd.

Pogajanja so obsegala tudi nekatere korekture na državni meji po MP v smislu funkcionalnih povezav in provizoričnih situacij npr. Kolovrat, Sabotin, vasi v Brdih, Gorica. Jugoslovanska stran je vztrajala na zahtevi, da se nikjer ne bo korigirala meja, kjer žive jugoslovanski državljani.

Ob odločujoči vlogi predsednika države Tita in zunanjega ministra Minića je v procesu pogajanj na jugoslovanski strani večinsko težo prevzela slovenska stran. Pooblaščen pogajalec je bil Slovenec, ki se je o ključnih vprašanjih posvetoval tudi s slovenskim vodstvom, predvsem z Edvardom Kardeljem in Sergejem Kraigherjem. V pogajalski skupini je bil ob pooblaščenem pogajalcu Šnuderlu za mejno vprašanje določen prav tako Slovenec, diplomat ZSZZ Radko Močivnik. Tudi izvedenci, ki so občasno sodelovali v zvezi s posamičnimi vprašanji, so bili ponavadi Slovenci. Jugoslovanska pogajalska skupina je bila stalna, na italijanski strani je bil ob pooblaščenem pogajalcu Carboneju stalni član le Ottone Mattei, diplomat Farnesine, sin beguncev iz Reke, druge izvedence so ad hoc vključevali v delo po potrebi.

¹¹ Razpoložljiv vir je preveden iz italijanskega izvirmika v srbohrvaški jezik. Prevod avtorice v slovenski jezik. AVS.

Bistvo pogajanj je predstavljala pogajalska triada. Italijansko pogojevanje dokončnosti mejnega vprašanja z ustanovitvijo industrijske cone je jugoslovanska stran povezala z zahtevo po razširitvi določil Posebnega statuta iz leta 1954 tudi na ozemlje izven bivše cone A STO, kjer živi slovenska manjšina v Italiji. Nepopustljivost jugoslovanske strani je podaljšala pot do sporazuma za nekaj mesecev, saj brez določila o posebnem manjšinskem členu ni hotela končati pogajanj. Italija ni želela take določbe v pogodbi, saj bi zanjo pomenila mednarodno obvezo, vprašanje manjšinske zaščite bi raje reševali z unilateralnimi obveznostmi (preambula, mednarodne univerzalne deklaracije, parlamentarna svečana izjava). Jugoslovanska zahteva po manjšinskem členu je pomenila prekinitev pogajanj, vendar so po kratki krizi italijanske vodilne politične stranke vendarle načelno pristale na manjšinski člen, čigar vsebina bi veljala za slovensko manjšino v Italiji.

Glede morske meje je italijanska stran na Strmolu zahtevala spremembo izhodiščnih točk za razdelitev teritorialnih voda zaradi ugreza težkih tankerjev pri plovbi v pristanišči Trst in Tržič. (Pokazalo pa se je, da so si predvsem želeli zagotoviti širša ribolovna področja na naši strani, kjer je večji ribji fond.) Jugoslovanska stran je odklonila ta argument in odobrila koridorje skozi svoje morje (od rta Savudrije mimo Debelega rtiča). To koncesijo je kasneje potrdila tudi Republika Slovenija.

Na Strmolu so pripravili skupna besedila sporazuma o vseh odprtih vprašanjih med državama in pogajanja bi bila lahko končana. Italijanska stran bi morala le še potrditi dogovorjeno, vendar so zahtevali še drugo fazo ponovnih pogajanj marca 1975 v Dubrovniku, kljub temu, da so sprva prosili le za formalni sestanek proceduralne narave med pooblaščenca. V nadaljevanju je jugoslovanska stran morala pristati na okleščeno vsebino manjšinskega člena, del vsebine so prenesli v preambulo. Dubrovnik je bil izbran simbolično, da se tudi Hrvaška pojavi v delu pooblaščenec. Kljub zagotovitvi italijanskega pooblaščenca, da so s tem izčrpane vse njihove zahteve, so v Farnesini aprila ob urejanju besedil skušali poseči v že dogovorjene vsebine slednjih.

Kljub temu pa v tretji fazi pogajanj med pooblaščenca v Strunjanu italijanska stran ni več skušala spreminjati dogovorjenih vsebin tekstov. Jugoslovanska stran je v korist Italije le sprejela ozemeljski popravek na Sabotinu in s tem omogočila parafranje tekstov sporazuma. V Strunjanu torej že sledimo uradnim diplomatskim pogajanjem, ko sta oba politična pooblaščenca postala vodji državnih delegacij (pooblastilna dokumenta obema pogajalcema s strani političnih vrhov sta bila napisana kasneje). Narava pogajanj se je spremenila v diplomatska in se končala s parafranjem meddržavnega sporazuma v francoskem diplomatskem jeziku. Pogajanja so potekala v protokolarni stavbi Izvršnega sveta Slovenije še vedno v največji tajnosti. Strunjan so izbrali zato, ker je sodil v cono B STO. V Strunjanu so bili parafrani dokumenti na uradnem papirju obeh

zunanjih ministrstev. Ves čas dela pooblaščenec je bila na jugoslovanski strani previdnost, ali gre na italijanski strani le za taktiko pridobivanja na času in v danem trenutku za neuspeh pogajanj okriviti Jugoslavijo. Taka razmišljanja so obremenjevala tudi delo v Strunjanu, ko je zaradi nezaupanja prišlo do krize v jugoslovanski delovni skupini. Metoda dela kaže na temeljite priprave za pogajanja in pravilne analize prepoznavanja taktike zavlačevanja in premikanja korak naprej in dva nazaj med posamičnimi srečanji pooblaščenec.

V nadaljevanju so na italijanski predlog izpustili poprej predvideno fazo diplomatskih pogajanj in jo nadomestili avgusta 1975 v Beogradu z uradnim parafiranjem pogodbenih dokumentov meddržavnega sporazuma v ZSZZ v prisotnosti jugoslovanskega zunanjega ministra Minića in italijanskega ambasadorja Maccotte. Jugoslovanska stran sprva ni razumela, zakaj mora priti do še enega parafiranja tekstov sporazuma, namesto da bi prišlo kar do podpisa sporazuma. Po razpravi v jugoslovanski skupščini in v italijanski poslanski zbornici, kjer so pooblastili zunanjega ministra za podpis sporazuma, je italijanska stran ponovno skušala pogojevati podpis sporazuma s popravki že dogovorjene mejne črte in razširitvijo industrijske cone.

Preobrat je predstavljal Carbonejev prihod v Beograd konec oktobra 1975, ko je poudaril italijansko pripravljenost za čimprejšnji podpis sporazuma. Predvidena pokojninska reforma bi lahko sprožila v Italiji novo vladno krizo, zato sta Moro in Mariano Rumor želela čimprej podpisati sporazum z Jugoslavijo. Carbone je ponudil končno možnost podpisa sporazuma za 10., 13. ali 14. november, jugoslovanska stran je vztrajala pri prvem datumu. V primeru podpisa sporazuma v Rimu bi po italijanskem mnenju lahko prišlo do neprijetnih zapletov. Tik pred podpisom sporazuma so na italijanski strani prosili le še za spremembi v izrazoslovju, kar je jugoslovanska stran sprejela.

V Castel del Monte San Pietro v Osimu pri Anconi, v gradiču, ki ga je dal na razpolago grof Leopardi, sta nato v dvorani orožij ministra podpisala sporazum ob prisotnosti italijanskega in jugoslovanskega tiska. Pri tem je bilo še posebej poudarjeno, da bosta obe vladi ob priložnosti ratifikacije sporazuma v svojih parlamentih vsaka posebej prebrali deklaracijo o politiki do manjšin. Okoliščine ob podpisu sporazuma niso prinesle bistvenih presenečenj, razen časovnih tehničnih zapletov z jugoslovanskim letalom pri odhodu domov, ki pa so jih uspešno razrešili.¹² Državi sta tokrat dosegli dvostranski sporazum, kar predstavlja bistveno razliko glede na pogajanja, ki so leta 1954 pripeljala do LMOS. Na italijanski strani so se vse do ratifikacije sporazuma 1977 vračali k že dogovorjenim, usklajenim stališčem z novimi zahtevami ali z umikom. Ob tridesetletnici podpisa OS je slovenski zunanji minister ocenil priprave in podpis

¹² Več o tem S. Premru, „Pot, ki so jo nakazali pred 30 leti, še ni do konca prehojena. Spomin na „lov“ za krajem podpisa zgodovinskega sporazuma“, v: *Primorski dnevnik*, Trst, 11. november 2005, l. 61, št. 263, str. 5.

sporazumov „kot primer, kako je s pripravljenostjo in dobro voljo obeh strani, na bilateralni ravni, kljub skoraj nerešljivim odprtim vprašanjem /.../ uspelo priti pogajalcem, skritih pred očmi javnosti, do zglednih meddržavnih dogovorov”.¹³

Osinski sporazumi od ratifikacije do danes

Po ratifikaciji OS so v obeh državah ustanovili komisije za spremljanje in izvajanje sporazumov, za kar so imenovali koordinatorje tako v ZSZZ kot v italijanskem zunanjem ministrstvu, pa tudi na republiški ravni Slovenije in Hrvaške. OS in njihovo kasnejše uresničevanje so bili, kar se jugoslovanske strani tiče, plod večšin slovenskih pogajalcev. Mejno vprašanje, ki je pogojevalo vsa ostala vprašanja, je z OS dokončno rešeno. V praksi je bila v nadaljevanju v celoti obeležena državna meja, razrešeno vprašanje državljanstva za osebe, katerih status je bil po koncu druge svetovne vojne zaradi nedefinirane meje med državama na območju STO sporen, razrešeno vprašanje odškodnine za italijansko nacionalizirano imetje, vračanje nepremičnin, podpisan je bil sporazum o priznavanju visokošolskih diplom in sporazum o skupni obrambi pred točo. Zgrajeni sta bili cesti na Kolovratu in pod Sabotinom, noveliran je bil tudi Videmski sporazum.¹⁴ Plovni kanal Soča-Sava je bil ogromen projekt, ki ni bil ekonomsko upravičen. Ostala pogajalska vprašanja so prav tako do potankosti obdelana in v pogodbi za obe strani obvezujoča.¹⁵

Tudi po končani ratifikaciji v letu 1977 so na italijanski strani skušali še kaj pridobiti, kar pa jim zaradi doslednosti na jugoslovanski strani ni uspelo. V času pogajanj se je pojavljal terorizem (Palestina) tudi v Evropi (Rdeče brigade v Nemčiji in Italiji – umor A. Mora), masovni poboji v Bologni. Italijani so npr. prosili jugoslovanski politični vrh in voditelje t.i. tretjega sveta za pomoč po ugrabitvi A. Mora v prepričanju, da bi z Rdečimi brigadami lahko imela stike vodstva arabskih dežel. Nedolgo zatem je prišlo do senzacionalnega odkritja italijanske tajne lože Propaganda due, katere član je bil tudi italijanski pooblaščenec Carbone.

Industrijska cona, ki je predstavljala z italijanske strani pogoj končnemu sporazumu, v nadaljevanju zaradi negativnih vplivov italijanskega javnega mnjenja ni nikoli zaživela.

¹³ Dimitrij Rupel, „Uvodni nagovor”, v: *Osimo – mednarodne in lokalne razsežnosti ob 30-letnici sporazumov*. Mednarodni znanstveni sestanek. Ljubljana, Koper, 10.-11. november 2005. Glasnik ZRS, Koper, l. 10, št. 7, str. 13.

¹⁴ Več o uresničevanju Osinskih sporazumov danes T. Poljšak, Trideset let kasneje. Organiziranost Jugoslavije in Slovenije za izvajanje Osinskih sporazumov, v: *Svobodna misel*, Ljubljana 2005, l. 43, št. 21, str. 9-10.

¹⁵ *Osinski sporazumi*, Serija XIV, 4. zv. Knjižnica Skupščine SFRJ, Beograd 1977, Sekretariat za informacije skupščine SFRJ; Osinski sporazumi. Črtomir Kolenc (ur.). Založba Lipa, Koper 1977.

Italijanska stran je priznala kontinuiteto veljavnosti OS tudi z državama Slovenijo in Hrvaško. V Uradnem listu Italije so bili objavljeni 8. septembra 1992 in postali polnopraven veljaven mednarodni akt med Italijo in Slovenijo. Že od oktobra 1992 naprej se je ponovno začela stopnjevati dejavnost skrajno desničarskih sil v Tržaški pokrajini. Menili so, da je Rim zapravlil priložnost, ko bi iz novih razmer, s tem ko je uradno priznal Slovenijo kot naslednico OS, lahko iztržil več. Italija je izkoristila diplomatsko še neizkušeno slovensko vlado s postavitvijo zahtev za posodobitev oz. nadgradnjo OS in koncesijami. Na njihovi strani pa niso izvršili obveznosti za pripadnike slovenske manjšine v Italiji.

Obnovili so trditve o neveljavnosti sporazumov in postavili zahteve po pogajanjih o odškodnini za zapuščeno in nacionalizirano lastnino ter vračanje nepremičnin optantom nekdanje cone B. Kljub temu, da prosta cona nikoli ni zaživela, so celo zahtevali, naj se izbriše iz vsebine sporazumov. Zahtevali so zaščito italijanske manjšine kot celote, ki živi v dveh novonastalih državah v Sloveniji in Hrvaški. Oglasil se je tudi Rim z izjavo, da je treba sporazume revidirati, češ da so nekateri deli zastareli. Bistvo teh novih zahtev je bilo, da bi z odprtjem enega vprašanja začeli revizijo OS v celoti in po posameznih vprašanjih. Nato je Italija pogojevala ratifikacijo za vstop Slovenije kot pridružene članice EU in dosegla s Španskim kompromisom spremembe v slovenski zakonodaji. Italijanski parlament je po številnih predhodnih oviranjih marca 1998 končno ratificiral pridružitveni sporazum med EU in Slovenijo.

Septembra 1997 se je po vseh zapletih začel tudi formalni postopek za odobritev zakonskega osnutka v korist slovenske manjšine v Italiji. Njegova odobritev je trajala vse od 15. julija 1971 in se končala 12. julija 2000. V senatu italijanskega parlamenta je bil Zaščitni zakon dokončno odobren 14. februarja 2001. S tem je Italija slovensko manjšino po dolgih desetletjih življenja pod Italijo formalnopravno priznala. Veljavnost mednarodnopravnih dokumentov odpira vprašanje njihove implementacije v praksi in spoštovanja načela *pacta sunt servanda*, kar se je na italijanskem primeru pokazalo vse do danes kot vprašljivo. Tako se danes kljub sprejetju Zaščitnega zakona njegovo izvajanje onemogoča. Odstranjujejo se dvojezični napisi v okolici Trsta, pa tudi javna raba slovenščine je vse bolj omejena ne le v mestu, ampak tudi v nekaterih do sedaj povsem slovenskih občinah na podeželju. Italija vse do danes ne črpa sredstev iz depozitnega računa po Rimskem sporazumu, na katerega je Slovenija izplačala svoje obveznosti za povračilo nacionaliziranega imetja v bivši coni B STO. OS predstavljajo uresničitev možnega, zaradi živih določil pa bodo tudi v prihodnje na simbolni ravni predstavljali ustavo odnosov med Slovenijo in Italijo. Italijanska odločitev za Osimo je „pomenila tudi njeno samostojno odpoved imperialnim metodam Londonskega pakta in zavestno vrnitev k demokratičnim načelom njenega lastnega risorgimenta (renesanse) o etničnih mejah z državami, ki so se osamosvojile tudi po izvirnem italijanskem zgledu. S tem poudarkom, ki

nadgrajuje pravilo o nespornosti obstoječih državnih meja kot opore sodelovanju, je Osimo danes še posebno v slogu z razmišljanji sodobne Evrope”.¹⁶

Viri:

- **Škorjanec, V.:** Beležka o pogovoru na temo osimskih pogajanj z Milošem Minićem. Beograd, 26. 7. 2001. AVŠ.
- **Pismo Giuseppeja Walterja Maccotte Borisu Šnuderlu** (v italijanskem jeziku), Rim, 14. 3. 2001. AVŠ.
- **Govor predsednika Tita v Sarajevu**, 15. 4. 1974: Odločen odgovor naših narodov na revanšistične poskuse Italije. V: Spoljnopolitička dokumentacija, št. 2. Izdanje Instituta za mednarodnu politiku i privredu. Beograd, str. 87-92.

Literatura:

- **Maccotta, G. W. (1993):** Osimo visto da Belgrado. V: Rivista di Studi politici Internazionali. Firenze. L, 60, št. 237, str. 55-67.
- **Osimski sporazumi (1977).** Serija XIV, 4. zv. Knjižnica Skupščine SFRJ. Sekretariat za informacije skupščine SFRJ. Beograd.
- **Osimski sporazumi (1977).** Črtomir Kolenc (ur.). Založba Lipa. Koper.
- **Pirjevec, J. (1996):** „Slovensko-italijanski odnosi od leta 1915 do danes,, V: Annales 8/96. Koper, str. 9-14.
- **Pleterski, J. (2005):** „Osimo v zgodovinski perspektivi soseščine Italijanov” in Slovencev (Osimo nella prospettiva storica della contiguita tra gli Italiani e Sloveni). V: Osimo – mednarodne in lokalne razsežnosti ob 30-letnici sporazumov. Mednarodni znanstveni sestanek. Ljubljana, Koper, 10.-11. november 2005. Glasnik ZRS Koper. L. 10, št. 7, str. 21- 22.
- **Poljšak, T. (2005):** „Trideset let kasneje. Organiziranost Jugoslavije in Slovenije za izvajanje Osimskih sporazumov”, V: Svobodna misel. Ljubljana. L. 43, št. 21, str. 9-10.
- **Rupel, D. (2005):** Uvodni nagovor (Opening address), V: Osimo – mednarodne in lokalne razsežnosti ob 30-letnici sporazumov. Mednarodni znanstveni sestanek. Ljubljana, Koper, 10.-11. november 2005. Glasnik ZRS Koper. L. 10, št. 7, str. 11- 16.
- **Premru, S. (2005):** „Pot, ki so jo nakazali pred 30 leti, še ni do konca prehojena. Spomin na „lov” za krajem podpisa zgodovinskega sporazuma”, V: Primorski dnevnik. Trst, 11. 11. L. 61, št. 263, str. 5.

¹⁶ J. Pleterski, „Osimo v zgodovinski perspektivi soseščine Italijanov in Slovencev”, v: *Osimo – mednarodne in lokalne razsežnosti ob 30-letnici sporazumov*. Mednarodni znanstveni sestanek. Ljubljana, Koper, 10.-11. november 2005. Glasnik ZRS, Koper, l. 10, št. 7, str. 21.

- **Pupo, R. (2000):** „Med zgodovino in geografijo. Razmišljanja o italijanski vzhodni meji”, V: Čepič, Z., (ur.), D. Guštin (ur.), N. Troha (ur.). Zbornik Milice Kacin Wohinz, Prispevki za novejšo zgodovino, Ljubljana. L. 15, št. 1, str. 285-299.
- **Škorjanec, V. (2001):** „Jugoslovansko-italijanski odnosi v luči dubrovniškega srečanja zunanjih ministrov 1973,, V: Zgodovinski časopis. Ljubljana. L. 55, št. 3-4, str. 465-487.
- **Škorjanec, V. (2002):** „Nekaj utrinkov iz diplomatske zgodovine s sosedo Italijo,, V: Zgodovina v šoli, Ljubljana. L. 11, št. 2, str. 22-27.
- **Škorjanec, V. (2003):** „Neuspeh jugoslovansko-italijanskih diplomatskih pogajanj v letu 1973”, V: Zgodovinski časopis. Ljubljana. L. 57, št. 1-2, str. 147-162.
- **Škorjanec, V. (2005):** Jugoslovansko-italijanska pogajanja v letih 1974-1975 o določitvi meddržavne meje (Osimo). Doktorska disertacija, UL, Filozofska fakultata, Oddelek za zgodovino. Ljubljana.

Резиме

Југословенско-италијански преговори о коначном решењу питања границе

Након Лондонског меморандума о сагласности (ЛМОС) 1954, италијанска страна се изговарала на правни аспект уговора и тврдила да је стање зоне Б Слободне територије Трста (СТТ) само привремено и тиме одуговлачила са дефинитивним решењем питања границе, а истовремено је тражила и неке мање исправке већ одређене границе по Мировном уговору из 1947. године.

Италијански министар иностраних послова Ђузепе Медичи је, у околностима чешких догађаја у хладном рату и рачунајући на старост председника Јосипа Броза Тита, 1968. предложио пакет од осамнаест тачака, који је предвиђао промену демаркационе линије по ЛМОС у државну границу и који би био прихваћен као преговарачка платформа за будуће разговоре италијанског министра Медичија и новог југословенског министра Милоша Минића марта 1973. у Дубровнику. Министри су у четири ока, уз официјелни дипломатски канал, предвидели и паралелни канал за тајне преговоре политичких опуномоћеника као могућност за обезбеђивање континуитета овог процеса ако дипломатски преговори не би успели. По италијанској иницијативи искључили су из преговора сопствена министарства иностраних послова, што се, због превеликог утицаја италијанског јавног мњења у тршћанској пограничној зони, показало као

једина реална могућност за постизање споразума. Дипломатски преговори су крајем 1973. године завршени неуспехом, а други канал у то време још није заживео. Након оштрих дипломатских нота и Титовог говора у Сарајеву, премијер Ђулио Андреоти се у говору у Удинама маја 1974. јавно изјаснио о намери Италије да потпише са Југославијом коначни споразум. Врх Демокришћанске странке (ДЦ) је, с обзиром на то да се ближио састанак Конференције о европској безбедности и сарадњи (КЕБС) у Хелсинкију и уз поштовање основног принципа о дефинитивности државних граница, проценио да отворено питање граница штети глобалној италијанској политици. Након исправке италијанског овлаштења у јулу 1974, југословенска страна је накнадно, већ након доласка италијанске делегације на Стрмол, превазишла неповерење и прихватила њихову иницијативу за преговоре посебних политичких опуномоћеника, који су онда са својим групама преговарали на Стрмолу, а затим 1975. још у Дубровнику и Струњану. Након парафирања текстова у Београду, био је потписан споразум у Осиму, којим је дефинитивно решено питање међудржавних граница. Италијанска страна је и након успешне ратификације 1977. године покушала још нешто да добије али нису успели због одлучних ставова на југословенској страни. Индустијска зона, која је представљала *conditio sine qua non* за коначни споразум на италијанској страни, због негативних утицаја јавног мњења није никад заживела. Италијанска страна је признала континуитет Осимских споразума (ОС) и са новим државама Словенијом и Хрватском али је врло брзо након тога почела да тражи ревизију већ важећих споразума као изговор за надокнаду одштете за имовину езула. Тај захтев словеначка влада није прихватила. Онда је Италија почела да условљава ратификацију за чланство Словеније у Европској унији и постигла Соланиним компромисом промене у словеначком уставу. Италија ни данас не узима новац из депозитног рачуна по Римском споразуму, на који је Словенија исплатила своје обавезе за надокнаду национализованих добара у бившој зони Б СТТ. Са ОС се постигло највише, што је било тада могуће. Из искустава са Италијом можемо предвидети да ће и убудуће покушавати са новим захтевима, зависно од околности.

ЦРВЕНИ ТОЧАК АЛЕКСАНДРА СОЛЖЕЊИЦИНА И ЊЕГОВА „РЕХАБИЛИТАЦИЈА” СТОЛИПИНА

Зоран БАЈИН

дипломирани историчар, Београд

АПСТРАКТ: У тексту се анализира представљање револуције 1917. године у роману-епопеји руског нобеловца Александра Солжењицина, са посебним освртом на однос према историјској улози Петра Столипина.

Кључне речи: СССР, Александар Солжењицин, Октобарска револуција, Петар Столипин, „Црвени точак”, Гулаг

Личност и стваралаштво Александра Исајевича Солжењицина су, од судбоносног објављивања *Једног дана Ивана Денисовича* (1962), привлачили огромно интересовање и изазивали многобројне спорове. Чак и данас, иако су неумољиви ход времена и непредвидиви преокрети историје већину прекрили заборавом, неки од тих спорова још увек трају. Сва та идејна узнемиреност коју је Солжењицинова појава изазвала учинила је да у огромном мноштву књига које су о њему написане буде заиста невероватно мало оних у којима се озбиљно проучава његово књижевно стваралаштво. Најдрагоценији изузетак међу њима несумњиво представља студија угледног француског слависте Жоржа Ниве,¹ једног од најзначајнијих познавалаца савремене руске књижевности на Западу, који би се, без много претеривања, могао назвати родоначелником објективног проучавања поезике Александра Солжењицина.

Када се спомене име Александра Солжењицина, прва асоцијација, по свој прилици, биће – *Архипелаг ГУЛаг*. Међутим, као што су Сол-

¹ G. Nivat, *Soljenitsyne*, Paris, 1980. Преведена и на српски језик: Ж. Нива, *Александар Солжењицин: Уметник, мислилац, пророк*, Београд, 1999.

жењицинови политички и идеолошки ставови у великој мери заклонили његово књижевно стваралаштво, тако је и *Архипелаг ГУЛаг* – који је својом потресношћу, искреношћу, силином (али и политичком и друштвеном актуелношћу) привукао ка себи пажњу читавога света – оставио у сенци средишње дело Солжењициновог опуса *Црвени точак*.

Црвени точак је најједноставније одредити као приповедање о руској Фебруарској револуцији, мада би при томе требало имати у виду да је пишчева амбиција објашњење целокупног историјског процеса који је довео до слома руског царства 1917. године. Врло је тешко, готово немогуће, жанровски класификовати ово дело и можда је најбоље одредити га онако како га је сам аутор у поднаслову назвао – „историјска епопеја”, без обзира на неодређеност тог појма. Класификовање *Црвеног точка* као историјског романа било би, сасвим извесно, грешка, тим више што писање историјског романа није ни била Солженицинова намера. „Он жели да потомцима сачува историју – исмејану, изокренуту, изрезану маказама цензора. Он пре-дузима колосално архивисање историјског времена. Наравно, он настоји да то време преобрази, и због тога га је могуће назвати романописцем. Међутим, архивисање доминира над измишљеним, које се појављује на ‘болним тачкама’ текста, али није његов покретач. Исто тако, измишљени ликови не усмеравају текст; он је испуњен историјском хроником, реалним дејствујућим лицима, која су на странице дела закорачила из новина, мемоара, сакупљених сведочанстава.”²

Солжењицин је још од младости осећао да му је намењена мисија да напише историју руске револуције.³ Од своје осамнаесте године он је носио у себи план историозофског романа о руској револуцији, правио прве скице, размишљао о њему, мада је интезиван рад на свом животном делу започео тек у својој педесетпрвој години (1969). Раду на *Црвеном точку* и проучавању револуције 1917. године Солжењицин је посветио више од двадесет година свог живота (већи део тог времена провео је у присилној емиграцији на усамљеном имању на северу САД-а), да би га 1990. године окончао не остваривши у потпуности првобитни план који је подразумевао описивање знатно ширег временског периода.

² Ж. Нива, *Возвращение в Европу. Статьи о русской литературе*, Москва, 1999, стр. 145.

³ Поред Толстојевог *Рата и мира*, на настанак Солжењицинове првобитне замисли о великом историјском роману о руској револуцији утицали су и *Дани*, сећања умереног монархисте Василија Шуљгина, једног од најталентованијих публициста предреволуционарне Русије. Шуљгинова дуговечност и крајње необична животна судбина омогућиле су Солжењицину јединствену прилику да се састане и разговора са једним од кључних учесника догађаја које описује. Речи које је слушао из уста човека који је присуствовао абдикацији последњег руског цара несумњиво су морале да оставе значајан утисак на аутора *Црвеног точка*.

Преко шест хиљада страница *Црвеног точка* раздeљено је на „одмерене рокове” који образују четири „чвора”: „Август четрнаесте” (два тома), „Октобар шеснаесте” (два тома), „Март седамнаесте” (четири тома) и „Април седамнаесте” (два тома). Појам „чвора”, који има средишње место у концепцији *Црвеног точка*, потиче из математике и под њиме се подразумева временско концентрисање радње. Аутор, наиме, одабира краће временске периоде од неколико недеља у којима је, према његовом схватању, изнутра опредељен ток догађаја и описује их згуснуто, да би потом направио дужи хронолошки прекид на који се надовезује наредни „чвор”. На први поглед може да изгледа парадоксално, али Солжењицин, писац десетотомног романа-епопеје чији обим изазива запрепашћење, а неретко и подсмех, главним принципом уметничког стваралаштва сматра „закон економичности”, а првом карактеристиком сваког књижевног дела његову згуснутост – тј. згуснутост садржаја, мисли и осећања. Згушњавање радње је вероватно најупдаљивије у „Марту седамнаесте”, где аутор дан победе револуције у Петрограду (27. фебруар 1917. по старом календару) приказује на преко три стотине страница.

Точак, који се веома често сусреће у Солжењициновим књигама, а нарочито у самом *Црвеном точку*, представља симбол револуције, који у свом застрашујућем обртању захвата и носи читаве народе, захватајући при том и оне који су га завртели (или само верују да су га завртели) и чини их беспомоћним посматрачима своје неизбежне пропасти. Стога није нимало чудно да је точак постао и наслов његовог кључног дела. Без сумње, религиозни симболизам је у основи свега. „Окрећући се старом библијском симболу точка Солжењицин изводи на Страшни суд Русију века овог. У старој византијској базилици Торчело, у венецијанској лагуни, где су сачувани најранији хришћански мозаици, испод Христа-Сведржитеља, над анђелима који мере душе – црвени точак...”⁴

Солжењицин је начелни противник сваке политичке револуције. У есеју „Црте две револуције”, у коме је упоредио две, по свој прилици најзначајније револуције у историји човечанства, француску и руску, и у коме је учврстио свој систем конзервативног посматрања историјских процеса, Солжењицин је своја размишљања завршио закључком у којем је јасно исказао апсолутно негативни однос према самом феномену револуције у светској историји: „Ипак, саморазумљива јединствена природа револуција се састоји у томе што се, при свој конкретной непредвидивости њихових токова, опште стање земље и народа непрестано погоршава. Револуција је увек горућа болест и катастрофа. (...) Револуција открива тамне провалије и у таквим људима који би без ње сасвим пристојно провели свој живот.”⁵

⁴ Ж. Нива, *Александар Солжењицин: Уметник, мислилац, пророк*, Београд, 1999, стр. 145.

⁵ А. И. Солженицын, *Публицистика I*, Ярославль, 1995, стр. 536–537.

Када је започело објављивање почетних томова *Црвеног точка* Солжењицинов негативан однос према револуцији и револуционарима, нарочито большевцима, тешко да је могао да изненади некога ко је био упознат са његовим претходним књигама и изјавама. Још од првих Солжењицинових отворених иступања у јавности (1965), његов непомирљиви антикомунизам је постајао све очигледнији, док је његова недвосмислена осуда револуције 1917. године, као и свих револуционарних партија, постала извесна са *Архипелагом ГУЛагом* (чији је први том објављен децембра 1973. године). Стога ни мрачним бојама осликан лик Лењина у унапред објављеним „лењинским” главама *Црвеног точка* („Лењин у Цириху”, 1975) није нипошто био неочекиван, мада је свакако у извесној мери допринео убрзаном удаљавању западних левичара од несвакидашњег руског дисидента, који је сваким новим кораком све више истицао (а, може бити, и развијао) свој конзервативизам. Међутим, тек са објављивањем „Октобра шеснаесте” постало је потпуно јасно оно што се тек могло наслутити из Солжењицинових, не нарочито бројних, емигрантских иступања: његова осуда руског либерализма као вољног саучесника у изазивању катастрофе 1917. године; осуда која се као повезујућа нит провлачи кроз целокупно дело, иако свој врхунац достиже у другом „чвору епопеје”, „Октобру шеснаесте”.

У абдикацији Николаја II, која је практично значила и крај монархије у Русији, Солжењин види кључни тренутак за успех револуције, отварање Пандорине кутије у којој је била скупљена сва мржња таложена током два века руске историје. Он зна да Николаја II, коме пре свега замера „нецарску неодлучност”, немилосрдно оптужен да је због превелике бригае за породицу, похвалне у случају обичног човека, изневерио милионе поданика које је био обавезан да штити: „Он је више волео да се сам уклони од бремена. Слаби цар, он нас је препустио. Све нас – свему што је уследило.”⁶ Али у *Црвеном точку* Николај II је свеједно душевно чист, он не жели власт, коју врши искључиво због осећања одговорности пред Богом, за разлику од оних који од њега траже да се одрекне престола, на шта их умногоме подстиче и њихово властољубље.

Солжењицинова „главна идеја је да побије погрешне општеприхваћене тезе и поставке”.⁷ *Црвени точак* заправо представља ауторов покушај да се „крупно легенди” којим је Фебруарска револуција обавијена расплете, да се на светлост дана изнесе конкретна историјска стварност, да се догађаји и људи покажу онаквим какви су заиста били. Солжењин настоји да кроз приповедање, а често и експлицитно кроз поглавља-прегледе догађаја, свим силама разгради многе од уврежених представа, којима тако контроверзне

⁶ А. И. Солженицын, *Публицистика I*, Ярослављ, 1995, стр. 477.

⁷ Ж. Нива, *Александар Солжењин: Уметник, мислилац, пророк*, Београд, 1999, стр. 147.

и сложене појаве као што су Фебруарска револуција и њена предисторија нужно обилују.⁸ У том амбициозном подухвату он, парадоксално, у огромним размерама показује како изванредан критички рационализам, тако и неумереност и жестину фанатика који се обрачунава са супростављеним идејама.

Солжењичин је неретко оптуживан за тенденциозност у упорном оспоравању „рускости” комунизма, па чак и за притајени антисемитизам као решење противречности које из тог оспоравања на први поглед проистичу. Међутим, у *Црвеном точку* се – ако се анализи приступи без злонамерности – не може пронаћи ослонац за тако тешке оптужбе, већ се, напротив, из њега може извући ауторов имплицитни закључак да је револуцију 1917. године извршио сам руски народ, иако је она суштински супротна његовој исконској природи. На страницама „Марта” и „Априла седамнасте” народ је подивљао, он је спреман и на најтеже злочине – али ипак, то је у основи само тренутно помрачење ума: склоност ка убиствима и уништавању испољава помамљена руља, док је код готово свих Солжењичинових развијених ликова из народа и у најсмутнијим тренуцима присутно, макар и крајичком ума, здраво, градитељско расуђивање. „Солжењичин не може да избегне давнашњу слабост руске мисли – култ народа, који, што је више упрљан и оскрнављен, постаје све више свет.”⁹

II

На страницама *Црвеног точка* непрекидно се смењује мноштво ликова истакнутих руских политичара почетка XX века. Већину међу њима чине револуционари и радикални либерали, које Солжењичин, мада за неке од њих показује личне симпатије,¹⁰ сагласно својим идеолошким ставовима представља са приметном дозом ироније, или чак осуде. Карактеристично је, међутим, да чак и када представља ликове чије му је идејно размишљање блиско, он не пропушта да нагласи и њихове слабости и ограничености, што се најупадљивије може приметити на примеру самога Николаја II. Заправо, из Солжењичинове перспективе сви активни учесници преломног периода

⁸ Међу „легендама” које Солжењичин у *Црвеном точку* разграђује налазе се, на пример, и доста распрострањено а сасвим неосновано веровање да је царска влада водила преговоре о сепаратном миру са Немачком, преувеличана политичка улога која се приписује Григорију Распутину (Распутин није главни, па чак ни активни лик ни у једном од поглавља *Црвеног точка*), представа о томе како је Русија војно поражена у Првом светском рату, приче о дејствовању полицијских („Протопоповљевих”) митраљеза са кровова Петрограда у данима Фебруарске револуције итд.

⁹ Ж. Нива, *Александар Солжењичин: Уметник, мислилац, пророк*, Београд, 1999, стр. 159.

¹⁰ Углавном за оне који су потом страдали као жртве бољшевичког терора (попут кадета Шингарјова) или поделили његову логорашку судбину (попут мењшевика Гвоздева).

руске историје описаног у његовој епопеји показују се неспособним да истовремено схвате пут спасења Русије и, што је још важније, одлучно крену њиме. Сви – осим једног. У личности вишегодишњег председника руске владе (1906–1911) Петра Столипина Солжењицин је пронашао безмало идеалног државника, који је, према њему, успео да извуче Русију из провалије у коју је доспела током револуције 1905–1907. године и да је усмери на пут стабилног развика, којим се одлучно мењала целокупна, и социјална и економска, структура државе.

У складу са својом одушевљеношћу Столипиновом личношћу и делом, Солжењицин је, у току писања *Црвеног точка*, увидео неопходност да покуша да изврши својеврсну рехабилитацију овог државника, коју би супротставио гледиштима тадашње (на првом месту, совјетске) историографије о њему. У Совјетском Савезу, наиме, владала је једнострана, искривљена представа о Столипиновој историјској улози, коју је, као и многе друге, зацементирао још сам Лењин својом расправом „Столипин и револуција”,¹¹ објављеном октобра 1911. године. Суштина овог чланка, истина, не своди се на напад на Столипиново државничко дело, већ на вређање либерала свих врста преко тумачења њиховог односа према Столипиновом режиму. Веома је, међутим, битно да је у њему, на Лењину својствен начин, Столипин обележен као „обервешач”, „спахија” који се прославио „зверским репресалијама над сељацима”, „агент” паразитске класе „феудалаца-земљопоседника”, „погромаш” итд. „Столипин је” – сумирао је своју оцену његове политике вођа болшевика – „покушавао да у старе мехове улије ново вино, да старо самодржавље прекроји у буржоаску монархију”, ослањајући се при том на контрареволуционарно расположење које је, наводно, владало „у читавој либералној буржоазији, све до кадетске”.¹² У духу Лењинових схватања, у совјетској Русији развио се апсолутно негативан поглед на целокупну Столипинову делатност, при чему су и његово гушење револуције и његове реформе укључени у уопштено затамљену представу о „столипинској реакцији”, а најзначајнијој од њих, аграрној реформи прилепљен епитет „кулачка”. Овакво стање трајало је до краја осамдесетих, када је, пошто се Русија нашла на путу радикалних реформи, постојећој слици о Столипину у совјетској историографији – која је и после слома совјетског система наставила да врши изванредан утицај на ставове о руској прошлости – супростављена представа о Столипину као великом реформатору чија је политика пред Русијом отварала блиставе перспективе будућег развоја.¹³ (Она, наравно, није утицала на *Црвени точак*, чије су „столипинске” главе биле већ

¹¹ V. I. Lenin, *Izabrana dela VIII (1911 – maj 1914)*, Beograd, 1960, str. 53–61.

¹² *Isto*, str. 57.

¹³ В. М. Шевырин, „Столыпинские реформы в историографии переломного времени (1990–1993)”, *Россия XX столетия в исторической науке*, Москва, 2000, стр. 92.

објављене, али ни *Црвени точак* није знатно допринео њеном стварању.) Званична осуда Столипинове политике у Совјетском Савезу била је, разуме се, сасвим логична, али је помало зачуђујућа не нарочито светла представа о њој која се развијала на Западу. Стиче се утисак да је и тамо, у знатној мери незаслужено, наглашена конзервативна страна Столипинове делатности, док је, парадоксално, преовладала позитивна оцена његовог претходника, најзначајнијег државника прве половине владавине Николаја II, Сергеја Витеа. Парадоксално, јер – мада је заиста Витеу запала историјска улога да Русији да устав, а Столипину да тај устав ограничи – Столипин је био тај који је руску уставност прихватио и учинио саставним делом свог политичког деловања, насупротив Витеу, који је чак себи једном приликом допустио да свој емоционални став према уставности изрази симболички, плувањем на под.¹⁴

Неколико година након што је објављен први „чвор” његове епопеје, „Август четрнаесте” (1971), у коме су приказани улазак Русије у светски рат и катастрофа Самсоновљеве Друге армије у Источној Пруској, Солжењичин је дошао до закључка да је ради увода у револуцију 1917. године потребно да се врати још дубље у прошлост, даље и од рата који је појачао и убрзао деловање сила које су ту револуцију изазвале, али засигурно није био њихов основни узрочник. Тако је настало проширено, обимом готово удвостручено друго издање „Августа четрнаесте”, као и неколико ретроспективних поглавља „Октобра шеснаесте”. Већи део новог, проширеног другог тома „Августа четрнаесте” посвећен је приказивању убиства Столипина у Кијеву септембра 1911. године. Окруженом поглављима у којима су описани догађаји који су довели до овог чина и који су му следили (сам чин убиства описан је из троструке перспективе – из перспективе самога Столипина, из перспективе атентатора Богрова, као и из перспективе заменика министра Курлова, одговорног за пропусте који су довели до премијерове смрти), средишње место припада гигантском „прегледном” поглављу у којем је, на готово стотину страница, приказан Столипинов живот и његова државничка каријера.¹⁵

Солжењичину је при писању тог поглавља очигледно било изузетно стало до развејавања схватања о Столипину као реакционарном терористи, која су најчешће распрострањивана преко одређених израза везаних за његово име – као што су „столипински терор”, „Столипинова кравата” и слично. Са Столипиновим именом најчешће је повезиван његов жестоки обрачун са револуционарима, чија је кулминациона тачка увођење преких војних судова. Стога бављење овом осетљивом темом Солжењичин и почиње од

¹⁴ B. Pares, *The Fall of the Russian Monarchy*, London, 2001, str. 86.

¹⁵ А. И. Солженицын, *Красное колесо II*, Москва, 1993, стр. 165–248.

терористичког чина у којем су (августа 1906) револуционари, активиравши бомбу у Столипиновом дому, убили 27 особа, а велики број тешко ранили, при чему је сам председник владе пуким случајем преживео, а његова кћерка доживотно обогалена. Цитирајући једну од многих прослављених реченица из Столипинових говора,¹⁶ у којој је објављено да „где је аргумент бомба, тамо је јединствени одговор беспштедност кажњавања”, Солжењицин објашњава: „Тако је почео озлоглашени *сталипински терор*, толико наметнут руском језику и схватању – о странцима и да се не говори! – да се до данас учврстио као представа најсуровијег дивљања. А терор је био овакав: уведени су (и деловали 8 месеци) за *нарочито тешке* (не све) пљачке, убиства и нападе на полицију, власти и мирне грађане преки војни судови, да би се истрага и пресуда приближили тренутку и месту злочина.” Након овога следи даља релативизација Столипинових репресивних мера и примедба да је одмах по увођењу преких судова револуционарни терор ослабио. Солжењициново указивање на нужност успостављања Столипинових преких судова и његово ублажавање мучног утиска који њихова немилосрдност оставља нису без основа у чињеницама ако се има у виду да је, на пример, број смртних пресуда које су ти судови извршили сразмеран броју државних службеника убијених у таласима револуционарног тероризма.¹⁷ Овде би се требало подсетити и на то да је поређење размера и жестине репресије у царској и большевичкој Русији један од лајтмотива *Архипелага Гулага*, где Солжењицин (непоштедно користећи иронију, своје најјаче оружје) до апсурда доводи старе, добропознате жалбе на случајеве суровости из времена царског режима и, срањивањем са примерима из совјетског периода, настоји да их учини сасвим безазленим и разумљивим. У *Црвеном тачку*, који се формом и садржајем значајно разликује од *Архипелага Гулага*, оваква поређења су неупоредиво ређа, али су свеједно иманентно присутна. Пажљиви читалац може да осети многа места где је аутор, не повукавши отворено паралеле са комунистичким временом, управо њих имао на уму, баш као у овом случају. Ипак, не чини се да оваква релативизација Столипиновог обрачуна са револуцијом и револуционарним тероризмом (када се посматра *post factum*, као феномен који претходило ужасном терору који је у Русији беснео између 1917. и 1956. године, уместо да се посматра из перспективе почетка XX века, као преседан у њеној историји) одговара делу које је писано да би било непристрасна историја руске револуције, нарочито када се са њом иде толико далеко да се, не без симпатија, цитирају Столипинове речи о Русији која ће „умети да разликује крв на рукама целата од крви на рукама савесних хирурга”.

¹⁶ Важније међу њима – попут „Нећете уплашити” и „Њима су потребни велики потреси, а нама велика Русија” – Солжењицин на пажљиво одабраним местима укључује у текст.

¹⁷ С. С. Ољденбургъ, *Царствованіе императора Николая II*, С.-Петербург, 1991, стр. 366–370; S. Živanov, *Rusija na prelomu vekova*, Beograd, 2002, str. 561–563.

Врхунац Столипинове реформаторске делатности Солжењин, сасвим исправно, види у његовој великој земљишној реформи. Према њему, Столипин је још од ране младости поседовао осећање блискости са руском земљом и сељаштвом („тако природно код дечака са села, непредвидиво се појављује код сина генерал-ађутанта и праунука сенатора”), прихвативши већ тада мисао да за руског сељака неће бити бољитка све док буде био спутан стегама сеоске општине – колективним јемством, принудном уједначеношћу и бесмисленошћу унапређивања производње. Приказујући како је као губернатор Саратовске области Столипин 1905. године морао да умирује¹⁸ побуњено сељаштво које је стихијски уништавало имања земљопоседника, Солжењин се идентификује се Столипиновим схватањем основног проблема тадашње Русије мишљу да сељачки бунт није уопште био „последница револуционарних идеја у свести народа, већ – експлозије очајања због некакве исконске несређености сељачког живота”. А за сељаштво које је, тврди Солжењин, више од свега желело да истински влада земљом, стварна сметња напретку била је управо анахронична сеоска општина, а не већ све малобројнија велепоседничка имања. Чим је ступио на место председника владе, Столипин је, наглашава аутор *Црвеног точка*, на прво место истицао рад на задовољавању сељака као јединој сигурној гаранцији за заустављање револуције. „Свој кључни закон о земљи” – пише Солжењин поводом додељивања права на потпуну сопственост сељака над земљом – „Столипин је схватио као други део реформи 1861. године. То је и било истинско, потпуно ослобођење сељака, са закашњењем од 45 година.”

Овде се чини веома битним подвући чињеницу да Солжењин као највећу заслугу Столипину приписује његову борбу за уништење сеоске општине, чији су значај идеалистички наглашавали деветнаестовековни словенофили (али, наизглед парадоксално, и револуционари-народњаци). Овакав став могао би да на први поглед делује помало необично, јер се Солжењин суштински надовезује на традиције словенофилства. Он заступа за словенофилску идеологију кључне погледе на место Русије у светској историји: веру у посебан пут Русије у односу на западну Европу и не-

¹⁸ „И умиривао је – речима, све више владајући својим гласом и спокојством, не вичући, не претећи, већ разјашњавајући. Због својих унутрашњих осећаја, сељацима је он једино и могао да објашњава, он је то волео више од свега: да објашњава, гледајући право у очи – методом који је руска администрација заборавила.” Говорећи о Столипиновој борби против револуције у Саратовској области, аутор, преко бројних анегдота везаних за његову смелост пред узбуњеном масом, истиче неограничену храброст свог јунака, што, са нешто мањим интезитетом, чини и у наставку овог и свим другим поглављима посвећеним Столипину. Тако, на пример, Столипина на самрти представља испуњеног превеликим стоицизмом, потискујући при том утицај неподношљивих болова изазваних прострелним ранама на расположење умирућег. (А. И. Солженицын, *Красное колесо II*, Москва, 1993, стр. 292–302; В. Н. Коковцов, *Из моего прошлого: Воспоминания 1911–1919*, Москва, 1991, стр. 42–50)

гативан однос према реформама Петра I. Почетком 80-их година Солжењицин се са гневом обрушавао на неке од западних проучавалаца Русије (попут Ричарда Пајпса), као и на руске дисиденте сличних идеја (које је саркастично назвао „наши плуралисти“) према којима су за преовлађујуће негативне стране комунизма одговорне традиције старе Русије и који Русију, тврди Солжењицин, одлучно осуђују „због свега у чему она не личи на Запад“. Слично словенофилима, он крвавим унутрашњим потресима и спољним ратовима за време владавине Петра I и његових наследника супроставља идеализовану стару Русију – препетровску или, боље речено, прерасколску (јер он, за разлику од словенофила нипошто не идеализује владавину Алексеја Михаиловича, у време које је и дошло до верског раскола), њену посвећеност самој себи, а не освајањима, стварању империје. При том, треба нагласити, он са себи својственим жаром одбацује како империјалистичке¹⁹ тако и пансловенске тенденције позног слофенофилства. „Читава идеја да станемо на чело словенства лажна је, заједно са Константинопољем!“ – говори Солжењицин кроз уста свог полудвојника, пуковника Воротинцева, у „Октобру шеснаесте“.²⁰

Одређујући Столипинову политичку позицију, Солжењицин говори о његовој „средњој линији“ и решености да прихвати уставност која је у Русији уведена, као и о намери да часно и упорно испуњава све обавезе у складу са њом, упркос томе што су се збијали „непријатељи на два крила: крајњи десничари, који су желели да поцепају Манифест и врате се неконтролисаној управи и на руски начин неумерени либерали, који нису желели да брод плови, већ да га оборе на бок и смрве своје противнике“. Солжењицин оправдава Столипинов државни удар 3. јуна 1907. године (и чак се не слаже с тим да се „тај одлучан корак“ назива државним ударом, али без икаквог основа) и са симпатијама гледа на његов национализам који је том приликом испољен, трудећи се при том да објасни противречну ситуацију у којој заштитник сељачких интереса смањује број представника сељака у Думи. Последице трећег јуна на политички живот у Русији он сматра изузетно благотворним, јер је непосредни исход била Трећа дума, која се у основи држала споменуте „средње линије“ (мада и овом приликом задржава своје уобичајене резерве према парламентаризму). Када је револуција била поражена, највеће сметње Столипину су, према Солжењицину, потицале од „сфера“, придворне камариле и реакционарних бирократа (о којима пише са великом антипатијом). У сукобу са „сферама“ Столипина, који није довољно „оценио опасност са те стране“, почело је да издаје стрпљење и он

¹⁹ Солжењицин, на име, империјалну политику царске Русије, упркос свом национализму (или је можда боље рећи: услед свог несвакидашњег национализма) доследно осуђује не само као штетну, већ и као неморалну.

²⁰ А. И. Солженицын, *Красное колесо IV*, Москва, 1993, стр. 38.

је, остајући све слабији и без ослоња, дошао до тога да направи озбиљну грешку на неуставан начин спроводећи закон о увођењу земства у западним крајевима – и то је вероватно једина велика Столипинова грешка коју Солжењицин признаје. Што се Столипинових ставова по питању спољне политике тиче, стиче се утисак да је управо ту Солжењицин најсклонији да му приписује сопствене погледе, попут већ споменутог одбацивања империјализма или пансловенства.

Приметно је нескривено одушевљење са којим Солжењицин описује како „непоколебљиви, крепки, епски достојни Столипин”, не обазирјући се на нападе сујетних и заслепљених непријатеља, одлучно иде својим путем спаса Русије који могу да обезбеде тек „грандиозност и складност његовог програма свеобухватне реформе” – као на пример у приказивању премијера који је у Другој думи „леп, спознајући своје снаге и несумњиву победу, сам против пет стотина, одговорио са трибине громким, јасним гласом” да неће пристати на капитулацију. Солжењицин наглашава и Столипинову отпорност на властољубље – и када наводи како је овај, збуњен неочекиваним предлогом Николаја II, проглашавао себе недостојним да постане министар (априла 1906. године) и када описује како се три месеца потом решавао на прихватање „велике и горке власти”, тј. положаја председника владе. Он, заправо, идеју о распуштању Прве думе (која је „сама одредила своју судбину”) и постављењу Столипина на место премијера приписује његовом претходнику на том положају – Горемикину. С друге стране, вођа думске опозиције Миљуков (који, истина, ни сам нипошто није био незаинтересовани посматрач тих догађаја) је у својим сећањима као основни разлог распуштања думе истакао Столипинове сплетке, чији је узрок видео управо у његовом властољубљу (јер у потенцијалној влади која би уживала думску подршку за њега није било предвиђено место), а сцену у којој се Столипин испрва пред царем снебивао да прихвати положај председника владе назива „годуновском”.²¹ Врхунац Солжењициновог апологетског односа према Столипину у *Црвеном тачку* вероватно представља следећи опис његове личности: „Њему је било туђе ситничарење, а због тога и – ситно самољубље. Јавно одсуство личних интереса привлачило је к њему људе. Он је зрачио бодрост, није се устручавао да свакога лично убеђује – с њиме је весело, лако било радити, и преносила се његова неустрашивост пред претњама и готово уметнички начин којим је управљао својим огромним пословима. Он је био у расцвету година и снага – и уливао је своју крепку младост у управљање државом. Он је за читаву Русију био прозрочан, на осматрању, не остављајући блато за клевете. У складу са својим презименом, он је заиста био *стуб*²² државе. Он је постао центар руског живота, као

²¹ П. Н. Милуков, *Воспоминания (1859–1917) I*, Москва, 1990, стр. 371–398.

²² На руском језику: „столп”.

ниједан од царева. (И заиста, његове особине биле су царске.) Опет је био *Петар* над Русијом – исто тако енергичан, исто тако неуморан, исто тако се старао о продуктивности народнога рада, исто тако је преображавао, али са мишљу другом, и тиме се разликовао од императора Петра.”

О томе до које мере може да иде Солжењицинова опчињеност Столипином сведочи и касније размишљање: „Тако је од убиства Столипина жестоко пострадала цела Русија, али Богров није помогао Јеврејима. Не знам како ко, али ја ту осећам велике кораке Историје и њене до неочекиваности поразне резултате. Богров је убио Столипина, бранећи кијевске Јевреје од притисака. Столипина би и без тога цар сменио, али би сигурно био позван кад 1914–16. није било људи, и уз њега ми сигурно не бисмо завршили тако срамно ни у рату ни у револуцији. (Ако бисмо, с њим на челу, уопште ушли у тај рат.) Корак први: убијен је Столипин – изгубљени су у рату нерви и Русија је легла под чизму болшевика. Корак други: болшевици, уз читаву своју свирепост, показали су се много неталентованији од царске државе, после четврт века брзо су дали Немцима пола Русије, у том оквиру и Кијев. Корак трећи: хитлеровци су лако ушли у Кијев и уништили кијевске Јевреје. Исти онај Кијев, и исто у септембру, само тридесет година после пуцња Богрова.”²³ Истина, оваква хипотетичка разматрања нису својствена искључиво Солжењицину: на пример, о другачијем току светског рата (или о спречавању његовог избијања) у случају да је Столипин доживео његов почетак, у изгнанству су размишљали и Вилхелм II и Василиј Шуљгин²⁴ и Сергеј Сазонов²⁵ – али у овоме не би требало видети ништа више од накнадних рационализација катастрофе. Можда би се веровање у провиђење, симболику и изванредни утицај и снагу одређених историјских личности могло и бранити у начелу, али наведено закључивање (поред тога што је непримерено, будући да се бави веома осетљивом темом страдања читавог једног народа) је очигледно, макар у појединим деловима, сасвим произвољно: споменути „кораци”, логички гледано, заправо и нису кораци, већ – скокови.

У сваком случају, у „Августу четрнаесте” и у „чворовима” који следе за њиме, Солжењицин је, на позадини догађања, насликао и осећај пра-

²³ А. Solženjicin, *Dva veka zajedno I*, Beograd, 2003, str. 317.

²⁴ „Ко зна, шта би било, да је Столипин остао жив и да је руководио руском владом у време светског рата” (*Правда Столыгина*, Сборник, Сост. Г. Д. Сидоровнин, Саратов, 1999, стр. 154)

²⁵ „Револуција, коју је Столипин већ 1906. године сломио, увидела је наступившу смртну опасност за себе и руком Богрова оборила тог најблагороднијег сина Русије. Говори се да нема незамењивих људи. Али Столипина код нас нико није заменио и револуција је, усред тешке моралне и материјалне атмосфере рата, победила. Док пишем ове редове, испред мене се живо појављује величанствени у својој снази и једноставности лик Столипина и ја се сећам речи које сам често слушао од њега: за успех револуције неопходан је рат.” (С. Д. Сазонов, *Воспоминания*, Москва, 1991, стр. 284)

зине који наступа са Столипиновим нестанком. У судбоносним данима јула 1914. године, када треба да се донесе решење о општој мобилизацији и, следствено, прихватању рата са Немачком, његов Николај II осећа да је неподношљиво усамљен, да међу несагледивим мноштвом оних који га окружују нема „силног, умног, изванредног човека који би преузео на себе одговорност”. И напрасно схвата да је такав човек постојао и да му у том тренутку недостаје управо он – Столипин.²⁶ Касније, када је револуција већ почела, „Шуљгин, Корнилов (реалне историјске личности – прим. З. Б.) и Воротинцев (тумач ауторових идеја који се појављује у најранијим, гулаговским драматуршким скицама Солжењицина – прим. З. Б.) – сви они желе Вођу. Али вође нема! ‘Нема човека, достојног диктатуре’, – размишља Шуљгин (реч је о очекиваном диктатору у Румунији). ‘Па ипак, ако би се већ данас појавила силна власт – може бити, могла би се спасити Русија. А може бити, и не би...’ Другим речима, дејствујућа лица знају да би чврста воља спасила Русију, али су сви парализовани. Парализа закива и личне судбине и судбину земље. Пораз признају сви, и Воротинцев закључује: ‘Боже мој, шта се ради! – помрачио нам се разум!’ Тако се окреће огњени, убитачни, црвени точак...”²⁷

Настојећи да у потпуности оправда Столипинову политичку делатност, Солжењицин се дотакао и „случаја Азеф”. У питању је, наиме, афера настала након што је инжењер Јевно Азеф, агент полиције још од 1892, који се више година налазио на челу Борбене организације Партије социјалиста-револуционара (есера), најзначајније терористичке групе у Русији уочи и у току револуције 1905–1907, одговорне за више запрепашћујућих политичких убистава – пре свих, министра унутрашњих послова Вјачеслава Плевеа (1904) и великог кнеза Сергеја Александровича (1905) – разобличен упорним настојањима револуционара-публицисте Владимира Бурцева, „Шерлока Холмса руске револуције”, који се са доста успеха посветио разоткривању полицијских агената у редовима револуционара. Приказујући иступање председника руске владе на трибини Државне думе, у току расправе коју је у вези са овим случајем покренула парламентарна опозиција, Солжењицин се безрезервно приклања Столипиновим аргументима, одбацујући тиме као „азефовски мит” представу о Азефу као о изванредном манипулатору који је водио „двоструку игру” између полиције и револуције и могућност Азефовог коришћења сарадње са полицијом у револуционарне сврхе (ради учвршћивања сопственог положаја, разуме се). Међутим, приказујући лик другог терористе, Столипиновог убице Богрова, који је такође био дугогодишњи полицијски сарадник, Солжењицин инсистира на другој крајности – на Богровљевим манипулаторским способностима које су висо-

²⁶ А. И. Солженицын, *Красное колесо II*, Москва, 1993, стр. 447.

²⁷ Ж. Нива, *Возвращение в Европу. Статьи о русской литературе*, Москва, 1999, стр. 148.

ке чиновнике полиције учиниле тек средствима за остварање његовог циља да једним пуцњем (који је, тврди Солжењицин, заправо био пуцањ у Русију) преокрене ток историје. Богров је, према њему, након слома револуције 1905–1907. године, разочаравши се револуционарним партијама, одлучио да самостално настави борбу: „Међутим, на сваком путу деловања пред њим је стајала и заграђивала му га – Охрана. Требало је склонити њену пажњу са себе, ако постоји. Али никако не лојалним примиривањем. Већ, управо супротно, требало је да сам пође, увуче се у њу и схвати је. Потребно је упознати непријатеља.”²⁸ Потпуно различито представљање Азефовог и Богровљевог „провокаторства” у „Августу четрнаесте” несумњиво је у великој мери узроковано жељом да се Столипиново државничко дело учини што светлијим, а његова смрт што узвишенијом.

На зиду Солжењициновог изгнаничког радног кабинета, где је највећим делом и написано његово гигантско дело, стајала је фотографија Столипина, у свечаној, белој униформи – снимљена дан уочи атентата у Кијеву. Пишући своје животно дело дословно под погледом државника кога је уздигао готово до непогрешивости, Солжењицин је несумњиво отишао у крајност, али би на његов покушај „књижевне рехабилитације” Петра Столипина ипак пре требало гледати као на подстицај стварању сложеније и веродостојније представе о једној изванредно контроверзној историјској појави него као на просто апологетско искривљавање прошлости.

III

Црвени точак се због многих својих особина може сматрати јединственом појавом у светској књижевности. Можда највише тиме што вероватно представља крајњу тачку у којој се једно књижевно дело приближило историографији. Огроман труд који је Солжењицин уложио у истраживање мноштва конкретних историјских догађаја и брижљиви однос према историјским изворима, нарочито мемоарским, говоре о озбиљности његовог удубљивања у историју и предисторију револуције 1917. године. У десет томова *Црвеног точка* смештена је изванредно велика количина података, у њему је могуће пронаћи готово све епизоде (чак и узгредне) Фебруарске револуције, које су извучене из мемоара учесника или штампе и интегрисане у дело. Али управо због те расплутности, *Црвени точак* се уместо у прегледну „историју” уобличио у својеврсну „енциклопедију” руске револуције.

Управо обимност дела која је, између осталог, изазвана и скрупозношћу са којом су у њега уношени историјски подаци учинила је да

²⁸ А. И. Солженицин, *Красное колесо II*, Москва, 1993, стр. 118.

Солжењициново животно дело у стварности остане непрочитано. *Црвени точак* је у Русији штампан у изванредно малом тиражу, његово превођење на највеће стране језике још увек је у току, чему умногоме доприноси и чињеница да је дело завршено у тренутку када је друштвена актуелност аутора била на измаку. Утицај *Црвеног точка* на ставове руске јавности и историографије о револуцији 1917. године несумњиво је незнатан. Али значај Солжењициновог подухвата не би требало потцењивати. Слично Иполиту Тену век раније (чини се да овакво поређење ипак није неумесно), Солжењин је наизразитији представник конзервативних погледа на револуцију међу руским интелектуалним величинама XX века и ти погледи, као и код Тена, не представљају тек прости наставак антиреволуционарних идеја поражене емиграције. *Црвени точак* заиста није успео (а није ни могао) да попут *Архипелага Гулага* на себе привуче пажњу читавога света, али се његово постојање не може једноставно игнорисати.

Summary

Alexander Solzhenitsyn's *The Red Wheel* and his „rehabilitation” of Stolypin

Key words: USSR, Alexander Solzhenitsyn, the October Revolution, Peter Stolypin, the „Red Wheel”, Gulag

Although his world glory came with „The Gulag Archipelago”, „The Red Wheel” has to be considered magnum opus of the famous Russian writer Alexander Solzhenitsyn. In this colossal work, divided in the four „knots” (the detailed accounts of relatively brief periods), Solzhenitsyn presents his own view on the revolution of 1917, derived from his lasting and patient researches of historical evidence.

A considerable part of the first „knot” of „The Red Wheel”, „August 1914”, is devoted to Peter Stolypin, the Russian Prime Minister (1906–1911), whom Solzhenitsyn admires with great intensity and, occasionally, lack of reserve. In contrast with the Soviet and partly in contrast with the Western historiography, Solzhenitsyn emphasizes the positive sides of Stolypin’s controversial statesmanship. He staunchly defends Stolypin’s method of using courts martial in his war against the revolutionary terrorism as inevitable and necessary. Surprisingly, Solzhenitsyn mostly respects Stolypin’s agrarian reform which authorized peasants to leave the anachronistic land communes: although he could be regarded as belonging to the Slavophile tradition of the 19th century, he rejects the ideal of land commune that Slavophiles uncritically admired.

**ПИСМА ВЛАДИМИРА ЋОРОВИЋА УПУЋЕНА
ТИХОМИРУ Р. ЋОРЋЕВИЋУ**

Др Светлана МИРЧОВ

Управница библиотеке Правног факултета, Београд

У Народној библиотеци Србије, у Одељењу посебних фондова похрањена је и велика збирка библиотека целина и библиотека легата. Највећу драгоценост ове збирке представља породична библиотека коју чине библиотека легат Тихомира Р. Ћорђевића и библиотека легат његових сестричина Љубице и Данице Јанковић. У оквиру ове библиотеке сачувана је и преписка која садржи преко 12.000 писама. Та писма имају изванредну културноисторијску вредност, јер су их Ћорђевићу упућивале личности које су чиниле племенито језгро српске културе и науке у периоду дугом више од пола столећа, од краја деветнаестог века па све до Ћорђевићеве смрти 1944. године. У овој уникатној збирци се чувају и писма знаменитог историчара Владимира Ћоровића.

Владимир Ћоровић потиче из старе српске грађанске породице. Рођен је 15. октобра 1885. у Мостару, где је завршио основну школу и гимназију. Славистику и историју је студирао, од 1904. до 1908. године, на Филозофском факултету у Бечу, код Ватрослава Јагића, Константина Јиречека и Милана Решетара. За доктора филозофије је промовисан 1908. на основу дисертације о Лукијану Мушицком. Даље се усавршавао током 1908. и 1909. године, прво на универзитету у Минхену, где је слушао предавања и радио у семинару византолога Карла Крумбахера, а затим је у библиотекама Париза и Болоње проучавао словенске рукописе. Од 1909. до 1914. је био кустос Земаљског музеја у Сарајеву и радио као шеф словенског одељења и заводске библиотеке. Био је секретар главног одбора Српског културног и просвјетног друштва *Просјвета*, због чега је на почетку Првог светског рата оптужен за велеиздају и осуђен прво на пет, па на осам година робије. Пошто је амнестиран 4. новембра 1917. године, Ћоровић је отишао у Загреб и ту је заједно са Ивом Андрићем и групом југословенски оријентисаних

писаца покренуо часописа *Књижевни југ* и био његов први уредник, 1918 и 1919. године. У јесен 1918. Ђоровић је као секретар Народног вијећа за Босну и Херцеговину постао члан Привременог народног представништва у Београду. Исте године је враћен на своју дужност, у Земаљски музеј у Сарајеву. Од 1919. до 1921. је ванредни, а од 1921. до 1941. редовни професор српске историје на Филозофском факултету у Београду. Владимир Ђоровић је погинуо у авионској несрећи на путу из Југославије, преко Грчке за Египат, 17. априла 1941.

Научну каријеру Владимир Ђоровић је започео бавећи се филологијом, археологијом и књижевном историјом и критиком, док се касније оријентисао на изучавање националне историје, посебно историје Босне и Херцеговине. Знао је француски, немачки и италијански језик, а служио се руским, бугарским, енглеским, латинским и грчким. Дописни члан Српске краљевске академије је постао 1922. године, редовни 1934, као и дописни члан Чешке академије наука. Био је један од уредника *Прилога за књижевност, језик, историју и фолклор* (1922–1941), секретар Српске књижевне задруге (1920–1938) и члан управног одбора *Српског књижевног гласника* (1920–1941).

Ђоровић је објавио велики број монографских публикација и чланака, његова библиографија садржи око 500 јединица. Навешћемо само књиге: *Борба за независност Балкана*, Београд, 1937; *Босна и Херцеговина*, Београд, 1925; *Велика Србија*, Београд, 1924; *Војислав Илић*, Мостар, 1906; *Доментиан*, Београд, 1938; *Историја Југославије*, Београд, 1933; *Историја Српског академског друштва Зоре у Бечу*, Беч, 1905; *Јован Н. Томић*, Београд, 1932; *Карађорђе и Први српски устанак*, Београд, 1937; *Краљ Твртко I Котроманић*, Београд, 1925; *Лука Вукаловић и херцеговачки устанци од 1852–1862*, Београд, 1923; *Мостар и његова српска православна општина*, Београд, 1933; *Односи између Србије и Аустро-угарске у XX веку*, Београд, 1936; *Одношаји Црне Горе са Дубровником од Карловачког до Пожаревачког мира*, Београд, 1941; *Покрети и дела*, Београд, 1920; *Политичке прилике у Босни и Херцеговини*, Београд, 1909; *Свети Сава у народном предању*, Београд, 1927; *Територијални развој Босанске државе у средњем веку. Приступна академска беседа прочитана 16. маја 1935*, Београд, 1935; *Уједињење*, Београд, 1928; *Хисторија Босне*, Београд, 1940; *Црна књига. Патње Срба Босне и Херцеговине за време светског рата 1914–1918*, Београд, 1920. и др.

Песме и приповетке, као и чланке и расправе из наше и стране књижевности, филологије, археологије и историје објављивао је у многобројним часописима, календарима, зборницима и листовима: *Споменак*, *Коло*, *Босанска вила*, *Дело*, *Нова искра*, *Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини*, *Бранково коло*, *Срђ*, *Летопис Матице српске*, *Српски књи-*

жевни гласник, Archiv für Slavische Philologie, Развитак, Зора, Преглед, Јужнословенски филолог, Хрватска њива, Југословенски историјски часопис, Књижевни југ, Наставни вјесник, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Прилози проучавању народне поезије, Мисао, Споменик Српске краљевске академије, Глас Српске краљевске академије, Годишњица Николе Чупића, Босанац, Велики календар „Књижевног југа”, Велики народни календар, Вардар, Венац, Браство, Грађа за повијест књижевности хрватске, Зборник филолошких и лингвистичких студија, Зборник у славу Филипа Вишићића, Зборник за историју јужне Србије и суседних области, Споменица Петра Кочића, Глас, Јавност, Студентске новине, Народ, Политика, Правда, Време, Самоуправа.

Писма Владимира Ћоровића упућена Тихомиру Р. Ћорђевићу су веома занимљивог садржаја, она су историјско и научно сведочанство, али и потврда лепог и дуготрајног пријатељства.

Три сачувана документа су из периода пре Првог светског рата.

Дописница, недатирана, послата из Сарајева. Њу Ћоровић шаље службено, у име Босанско-херцеговачког земаљског музеја како би обавестио Ћорђевића о пријему поклоњених књига, и захвалио на дару узвратним поклоном.

У писму, послатом из Сарајева, вероватно 1912. године, на хартији са заглављем Босанско-херцеговачког земаљског музеја стоји:

Поштовани господине,

Вашу много ми милу карту примио сам тек прекјуче. Споменицу Просвјетину наредио сам, да Вам одмах пошаљу, а бројеви листа, са описом свечаности, изаћиће тек кроз 3-4 недјеље. Сав интерес апсорбовао је рат и, наравно, уз то се није могло да ради друго. Овдје је у нас врло жива акција за Црвени Крст. Сарајево је уписало до сад око 100.000 Круна; Мостар и Тузла око 70.000. И иначе ће, изгледа, по осталој земљи бити врло лијеп одзив.

*Много срдачних поздрава и поштовања
В. Ћоровић*

Треће предратно писмо је послато из Сарајева 3. фебруара 1914, а односи се на књигу Тихомира Р. Ћорђевића *Упутство за прикупљање градива о занатима и еснафима у српским земљама*:

Драги господине,

Вашу сам књигу примио раније, прије пакета, и лијепо Вам захваљујем. Из овог пакета даћу два примјерка проти Д. (Душан – прим. а. С. М.) Кеџмановићу, за њ и за попа Љ. Пећу (Љубомир Пећо – прим. а. С. М.), који имају много интереса за овакве ствари. Добро би било, кад бисте

послали једну књигу попу Мил. (Милан – прим. а. С. М.) Карановићу у Вел. Кладушу и Т. (Тома – прим. а. С. М.) А. Братићу у Благој. То су, на жалост, једини, осим Грђића и Скарића, за које држим да би у опште имали и смисла и воље за такав рад.

Ваши чланак за *БВиду* (Босанску вилу – прим. а. С. М.) стигао је на вријеме и ја Вам на њему много захваљујем. С одличним итовањем и поздравима
В. Ђоровић

Након Првог светског рата преписка се наставља.

Недатирана разгледница из Струге, у којој Ђорђевићу шаљу поздраве Владимир Ђоровић, Василије Ђерић, Фердо и Милена Шићић и др Новак са супругом Лином.

Дописница са поштанским печатом од 7. март 1921. послата је Тихомиру Р. Ђорђевићу који је боравио у хотелу Империјал у Дубровнику:

Драги г. Тико,

Лијена хвала на пажњи. – Јуче смо имали буџетску сједницу Друштва С. Сава, гдје сам казао своје мишљење о нашој неактивности. Једногласно вотирано за издавање народних пјесама 40.000 дин.; за маћедонски архив 5000. Замислите, да је лањске године „уштеђено“ 61.000 дин. и да је, с тим у вези, тражена и добијена повишица плата за ХВ (Јован Хаџи-Васиљевић – прим. а. С. М.). – Иначе ништа ново. Павле Поп. (Поповић – прим. а. С. М.) је у Бечу и остаће тамо до 20. марта. Како Ви? Влајко (Тихомиров брат Владимир Ђорђевић – прим. а. С. М.) ми рече, да Вам је писао да останете још мало.

*Поздрав ваш одани
В. Ђоровић*

Писмо које Ђоровић шаље пријатељу из Беча, 6. августа 1921, очекујући и његов долазак у аустроугарску престоницу:

Драги госп. Тико,

Јутрос ми мој газда рече, да ће бити у петак слободна једна соба у овом пансиону гдје сам ја. С тога је најбоље, да дођете равно у мој стан (IX, Währingerst 33, Pansion Aslanta). Ја ћу, ако та соба не буде до петка празна, већ лако с Вама удесити друго. Волео бих, да тих 7-8 дана будемо заједно. -

Овде је доста пријатно. Ту је прилично друштво (Барић, Трухелка, М. Костић, Будимир); само нам стари Јагић оде јуче на 15-20 дана у Пајербах. Посао у архиву иде врло лијепо. Видићете, шта све има!

Поздрав ваш В. Ђоровић

Следи дописница из Беча, са поштанским печатом од 10. 11. 1921:

Драги господине,

Нашао сам за Вас један лијеп извештај о Јеврејима београдским и њихову меморандуму из 1867. Даћу га преписати. – Молим Вас, да ми се свакако пошаље ревизија чланка о Св. Сави, на адресу: IX Hotel Ederer, bei Brigittabasuke.

*Поздрав
Ваш одани
В. Ћоровић*

Наредно писмо је са печатом Српског семинара, Универзитета у Београду, а Ћорђевићу су га упутили Станоје Станојевић и Владимир Ћоровић:

*Београд
2. VII-1924. г.*

Поштовани Господине,

Ви већ врло добро знате колико се већ одавно осећала потреба за једним стручним историјским часописом који би уз краће расправе неговао критику и водио систематску библиографију предмета. Историјски прилози давани су раније обично у књижевним листовима где су растурени често пута остали незапажени и ретко кад потпуно искоришћени. После рата неопходно је потребно сконцентрисати све послове и водити их онако како се то ради у свему научном свету и како би доликовало угледу наше науке. Познајући Вас и Ваш рад, ми Вас молимо да уђете у наш круг којим прилогом (чланак, критика, библиографске белешке) и да дозволите да Вас у листу ставимо у ред наших стручних сарадника. Рукописи треба да стигну до 1. октобра, а лист би изашао пред Божић, па после у тромесечним свескама.

*Са одличним поштовањем
Ст. Станојевић
В. Ћоровић*

Једно недатирано писмо упућено, највероватније 1925. године, Тихомиру Ћорђевићу који је тада радио на скопском Филозофском факултету:

Драги г. Тико,

Своју Босну већ сам Вам послао, а данас Вам Лилер шаље и новац. И остале поруке извршићу током дана. У недељу, мислим, да ћемо се видети, јер ја са женом и ћацима идем за Атину и Свету Гору и задржаћемо се на путу у Скопљу један дан. Видим, да сте Ви тамо унели нов живот. То

је најбољи доказ колико су тамо фалили прави људи; и како се, с правом љубављу за ствар може огромно много користити.

Задруга је примила Ткалца за своја издања. Молим Вас, да г. Матановић (Алекса К. – прим. а. С. М.) чим пре упути рукопис. Иначе, новости обичне. Одбили смо само предлог, да се Чубровић позивом изабере за ванредног професора у Скопљу и расписали смо нов натјечај.

С поздравом

Ваш В. Ђоровић

Следи дописница, из Београда послата Ђорђевићу у Скопље, вероватно, 1925. године:

Драги г. Тико,

Веома ми је жао, што овог пута нећу моћи дати ништа о све чо- веку Владимиру и одржати реч. У Београду ме чекала једна хитна порука. Минист. Иностр. Дела и сад ево већ трећи дан радим за њих. Не дижем главе. Рад ће трајати дуже и врло вероватно још ове недеље биће настављен у Пешти. С тога сада све друго морам оставити на страну. Видели сте. И ја могу и коњ може – али не иде.

С поздравом

*Ваш
В. Ђоровић*

Последње у хронолошком низу је писмо са заглављем Српске књижевне задруге. Ђоровић пише 4. новембра 1927. године Ђорђевићу да је чуо да се из Краљева Фонда дају стипендије неким ђацима, па га моли да се заузме и за Новицу Краљевића из Херцеговине, који је у врло тешком положају, и коме би та помоћ донела спас.

Писма Владимира Ђоровића упућена Тихомиру Р. Ђорђевићу су не само занимљиво штиво, већ и драгоцен извор података за оне који се баве историјом српске културе и науке. Она су и подстрек да се препискама које леже у тами архива и библиотека посвети пуна пажња, као корисној допуни безличним историјским фактима, јер сва та писма садрже сведочанства о људима и збивањима, о пријатељствима и сарадњи, о свакодневном животу, о лепим тренуцима и радним прегалаштвима многих наших знаних, али и заборављених великана.

ЈЕДАН СПИСАК ЛИЦА СУЂЕНИХ ОД СУДА ЧАСТИ 1945. ГОДИНЕ

Мр Срђан ЦВЕТКОВИЋ
Институт за савремену историју

Одлука о установљењу *Суда за суђење злочина и преступа против српске националне части* донета је на Великој антифашистичкој народноослободилачкој скупштини Србије 9–12. новембра 1944, на истом месту где и одлука о установљењу Државне комисије за суђење ратним злочинцима и сарадницима окупатора.¹ Овај суд су осмислили носилоци револуције као неку врсту лустрације, која је постојала у послератном периоду и у другим земљама (Француска, Немачка, Јапан...). Њој су била подложна лица „која су окаљала образ” током окупације али пак њихов грех није био толиких размера да би били процесуирани као ратни злочинци и сарадници окупатора. Као разлог наведено је да „када је српски народ пролазио кроз најтеже године своје историје... бранећи слободу српског народа и част српског имена... нашли су се међу њима капитуланти и изроди који су, било из личне или социјалне себичности, било из кукавичлука, на овај или онај начин сарађивали са окупатором, служили у његовом апарату или му чинили услуге разних облика” чиме су издали свој народ и „укаљали своје национално име и част.”²

Скупштина је одредила основне принципе на којим ће суд радити. Задатак је био дефинисан одредбама по којим се имало судити преступницима против српске националне части на територији целе Србије. Сва дела и облици понашања који се нису могли оквалификовати као велеиздаја или

¹ Донете су и друге важне одлуке за организацију власти: подржани мандати на Другом заседању АВНОЈ-а, одобрен рад ГНОО Србије током Другог светског рата, конституисана Скупштина Србије и успостављена Комисија за испитивање злочина окупатора и њихових помагача.

² *Заседање Велике народноослободилачке скупштине Србије* (9–12. новембар 1944), Београд, 1945, стр. 121.

помагање окупатору у вршењу ратних злочина, а била су за моралну осуду, спадала су у надлежност овог суда. Одређена је и казнена политика: *губитак националне части, казна лаког или тешког присилног рада до 10 година и конфискација имовине*. Велика АСНОС именовала је 27 чланова суда из целе Србије, а остале законске одлуке и прописе требало је да прецизира Председништво АСНОС-а. Оно је то учинило на својој седници од 21. новембра 1944. одлуком у којој су детаљно разрађене одредбе о кривичним делима и казнама, устројству суда и поступку при суђењу.

Председника и секретара Суда за суђење злочина и преступа именовало је Председништво, док су судска већа била покретна и по правилу у одређене дане судила у седиштима окружних народноослободилачких одбора. Суд је судио и у одсутности окривљеног када му се постављао службени бранилац. Истрагу су иницирали Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, органи ОЗН-е, војни судови, као и дојаве грађана и удружења. Доказни материјал оптужбе и одбране прикупљао је тужилац или његов заменик, а пресуде су изрицане „у име српског народа.”³

Злочином или преступом против српске части сматрана је свака политичка, пропагандна, културна, уметничка, привредна, правна, административна и друга сарадња са окупатором и домаћим издајницима; све радње које су оправдавале окупацију и осуђивале НОБ; непосредна или посредна достава неког лица; стављање предузећа у службу окупатору; обављање лифтерација за рачун окупатора; заступање окупатора пред судовима; служење у полицијском и чиновничком апарату важном за окупатора, свако одржавање пријатељских и присних односа са припадницима окупаторске војске и власти; кривица по положају одговорних лица из државне управе због „срамног пораза и капитулације Југославије 1941. године” итд.⁴ Казна губитка националне части могла је бити привремена или трајна, а казна присилног рада изрицана је до највише 10 година. Прва казна повлачила је искључивање из јавног живота, лишавање јавних функција, губитак грађанских права и свих других повластица. Имућније грађане је обично пратила делимична или потпуна конфискација имовине када се установило да је окривљени користио услове окупације за лично богаћење. Паралелно са овим убрзо су никли слични судови у свим важнијим јавним установама културног, научног и спортског живота. Част и морални интегритет доведени су у питање пре свега код носилаца и угледника старог режима као и материјално бољестојећих грађана. Судови су основани на Београдском универзитету, у Народном позоришту, Војном музеју и другде и радили су

³ М. Митровић, *Изгубљене слузје, Судови части после Другог светског рата*, Београд, 1997, стр. 74.

⁴ *Службени гласник Србије*, 10. март 1945.

по узору на онај који је установљен одлукама Председништва АСНОС-а. Судови у научним и културним институцијама судили су по својим правилницима, њихови чланови су бирани на скуповима ЈНОФ-а, доносили су одлуке које су верификовале више инстанце тј. министарства.

Ови судови, са широко и неодређено дефинисаном кривицом сарадње, били су погодна средство у рукама револуционарног субјекта у процесу развлашћивања класног непријатеља, као и за елиминацију политичких неистомишљеника ради потпуног успостављања партијског монопола и симбиозе партије и државе. Најчешћи облик колаборације за који су суђени и „обешчашћивани” власници капитала јесте оптужба за *привредну сарадњу са окупатором*. То је био погодан аргумент којим се пред овим, али и пред редовним и војним судовима, мером конфискације вршило подржављење имовине народних непријатеља. Процес кажњавања ратних злочина и колаборације у земљама народне демократије, па и у Југославији, био је неодвојив и тесно испреплетан са процесом етапне социјалистичке револуције у чију сврху је антифашизам функционализован.

Документ који смо пронашли у Архиву Србије – списак 177 лица против којих је током 1945. вођен поступак пред Судом за суђење злочина и престапа против српске националне части у Београду, као и анализа социјалне структуре осуђених, уз друге сада доступне документе и пресуде, може охрабрити тезу о „скривеним циљевима” оваквих судова у Србији.⁵

⁵ АС, Министарство финансија, Г-233, фасц. 714, Конфискација имовине народних непријатеља 1945–1946.

АС, МФ-1235, ф 714 а 78121 / Савременост / Ауториз. ел. /

СПИСАК ЛИЦА ПРОТИВУ КОЈИХ СЕ ВОДИ ПОСТУПАК КОД СУДА ЗА СУЂЕЊЕ
ЗЛОЧИНА И ПРЕТУПА ПРОТИВ СРПСКЕ НАЦИОНАЛНЕ
ЧАСТИ

1. Миленковић Б. Миленко, прив. чин., Јакинкова бр. 7
2. Миловановић Вудимир, трговац, Јована Ристића бр. 27
3. Бакаловић Лазар, Сазонова бр. 92
4. Бакаловић Љубица, домаћица, Сазонова бр. 92
5. Момчиловић В. Владимир, трг., Војводе Степе бр. 47
6. Момчиловић Р. Сотир, предузимач, Мутапова бр. 24
7. Момчиловић В. Бора, столар, Војводе Степе бр. 47
8. Динић Р. Јован, предузимач, Крајинска бр. 22
9. Момчиловић Јевта, б., Приштинска бр. 35
10. Јанковић М. Александар, инж. Шајкашка бр. 1а
11. Арамбаша П. Светозар, *инж.*
12. " " Љубодрага *инж.*
13. " " Бранко *инж.*
14. " " Драгослав *инж.*
15. Пајић С. Антоније, инж. Обилићев Венац бр. 28
16. Шујица Ј. Стеван, инж. Сава Живановића бр. 12
17. Матић Ђил, инж.,
18. Марчетић М. Милорад, проф., Бана Јелачића бр. 25
19. Мандић В. Михајло, трг.,
20. Пунић Ј. Стаменко, трг.
21. Кежевић Т. Баса, инж.
22. Чуљковић Ј. Јубомир,
23. Јосифовић Станислав, инж. бив. комесар за грађевине, Хаџи Милентијева бр. 71
24. Максимовић Тома, бив. комесар за изградњу, Краља Михајлова бр. 21
25. Драшковић Јован, судија, Коча Вукетана бр. 36
26. Грчић Риста, нач. српске патријаршије
27. Трука Вура, шеф економско-финансијског одељења Ком. за изградњу, Врхна и Методија бр. 2
28. Лермак Јосиф, трг., Смедеревска Паланка
29. Младеновић Милош, уредник "Новог времена"
30. Вебић Атанасије, аутомеханичар, Таковска бр. 7
31. Др. Јечменица Рела, трговац, Ђегића Љубица бр. 7
32. Скојић Станојло, настојник, Јована Ристића бр. 11
33. Марковић Бранислав, ген. конзул у пен. Ристићева бр. 11
34. Филиповић Љубица, домаћица, Доситејева бр. 40
35. Маша Саво, чин. Мин. фин. Албанска бр. 9
36. Маша Мила, Албанска бр. 9
37. Десимировић Бранко, електромехан. Војводе Глигора 113
38. Шулић Перса, пиљарина, Краља Александар бр. 181
39. Бреско Босилка, домаћица, Краља Александра бр. 181
40. Марковић Дана, домаћица, Љубљанска бр. 14
41. Гајић Бранимир, брод. радник, Чехословачка бр. 20
42. Драшковић Павле, бив. шеф Стољнег. економск. у Младеновцу-Београд, Шафарикова бр. 6
43. Павловић П. Надежда, бив. чин. Нар. приврз., Поп Стојанова бр. 9
44. Антонић Вудимир, Дедине
45. Благојевић Петар, Дедине
46. Копривица Н. Обрен, жан. наредник, Јадранска бр. 3
47. Комљеновић Д. Љуба, прив. чин., Раваничка бр. 11
48. Стојић Н. Радомир, апотекар, Милоша Пеликог бр. 36
49. Кесић С. Станоје, агент крим. пол. Краља Милутина бр. 48
50. Ладић П. Влајко, новинар, Кумановска бр. 13

51. Вучић Јован, електричар, бив. агент Спец.пол., Бакона Авакума, бр.12
 52. Видић А. Петар, п.поручник, Нова Улица бр.1013
 53. Протић А. Исидор, пол.саветник У.Г.В., Душанова бр.42
 54. Марковић А. Атанасије, грађ.инж.Милутина Војића бр.3
 55. Митровић Драгица, домаћица, Вашингтонова бр.36
 56. Богдановић М. Светислав, мон.чип.у пенс., Приштина бр.29
 57. Томановић Јагош, жан.Бодник, Српске Гарде бр.3
 58. Радомировић Петров Добросав, чин.Окр.уред, Француска бр.25
 59. Туцић В.Софија, домаћица, Хилендарска бр.8
 60. Продановић К.Владимир, сив.мајор, Хаци Милентијева бр.45
 61. Милошевић Радмила, билничарка, бив.чин.Цвијићева бр.91/III
 62. Поповић Светолик, подп.пом.агент У.Г.В., Кнегине Олге бр.19
 63. Борђевић Радомир, индустријалац, Војводе Богдана бр.31
 64. Новаковић Драган, трговац, Цвијићева бр.90
 65. Милош Јовановић, крџнар, Француска бр.13
 66. Атанацковић Јован, судски приправник, Кр.Милана бр.10
 67. Михаиловић Јарина, домаћица, Бутине Богдана бр.2.2
 68. Ђурговић Росиљка, домаћица, Пазинска бр.4.
 69. Ђурговић Стеван, електромашински инж.Пазинска бр.4.
 70. Др.Пантовић Станоје, лекар, власник санаторијума "Пантовић" Проте Матеја бр.25
 71. Милош Јаснић, дрв.приправник, Кр.Марије бр.31.
 72. Вујновић Ружа, домаћица, Вој.Глигора бр.102.
 73. Вујновић Милан, радник, Вој.Глигора бр.102.
 74. Јовановић Милан, столар, Кн.Зорке бр.88
 75. Мичковић Гаврило, бравар, Бистричка бр.21.
 76. Цветковић Христор, бр.9.
 77. Радовић Аца, чин.
 78. Мијаговић Д.Милутин, бив.орески начелник, Нишка бр.9.
 79. Гвоздић-Лукић Анија, домаћица, Грочанска бр.30.
 80. Радованчевић Влајко, дрв.трговац, Крунска бр.2а.
 81. Миладин Ружић, дрв.трг., Косовска бр.12.
 82. Петровић Загорка, болничарка, Кр.Александра бр.83.
 83. Петровић Нада, чин.Кр.Александра бр.83.
 84. Петровић Милица, пенс.Кр.Александра бр.83.
 85. Ловрић Злата, болничарка О.Д.Болнице,
 86. Натум М.Јулијана, Далматинска бр.5.-домаћица-
 87. Јојкић М.Милан, концесионар, Станоје Главаша бр.27.
 88. Јојкић Небесна, активни секретар Лотичеве канцеларије и јавна радница "Збора"
 89. Верича жена Милана Јојкића, Станоја Главаша бр.27.
 90. Лукић Сергије, бив.полицајац, Једренска бр.1.
 91. Васовић Будимир, бив.агент, Војводе Садунског бр.9.
 92. Стојановић Никола, службеник Мин.унутар.послова, Шумадијска 321.
 93. Мичић М.Морад, пол.агент, Тетовска бр.57
 94. Срећковић С.Душан, капетан С.Д.С., Суточичка бр.2.
 95. Антић Анга,
 96. Алексић Милутин, жанд.поднаредник, Генерала Арачића бр.17.
 97. Нешић С.Рајко, трг.заступник, Захумска бр.63.
 98. Терзић Д.Владимир, пол.агент, Босанска бр.52.
 99. Борђевић Ц.Дмитрије, Сарајевска бр.41.
 100. Мандић Ђура, пол.агент, Кафанска бр.9.
 101. Светозар Поповић-Кика, банкар, Призренска бр.3./III.
 102. Хацић Раденко, жанд.наредник, Гучевска бр.14.
 103. Лаковић Радомир, козунџија, Стеве Поповића бр.2.
 104. Лапчевић Радослав, инж.војно техни.чин. Витољска бр.27
 105. Анђевић Влајко, пензионер, Франкопанова бр.34/I
 106. Велић Максим, пол.агент, Душанова бр.14.
 107. Богдановић Војин, агент, Добропољска бр.225.
 108. Божиновић В.Бождар, агент, Кн.Па вла бр.180.
 109. Димитријевић Риста, бив.надзорник у Ђушиној ул. Неалска бр.3
 110. Олга Милош, кафетарија, Авалска бр.3. *Босанска бр.25*

172. Кујић "етоидије, закупца "Москве"
173. Анђелковић Борђе, штампар, Космајока 28
174. Роглић М. Жидан, фотограф, Витољска 7 а
175. Кантар М. Јага, дом брца, Медаковића 10
176. Протић Ф. Фр. Василије, опунмоћени Министар у пензији, Крунска 28
Банковић А. Богдан, биз. саветник "председ. Владе, Престолонаследника Пет

ДВА АУСТРИЈСКА ДОКУМЕНТА О СИТУАЦИЈИ У ЈУГОСЛАВИЈИ 1950–1955.

Мр Петар ДРАГИШИЋ
Институт за новију историју Србије

Завршетак Другог светског рата представљао је увод у хладни рат социјалистичке Југославије и нове Аустрије. Камен спотицања у односима Југославије са северним суседом представљале су југословенске претензије на јужне регионе Аустрије насељене припадницима словеначке етничке мањине. Дуготрајни преговори о аустријском државном уговору пружили су прилику југословенском режиму да на конференцијама представника великих сила и формално затражи измену југословенско-аустријске границе, при чему се југословенска страна послужила како етничким тако и историјским аргументима. Југословенски пропагандни апарат је потенцирао улогу Аустрије и Аустријанаца у окупацији Југославије, игноришући чињеницу да након Аншлуса Аустрија није постојала као међународно-правни субјекат, и тражио ревизију резултата плебисцита у Корушкој после Првог светског рата. Изостанак подршке великих западних сила југословенским територијалним претензијама према Аустрији навео је југословенски режим да постепено редукује територијалне захтеве.¹ До темељног преиспитивања односа према Аустрији дошло је након Резолуције Коминформа, када је стратегија приближавања Западу наметнула и промену политике према Аустрији. Југославија се, мада не и формално, одрекла територијалних претензија према Аустрији, што је омогућило нормализацију политичких односа две земље. Поправљање политичких односа пратило је у периоду 1950–1955. и јачање економске и културне сарадње.

И поред чињенице да се, због касне нормализације дипломатских односа, представништво Друге републике у Југославији споро успостављало

¹ О дипломатској борби за Корушку видети: Gerald Stourz, *Um Einheit und Freiheit. Staatsvertrag, Neutralität und das Ende der Ost-West-Besetzung Österreichs, 1945–1955*, Wien, 1998.

бројне темељне анализе ситуације почетком 50-их година показивале су велико интересовање Беча за прилике у Југославији и упадљиву способност аустријских дипломата да се, иако нису располагали довољним „дипломатским ресурсима”, упусте у сложене анализе југословенске стварности.

Документа која су пред нама представљају само делић из богатих досијеа Државног архива Аустрије о Југославији. Циљ објављивања ових анализа политичке и привредне ситуације у Југославији, те непревазиђених етничких антагонизама у некадашњој федерацији Јужних Словена, стога није само осветљавање неких спорних сегмената југословенске стварности 50-их година из другачијег угла, већ пре свега указивање на начин аустријских интерпретација југословенских тема и значај аустријских докумената за реконструкцију историје социјалистичке Југославије – од њених првих месеци, до крвавог распада почетком 90-их година прошлог века.

ДОКУМЕНТ I

Политичко представништво Савезне владе Аустрије²

Београд, 18. септембар 1950.

Бр. 380-п/50

Поверљиво

Карлу Груберу, савезном министру за иностране послове

Унутрашњи немири у Југославији

Поштовани господине министре,

Последњих месеци унутрашњи немири у Југославији се интензивирају. Мада се овај нови талас немира отприлике поклапа са почетком треће године конфликта са Коминформом, из тога се не сме извући закључак да растуће немире треба приписати коминформовској пропаганди. Она је ипак достигла један до сада непознат врхунац. Најдоступнији инострани медиј у Југославији, Радио Будимпешта позвала је на саботаже у индустрији, бојкот испорука житарица и убиство маршала. Радио Будимпешта се при том обратио пре свега здравим елементима у КПЈ, којима је узалудно била упућена и Резолуција Коминформа. Уз ову радио-пропаганду иду и делотворније акције: пресељавање југословенске мањине из мађарских и румунских села на граници, присилно исељавање македонских породица из бугарског пограничног појаса према Југославији. Средство застрашивања југословенског становништва је и одржавање маневара мађарских, румунских и совјетских јединица на југословенској граници.

² Österreichisches Staatsarchiv, AdR, BmfaA, II-Pol, Jugoslawien 3, GZl. 120.890-pol/50.

Мора се констатовати да су ови покушаји придобијања и застрашивања југословенског становништва имали мало успеха. Разлози због којих је ипак дошло до настанка немира, који се не могу занемарити, леже пре свега у самој земљи и нису изискивали подстрекивање из иностранства. Југословенски народи имају такав национални понос који онемогућује спољно подстрекавање на немире. Они сами предводе отпор и за то им не треба утицај из иностранства.

Жариште немира налази се у сељаштву. Главни разлог је обавеза лиферовања намирница и њено спровођење. То је и разлог због кога су баш у последња два месеца немири достигли такав обим. Уз то је овог лета жетва, због велике суше, била лоша. Сељаци одбијају да испоруче прописану количину намирница, зато што онда не би имали довољно за зимницу. Поред тога, суме које се за испоручено жито добијају су крајње мале и за то не могу да се купе ни ципеле ни одећа, па чак ни шибице, које су права реткост. Сељаци примењују сва средства, од молби код претпостављених власти... и демонстрација какве су се почетком августа догодиле у Београду, до отворене побуне. До једне такве побуне је дошло... у старој пограничној области на Кордуну и у Лици, где је стари крајишки дух најдуже опстао, где је некада Кватерник започео устанак и где је партизанска активност у Хрватској у Другом светском рату била најживља. Овом приликом су сељаци запалили складиште једне задруге и започели прави оружани окршај са полицијом, што је довело до мртвих и рањених на обе стране. У јулу је 12 сељака, предводника побуне, осуђено у Сарајеву на смрт. Друго жариште је било у Глини, недалеко од Загреба, у којој је дошло до немира у којима је ухапшено 150 сељака. У Лесковцу, у Лици, сељаци су одлучили да напусте село и оду у шуму. То су све изразито сиромашни крајеви у којима заиста нема много тога да се испоручи и где се са једне стране одржао крајишки дух, а са друге стране опстао традиционални отпор српске мањине хрватским властима.

Међу радницима је немира мање. Захваљујући радничким кантинама радници су делимично поштеђени оскудице и поскупљења животних намирница... Оно што, међутим, доводи до незадовољства радника је недостатак различитих производа широке потрошње, пре свега одеће и обуће, па се за њихову уштеђевину ништа не може купити. Радници раде у по здравље ризичним условима зато што фабрике, а пре свега рудници, не испуњавају потребне услове. Нерасположење радника се при том не испољава у свесним актима саботаже, како би то коминформовска пропаганда желела, већ у спонтаном обарању квалитета рада услед мањка интересовања и недовољне обуке радника. Осим тога не сме се превидети да данашњи радници тек малим делом потичу из радништва, већ су дошли са села, надајући се бољим животним условима. Будући да се то није догодило, они се враћају у

села. Празнине, које тако настају, попуњавају се затвореницима. Тако се не може говорити о немирима међу радницима, него пре о нерасположењу и изразитој пасивности.

Такође и у некадашњем грађанству, чија је старија генерација данас без посла и живи од продаје своје имовине, док се млађа генерација некако прилагођава и срећна је ако добије лоше плаћен посао..., расте незадовољство. Главни разлог је повећање цена животних намирница, недостатак омиљених намирница, попут кафе, тако да чак и скромно вођено домаћинство упада у тешкоће. Данас кило кромпира на пијаци кошта 80 динара, док је пре неколико месеци коштало 20 динара. Некада имућни кругови, који су тепихе и прстење продавали један за другим, налазе се у стању у каквом још нису били, јер за такве ствари једноставно више нема купаца. (...)

Нерасположење расте и код омладине. Њу све више чини нерасположеном пре свега мобилизација у радне бригаде. Иако су они одгајани у новом духу, одушевљење код њих се не одржава годинама. И што су више последњих година одгајани у духу марксизма-лењинизма утолико су више свесни превртљивости једног учења које руши наследнике и духовне настављаче Лењина и етикетира их као црвене царева једне хегемонистичке силе. Отуда је омладина, уз сељаке, слој становништва који најслободније испољава своје незадовољство. Често се извештава да радне бригаде омладине почињу да звижде приликом проласка владиних возила.

(...)

(Карл) Брауниас

ДОКУМЕНТ II

Информација Савезног министарства унутрашњих послова (Аустрије)³

Предмет: Југославија – Атмосфера и политичко стање

Један железничар нас је у поверењу известио о расположењу становништва, посебно о расположењу међу радницима из Ријеке и Далмације:

Расположење, посебно младих радника је веома лоше. Разлози за то су различити. Депримирајуће пре свега делује чињеница да млади људи након завршетка војне службе дуго времена, понекад чак и годину дана, морају да чекају на заснивање радног односа. Старији радници, опет, виде разлог за незадовољство у опште познатој лошој привредној ситуацији – слабир зарадама и високим ценама, посебно одеће.

³ Österreichisches Staatsarchiv, AdR, BmfaA, II-Pol, Jugoslawien 3, GZl. 321.926-pol/55.

У једном региону, попут Далмације, делује такво стање ствари посебно негативно. Док су, на пример, овде (у Далмацији – П. Д.) некада пљачке биле веома ретка појава, оне су данас, поред осталих имовинских деликта, на дневном реду. У порасту је не само број мањих пљачки већ и број проневера државног новца, као и проневера у потрошачким задругама. У свим слојевима друштва се са носталгијом гледа на време ранијих режима, када се за сопствену плату још нешто и могло купити и када су приходи били довољни да подмире умерене расходе. Тако се свуда све више шири незадовољство, које се пре свега огледа у жељи за слободом јавног изражавања и либерализацијом привреде, коју је немогуће потиснути. Упркос томе се против актуелног режима изнутра ништа неће предузимати. До промена може доћи једино уколико нове чињенице – пре свега услед страних утицаја – промену курса учине неопходном.

На страни режима не може се препознати настојање да се на садашње стање утиче у смислу побољшања. Чак и у пределима у којима мање више долази до значајних проблема, као на пример поплаве и слично, тешко је приметити било какву подршку владе. У таквим случајевима подршка се, кроз читав систем мера, своди на то да се интензивном пропагандом људи уљуљкују у уверењу да ће оптерећења и жртве које становништво данас подноси надоместити боља будућност.

Политичка ситуација

Овде је посебно важно поменути несугласице између Хрвата и Срба, које се свде на то да Срби заузимају кључне функције у централном државном апарату и да, осим тога, врше водеће и утицајне функције не само у централним регионима земље, већ и у периферним деловима, попут Хрватске и Далмације. Ова размимоилажења (између Срба и Хрвата – П. Д.) се додатно хране сећањима на злочине почињене током партизанског ратовања у време Другог светског рата. Ова сећања на усташке злочине над Србима, која су код Хрвата делом избледела, међу Србима су једнако жива као и раније.

Томе треба додати и од Тита подржано планско укључивање Срба у хрватску администрацију, превасходно зато што Тито осећа обавезу да се захвали онима који су се као први прикључили његовом устаничком покрету и масовно ступили у партизанске формације.

Растуће отуђење становништва од текућег политичког курса посебно долази до изражаја у губитку интересовања за учешће на различитим политичким манифестацијама, које људи посећују не да би учествовали у политичким догађањима, већ да би избегли непријатности.

Поред тога су, када је реч о политичкој ситуацији, преовлађујућу атмосферу условили разлози који су већ наведени приликом анализе ра-

сположења становништва: кризна ситуација у привреди, ниске зараде и високе цене животних намирница. Осим тих разлога, до стварања доминантне већине противника режима доводе и мере потискивања свих покушаја критике, односно слободног јавног изражавања. Извор (железничар – П. Д.) је тако чуо да је фебруара 1952. године петоро или шесторо рудара који су хтели да организују штрајк у Раши одмах ухапшено, пребачено у Ријеку и стрељано.

Становништво се налази под системом апсолутне контроле коју спроводи око 15% активиста Комунистичке партије Југославије.

Једна од специфичности актуелног политичког стања је и поновно успостављање дипломатских односа са Совјетским Савезом, које становништво не одобрава зато што страхује да би Југославија на тај начин поново дошла у сферу источног утицаја. Поредећи две форме комунизма (совјетску и југословенску – П. Д.) становништво се више прибојава совјетске варијанте комунизма и нико не жели више повратак тужних искустава са руским комунистичким теоријама.

3. јун 1955.

Превод са немачког:
Мр Петар Драгишић

РЕЛИГИОЗНОСТ УЧЕНИКА ЗАВРШНИХ РАЗРЕДА ОСНОВНИХ ШКОЛА У ЧАЧАНСКОМ КРАЈУ: АНКЕТНО ИСПИТИВАЊЕ ИЗ 1985. ГОДИНЕ

Милош ТИМОТИЈЕВИЋ
Народни музеј Чачак

Под религиозношћу се подразумева индивидуални став о вери и Богу, са сазнајном, емотивном и акцијском потком; субјективни доживљај који у крајњем испољавању може бити и мистичан, и зато тешко подложен емпиријској провери. Религиозност спада у ред оних појава у човековом животу које захватају најдубље и најинтимније слојеве његове душе и ума, нарочито када је на делу „изворна”, „добра” побожност, а не формална повезаност за религију и цркву. Класична религија је утемељена у институционализованој религијској организацији (цркви). То је догматски тип религије са развијеним теолошким учењем и сложеним сплетом религијских ритуала у којима се учествује, и који се узимају најчешће као основа и услов спасења верника. Због тога класична религиозност подразумева бар два важна аспекта: прихватање учења религије и практиковање побожности у одређеним религијским организацијама, те развијање осећаја припадности вери и црквеној организацији. Тако је класична религиозност „синтеза религиозне свести и религиозног понашања и удруживања”. Није довољно само се декларисати религиозним, и при том више-мање усвојити елементе доктринарног учења, већ је потребно живети у складу с религијским науковањем, на прописан начин обављати обреде и редовно прелазити праг храма. Одбацује се „субјективна религиозност без црквености”, будући да већина верских структура захтева правоверност исказану и кроз свакодневно практично потврђивање верничког статуса.¹

¹ Mirko Blagojević, Dragoljub B. Đorđević, „Religioznost stanovništva Jugoslavije (Delimičan pregled iskustvenih istraživanja)”, *Teme*, XXIII, br. 1–2, Niš, januar – jun 1999, str. 81–94; Mirko Blagojević, „Sociološki prihvatljiva definicija religije”, *Filozofija i društvo*, XXV/2004, Beograd, 2004, str. 235–238.

Религиозност спада у саставни део приватног и јавног живота појединаца, и незаобилазни део изучавања историје свакодневице кроз коју се могу одредити вредносни судови према животу и смрти, традицији, модернизацији. Побожност је истовремено саставни део вредносне оријентације људи која се прелама у сфери политике кроз употребу религиозних ставова и осећаја у обликовању друштвених односа, али и сукоба и разрачунавања.

Социјалистичка Југославија била је идеолошка држава са негативним односом према религији у складу са начелима марксизма. Вера није била забрањена, већ је толерисана у оквиру приватног живота појединаца. Изван овог оквира религијско понашање није превише толерисано.²

У чачанском крају почетком осамдесетих година XX века уочено је повећање религиозности, што је забринуло локалне партијске активисте. Крајем 1985. године стручњаци из Завода за међуопштинско унапређивање образовања и васпитања, под руководством Радојка Николића, направили су, на молбу људи из Комисије за односе са верским заједницама Друштвено-политичког већа Општине Чачак, анкету на тему: млади и религија. Испитавање је требало да утврди утицај породице и цркве на понашање ученика, што је био пионирски подухват, јер пре тога нико није вршио анкету такве врсте у школама чачанског краја.

Процес атеизације је у Чачку током социјализма далеко одмакао, као уосталом и у целој Србији. Припадници средње класе из града нису одлазили у цркву, нити су упражњавали верске ритуале у својој кући. Понекад је дете тајно крштавано. Чак и на туристичким путовањима, како у земљи тако и у иностранству, избегавано је да се улази у цркву, „са којом се раскрстило”.³ На делу је била религиозност маргиналних друштвених слојева (сељаштва и неквалификованог радништва), сиромашних и нижег образовања, а не богатих и пропулзивних. На православним просторима најочљивији је био „бег” људи од религије и цркве и изузетан пад проширености неких значајних облика религијског понашања људи, пре свега оних који спадају у поузданије показатеље конвенционалне религиозности као што су посета недељном богослужењу (литургији), посета цркви, пост, молитва. О неким обредима религијског понашања се могло говорити као о обредима који су полако нестајали из шире популације, а о неким као о обредима које поштује тако мали број људи (испитаника) да се могло говорити о поодмаклом процесу ерозије религијског понашања и удруживања. Тако је заправо про-

² Радмила Радић, *Држава и верске заједнице*, I–II, Београд, 2002, стр. I/108–111, I/124–127, I/419–425.

³ Сведочанства о оваквом понашању могу се наћи на многим местима. Карактеристичне су забелешке савременика објављене као мемоарска литература везана за чачански крај. Погледати дела: Миодраг Јаћимовић, *Усрећитељи*, Београд, 1989, стр. 68; Исти, *Успомене и опомене*, Ваљево, 2006, стр. 56–57.

цес секуларизације (атеизације) друштва на православном конфесионалном простору довео до смањивања броја како декларисаних тако и стварних верника. Дошло је до еродирања верске праксе, дисолуције догматског садржаја вере, смањивања утицаја цркве и православне религиозности на свакодневни живот људи, уз релативно чешће практиковање неких традиционалних верских обреда и веровања као што је на пример крштење, прослава већих верских празника, признавање конфесионалног порекла, црквени укуп покојника, па можда и вера у Бога.⁴

Испитивање религиозности ученика основних школа у чачанском крају 1985. године потврђују наведене констатације. Неколико година након овог испитивања целу земљу је заплуснуо талас нове религиозности, а носиоци овог процеса биле су младе генерације. Заправо петнаестогодишњаци који су испитани анкетом из 1985. постаће убрзо велики верници. Деловање ових група у неким случајевима постаће организовано, и неће се везати само за цркву и православље, већ ће у делу јавности добити призив агресивних десних политичких покрета.⁵ Процеси уобличавања религиозности, али и полтичког деловања, још увек трају, а да почетна тачка одакле се кренуло није довољно објашњена и анализирана.

Оригинални документ о резултатима истраживања религиозности ученика завршних разреда чачанског краја чува се као нерегистрована грађа у Народном музеју у Чачку. Основне податке анкете објавио је почетком 1986. године локални лист *Чачански глас*.⁶ Због дужине документа новински чланак је јавности пренео само штуре информације о религиозности петнаестогодишњака, који ће у наредним деценијама постати носиоци новог таласа религиозности и враћања православљу.

Документ:

Утицај породице и цркве на религијско понашање ученика основне школе (резултати истраживања)

Повод за овај рад била је жеља општинске (чачанске) Комисије за односе са верским заједницама да се што више сазна праве истине о степену

⁴ Mirko Blagojević, „Religijske promene u postkomunizmu – slučaj pravoslavlja na primeru Srbije i Crne Gore i Rusije”, *Filozofija i društvo*, XXII–XXIII/2003, Beograd, 2003, str. 242–243.

⁵ Карактеристична је појава организације „Српске двери”, којој је један од центара и Чачак, одакле потиче и један од оснивача истоименог часописа (Зорица Лешовић Станојевић, „Шта су двери српске?”, *Чачански глас*, бр. 27–28, Чачак, 16. јул 2002, стр. 15; Миша Ђурковић, „Трагање, парадокси, могућности: десница у Србији 1990–2003”, *Нова српска политичка мисао*, 1–4/2006, Београд, 2006, стр. 139, 143).

⁶ Даница Оташевић, „Имали Бога у школи?”, *Чачански глас*, бр. 7, Чачак, 14. фебруар 1986, стр. 7.

стварног утицаја цркве односно свештеника на децу школског узраста. Сматра се да је у последњих неколико година црква појачала своју укупну верско-идеолошку активност, али за то нема чврстих доказаних чињеница. Завод је прихватио да истраживачким поступком дође до што веродостојнијих података, при чему се искључиво ограничио на основношколски узраст. Схватило се да је овај проблем важно истраживати због његове чврсте везе са каквоћом васпитања и образовања у самој школи.

Подаци на основу којих се тумаче проблеми из ове области коришћени су из три извора.

1. Подаци о броју цркава и школа односно свештеника и наставника на подручју Завода (односно општина Чачак, Горњи Милановац и Лучани).
2. Подаци скупљени од директора из 23 школе (82%) помоћу одређеног упитника.
3. Резултати упитника на који је одговорило 240 ученика VII и VIII разреда (180+80) [највероватније да је у питању грешка у куцању јер је збир већи од 240] из 18 школа (64%).

Наглашавамо да је најпотпунији и најпоузданији извор одговор ученика и на основу њега углавном се и заснива овај рад.

I

Да је могућност деловања цркве на младе ограничена могу да укажу и обичне бројке о односу броја школа и наставника, с једне, и цркава и свештеника, с друге стране. На подручју Завода постоје 42 школе (односно 116 школских места), а 38 активних цркава-манастира. Однос је дакле 3:1 у корист школа. А на 1500 просветних радника долази 44 свештеника (однос је 34:1 или 97% : 3%). Питање је колико може да буде моћна верска пропаганда три свештеника у односу на просветно-педагошко деловање 97 наставника. И да ли је идеолошки снажнија једна црква од три школе.

Дакле, школство је свештенству онемогућило (или је требало да онемогући) готово сваку прилику да усмерава васпитање младих. Међутим, школа и друштво у целини нису довољно успели да одстране утицаје традицијске религиозне свести која се у деци усађује снажним деловањем породице.

Пре него се пређе на тумачење података добијаних од ученика (и школа и директора) наводимо основне податке о методологији прикупљања података и узорку од кога су они добијени.

Подаци су добијени од 240 ученика VII и VIII разреда из 18 школа. Из сваке је школе било по 12 до 14 ученика, а једнак је број са добрим, врло добрим и одличним успехом. Из сеоских школа их је 180, а из градских 80, у свим школама образложење упитника и дежурање док се попуњавао обавио је један (исти) саветник. Из разговора са једним бројем ученика сазнале су се многе појединости које се из самих одговора нису могле сазнати или су биле недовољно јасне. Општи је утисак да су ученици веома озбиљно и објективно одговорили те да су подаци којима се располаже у највишој мери поуздани. Истраживањем су обухваћена четири животна окружења ученика: породица, црква, школа, штампа.

Што се тиче података од школа односно директора, они нису прикупљени из свих школа, јер један број директора није на упитнике уопште одговорио (18%)! На жалост, у један број података не може се у довољној мери поуздати јер су мање-више насумични и мало се или нимало слажу са оним што се од ученика добило!

II

Најпре да погледамо како стоји са извесним традицијским верским симболима који постоје или се обављају у оквиру породице и на основу којих се може процењивати да ли и у којој мери породично језгро утиче на религијско образовање и понашање ученика. У те симболе и ритуале који иду уз њих убрајамо: пост, славу, икону, бадњак, крштење, свећење водиче, крст око врата.

Одговори ученика показују да 70% родитеља појединих дана у години poste, а тај је проценат свакако и нешто већи, јер је један број ученика одговорио да то не зна (9%). Разумљиво је да родитељи из села у већем броју poste него родитељи из града (78% : 55%), али још увек много грађана неће да се појединих дана дотакне мрсних јела.

Некако се догодило да баш исти број родитеља слави: укупно 70% – 88% на селу, 35% у граду. (Дакле, у граду преко трећине родитеља славе, док их знатно више пости, што је и разумљиво). Да ли је добијени постотак случајан или су пост и слава у чвршћој вези у смислу да људи који верују у подједнакој мери упражњавају и пост и славу. Углавном, слава и обичаји и вези са њом, ма колико они сами по себи имали пагански смисао, знатно могу деловати на прихватање религиозних „састојака”.

У најчвршћој вези са славом је и – икона. Но, према изјавама ученика, икона постоји само у трећини кућа (32%), мада 13 одсто ученика то не зна, што би упућивало на могућност да их је и нешто више. У сеоским кућама их је 44 одсто, а у градским свега 10 одсто. Градски живаљ све више

слави без иконе, и то обично онај који је потекао са села па икону од предака није наследио, а нову није купио.

Занимљиво је да доста родитеља крштава децу у цркви односно код свештеника (58 одсто ученика је одговорило да је крштено по верским обредима, али њих је за око 10 процената више, пошто знатан број родитеља ту чињеницу крије од деце; 24 одсто ученика не зна да ли су крштени или нису јер им родитељи то никад нису рекли). Сеоске деце је крштено 65 одсто, а градске 45 одсто!

У 66% породица долази свештеник да свети водицу (83% у селу, 34% у граду).

Свега 8 одсто ученика носи крстић око врата.

Кад се узму у обзир сви поменути религијски симболи и обреди: из њих, произилази да се у око две трећине породица сви они одржавају, једино што је је икона (а и бадњак) у знатном опадању. Разлике између заступљености ових симбола у сеоским и градским срединама су значајне.

Занимљиво је погледати како стоји са одласком родитеља у цркву, односно каква је њихова „верска активна”. Ученици кажу да 50 одсто очева и 61 одсто мајки иду ПОНЕКАД у цркву. Сеоски очеви иду 75 одсто, а градски 26 одсто, док сеоске мајке посећују цркву 71 одсто, а градске 41 одсто. Показује се да мајке чешће посећују цркву од очева и да оне (што се и очекивало) више одржавају традиционалну културу и верске обичаје. Значајно је да веома мало родитеља иде у цркву ЧЕСТО: 3 одсто очева и 5 одсто мајки. Све ове чињенице треба посматрати са знањем да су сви родитељи млађи од 50 година, и да су сви прошли кроз послератну социјалистичку школу. То потврђује истину да је утицај наслага прошлости још увек толико снажан и да га школство веома тешко и споро потискује.

III

Шта од цркве односно од свештеника може допрети до ученика? Наиме, кад и колико пута свештеник долази у непосреднији додир са ученицима. Половина ученика каже да свештеник са њима није ниједном разговарао, што значи да није могао на њих непосредно ни деловати. Ученици се са свештеником могу срести очи у очи код куће (свећење водице), у цркви (причест, прекађивање, венчање, црквена слава, посета ма из којих разлога) и на сахранама. Свакако да ниједна од ових прилика не прима погодне могућности ни за какву „индивидуалну сарадњу” и непосредну говорну размену, те ученици најчешће остају лишени директног утицаја.

Иначе, из упитника се сазнаје да је велики број ученика улазио у цркву у свом месту, при чему се не знају разлози (јер у упитнику нису ни тражени).

Таквих је 69 одсто. Неки су улазили једном, два или више пута, а доста (35%) – више пута! С друге стране, ученици изјављују да у њиховим одељењима има један до више ученика који повремено иду на црквене свечености. Таквих је укупно 45 одсто (један: 14%, два: 8%, три: 7%, четири: 12%, више њих: 4%). Остали (55%) одговорили су или да нема ниједан или да то не знају (33% + 22%). Изгледа да се ученици најчешће нађу у цркви ради причешћа, јер их се 49 одсто причестило од једном (19%), до више пута (18% ...). Важно је нагласити да ученици са села више улазе у цркву (81%) и више се причешћују (64%), од ученика из града (51% : 22%).

Међутим, подаци добијени од школске управе мало се или нимало слажу са ученичким, јер према њима тек око 2 одсто ученика повремено учествује у црквеним приредбама. Неке школе на ова питања нису дале никакав одговор. Према подацима од директора причешћује се свега око 4 одсто, а 49 одсто ученика је признало да има причест! Распоред је 12:1, што је довољан доказ да су подаци из школа веома непоуздани. Једино је једна сеоска школа потврдила да се чак 149 њених ученика причешћује!

Што се тиче сахрана, 80 одсто ученика је било на једној до четири сахране, којом су приликом могли да чују побожне речи свештеника. Школе тврде да поједини свештеници посмртним говорима у разној мери наглашавају вредност вере и потребу веровања у Бога (мало – 5 школа, умерено – 9, сувише – 4, нимало – 2 школе). Иначе, у школама се са ученицима ни на који начин не води разговор о сахранама уз присуство свештеника (у 77 одсто школа).

Црква може деловати на младе путем верске литературе, новина и часописа. Међутим, тог деловања готово нема јер до ученика не долази ни Свето писмо, ни „Православље“, ни стрипови о Христу и свецима. То се доказује чињеницом да 82 одсто ученика уопште не зна шта је Свето писмо (мада би то сваки требало да зна на основу програма из историје), а свега 7 одсто родитеља-очева чита „Православље“ (што подразумева да ће неки од њихових синова или кћерки завирити у неки чланак). Стрип о Христу или неком другом свецу не чита 94 одсто ученика.

Најзад, занимљиво је погледати колико се и у којим приликама ученици крсте. Пре свега, 76 одсто се крсти, али кад се одбију они који то чине кад им је нешто чудно, глупо и невероватно (13%) и кад треба да одговарају неки тежак предмет – или код „тешког“ наставника – (4%), онда их се највише крсти на слави (31%), сахрани (17%), кад свештеник свети водицу (12%) и у цркви (10%).

IV

Која је и колика улога школе у разјашњавању верских појава и симбола, у „разгардњи” религиозне свести, у размицању научних видика и упознавању ученика са културно-историјским вредностима цркава и манастира?

Пре свега, цео наставни програм и план искључивао је садржаје који се односе на веру и њена знамења, тако да су само наставници историје, биологије и српскохрватског језика у каквој-таквој прилици да уз поједине наставне јединице ученицима мање-више узгредно дају извесна објашњења одређених верских садржаја. С друге стране, стручни органи школе (али не искључиво својом кривицом) не поклањају готово никакву пажњу ни у раду са ученицима ни у сарадњи са родитељима да се разговором о одређеним темама утиче на смањивање утицаја вере на свест и понашање ученика. (Ова тврдња проистиче из увида у планове рада наставничких већа, разредних већа, разредних старешина, одељенских заједница и сарадње са родитељима).

Да би наставник могао да делује на ученике „антирелигиозно”, ученици треба да су убеђени да и он сам не верује. Међутим, 10 одсто ученика сматра да неки од њихових наставника верују у Бога, док их 69 одсто не зна да ли верују или не верују (дакле, нису баш сигурни у њихову нерелигиозну „исправност”). Свега их је 19 одсто који сматрају да ниједан од наставника који им предаје не верује. Ова чињеница је од битне важности за разумевање снаге (односно слабости) деловања наставника на ученике.

А кад ученици одмеравају кога у селу-граду више цене, просветног радника или свештеника, произилази да је на знатно већој цени просветни радник (40%:10%), али је значајно да половина ученика не зна чије је уважавање у народу веће. Но, више је ученика убеђено да свештеник живи бољим и лакшим животом од наставника (31%:21%), при чему је карактеристично да ученици из града у већем броју сматрају да свештеник боље живи (37%:10%), док сеоска деца каквоћу живота свештеника и наставника изједначавају (27%:26%). Оваква процена може довести у тешко решиву недоумицу ученика: зашто свештеник у социјалистичком друштву има бољи живот од њиховог наставника, што може утицати на меру учениковог прихватања свог васпитања као „праву” или „неправу” вредност.

V

Једно од важнијих образовно-васпитних питања је какав став узети према културно-историјским вредностима цркава и манастира у свом крају. Наиме, како у свести наставника, а затим ученика и родитеља,

одвојити културно-историјски и уметничко естетски слој од религијског и тако превладати велику штету од једне непотребно табуисане теме. Јер, ученике треба упознати са духовним, просветитељским националним, ослободилачким и градитељско-уметничким значајем црквено-манастирских здања, али како то учинити а да школа и наставник не буду „сумњиви“? Јер, шта се дешава? Огромна већина наставник не зна кад је подигнута црква која је најбоља [треба најближа] школи, ни да ли је та црква под заштитом државе или не, ни које су њене праве споменичке вредности. Из тих разлога ученицима о томе не говоре, па ни ученици то не знају. Осамдесет девет одсто ученика наводи у упитнику да не зна кад је црква у њиховом месту подигнута (иако су неке од њих означиле оснивање самих насеља).

Иако близу половина школа тврди да су наставници историје (или било који наставник) упознали ученике извесних разреда са културно-историјским вредностима месне цркве, 77 одсто ученика изјављује да их разредни старешина са тим вредностима није упознао. А 45 одсто ученика је одговорило да жели да упозна како изгледа месна црква изнутра, а само 6 одсто да не жели. (Осталима је „свеједно” – 49 одсто). Такође је занимљиво да огромна већина ученика (80%) сматра да неко треба да их упозна са улогом цркве у данашњем друштву (наставник историје: 38%, свештеник 21%, отац 13%, разредни старешина 8%, нико 20%).

Из оваквог става школе произилазе две посве нелогичне и штетене васпитно-образовне појаве:

1. Ученици се, у оквиру излета и екскурзија, уводе у све могуће свете храмове, али само ако су они предалеко од школе, а у своју најближу цркву – никако! Ученици су посетили многе цркве и манастире на подручју Србије (најчешће Жичу, Манасију, Оплепац, Раваницу и Лазарицу), а ниједну цркву или манастир у својој општини!
2. Ученици сами (жељом родитеља и свештеника) одлазе у месне цркве (69%), већином из разлога који су везани за верске обреде и ритуале, а не да би им постале јасније њихове културно-историјске особености.

VI

На основу добијених података изводе се следећи закључци:

1. У народу је још увек јака традицијска свест која у себе укључује и религиозне обичаје и обреде.

2. Велики број ученика из разних разлога посећује месне цркве (чак их се близу половина причестило), али је непознато да ли то сада чине чешће него пре 10-20 година.
3. На везу ученика са верским симболима и црквеним обредима (посебно причешћем) одлучујуће делује породица.
4. Непосредан утицај свештеника на ученике је готово потпуно занемарљив и уколико постоји, остварује се преко додира са родитељима који имају позитиван однос према цркви.
5. На ученике се нимало или веома мало делује путем верске литературе и штампе.
6. Школе су подбациле у раду из ове области (али само делимично својом кривицом) јер:
 - нису упознате са правим стањем колико ученика и из којих разлога одлази у цркву;
 - у оквиру ваннаставног рада (а свакако ни у наставној делатности) не поклањају пажњу научном разјашњавању разлика између традиционалних обичаја и религијских обреда (да ли су многи „обичаји из давнина” религијске природе);
 - не упознају у довољној (па чак ни у каквој) мери ученике са културно-историјским значајем завичајних цркава и манастирима;
 - са родитељима не сарађују у смислу озбиљнијег стручног разјашњења корена и последице религијске свести;
 - немају одређене програме односно планове које садржаје и ко треба да оствари са ученицима и родитељима у циљу разбијања празноверичких и религијских предрасуда (велика разлика између празноверја и религије).
7. Ученици су мање-више остављени сами себи – да сами, у дому или цркви, решавају своје недоумице како да се одреде и понашају према загонетним питањима вере.

VII

Школа поставља један необично важан и неодложан образовно-васпитни задатак, да ученицима пружа какве-такве одговоре на нека од основнијих питања из области религије и њеног деловања на младе. Да тумачи питање двојности истине (постоји ли осим научне и верска истина). Школа је сва на научном рационализму, а црква врши утицај на човекову

ирационалну свест. Човек, на жалост, није само разуман. Ирационално (неразумно, архетипски несвесно) веома се тешко искорењује. Сме ли просвета да код ученика до краја да пренебрегне њихову ирационалност, њихову дубинску осећајност?

Одговори се младима морају давати, ако ни из чега другог, а оно из чињенице што је 73 одсто ученика на питање: „Да ли си икад себи поставио питање постоји ли Бог?“, одговорило: „ЈЕСАМ“. Ако на овакво и многа друга питања не одговори наставник, одговориће свештеник!

Пред школом су тешки задаци. Пред наставничким већем, разредним старешином и наставником историје посебно. Хоће ли школа моћи и колико да сталним тихим радом, а не неким секташким односом према цркви и религији, испуни ове задатке конкретним планирањем и остваривањем рада из ове области.

IN MEMORIAM

Др Десанка Пешић (1927–2007)

Др Десанка Пешић је умрла у Београду 22. марта 2007. године. Рођена је 21. новембра 1927. у Метовници код Зајечара у породици службеника на железници Симе Живуловића, која је дала српској науци и култури два значајна интелектуалца: Десанку Живуловић Пешић и Жику Живуловића Серафима.

Десанка Пешић је гимназију учила у Скопљу, Јагодини и Врњачкој Бањи где је и матурирала. Дипломирала је на Филозофском факултету у Београду, на групи за филозофију, 1955. године. Магистрирала је 1969, а докторску тезу „Југословенски комунисти и национално питање 1919–1935” одбранила је на Катедри за историју Филозофског факултета у Београду 1981. године.

Била је удата за Бранка Пешића, истакнутог политичког функционера и једног од најпознатијих градоначелника Београда. У браку је имала двоје деце, Софију и Лазу.

Од октобра 1955. радила је у Историјском архиву ЦК СКС. Учествовала је у свим пословима којима се архив бавио: прикупљању грађе, писању биографија значајних личности, писању хроника места, хронологија, чланака и др. Десанка Пешић се посебно истицала у писању хроника, за шта је била и награђивана.

Историјски архив ЦК СКС се 1959. трансформисао у Завод за прикупљање и обраду докумената о развоју радничког покрета Србије, а 1965. прерастао је у Институт за историју радничког покрета Србије. И Десанка Пешић је пратила све промене ове установе и учествовала у изради

нових пројеката и планова рада који су водили формирању Института као научне установе. Његово формирање је за циљ имало научноистраживачки рад на писању историје радничког покрета, проучавање и усавршавање методологије научног рада и писање радова који би обухватили све токове националног развика Србије. Пошто у једном периоду Институт није испуњавао све услове потребне за научну установу, односно није имао десет доктора наука, фигурирао је као културна институција. Као научна установа, Институт је формално признат тек 1979. године.

Својим изразитим менаџерским способностима, Десанка Пешић је извршила велики утицај на читаву делатност Института, успевајући да решава стручне, кадровске и финансијске проблеме.

Иако је релативно касно докторирала, у својим радовима показивала је запажене способности при оцењивању историјских процеса и догађаја. Аргументованим ставовима рехабилитовала је реалну политику одређених струја у комунистичком покрету. Њене студије и расправе су оцењиване као консеквентни радови који заслужују пажњу научне јавности.

Десанка Пешић је у новембру 1983. изабрана за директора Института за историју радничког покрета Србије и на том месту је остала све до одласка у пензију почетком 1991. године. За време трајања њеног мандата, Институт је покренуо рад на подпројекту „Грађанско друштво у Србији између два светска рата” и примио један број млађих сарадника који су се бавили истраживањем нових тематских области као што су политичке странке, економска проблематика, војска и др. Др Десанка Пешић је сматрала да само мултидисциплинарни приступ истраживањима прошлости може да донесе резултат и због тога се залагала да се у Институт примају млади стручњаци различитих професионалних профила а не искључиво и само историчари. Бринула је о подмлатку Института, трудећи се да помогне при решавању њихових проблема (од усавршавања до решавања стамбених питања), окупљала их око себе и учествовала у свим њиховим радостима и тугама. Тада млади сарадници Института данас је памте као колегиницу и директорку, „бритког језика”, којој сте могли да кажете оно што мислите без страха од консеквенци али и да будете спремни да отрпите оштру али не и злонамерну критику са њене стране.

У сарадњи са колегама из Института али и са Катедром за историју Југославије, пре свега проф. др Бранком Петрановићем и Катедром за историју новог века, проф. др Андрејом Митровићем, успела је да промени тематску оријентацију Института, што је касније резултирало и променом његовог имена у Институт за новију историју Србије.

Др Десанка Пешић је објавила више радова од којих је најважнија монографија *Југословенски комунисти и национално питање: 1919–1935, 1983. године*, затим неколико студија и расправа („Драгиша Лапчевић и

сељачко питање 1903–1914”, *Прилози за историју социјализма*, 3, Београд, 1966; „Национално питање као уставно питање у схватањима др Симе Марковића”, *Токови револуције*, V, Београд, 1971; „Обнова организације КПЈ у Србији у периоду 1930–1934. године”, *Токови револуције*, VI, Београд, 1971; *Класно и национално у политичкој теорији и пракси КПЈ*, Крагујевац, 1987. и др.), зборника грађе (*Социјалистичка мисао у Србији*, 2, 1918–1841, Београд, 1985; *Марковић Сима. Трагизам малих народа: списи о националном питању*, Београд, 1985), и др.

Др Милица МИЛЕНКОВИЋ

Др Радмила РАДИЋ

У знак сећања на др Десу Пешић, Редакција *Токова историје* објављује овом приликом један део из њене књиге *Југословенски комунисти и национално питање: 1919–1935* (стр. 279–284) у жељи да подсетимо на начин њеног мишљења и писања.

Југословенско национално питање јавило се као последица стицања низа околности, историјских, политичких и друштвено-економских. Поред жеље за заједничком државом, која се, поред осталог, заснивала и на извесним елементима етничке сродности, сви делови нове заједнице унели су у њу и бреме разлика: националних, културних, економских, политичких. Српска монархија, оглушујући се о те разлике а позивајући се на право победничке нације и користећи се војним и политичким предностима, наметнула се новој држави, а централизам, који је одговарао монархистичким и буржоаским круговима најбројније нације, српске, озакоњен је Видовданским уставом. Неравноправност у политичкој сфери претила је да завлада и у економској. Еуфорија због ослобођења од вишевековне националне зависности уступила је брзо место незадовољству. Незадовољни положајем у новој држави, појединци су налазили подршку у незадовољству економским и политичким положајем групе, односно класе, идеологизирали то незадовољство дајући му све више национални оквир и садржај. Антагонизам двеју класа – југословенског пролетаријата и југословенске буржоазије – потиснут је убрзо незадовољством и гневом једне нације према другој, несрпских према српској.

За главни предмет ове расправе изабрани су погледи истакнутих југословенских комуниста, марксиста, на национални проблем у земљи, који постаје главно политичко питање и који открива особину да може подједнако да служи интересима свих друштвених класа. Политика КПЈ, односно одлуке партијских форума, као и ставови Коминтерне, нарочито у периоду 1919–1928, стављени су у други план. Разлог оваквом прилазу био је у интересу да се кроз индивидуална становишта осветли сложеност процеса интелектуалног, политичко-идеолошког и теоријског усвајања једне нове политике или одбране принципа који су се сматрали изворно марксистичким, а не у првом реду кроз партијске резолуције које су, за поједина временска раздобља, представљале прочишћен, релативно коначан и колективан политички резултат.

Испољавање индивидуалних разлика било је карактеристично за период до 1928. године, а нарочито до 1925, после чега долази до нивелације погледа. Тај се период скоро подударно са периодом у коме су се развиле тзв. фракцијске борбе. Фракције су биле израз личне нетрпељивости и борбе

за позиције у Партији, али и различитих погледа и ставова према низу принципијелних и стратегијских питања класне борбе пролетаријата. Највећим делом диференцијације између водећих чланова КПЈ настале су формално на основу критеријума да ли су нечији ставови у складу са политиком Коминтерне или нису. Чланови КПЈ који су се опирали да ставове и одлуке Коминтерне прихвате некритички и беспоговорно били су обележени као фракционаши; они, пак, који су следили политику Коминтерне, поштујући правила која регулишу међусобне односе КИ и њених секција, нетрпељиви према појединцима који су одбијали да се повинују утврђеној дисциплини, неминовно су, у сукобу који се развио, и сами постајали политички екстремни и неодмерени у понашању. Фракционаштво је тако постало и облик сукоба различитих погледа на више принципијелних политичких питања, међу којима је нарочито значајно место заузимало становиште према националном питању.

Било би, међутим, упрошћено, а самим тим и неисторично, сводити негативан или позитиван однос према ставовима Коминтерне само на израз недисциплине или послушности. Такав поступак значио би превиђање постојања и личних уверења, чију основаност или неоснованост суд историје оцењује без оновремених предрасуда. Анализа је показала да су нека гледишта теоретичара Друге интернационале, која се срећу у схватањима југословенских марксиста, не могу у целини идентификовати са њиховим негативним рефлексима (ревизионизмом, опортунизмом или социјалпатриотизмом неких социјалдемократских партија у току првог светског рата), исто тако као што се неке њихове теоријско-идеолошке категорије не могу једноставно одбацивати само зато што су у супротности са принципима и политиком Треће интернационале. С друге стране, ни политика и стратегија Треће интернационале не могу се свести на „стаљинизам”, као доминантан начин мишљења и руковођења у њеним секцијама (комунистичким партијама) после смрти Лењина, јер би тиме била занемарена позитивна улога ове институције у радничком покрету између два рата и њен допринос стратегији и тактици комунистичких партија. Критерији вредности теоријског наслеђа Друге и Треће интернационале могу бити само пракса међународног радничког покрета и конкретна историјска ситуација која је те вредности произвела. Сваки други приступ водио би поједностављивању процеса, фаталистичком погледу на историју и одбацивању размишљања о алтернативама друштвене и политичке стварности оног времена.

У духу таквих принципа вршено је оцењивање гледишта партијских фракција – „левице” и „деснице”, коју су представљали Сима Марковић и Живота Милојковић (мада је појам „десница” релативан, јер би се за нека гледишта, на пример Животе Милојковића, могло рећи да

су била „ултралева”), као и националне политике партијских форума када су фракције ишчезле. „У духу таквих принципа” значило је: тезе и идеје за решење националног питања у Југославији, без обзира на то да ли су из фонда Друге или Треће интернационале, или су изворно Марксове, посматрати и оцењивати пре свега са становишта интереса југословенске радничке класе и њене класне борбе, не губећи при томе из вида да је национална слобода део опште људске, друштвене слободе, па, према томе, и део слободе радничке класе; и, друго, утврдити да ли су те тезе и идеје у складу са конкретном друштвено-политичком ситуацијом у земљи или не, са објективним условима и могућностима КПЈ и југословенског пролетаријата да те идеје отелотвори, установити, дакле, да ли су оне реалне или илузорне, прогресивне или регресивне.

Без робовања већ изреченим судовима и оценама, стављени су посебно под лупу ових критерија ставови Симе Марковића. Руководећи се тиме да је полазна тачка његових гледишта била оцена о нереволуционарности политичке ситуације (која је била опречна оцени Коминтерне и „левице”, која је ту оцену прихватила некритички), анализа је показала да су неке тезе и концепти Симе Марковића за решење југословенског националног питања били ближи потребама и реалним могућностима тадашњег југословенског друштва од оних које је Коминтерна, нарочито од 1924. године, наметала југословенској КП: став Марковића о могућности делимичног решења националног питања у буржоаској Југославији; позитиван однос према југословенској државној заједници; став према демократији као општем политичком услову за решење националног питања; начело озакоњења националне слободе и равноправности уставом; оцена о нереалности тезе о револуцији итд. Анализа ме је довела и до закључка да се, у промењеном историјском контексту, у условима појаве фашизма и – као одговор комуниста – стварања Народног фронта као облика концентрације свих демократских друштвених снага, национална политика КПЈ, усвојена 1935. године, не само приближила већ је и превазишла неке идеје Симе Марковића. Међу тим идејама су: позитиван однос према југословенској држави; национална слобода и равноправност као основна начела за решење националног питања; заједнички демократски фронт свих опозиционих антифашистичких (и буржоаских) снага за борбу против фашизма и рата и за решење југословенског националног питања; захтев за демократијом и за сазивом Конституанте као највишег законодавног тела које ће решити националне проблеме у земљи; спремност чак да се учествује и у влади опозиције под одређеним условима; безусловљавање решења националног питања револуцијом итд.

Анализирајући ове и друге разлике које су се јавиле у мишљењима југословенских комуниста, дошла сам до закључка да се и међу њима ре-

флектовала једна од суштинских дилема марксистичке теорије о националном питању: да ли на национално питање треба гледати само као на питање средства класне борбе или национални моменат спада у област циља?

Најдоктринарнији међу њима, Живота Милојковић, и његови једномишљеници, сматрали су, у духу Марксове мисли, да је национално питање другоразредно политичко питање, па чак и сметња класној борби. Ипак, они му нису одрицали сваки значај и интерес за борбу пролетаријата (као Маркс, уосталом), али су, дајући у свакој прилици примат класном интересу, из тог угла одлучивали да ли неки национални покрет доприноси остварењу тог интереса и да ли му, према томе, треба дати подршку или не.

„Левица” је, у духу Лењинових и принципа Коминтерне, третирала националну борбу као средство борбе против капитализма и империјализма уопште, а националне покрете као савезнике радничке класе у борби против политичког режима у земљи. Истраживање је, међутим, показало да иако се руководила рационалним општим начелима, приклањање ауторитету Коминтерне онеспособљавало је „левицу” да види реалније и недогматично стварност сопственог друштва, што се нарочито огледало у оцени политичке ситуације, ставу према револуцији као једином средству решења националног питања, односу према буржоаској демократији, а од 1924. године и ставу према разбијању Југославије.

Анализирајући концепцију Симе Марковића, закључила сам да је он покушао да синтетизује гледишта Лењина и Стаљина пре револуције, ставове Треће интернационале и своје лично виђење југословенске стварности, гледајући такође, на национално питање из угла интереса радничке класе. Он је сматрао да ће решавање националног питања у буржоаској Југославији олакшати класну борбу пролетаријата, али и положај неравноправних и угњетених народа. Али, за разлику од „левице”, он није гледао у конкретној друштвеној и политичкој ситуацији на нерешено национално питање и као на средство убрзања револуције. Поред тога, он се руководио и универзалистичким Марксовим принципима – идејом класног јединства, а не само практичним политичким потребама, и зато је тражио решење које неће водити не само дељењу радничке класе већ ни раздвајању народа који живе у заједничкој држави.

Теза о националној борби као средству класне борбе развијана је нарочито у периоду шестојануарске диктатуре до таквих граница да је средство све више добијало смисао циља. Потреба да се национална борба користи као средство против владајућег режима, у ствари и као средство за разбијање Југославије у интересу одбране совјетске државе од интервенције западних сила (Француске и Енглеске), доводила је у питање и саму националну слободу, у име које је захтевана дословна

примена права народа на самоопредељење до отцепљења. Осим тога, таква политика представљала је и реакцију на унитаристичку идеологију краља Александра али и тежњу КПЈ да буржоаску националну идеологију, која је имала надмоћан утицај у југословенским народима, превазиђе, да је надмаши, радикализује и револуционише, како би се приближила национално неравноправним и угњетеним народима и довела их под свој утицај. Како је национална борба, поред своје ослобађајуће улоге, имала и функцију средства освајања власти у борби против буржоазије, то је она све више постајала главна политичка оријентација КПЈ, а њен значај и место, у контексту општих вредности које чине суштину класне борбе пролетаријата, често некритички појачавани. Тиме су биле отворане велике могућности развијања и негативних садржаја које национална идеологија, када постане доминантан део политике, носи у себи (национализам, шовинизам, национални антагонизам итд.)

Политички догађаји у земљи и свету (појава фашизма и опасност од рата) зауставили су овај процес. Тезе о цечању и раздвајању уступају место потреби за очувањем јединства државе и јединства радничке класе и са тим потребама доводи се у склад и национална политика, без нарушавања општих принципа слободe и равноправности.

Марксистичка теорија још увек није до краја „одгонетнула” национално питање и интегрисала га у теорију класне борбе. Остала су још многа нејасна и недоречена питања, за чије одговоре, можда, недостаје историјско искуство. Које је то решење националног питања за које пролетаријат треба да се бори на путу од капитализма ка новим облицима друштвеног уређења? Да ли је једини облик онај који је буржоазија прокламовала када је као класа освајала власт и доминацију у друштву: један народ – једна држава? Како помирити противуречност између радничке класе као фактора јединства и нације као фактора раздвајања? Између тежње, идеолошке и економске, за интеграцијом и интернационализацијом и тежње за ограђивањем, затварањем, национализирањем? У каквом су односу класна и национална слобода, класни и национални интерес? Појединачна и национална слобода? Шта све делује као узрок националних сукоба у једној вишенационалној заједници? Итд., итд. Овај рад је у том смислу само један покушај да се, у историјској перспективи, открију нека питања, настала на југословенском тлу, која нису изгубила актуелност и која су од интереса за марксистичку теорију националног питања.”

**Др Олга Поповић-Обрадовић
(1954–2007)**

У Београду је, 28. јануара ове године, преминула Олга Поповић-Обрадовић, доценткиња Правног факултета у Београду, позната правна историчарка и интелектуалка.

Рођена је у Марибору (1954), у породици левичара: и њен отац Вујадин Поповић, потоњи генерал Југословенске народне армије, и њена мати Радмила Ајтић, професорка српског језика и књижевности, били су учесници антифашистичке борбе.

У Београду, Олга Поповић-Обрадовић је завршила средњу музичку школу, али се и поред изузетног музичког дара, определила за студије права. Као један од најбољих студената у својој генерацији, са просечном оценом 9,86, дипломирала је на Правном факултету у Београду (1977). Уписала се на правно-историјски смер постдипломских студија на истом факултету. Својим семинарским радовима и нарочитим радом *О македонском питању* скренула је посебну пажњу својих професора. Магистарски рад *Државно уређење у нацрту устава Стојана Протића (1920)* имао је ниво одличне докторске тезе и оцењен је с одликом (1985). Докторирала је (1996) *cum laude*: њена теза *Парламентаризам у Краљевини Србији* отворила је нову страницу у проучавању „златног доба” српске демократије.

У веће научне подухвате Олге Поповић-Обрадовић спада и студија *Парламентаризам у Црној Гори* (2000), у коауторству са Мијатом Шуквићем и Веселином Павићевићем.

Највећи број научних расправа и чланака Олге Поповић-Обрадовић објављен је у часописима: *Архив за правне и друштвене науке*, *Токови историје*, *Република*, *Хелсиника повеља*, – као и у зборницима: *Модернизацијски процеси у Србији 19. и 20. века* и *Прилози историји либерализма од краја XVIII до средине XIX века*. Била је један од сарадника пројекта *Модерна српска држава 1804–2004. Хронологија (2004)*.

Прикази и научне критике којима је Олга Поповић-Обрадовић пратила савремену српску историографију представљају биљантне минијатуре које су произиласиле из њеног погледа на историју Србије у модерно доба, и у исто време су тај поглед заокруживале.

Узорном акрибиом, темељним познавањем теорије државе и права, широком културом, знањем страних језика, а нарочито тематиком својих радова – Олга Поповић-Обрадовић је стекла сасвим особено место у савременој српској историографији. У средишту њеног проучавања је парламентаризам у Србији, а као концентрисани кругови нижу се око њега: уставно питање у Србији и у Југославији, карактер политичких странака (посебно Народне радикалне странке), монистички карактер политичке

културе, изборни систем. Њено прецизно разликовање норме и праксе, презетих институција западноевропске цивилизације без неопходних претпоставки да оне буду и делотворне (аргарни карактер друштва, неписменост, насиље) има карактер непатворене оригиналности.

Скрупулосни научник, Олга Поповић-Обрадовић била је ангажована интелектуалац. Знање је мртво ако се не супротставља заблудама, а нарочито политичкој манипулацији. Олга Поповић-Обрадовић је припадала ретким либералним духовима у србијанском друштву који су југословенску државу разумевали као заједницу народа. У време крвавог распада Југославије, хајке против реформаторског премијера Зорана Ђинђића и његове егзекуције, архаизације и рестаурације у Србији, излагања СПЦ-а из хришћанских оквира, тако важних за уништено српско друштво, неразумевања ни западне Европе ни Русије – глас Олге Поповић-Обрадовић био је плод рационалног објашњења прошлости и одговорног упозорења да се у њу клизи на штету будућности.

У ствари, Олга Поповић-Обрадовић је до последњег даха ишла за својом природом: била је радознала и посвећена истраживањима као опијајућој страсти. У породичној атмосфери, уз несебичног супруга Ивана Обрадовића, професора математике Рударског факултета у Београду, и две њихове кћери: студенткињу Бојану и гимназисткињу Марију, Олга Поповић-Обрадовић је, до краја, живела духовно садржајно: свој последњи рад *Корени антимодерне политичке културе у Србији (Једно) партијска друштва* написала је пред свој последњи одлазак у болницу.

Тек кад њена постхумна књига заокружи радове које је објавила у земљи и иностранству, кад пружи увид у њену библиографију, а њена биографија покаже где се све усавршавала, предавала, на којим је пројектима све сарађивала, колико је скица оставила, биће јасно и зашто је толико цитирана. То неће смањити губитак нити ће попунити празнину насталу прераном смрћу ове даровите и изузетне научнице. Али ће је отети од заборава.

Др Латинка ПЕРОВИЋ

ПРИКАЗИ Reviews and Critiques

Danijel Dž. Borstin,
Amerikanci. Kolonijalno iskustvo,
Geopolitika, Beograd, 2004, 400 str.

Данијел Борстин (1914–2004) је био изузетно свестран социјални историчар, што се види и у овом његовом делу које представља први део трилогије о друштвеној историји САД-а. Иако лаици често, не без злобе, воле да кажу како та земља нема историју, Борстин доказује супротно, показујући истовремено како историографија може бити занимљива и лаицима. Па ипак, његова трилогија *Американци* представља маестрални захват, који није намењен потпуним лаицима: она није класична политичка или економска историја САД-а, тако да за њено читање треба поседовати одређена предзнања из историје те земље.

За онога ко то предзнање о основним политичким и економским цртама америчке историје поседује, ово дело представља вишеструку награду. Аутор је истовремено стручњак уопштавања (иако никпошто не површног) и мајстор да своју тезу поткрепи сочним детаљима из свакодневног живота. Његова визија Американаца и Америке није велика национална епопеја, баш као што није ни хиперкритичко посипање пепелом због свих бројних мрља националне историје. Борстин једноставно објашњава како и зашто су настајале поједине појаве које су обликовале Американце као народ и САД као државу. Он јасно показује да није било некаквог великог плана, а још мање велике завере, који су од забити на крају тада познатог света, током 200 година створили најмоћнију државу на планети. Његов лајтмотив је судар детаљног плана и баналне случајности која тај план торпедује у саме темеље, односно питање потпуно новог и неочекиваног квалитета који је настао уништењем или драстичном модификацијом првобитне замисли. Његова књига, пуна живота, зато може да послужи као добар повод за размишљање свим присталицама детерминистичких филозофија историје, а поготово присталицама теорија завере.

Први део Борстинове трилогије је подељен у четири књиге које се баве различитим аспектима раног америчког живота. У првој он на примеру четири колоније (Масачусетс, Пенсилванија, Џорџија и Вирџинија) приказује четири модела организовања првобитних колонија: пуритански, квекерски, филантропски и (условно речено) аристократски. Полазећи од идеалних замисли, преко практичних тешкоћа, он долази до коначних резултата који често нису имали много тога заједничког са првобитним концептом. Друга књига говори о духовном животу у колонијама и раном САД-у: развоју и демократизацији школства, науке и слободних професија. Борстин повлачи јасну разлику између старог света строгих духовних

и професионалних подела и нуждом изазване флуидности, односно одсуства тих подела у новом свету.

Трећа књига се бави развојем штампе и штампане речи, показујући како су скромни били зачеци сада највеће и најутицајније издавачке делатности на свету. Борстин се не стиди да укаже на скучене могућности и још скученије потребе америчке читалачке публике у колонијалном периоду, објашњавајући како су потребе другачије од европских (британских) постепено донеле и сасвим другачије резултате. Он се при том бави и питањем развоја америчког говора, који је постао видљиво обележје америчке посебности у односу на (некадашњу) британску метрополу. На примеру штампане речи, баш као и на питању организовања колонија и образовања он указује на континуитете између британског и америчког друштва, односно на дисконтинуитете који су временом две националне традиције потпуно раздвојили учинивши их битно различитима.

Четврта књига представља својеврсну социјалну историју рата за независност. При том се он бави погледима на војску, као и њеном организацијом, без и трунке патриотског заноса. Он јасно показује колико је тадашња колонијална војска мало личила на професионалне војске европских држава, па и на каснију војску САД-а. Поново су главну улогу играли случај и различита схватања појединих колонија. Другим речима, није било ни говора о некаквом општепатриотском заносу и народноослободилачком рату против окупатора – који то и није био у правом смислу речи.

У овом изузетно значајном и занимљивом делу Борстин је описао зачетке америчке државе, друштва, нације и цивилизације. Савладавши и синтетишући огромну литературу он је у томе сјајно успео. Приказао је америчку нацију као живи организам који се постепено рађа, расте и развија, уз мноштво грешака и често нелепих особености. Дело одише животом и заслужује да га читају не само проучаваоци америчке историје. Напротив, многи из њега, уз вредна сазнања о САД-у, могу да црпу знања како се може писати национална историја без националног патоса, али и без окретања леђа здравом родољубљу.

Др Зоран ЈАЊЕТОВИЋ

Никола Б. Поповић,
Срби у грађанском рату у Русији 1918–1921,
Институт за савремену историју, Београд, 2005, 318 стр.

У *Предговору* (стр. 7–12) своје нове књиге Никола Б. Поповић пише да она представља причу о Србима (и Југословенима) које је вихор Првог светског рата, као припаднике аустроугарске армије, бацио на Руски фронт, затим у заробљеничке логоре Руског царства, а потом и у вртлог Руског грађанског рата. Дакле, то је историја о људима чија је одисеја започела 1914. а завршила 1921. године.

У уводном дијелу (стр. 13–33), аутор пише о Фебруарској револуцији 1917, превирањима на руској политичкој сцени, руским ратним неуспјесима, људским губицима, сељачким побунама, паду животног стандарда и схватању да је земља у општем нереду, што је све заједно довело до безнађа и отпора, који су подстицали

и на крају искористили бољшевици и у октобру 1917. преузели власт у Русији. У марту 1918. Русија је иступила из Првог свјетског рата, а потом утонула у грађански рат великог обима у којем су се нашли и Срби.

Никола Б. Поповић пише да је у Русији 1917. године било око 210.000 Југословена – ратних заробљеника, а међу њима највише Срба, који нису хтјели да ратују против Руса, па су се предавали. Из те масе заробљеника мобилисани су учесници грађанског рата, а њихово регрутовање текло је и на политичком и на војном плану. *Српске, југословенске политичке организације и војне јединице под совјетском влашћу 1918.* наслов је прве главе књиге (стр. 35–82), у којој је речено да се њихова прва политичка организација у Русији звала Југословенски револуционарни савез, а да су, осим ње, била организована и југословенска друштва у већим руским градовима. Касније је дошло до стварања двије политичке организације, а суштинска разлика између њих била је у односу према Руској револуцији и уједињењу Јужних Словена: Југословенска револуционарна организација безрезервно је била за уједињење „троименог народа” Срба, Хрвата и Словенаца и за строгу неутралност у Русији (иако се то на основу имена ове организације не би могло закључити), а Југословенска група при Руској комунистичкој партији (бољшевика) стала је на страну бољшевика, опијена идејом свјетске револуције, па сходно томе и идејом револуције и у својој земљи. Ове двије организације имале су опречне програме и тако су и дјеловале, а њихов сукоб завршио је тако што је Група остала једина организација Срба (и Југословена) под совјетском влашћу.

Друга глава књиге носи наслов *Српске, југословенске политичке организације и војне јединице под белогардејском влашћу 1919–1920.* (стр. 83–150). У овом поглављу аутор пише о Чехословачком корпусу, који је играо важну улогу у Антантој интервенцији против Совјетске Русије и чији се удар одразио и на Србе, који су допринијели чешком заузимању Самаре, што је био и почетак српског ангажовања у Руском грађанском рату. Осим тога, Срби су се истакли и у борбама против Совјета код Казана, гдје су заплијенили златни фонд Руске народне банке и послали га Привременој влади у Омску. Никола Б. Поповић описује и рад Јована Миланковића, конзула Краљевине Србије, који је претендовао да постане најугицајни српски и југословенски човјек у оном дијелу Русије (у Сибиру) који је био под контролом белогардејаца и гдје су бољшевици и Црвена армија сматрани побуњеницима. И под белогардејцима Срби су били подијељени на двије организације: Југословенску комисију при Одељењу Чехословачког националног савета у Русији и Привремени југословенски народни одбор у Русији. Иако нису биле у добрим односима, ове двије организације ујединиле су се у једну – Југословенско национално веће у Русији. Међутим, окончање Првог свјетског рата и проглашење Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, као и напредовање црвеноармејаца, довело је до опадања борбеног елана код Срба, чија је највећа жеља била – повратак кући. Они који нису успјели да се евакуишу, продужили су свој боравак у Русији под измијењеним околностима – као заробљеници Црвене армије.

Судбину ових заробљеника, као и оних Срба који су одраније били у револуционарним редовима, аутор прати у трећем поглављу књиге које има наслов *У одбрани револуције 1919.* (стр. 151–202). Овдје је описана активност Југословенске групе при Руској комунистичкој партији (бољшевика) и Југословенског совјета радничких и сељачких депутата у Русији, који је формиран с циљем да неутралише активност српског конзула и да преузме улогу заштитника интереса свих грађана

тек проглашене Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца који живе у Русији. Активности Групе и Совјета, чији је рад финансирала совјетска држава, обрађене су и у четвртом поглављу под насловом *Југословенске комунистичке организације 1920–1921*. (стр. 203–259). Ту се прати и рад мањих организација које су настајале на различитим руским подручјима, а чија је дјелатност зависила од мјесних прилика и од способности и одређености појединаца. Аутор је посебну пажњу посветио Сибиру и Туркестану, писао је и о партијским и војностарјешинским курсевима, о издавачкој дјелатности и о сверуској конференцији југословенских комуниста.

У поглављу под насловом *Етилог* (стр. 261–284), аутор пише о завршетку грађанског рата у Русији и о евакуацији Срба (и Југословена) из Русије. Совјетске власти давале су им инструкције како да наставе партијски рад у земљи поријекла, а по повратку у отаџбину велики број их је био подвргнут полицијским саслушањима и стављен под надзор, због бојазни да су заражени комунистичким идејама.

Никола Б. Поповић је закључио (стр. 285–295) да су Срби током грађанског рата у Русији (1918–1921) били под тешким егзистенцијалним, идеолошким и моралним питањима. Неки су учествовали у рату на страни револуције, а неки на страни контрареволуције, што је доводило до сукоба међу њима. Ипак, Срби су већином остали неутрални и неопређљени, понашали се пасивно, чували главу и надали се повратку у отаџбину. Управо је жудња за породицом и кућом, а не за револуцијом или контрареволуцијом, господарила срцима већине Срба све вријеме њиховог пребивања у Русији. Извјестан број људи ипак је остао у Русији и последице завршетка грађанског рата, неки због јаког комунистичког увјерења, а неки због егзистенцијалних или емотивних разлога.

Књига садржи резиме на енглеском језику (стр. 296–302), регистар личних имена (стр. 303–314), попис скраћеница (стр. 315) и списак ауторових радова о руским темама (стр. 316–318).

Никола Б. Поповић посветио је више пажње политичком дјеловању Срба у Руском грађанском рату, зато што је војно ангажовање Срба у овом трагичном сукобу тешко пратити, јер су се мање јединице укључивале у веће, па им се губио траг. Осим тога, политички рад оставља за собом обимну документацију. Аутор је на основу сачуваног и доступног изворног материјала описао проблем у свој његовој сложености и то је учинио објективно, као професионални историчар, клонећи се непотребног идеализовања. За књигу *Срби у грађанском рату у Русији 1918–1921*. Никола Б. Поповић добио је 2006. године награду „Владимир Ћоровић”.

Горан ЛАТИНОВИЋ

Ирена Арсић,
Дубровачки штампари и издавачи
ХИХ века и њихова издања,
Бања Лука – Београд, 2005, 341 стр.

Научно интересовање за Дубровник и Дубровчане, њихову историју, културу и уметност у нашој средини није престало распадом југословенске државе крајем прошлог века. То је и разумљиво с обзиром на то да су културне и еко-

номске везе између града под Срђем и његовог залеђа дубље у унутрашњости Балкана, успостављене већ у средњем веку, трајале столећима и биле засноване како на привредним и политичким интересима Дубровачке републике и државе Немањића, тако и на етничкој блискости Дубровчана и житеља старе Рашке. Зато теме из прошлости словинске Атине превазилазе локални значај и привлаче истраживаче различитих хуманистичких дисциплина као што су историја, историја књижевности, историја уметности, етнологија и многе друге. Интересовање за Дубровник влада нарочито међу српским историчарима књижевности, будући да је дубровачка књижевност писана не само на латинском и италијанском већ и језиком који и данас препознајемо као српски, да се често бавила темама из српске историје, да су њени јунаци биле и личности које припадају српском корпусу, док је међу њеним ствараоцима било и оних који су се отворено декларисали као припадници српског народа. Др Ирена Арсић, аутор монографије коју приказујемо, такође је историчар књижевности, а своје стручно опредељење за изучавање дубровачке културне и књижевне прошлости наговестила је као приређивач неколико књига из те области. То опредељење потврђено је и овом студијом у којој се она, уместо изучавању личности и дела неког од знаменитих или мање познатих дубровачких песника и других списатеља, посветила, с разлогом, реконструисању рада штампара и издавача који су својим прегнућима подстицали књижевни, па и уопште културни живот Града.

Књига Ирене Арсић надовезује се, и тематски и хронолошки, на истраживања хрватског историчара књижевности и лингвисте Жарка Муљачића, који је пре неколико деценија објавио две студије о првим дубровачким штампарима с краја 18. века Карлу Антонију Окију (1956) и Андреу Тревизану (1962–1963). Деловање њихових наследника, а то су били Антун Мартекини (1802–1835), Петар Франо Мартекини (1835–1900), Василија Лаиновић (1867), Драгутин Претнер (1868–1900), Јоза Флори (1881–1885) и Антун Пасарић (1892–1900), до сада није подробније разматрано, осим у оквиру расправа општијег карактера. Овом монографијом та празнина је попуњена, тако да су сви дубровачки штампари и издавачи 19. века сада исцрпно проучени. Такав приступ, односно настојање да се прикаже рад свих издавачких кућа, сасвим је оправдан с обзиром на чињеницу да је прва од њих у хронолошком низу, кућа Мартекини, којом је ауторка започела књигу, била активна током читавог 19. века, па се наметнула потреба да се представе и остали штампари/издавачи, који су деловали упоредо с њом.

У изради своје докторске дисертације, одбрањене на Филолошком факултету у Београду, на основу које је настала књига о дубровачком штампарству и издаваштву, И. Арсић је, поред релевантне литературе, консултовала и грађу која јој је била доступна, похрањену у библиотекама и архивима Србије и иностранства. Иако због ратних прилика на Балкану није могла да обави истраживања у самом Дубровнику, нити у Загребу, она је користила исписе других научника (академика Мирослава Пантића) који су тамо током своје каријере прикупили обиман изворни материјал, у коме је било и докумената везаних за њену тему. Сачуване примерке издања (књиге, новине, часописе) дубровачких штампара/издавача ауторка је налазила у Народној и Универзитетској библиотеци у Београду, на Филолошком факултету у Београду, у библиотеци Матице српске у Новом Саду, у Слованској књижовни у Прагу и другим установама.

Композициону структуру монографије одредила је сама тема. Зато је књига подељена на шест поглавља од којих је свако посвећено по једном штампару/ издавачу. Ипак, највише простора ауторка је доделила Мартекинијима, оцу и сину, са којима је почело право штампарско-издавачко деловање у Дубровнику. Дошавши из Венеције на самом почетку 19. века, Антун Мартекини је врло брзо успео да од градских власти добије дозволу за рад, па чак и да издејствује монопол у обављању штампарских послова. Његова вишедценијска издавачка делатност била је изузетно плодна, а започела је објављивањем историјског списка Франческа Марије Апендинија. Међу својим издањима Мартекини је имао дела из области филозофије, словенских језика и културе, медицине и других природних наука, теологије, публикације везане за школство и наставу, законе, статуте и др. Иако је из финансијских разлога био принуђен да штампа и административне обрасце, писаћи и школски материјал, календаре, уџбенике и да обавља разне друге ситније штампарске послове које су плаћали наручиоци, лично је био највише заинтересован за литературу. То интересовање резултовало је објављивањем *Османа* и још неких Гундулићевих дела, као и дела многих других значајних старих дубровачких писаца; исто тако, Мартекини је објављивао и књижевне радове савремених писаца, као и класике, а међу његовим издањима био је и речник Јоакима Стулија.

Петар Франко Мартекини наставио је дело свог оца. Другим речима, професионалне активности те двојице штампара биле су комплементарне и чиниле су јединствену издавачку делатност куће Мартекини. Тако је млађи Мартекини продужио да ради на едицији „Пјеснособрање Словинско”, коју је његов претходник покренуо објављивањем *Османа*. Идући очевим стопама, наследник Антуна Мартекинија и даље је објављивао Гундулића, али и многе друге старе дубровачке књижевнике (Чубрановића, Цона Палмотића, Игњата Ђурђевића, Шишка Гундулића и др.), неке од њих по први пут. За данашњу науку нарочито је значајно његово дело *Galleria di Ragusei illustri*, које садржи биографије многих знаменитих Дубровчана, углавном књижевника, али и научника, лекара и дипломата из новијих времена и то како оних који су живели у Граду, тако и оних који су били расејани по Италији и другим европским земљама. Из штампарије П. Ф. Мартекинија изашла су, средином 19. века, и прва периодична издања у Дубровнику: *Rimembranze della settimana*, *L'Avvenire*, *Дубровник цвет народног књижевства*, око којих се окупљао круг писаца особеног дубровачког словинства, који су касније чинили језгро покрета дубровачких Срба католика. Крајем века Мартекини је издавао и календар *L'Epidauritano*. Попут свог оца, и он је штампао теолошке списе, пригодну литературу, законе, статуте, медицинске списе, а продавао је и издања других издавача.

Међу дубровачким штампарима налазила се, како показују истраживања Ирене Арсић, и једна жена, Василија Лаиновић, рођена Тошовић, Српкиња православне вере. Супруга угледног дубровачког трговца и књижара, родом Новљанина, Вуковог сарадника, учесника народног покрета, једног од оснивача *Народног листа*, потпредседника Народне штионице, православног Србина Јове Лаиновића, после мужевљеве смрти преузела је његову књижару, па чак успела да и сама објави неке публикације. Међутим, самостална и успешна активност те прве и једине жене-штампара у Дубровнику није дуго трајала: преудавши се за свог сарадника Драгутина Претнера, Василија је изгубила законско право на вођење штампарије.

Склапањем тог брака, на штампарско-издавачку сцену Дубровника ступио је нови издавач који је, својим издањима, у наредном периоду имао врло значајну улогу у развоју српског покрета у Далмацији. Наиме, Карловчанин Д. Претнер, који је преузео послове своје супруге, штампао је, поред *Црвене Хрватске* и *Права*, и листове *Глас дубровачки* и *Радник*, затим часопис *Словинац* и годишњак *Дубровник Забавник*, периодичне публикације просрпског усмерења. Интелектуалци окупљени око ових гласила, Срби католици (Мате Водопић, Антун Казначић, Матија Бан, Марко Цар, Стефан Митров Љубиша и други), били су и писци Претнерове чувене „Народне библиотеке”, едиције у којој се до 1900. године појавило 27 наслова. Претнер је објављивао и ћириличне књиге, своја издања продавао је и пренумерацијом и путем наруџбина, а она су се могла купити не само у главној, дубровачкој, већ и у покретној књижари тог штампара/издавача.

У кратком интервалу од свега неколико година (1881–1885), паралелно с издавачком кућом Драгутина Претнера, деловала је и штампарија Јоза Флори. Она је остала запамћена по едицији „Библиотека за повијест далматинску” (у којој су објављена историјска дела Џона Растиха, Бара Проспера Бетере, Антуна Константина Матаса, Вицка Адамовића, Ивана Аугуста Казначића, Фрање Алачевића, монографије појединих личности, збирке докумената), као и по издавању *Гуштерице*, листа Срба католика. Та штампарија била је особена, како истиче Ирена Арсић, због свог одређења за објављивање научних радова и због тога што су аутори тих дела, за разлику од писаца које су објављивали други издавачи, имали шире подручје интересовања, које није обухватало само Дубровник већ и читаву Далмацију.

Последња штампарско-издавачка кућа коју је ауторка проучила и којој је посветила завршно поглавље монографије, јесте Српска дубровачка штампарија Антун Пасарић. Она се појавила у време када су српски и хрватски национални покрет у Дубровнику, као и шире на простору Далмације, Троједне краљевине и Хабзбуршке монархије, већ били јасно издиференцирани и када су дубровачки Срби, чија су гласила стално забрањивана и обустављана, покушали да оснивањем сопствене штампарије створе услове за објављивање српских периодичних и других публикација. Српску дубровачку штампарију Антун Пасарић утемељили су чланови Српске странке: др Влахо Матијевић, Матеј Шарић, Антун Пуљевић, др Матија Грацић, др Стијепо Кнежевић, Ђилдо Јоб, Кристо Доминковић и др., а њен рад везан је за покретање и издавање *Дубровника*, гласила дубровачких Срба и њихове политичке партије. Пасарићева штампарија објављивала је, поред *Дубровника*, и књиге, а покренула је и посебне едиције, с тим што је тај део своје активности разгранала тек у потоњем периоду.

С обзиром на то да је своја истраживања завршила са 1900. годином, ауторка је приказала само први део активности Антуна Пасарића, не залазећи у касније раздобље и само скицирајући све оно чиме ће се његова штампарија бавити у наредном столећу. Управо периодизација и представља можда једино што је упитно у овој изворно одлично фондираној и пажљиво осмишљеној монографији, писаној негованим стилем. Наиме, у науци се под „дугим 19. веком” обично подразумевају и прве године 20. столећа, све до Првог светског рата, док је овде 19. век дословно схваћен. Уместо тога, можда је требало применити већ прихваћену периодизацију (до 1914. године), како би се добила потпуно заокружена и целовита слика дубровачког штампарства и издаваштва једне епохе. Но без обзира на то

одступање, књига Ирене Арсић представља значајан допринос историјским наукама и из угла једне специфичне делатности осветљава културну и књижевну прошлост Дубровника у време када се о његовом „златном добу” могло још само писати, приповедати или маштати и чији су учени житељи, с дубоком оданошћу великим прецима, покушавали да спасу од заборавља њихову писану реч, па и да својим делом допринесу очувању непролазне славе старог града јединствене и несвакидашње лепоте.

Др Софија БОЖИЋ

Denis Bećirović,
*Informbиро i sjeveroistočna Bosna. Odjeci i
posljedice sukoba KPJ–Informbиро (1948–1953.),*
Feri, Tuzla, 2005, 249 str.

Сукоб Југославије са Совјетским Савезом, односно КПЈ са СКП(б) и Информбироом 1948. године сасвим сигурно представља прекретницу у развоју социјалистичке Југославије и један од најважнијих догађаја на међународној сцени у првим годинама хладног рата. Као такав, овај сукоб већ деценијама привлачи пажњу историчара, који га разматрају са различитих аспеката, покушавају да прогледу у његове узроке, да сагледају ток и бројне облике испољавања и разноврсне последице које је сукоб оставио на различитим нивоима, од глобалног – светског, преко националног – државног, до регионалног – локалног.

Денис Бећировић, млади историчар из Тузле, одлучио се за истраживање и представљање одјека и последица које је сукоб КПЈ и Информбироа оставио на регионалном нивоу и то на простору североисточне Босне, тј. у тузланској области, од самог избијања 1948. до јењавања 1953. године. Књига која је објављена у Тузли 2005. године настала је на основу магистарског рада одбрањеног на Филозофском факултету Универзитета у Сарајеву годину дана раније. Поред релевантне литературе (осамдесет наслова), Бећировић је свој рад утемељио пре свега на грађи архива у Сарајеву и Тузли (Регионални историјски архив Тузла, Архив Босне и Херцеговине у Сарајеву, Архив обавештајно-сигурносне службе Федерације БиХ, Архив Кантоналног суда у Тузли) и делимично на објављеној архивској грађи (седам наслова), штампи и периодици (пре свега, тузлански *Фронт слободе*, а у мањој мери и сарајевски листови *Ослобођење* и *Јутарње новине* и штампа савезног значаја *Борба*, *Комунист* и *Партијска изградња*) и писменим сведочењима учесника посматраних збивања. Истраживани архивски фондови су углавном партијске провинијенције (фондови обласних, средњих и општинских комитета), делимично настали радом државних и правосудних органа (Обласни народни одбор Тузле, Министарство просвете БиХ, Антифашистички фронт жена БиХ и др.), а како и сам аутор каже у Уводу (стр. 5–11), од „пресудне важности” за настанак рада, и то за обраду централне теме – информбироовску делатност у североисточној Босни, имала је строго поверљива документација Управе државне безбедности Тузле о Информбироу похрањена у Архиву обавештајно-сигурносне службе Федерације БиХ, крцата важним информацијама, до сада непознатим научној јавности.

Анализирајући расположиву грађу и приказујући истраживану тему, аутор је књигу поделио на два дела, односно на четири поглавља. Први део је састављен од једног поглавља и у њему се третира општи проблем сукоба са Информбироом на глобалном нивоу, док се у другом делу, састављеном од три поглавља, прати политичко и друштвено-економско стање у североисточној Босни у том периоду и конкретне последице сукоба са Информбироом на том простору.

Дакле, у првом поглављу, *Главна обиљежја сукоба између КПЈ и Информбироа* (стр. 15–34), које се може сматрати уводним, аутор даје кратак и концизан приказ историјских околности у Југославији после завршетка Другог светског рата, доласка КПЈ на власт и почетка изградње једнопартијског система. У тим оквирима, аутор покушава и да прикаже корене сукоба југословенског и совјетског партијског вођства још у предратном и ратном раздобљу, а нарочито у првим послератним годинама, затим описује след догађаја који је водио у отворен раскид током 1948. године и, на крају, представља ескалацију политичког притиска, економске блокаде и војних претњи Информбироа, реакцију Београда, кулминацију сукоба и последице на глобалном нивоу наредних година. Ово поглавље је написано искључиво на основу литературе, и то углавном старије (до 1990. године), са очигледном намером да се да кратак преглед догађаја и појава, без залажења у појединости, и на тај начин направи увод у основну тему истраживања.

На основну тему, последице сукоба са Информбироом на простору североисточне Босне, прешло се у другом поглављу књиге, *Промијене друштвено-економског система у сјевероисточној Босни (1948–1953.)* (стр. 37–85). Овде аутор приказује административно-територијалну реорганизацију, заштравање економских проблема, преображај и масовљење КПЈ/СКЈ и промене у сфери просветно-културне политике у посматраном периоду на територији североисточне Босне и у Босни и Херцеговини уопште, посматрајући све ове промене и процесе, као последице ескалације сукоба са Информбироом. Формирање области као вид децентрализације, неизвршавање планских задатака и економска криза, непродуктивност рада и тешкоће у снабдевању становништва, увођење штедне и расписивање народних зајмова, притисци на сељаштво и оснивање сељачких радних задруга, преображај Партије од кадровске у масовну организацију и рапидан пораст броја чланова после 1948, рад на описмењавању и културно-просветном уздизању становништва, проблеми су који су били присутни у целој земљи као последица заштравања односа и дефинитивног разлаза са СССР-ом и земљама Информбироа после 1948, а које Бећировић посматра и анализира на конкретном терену тузланске области. У посебном делу овог поглавља обрађена је пажња и на специфичан проблем залагања владајуће партије и масовне организације АФЖ за побољшавање положаја жена у новом систему и у том смислу спровођење акције међу муслиманским женама за скидање зара и фереце почетком 50-их година.

У трећем поглављу *Дјелатност противника режима у сјевероисточној Босни (1948.–1953.)* (стр. 87–133) дата је анализа узрока и мотива одређивања за Резолуцију Информбироа међу партијским чланством, сагледано је кретање броја присталица Информбироа и њихова социјална структура у посматраном периоду, приказане су врсте и облици њиховог деловања и, на крају, дат је осврт и на утицај информбироовског притиска на јачање активности осталих противника режима и на заштравање конфронтације религијских заједница са новим друштвеним поретком које је било евидентно у посматраном периоду. Основицу овог поглавља

чини Елаборат о ИБ-у 1948–1954. који је написало одељење УДБ-е у Тузли и који се чува у фонду Информбироа у поменутом Архиву обавештајно-сигурносне службе Федерације БиХ.

Последње, четврто поглавље, *Методe супротстављања политици Информбироа на простору сјевероисточне Босне* (стр. 135–163) посвећено је одговору државних власти и КПЈ на притисак Информбироа и појаву присталица Резолуције у својим редовима. Тај одговор је, како показује Бећировић, и у тузланској области био оштар и бескомпромисан, служио се пропагандом и репресијом као основним оруђем, а довео је до опстанка на власти и одолевања притисцима, с једне стране, али и до бројних неправедних оптужби, грешака, нељудских и незаконитих поступака према окривљенима током издржавања казне и наставка контроле и притиска после изласка на слободу, с друге стране.

На крају, аутор у *Закључним разматрањима* (стр. 165–170; и на енглеском, стр. 171–176) износи укратко своје циљеве, специфичности посматране области и проблема и резултате до којих је дошао. Као додатак основном тексту, објављено је девет прилога, извора који сведоче о оснивању Информбироа, његовој делатности и развоју сукоба са КПЈ, пренетих из *Борбе* и појединих зборника грађе. Ту се, поред осталог, налазе и Резолуција Информбироа од 28. јуна 1948, Изјава ЦК КПЈ поводом Резолуције од 29. јуна 1948. и друга Резолуција Информбироа из новембра 1949.

Књига је опремљена са десетак табела, у којима су прегледно представљени бројчани подаци изнети у тексту, и са тридесетак фотографија које у једном блоку (стр. 154–158) приказују детаље са најпознатијег и најмасовнијег затвора за информбиривце – Голог отока, а у другом блоку, на крају књиге (стр. 213–227), дају својеврстан хронолошки преглед појединих догађаја из односа Југославије са Совјетским Савезом и земљама Информбироа, од пријатељских посета и потписивања уговора 1945–1947, преко слика са Петог конгреса 1948, до заокружавања сукоба посетом делегације СССР-а Београду 1955. године. На крају су дати Индекс имена (стр. 229–233) и Тумач скраћеница (стр. 235–236) који олакшавају коришћење књиге, а на последњим страницама и Списак извора и литературе (стр. 237–245) и кратка Биографија аутора (стр. 246).

Мр Драгомир БОНЦИЋ

Ђорђе Станковић,
Никола Пашић, прилози за биографију,
Плато, Београд, 2006, 546 стр.

Професор Ђорђе Станковић један је од најупорнијих, најпреданијих и, следствено најкомпетентнијих истраживача личности и деловања Николе Пашића, пре свега у југословенском оквиру, који, разуме се, сеже и у нешто дубљу прошлост, барем до 1914. године, али у појединим студијама и даље. Управо такав познавалац ове „контроверзне личности” и читавог њеног контекста имао би довољно опреза да нескривену, али и понешто неправедну сумњу у сопствене истраживачке домете

изнесе пред читаоца већ у самом уводу књиге, у виду упозорења да су „коначна научна знања” у историографији веома тешко достижна. То, разуме се, није тек саморазумљива успутна примедба већ, имајући у виду опус Ђ. Станковића, емпиријска чињеница, проживљено искуство. Тим пре што у случају Николе Пашића неке од најзначајнијих изворних база измичу истраживачу, а и оне које су доступне, изванредно великог обима, и саме имају судбину достојну једне историје. Међутим, некада само наговештени, посредни, некада сасвим директни, ауторови одговори на бројна питања су увек наглашено исторични, засновани на историјским изворима најразноврсније провенијенције, али често садрже и ауторово промишљање и тумачење, неретко засновано или помогнуто литературом из неких других научних дисциплина: социологије, политикологије, психологије.

Књига *Никола Пашић, прилози за биографију* садржи расправе и чланке професора Ђорђа Станковића који су тематски везани за личност Николе Пашића, као и изворе чији је Пашић аутор или су на неки начин са Пашићем повезани. Садржај књиге одредио је и начин груписања материје: три целине (*Расправе, Чланци, Извори*) у којима су наведене историографске врсте распоређене. Као целина оне чине „парцијална, али зато круцијална научна знања о Николи Пашићу и његовој епоси” (Ђ. Станковић, 8). Највећи део књиге чине студије које су већ раније објављиване и за које је аутор уочио потребу да на једном месту буду груписане како би неке резултате својих дугогодишњих истраживања учинио доступнијим свим заинтересованим читаоцима. Међутим, као и сваки сличан подухват, и ова књига превазилази тај информативни ниво и постиже једну другу, важнију сврху: свдећи истраживачки биланс, указује на белине и усмерава ток наредних истраживања, али на неки начин, управо својом тематском разумевању, упозорава да ће се сваки будући истраживач Пашићевог дела суочити са спектром активности једне „друштвене институције”, како професор Станковић већ одавно назива Николу Пашића. У њој се уочавају три просторна и три хронолошка круга Пашићеве политике: у просторном смислу реч је о унутрашњој политици, политици према народима који ће ући у југословенску заједницу и политици према осталим суседима, а у хронолошком погледу о политици пре, у току и након Првог светског рата. У овом приказу, разуме се, нису представљени сви појединачни радови који су у књизи објављени, већ је учињен покушај да се извуче „црвена нит” која их повезује. Зато приказ неће пратити „жанровску” класификацију коју је извршио аутор већ ће настојати да истраживања и изворе објављене у књизи класификује тематски.

У већем броју чланака (*Никола Пашић и српско питање 1868–1903; Никола Пашић и стварање албанске државе 1912–1914*), расправа (*Српска влада и Муслимани у Првом светском рату; Никола Пашић и албанско питање 1914–1917*) и извора (*Слога Србо-Хрвата; Никола Пашић о црногорском питању 1917. године*) објављених у овој књизи, национално и државно питање (а у назнакама или сасвим непосредно и југословенско питање) заузима средишње место, нарочито у контексту афирмације и заштите српског националног и државног интереса. Расправе *Ратни циљеви Србије 1914. године* и *Радикали и покрет јавних радника* такође могу да се сврстају у ову групу, јер се посредно тичу управо српског и југословенског националног и државног питања. Наведени радови и извори историографски реконструишу Пашићев упоран рад на заокруживању српског и југословенског националног програма и интензивирање уобличавање политике која

би осигурала што повољнију међународну позицију Србије након рата 1914–1918. године. Нарочито у контексту албанског питања, иако су Пашићеви аранжмани са Есад пашом Топтанијем руковођени пре свега мотивима непосредне заштите од удара са југа 1914. године, садржана је и пројекција будуће доминације Србије над Албанијом. На примеру Пашићеве албанске политике рефлектовала се тежња Србије да већ у току рата заузме улогу, како би Пашић рекао „мале силе” (Ћ. Станковић, 112), протектора аутономне Албаније.

Свесрпска и југословенска идеја, стопљене у једну националну идеју, сасвим или алтернативне, код Пашића се преплићу, суклобљавају и, чини се, измичу једнозначном одређењу, што јасно произилази из студија и извора објављених у књизи. Југословенска идеја се код Пашића врло постепено кристалисала, тешко се одвајала (чак се никада није сасвим одвојила) од српске државне идеје, али када ју је једном усвојио, „Пашић је дубоко веровао у потребу стварања југословенског програма као националног програма српске државе” (Ћ. Станковић, 48). Странице књиге које су посвећене југословенском питању (хронолошки посматрано од Пашићевог списка *Слога Србо-Хрвата* из деведесетих година 19. столећа, па до радова професора Станковића који тематски сежу до двадесетих година 20. столећа) показују да је код самог Пашића постојала еволуција југословенског програма, која истовремено доказује да ни југословенска држава настала 1918. године није нахоче историје, акцијашка творевина без дубљег идејног утемељења. Пашић је био носилац једне трајније југословенске оријентације, али оријентације чије су карактеристике и учинак још увек предмет супротстављених тумачења у историографији.

Поред већ наведених радова који захваћају период 1914–1918. године, посебно темама везаним за Први светски рат и међународним оквиром југословенског и српског питања, аутор се такође бавио у неколико студија (расправе: *Ратни циљеви Србије 1914; Страни добровољци у рату Србије 1914. године*; чланци: *Српска влада и повреда међународног права Србије од стране Аустро-Угарске у Првом светском рату; Српска влада и повреда међународног права Србије у Првом светском рату од стране Бугарске; Никола Пашић и Солунски фронт; Никола Пашић и Први светски рат*).

У књизи су такође објављени и извори који се непосредно односе на период и проблематику Првог светског рата и Пашићеве активности у њему: *Никола Пашић и покушај обнављања Балканског савеза августа 1914. године; Извештај Николе Пашића о Париској конференцији 1917. године*, а истиче се и један нови извор – *Никола Пашић и Октобарска револуција*. Међу објављеним изворима налази се и *Извештај Р. А. Рајса о стању у источној Македонији (новембар 1914.)*.

Питањем Пашићевог односа према парламентаризму аутор се бавио у чланку *Никола Пашић и парламентаризам у Србији и Југославији (Теоријске основе и историјска пракса 1914–1926)*, као и у расправи *Никола Пашић и избор председништва Народне скупштине 1922. године*. Ови радови показују Пашићеву, у суштини, амбивалентну природу када је реч о парламентарној пракси, будући да је сам Пашић деловао увек у складу са скупштинским одлукама, али је и сам показивао склоност да на извесне одлике утиче ванпарламентарним средствима и снагом личног ауторитета. Професор Станковић истиче Пашићево познавање парламентарне праксе, склоност ка поштовању једном усвојених одлука, али и констатује да је на Балкану у целини постојала „врло ниска политичка култура сељачког света”, што је отварало, између осталих фактора, простор за „априорно поверење” у Паши-

ћа међу свим друштвеним слојевима (Ђ. Станковић, 304). Уз постојеће малобројне, али добре студије о парламентаризму у Србији и Југославији, могло би се рећи да је питање парламентаризма тема која захтева нова продубљивања и истраживачке подухвате на постојећим dobrim темељима о природи парламентаризма који безмало почива на неколицини личности и у целости зависи од краљеве воље. Рекло би се да су истраживања професора Станковића регистровала извесне контроверзе у парламентарном животу Краљевине Србије и Југославије које су делом добиле, али делом и чекају своје валидно историографско разрешење.

Два објављена извора тичу се непосредно процеса стварања југословенске државе, а реч је о изворима *Хинко Хинковић о Крфској декларацији* и *Министарски савет Краљевине Србије о провизорном уређењу државе Срба, Хрвата и Словенаца*.

Самом личношћу државника професор Ђорђе Станковић бавио се у чланцима *Психолошки лик Николе Пашића* и *Никола Пашић – скица за биографију*.

У књизи су доста акцентоване спољнополитичке активности Николе Пашића и његово државничко деловање, док је унутрашња политичка оријентација, посматрано у целини, углавном смештана у међународни контекст. Нијансирајући Пашићеву личност, Ђорђе Станковић инсистира на чињеници да је Пашић био политичар и државник, а и једно и друго подразумева како избор стратешког опредељења тако и извесно тактизирање. Ово двојство у политичком раду представља, према истраживањима која налазимо у књизи, један од кључних момената за разумевање Пашићевих поступака, као што је на пример његово двоумљење око оправданости објављивања југословенског програма српске владе већ у децембру 1914, иако је и сам југословенску државу ипак видео као трајну стратешку оријентацију.

Тематска ширина коју захвата ова књига показатељ је у којој мери је Пашић присутан у историји Србије и Југославије током свог полувековног политичког трајања. То су скице из Пашићевог живота као политичког делатника, али и, како професор Станковић посебно апострофира, као политичког мислиоца, илуструјући то како начином Пашићеве рецепције дела *Русија и Европа* Данилевског тако и доприносом самог Пашића формирању специфичног словенофилског правца.

Ђорђе Станковић препознаје у Пашићу „контроверзну личност” и у томе је на трагу и неких Пашићевих савременика и то оних који су осећали немогућност да се јасно према Пашићу одреде, будући да су сматрали да је представљао један „јероглиф”. Настojeћи да тај „јероглиф” дешифрира, аутор то чини насупротив и Пашићевим савременицима и каснијим истраживачима који су, зависно од својих вредносних оријентација, у Пашићу препознавали читав морални спектар, а у његовом историјском учинку готово дијаметрално супротне ефекте.

Ипак, у целини узев, извесне симпатије Ђорђа Станковића несумњиво су на страни Пашића. На моменте полемична, јер другачије тешко да је могуће када је тема истраживања Никола Пашић, анализа професора Ђорђа Станковића је заснована на особеном разумевању за Пашићеву хијерархију мотива политичког деловања и позицију одговорног политичког човека на кормилу државе. Ова књига, као мозаична анализа, посматра Пашића као човека у свом времену, углавном избегавајући да га контекстуализује у шире хронолошке, и нарочито вредносне оквире, што би био приступ који није без опасности, али који је, разуме се, могућ уколико је заснован на поузданом утврђивању линија историјског континуитета и који је

својствен неким другим проучаваоцима Пашићеве личности, са којима ова књига и њен аутор нису у сагласности. Ипак, извесне вредносне констатације нису изостале, али су оне довољно јасне да не представљају никакву ману историографског метода (рекао бих да су оне иманентне историографији) и читаоцу је, разумљиво, остављено да се са њима сложи или не.

Аутор, некада не располажући необоривим доказима за неке своје сумње, воли алузивни тон, као када, на пример, пише о последњем сусрету Пашића и краља Александра Карађорђевића и Пашићевој смрти која је потом уследила. Међутим, тај алузивни тон се, захваљујући истраживачком поштењу, јасно разликује од сувереног тона у изрицању историјског знања.

Специфичан положај историјских околности у којима је деловао Пашић и које професор Станковић идентификује, условљавао је начине и каналисао правце тог деловања. Ипак, професор Ђорђе Станковић, више у наговештајима, кадшто са извесном дозом тајновитости или подразумевајућег знања, не пропушта да извесне погледе Николе Пашића идентификује као дугорочно и визионарско предвиђање историјске ситуације. На основу тога, аутор истиче да је Пашић као политички човек далеко испред свога времена.

„Црвену нит” са почетка овог приказа, уткану у већину текстова објављених у овој књизи, препознао бих, пре свега, у југословенском питању. Око тог питања, са неколиким изузецима, плете се историјски садржај ових *прилога за биографију* Николе Пашића. Оно што истиче професор Ђорђе Станковић у једној од расправа, осврћући се на њену тематску целовитост, важи и за књигу као целину: „Сви ови проблеми не могу се посматрати изоловано једни од других, као што се и сви укупно не могу издвојити из проучавања оних стваралачких иницијатива које су довеле до уједињења југословенских народа” (Ђ. Станковић, 58).

Као многи истраживачи који са наглашеним опрезом држи до струке а не до импресија, професор Ђорђе Станковић, како читамо у *Предговору* књиге, руковођен је непрестаном сумњом, и то не рутински, већ стварно, методски. Можда је брзоплетост та која може да наведе читаоца, недовољно опрезног, на помисао да су одређене недоумице аутора ипак једна мистификација произишла из ауторове пренаглашене опрезности, да су ствари далеко једноставније и јасније него што их аутор понегде представља? Остаје, међутим, извесно да та константна „методска сумња” сугестивно појачава снагу оних закључака које је професор Ђорђе Станковић проценио да са читаоцима може и треба да подели. Почетнику у позиву историчара поједини текстови у књизи могу да послуже као методолошки узор, својеврсни курс историографије. Осим што информише, ова књига, дакле, и подучава и то свакако није само обол друштвеној улози.

Срђан МИЛОШЕВИЋ

Ivana Dobrivojević,
*Državna represija u doba diktature
kralja Aleksandra 1929–1935,*
Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2006, 370 str.

Последњих година видљива је тенденција домаће историографије да, стављајући у фокус свог научног интересовања поједине друштвене феномене, покуша да укаже не само на своје виђење истих већ да, кроз нову анализу, новопостављеним питањима и тражењем одговора, употпуни постојећа знања и понуди нов начин посматрања историјског развоја југословенског друштва у његовој целини.

Књига *Државна репресија у доба диктатуре краља Александра 1929–1935*, мр Иване Добривојевић, нуди свеобухватан поглед на репресију као друштвени феномен и његову вишезначну манифестацију у југословенској друштвено-политичкој стварности, у периоду када су политичке и националне поделе доведене до врхунца. Иако се акценат ставља на период диктатуре, ауторка помера хронолошку границу на годину после убиства краља Александра, што налази своју оправданост у настојањима ауторке да се добије целовита слика у посматрању облика и домета репресије у југословенском друштву а чија је основа постављена у периоду завођења шестојануарског режима. Књига садржи пет поглавља, уз увод и закључак, као и списак коришћених извора и литературе и белешку о ауторки.

Након уводног размишљања о природи режима краља Александра и његовог места у ширем европском оквиру у међуратном периоду (*О термину и европском контексту*), ауторка у уводном делу књиге *Теоријско разматрање репресије с обзиром на специфичне прилике у Краљевини Југославији* приступа појмовној анализи термина репресије, његовог научног али и правног дефинисања, узимајући при том у обзир и доминантно присутну негативну конотацију самог термина.

Репресивне мере и постојање апарата који их спроводи нису страни, како И. Добривојевић примећује, ни либералним демократским друштвима. Њихов значај огледа се највећим делом у намери заштите државног поретка, усвојених вредности друштва, заштити државног суверенитета. Начин и размере функционисања законодавства, судова, полиције, војске, као и постављене границе у слободама деловања, главни су показатељи либерализма или његовог одсуства у једном друштву, док се размере репресивне природе режима могу видети анализом рада ових институција. Степен ограничености слободе појединца, бруталност репресивног апарата, степен контроле централне власти над државним системом и друштвом у целини, указују на моменат када поступци државе престају да буду мера заштите државних интереса и друштвених вредности (препознатих консензусом грађана) и постају отворена репресија у свом, пре свега, негативном значењу.

Ауторка препознаје сву сложеност феномена репресије у доба диктатуре као појаве условљене не само сложеним југословенским унутрашњим приликама већ и ерозијом демократије и принципа либерализма у Европи између два рата. Указујући на основу карактера система насталог формирањем Краљевине СХС (*Диктатура краља Александра – европски оквир и балканска природа*), сусрет (и сукоб) различитих традиција, културних, политичких, економских, као и суштинске разлике у виђењима носилаца политичког живота Југославије о будућем развоју државе, ауторка указује на елементе који ће довести до завођења диктатуре краља Александра. Ипак, како се види из анализе И. Добривојевић, шест година диктатуре

није донело жељена решења, нити је ово време успело да отклони постојеће поделе и наметне прокламовано јединство земље и народа. Штавише, поделе су продубљене уз замах екстремних покрета чије је деловање ишло у правцу потпуне дезинтеграције државе. Смрт краља Александра а затим и исход избора 1935. означили су крај једне политике и земљу увели у период нових нестабилности и тражења излаза из кризе која је краљевину пратила од њеног оснивања. Како ауторка закључује, покушај да се увођењем диктатуре пронађе излаз из дубоке парламентарне и политичке кризе није успео „да надживи свог творца”.

Сагледавањем обима, интензитета и манифестација репресије кроз анализу рада (и последица истог) препознатих институција, служби и законског оквира државне репресије, као и њиховим дометима и ефектима, ауторка се бави у другом поглављу књиге *Законодавство, инструменти и институције репресије*.

Прокламована државна идеологија интегралног југословенства, тежња да се успостави пуно државно, политичко и национално јединство, као и инсистирање на прихватању и ширењу постављених циљева, неминовно су довели до појаве широко постављених и примењених мера репресивног карактера. У процесу уједначавања законодавства у циљу „повезивања државе”, посебна пажња је посвећена доношењу закона који се по свом карактеру могу оценити као репресивни (Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Закон о Државном суду за заштиту државе, Закон о штампи). Циљ је био регулисање друштвено-политичког живота и пуна контрола над свим облицима јавног деловања. Судови, жандармерија и казни завод су чинили инструменте репресивне политике државе. Међутим, чиновници режима који су, с једне стране, били ослонац државне политике и „отелотворење државне власти” у јавности, истовремено су и сами били изложени репресивним мерама. Од њих се очекивала лојалност и политичка исправност, како у обављању својих дужности тако и у свакодневном понашању и манифестовању личних уверења. Нова територијална организација државе, забрана рада политичких странака, стварање и фаворизовање организација југословенског предзнака, посебна пажња коју је режим посвећивао просвети, централизовање политичког живота, ишли су у правцу остварења постављених политичких и идеолошких циљева а појачани надзор и примена репресивних мера (интернације, хапшења, забране деловања) били су пратећи део тог настојања.

Анализом рада и функционисања ових институција државе, И. Добривојевић иде и корак даље, пружајући увид у сферу функционисања самог друштва, додирујући проблематику менталитета једне средине, праћењем реакције, одговора на постављене изазове, појединачно изложених репресији али и оних који су чинили репресивни апарат.

Посебан изазов режиму, упркос суспендовања парламентарног живота, представљале су организације и појединци јасно профилисане политичке оријентације и утицаја, што их је чинило главним предметом интересовања државног апарата (*Политички противници шетојануарског режима*). Распон примењених мера кретао се од надзора, праћења, преко интернација водећих политичких личности, лишавања слободе, па до изрицање смртних пресуда. Ипак, у неким случајевима се може говорити и о оправданости репресије и то пре свега као одговора државе на рад организација фашистичког и (или) терористичког предзнака (комитски, усташки, комунистички покрет) чији је јасан политички циљ био рушење поретка уз употребу насилних метода. Међутим, како ауторка примећује, у спровођењу ових мера често се претеривало, западало у тривијалности или се застајало на пола

пута, чиме се делом може објаснити и чињеница да се, упркос свему, политички рад и активности противника режима, у прикривеној форми, није зауставио (кроз издавање летака, одржавање састанака и веза са унутрашњошћу земље), док је читав период диктатуре праћен терористичким деловањем екстремних група.

С обзиром на утицај који је као главно медијско средство поседовала штампа, не чуди пажња коју је шестојануарски режим посветио њеној пуној контроли (*Штампа и цензура*). Управо у сфери контроле писане речи (укључујући и књиге, али и филмове и радијске емисије), како ауторка наглашава, дошла је до изражаја намера државе да контролише и управља не само делатношћу поданика већ и њиховим мишљењем и емоцијама. Ограничавање слободе штампе није била непознаница ни у периоду пре 1929, али се од завођења диктатуре та слобода не спомиње ни декларативно. У циљу пуне контроле приступило се оснивању Централног пресбирора чији рад ауторка подробно анализира. Међутим размере цензуре често су довођене до апсурда па су цензурисани и текстови намењени деци у којима су ревносни службеници тражили антидржавне садржаје. Применом цензуре, настојањем да контролише садржаје, условљавањем излагања листова подобношћу написаног, казнама уз примену колективне одговорности, режим се заиста квалификовао као изразито недемократски.

У последњем поглављу (*Краљ и народ*) ауторка се бави, чини се најамбициознијом намером режима, али уједно и унапред осуђеном на неуспех, намером да „управља емоцијама људи”. Употребом прикривених облика репресије али и оних јасно уочљивих, државне власти су показивале тенденцију да створе слику јаке подршке краљу и успостављеном режиму међу обичним људима. Изражавање подршке краљу и држави (присуствовањем на јавним манифестацијама, истицањем југословенске заставе), као и „исправан” однос према симболима државе, били су једини прихватљиви облици понашања, а све супротно томе могло је бити санкционисано. Увреда на рачун краља и краљевског дома могла је донети казну вишегодишњег затвора, а како ауторка наводи, у том смислу нису била поштеђена ни малолетна деца. Ишло се тако далеко да су власти после смрти краља доносиле процене о степену жалости коју су појединци показивали.

Сагледавајући целину репресивног система у периоду диктатуре, ауторка закључује да се у околностима суочавања са унутрашњом друштвено-политичком кризом прибегло мерама које су често измицале реалним проценама и доводиле до претераних реакција, иако се у неким случајевима њихова оправданост не може порећи (обрачун са државним тероризмом). У спровођењу политике режима и настојањима да се остваре прокламовани циљеви, предузимане су мере које су утицале компромитујуће на сам режим, док се, с друге стране, често у читавом процесу стајало на пола пута, што је та настојања државе, у крајњем исходу, чинило неуспешним, што и доводи до закључка да „добро организован репресивни апарат није постојао”.

На крају, може се закључити да је Ивана Добривојевић, уз коришћење обимне архивске грађе, мемоаристике, као и релевантне литературе, успешно и научно утемељено приказала сву сложеност једног друштвеног феномена попут репресије, истовремено пружајући нов угао посматрања турбулентних година диктатуре у Југославији међуратног периода.

Весна ЂИКАНОВИЋ

Жупски зборник,
Часопис за историјска, културолошка и
природњачка истраживања Жупе,
год. 1, бр. 1, Александровац, 2006, 256 стр.

Последњих година, у оквиру издаваштва стручне периодике у Србији, уочљива је појава часописа, зборника и сличних публикација са изразито локалним обележјима. Међутим, ни у ком случају не може се рећи да је и њихов значај локални. Такви часописи и зборници који за тему имају проучавање историје, културе, географије, демографије или лингвистике појединих крајева Србије имају своје јасно одређено место и значај за читаву земљу и поједине научне дисциплине које проучавају Србију као целину. Овакве публикације доприносе сагледавању значаја локалног у односу на целину, као и значаја и свеукупних утицаја целине Србије на поједине њене крајеве. Један од таквих часописа чији је први број објављен 2006. године јесте и *Жупски зборник*, окренут проучавању Жупе, њене прошлости али и садашњости.

Појава *Жупског зборника* дело је групе ентузијаста из саме Жупе или поклем из ње, као и добронамерних људи из Београда који су, у стручном и сваком другом смислу, били довољно отворени да препознају значај подухвата какав је издавање стручног, интердисциплинарног часописа са локалном тематиком. Идеја о покретању зборника о прошлости и садашњости Жупе дагира још од 2004. године када се јавила код групе младих и образованих људи у самој Жупи, да би временом добијала на озбиљности и ширини захваљујући ангажовању мр Драгомира Бонцића, истраживача-сарадника Института за савремену историју, који је идеју правилно артикулисао и успешно промовисао. Убрзо се у реализацију идеје укључила и локална самоуправа у Александровцу али и др Момчило Павловић који је свесрдно, како у стручном, логистичком и техничком тако и у моралном смислу, помогао појављивање првог броја *Жупског зборника* у који је преточио и своје искуство које је стекао на сличним пројектима (*Власотиначки зборник*).

По речима самог уредништва, *Жупски зборник* је замишљен као годишње гласило Завичајног музеја Жупе и то као интердисциплинарни стручно-научни часопис у коме су добродошле све врсте научноистраживачких и стручних радова из било које научне дисциплине али са јасно дефинисаном темом коју представља географски и духовни простор Жупе, живот и рад њених становника како у прошлости тако и у садашњости. Он убудуће треба да представља најподеснији начин за саопштавање резултата до којих се долази или ће се долазити у организованом, систематском и планском истраживању баштине једне, у географском, демографском, лингвистичком али и друштвено-историјском и економском смислу, јасно ограничене области Србије какву представља Жупа са својом непосредном околином. Та посебност, као и чињеница да је она до сада слабо истражена а резултати таквих истраживања још ређе објављивани, што је објективно представљало вишедеценијски проблем, даје довољно аргумената за оправданост покретања *Жупског зборника* који убудуће треба да допринесе да се овај проблем превазиђе.

Већ смо нагласили да је намера издавача да часопис опстане као мултидисциплинаран. Његов први број несумњиво најбоље говори о тој намери јер је

у њему могуће наћи радове из области историје, археологије, географије, библиотекарства, лингвистике (дијалектологије), етнологије, историје културе и школства па и савремене енологије. Уводни чланак Мирољуба Милинчића и Дејана Сандића (стр. 9–26) даје основна знања о простору који је предмет проучавања радова објављених у овом зборнику (површина, географске одлике, хидролошки и климатски услови Жупе). Следе га радови који су посвећени археологији и далекој прошлости Жупе. Рад Марије Марић (стр. 27–44) сведочи о континуираној насељености подручја Жупе још од неолита. Докази о томе бројни су на локалитету Витково, односно Витковачко поље. Рад Гордане Тошић и Дејана Булића (стр. 45–64) посвећен је у целости проучавању манастира Дренча у близини Александровца и даје неке од најновијих резултата до којих се у његовом проучавању дошло. И рад Момира Вукадиновића (стр. 65–74) посвећен је локалитету Дренча али он даје интересантне детаље геоелектричног скенирања локалитета.

Поред радова из области археологије, први број *Жупског зборника* садржи неколико радова из области историје Жупе. То су радови Милована Матића о козничком срезу од 1833. до 1899. године (стр. 75–86) који прати све промене везане за тај срез у врло дугом временском периоду, Ивана Брборића о жупским посланицима у Скупштини Краљевине СХС/Југославије (стр. 87–102) који говори о улози и значају четворице посланика који су у периоду између два светска рата заступали Жупу и њене становнике, Слободана Селинића о задругарству у Жупи после другог светског рата (стр. 143–160) који се бави анализом настанка, организације и рада Среског савеза земљорадничких задруга Александровац током 1948. и у првој половини 1949. године, као и рад Драгомира Бонцића о Вукашину Тоскићу (стр. 179–199) који прати живот и рад познатог југословенског стручњака у области виноградарства и енологије који је своје највеће домете остварио као наставник Пољопривредног факултета Универзитета у Београду.

Историјом културе на просторима Жупе бави се рад Љубице Петковић (стр. 103–130) о развоју библиотекарства у том крају који прати појаву приватних, школских, црквених и јавних библиотека још од времена ослобођења од Турака па до наших дана. У област културне историје спада и рад Сање Томановић који је посвећен настанку, развоју и делатности Домаћичке школе у Александровцу (стр. 131–142) која је оставила видног трага на бројне генерације младих становника Жупе и допринела знатном унапређењу културно-просветног живота читавог краја.

Посебан сегмент првог броја *Жупског зборника* чине и два рада из области природних наука, оба посвећена оним пољопривредним културама по којима је Жупа препознатљива, воћу и грожђу. Рад Милована Величковића даје користан преглед агроклиматских, едафских и агротехничких услова за подизање високоинтензивних воћњака у агроеколошким условима општине Александровац (стр. 161–170) док рад Млађана Гарића, Зорана Јовановића и Братислава Ћирковића говори о приносу и квалитету грожђа „тамњаника бела” у жупском виноградју (стр. 171–178).

Први број *Жупског зборника* садржи и неколико интересантних прилога (Мирјане Ивезић о етнолошким истраживањима Бруса и околине, Љубодрага Поповића о историји Жупе за време Првог светског рата и Оливере Дуњић о илустрацији једног падежног значења у жупском говору), коментара, осврта на значајне јубилеје и врло вредан прилог грађи за дистинктивну граматику жупског говора у односу на стандардни српски језик.

Свакоме ко је имао прилике да у својим рукама држи први број *Жупског зборника* јасно је да пред собом има хвале вредан покушај групе младих људи да уз велики труд сачувају и отргну од заборављања део материјалне али и духовне културе Жупе која поседује неоспорну посебност у односу на друге крајеве Србије. Самим тим, они чувају и свеукупну културну и духовну баштину Србије као целине. С обзиром на веома успели први број, не сумњамо да ће Издавачки савет, Редакциони одбор и уредници *Жупског зборника* (Мр Драгомир Бонцић и Иван Брборић) у томе успети.

Мр Владимир Љ. ЦВЕТКОВИЋ

Синиша Пауновић,
Кад су летеле камилавке,
Градска библиотека „Владислав Петковић Дис”,
Чачак, 2006, 262 стр.

Оставштина дугогодишњег новинара *Политике* Синише Пауновића чува се у Градској библиотеци „Владислав Петковић Дис” у Чачку. Преузимањем легата С. Пауновића, Библиотека се обавезала у договору са породицом да поред чувања успомене повремено објављује и поједине рукописе. *Кад су летеле камилавке* је први од неколико рукописа предвиђених за објављивање а састоји се из три целине: брошуре под насловом *Крвава православна литија у Београду на дан 19. јула 1937. године*, рукописа *Кад су летеле камилавке* и дела дневничких белешки под насловом *Из Дневника Синише Пауновића*. Предговор под насловом *Сведочење из сумног времена* написао је Владимир Димитријевић, док је Марија Оробовић на крају књиге дала основне податке о Синиши Пауновићу и његовој оставштини.

Књига Синише Пауновића *Кад су летеле камилавке* је одличан повод за разговор на тему о историјским изворима. Склапање конкордата између Краљевине СХС/Југославије и Ватикана је једна од историографских тема о којима је много писано (поред аутора на које се позива писац предговора треба свакако поменути још Виктора Новака, Драгољуба Живојиновића, Бранка Петрановића, Мирка Петровића, Ђока Слијепчевића, Ивана Мужича, Тодора Стојкова, Милоша Мишовића, потом сећања Милана Стојадиновића, патријарха Гаврила Дожића, Петра Иванишевића) а такође постоји и читава збирка објављених извора на ову тему. Конtradикторно је међутим да се ради о теми о којој се и данас релативно мало зна, тј. постоје велике празнине и непознанице о многим важним детаљима везаним за почетак, ток и завршницу конкордатског сукоба. Као највеће непознанице до данас остају болест и смрт патријарха Варнаве, позадина сукоба СПЦ и државе тј. владе Милана Стојадиновића, држање појединих епископа током сукоба и сл. Делимичан разлог за митологизацију конкордатског сукоба лежи у недостатку аутентичних извора првог реда. Наиме и поред знатног броја докумената у фондовима Архива Србије и Црне Горе као што су фондови Милана Стојадиновића, Двора, Министарства правде, ЦПБ-а; фондови Архива САНУ, Милан Антић, Грађа о конкордату итд. на основу којих је могуће реконструисати основне чињенице и ток догађаја, истраживачима још увек измичу многи детаљи, од атмосфере у друштву те 1937. године, држања појединих актера, закулисних радњи и договора итд. До

данас су истраживачима остали недоступни документи из Архива Синода СПЦ-а али и полицијски и судски списи настали поводом и у току конкордатског сукоба. Управо из тог разлога књиге као што је ова заслужују посебну пажњу и чини се да је велика штета што она није објављена много раније, још у време када су мишљење о њој дали уважени професори Радован Самарцић и Јован Марјановић.

Аутор анонимног писма упућеног Синиши Пауновићу, поводом критике коју је на рачун његовог текста, *НИИ*-у упутио владика Сава (а које је такође у прилогу објављено у овој књизи) пита на једном месту коме треба веровати, Пауновићу или владици. Најпростији одговор са становишта историчара био би никоме или обојици. Тек упоређивањем више оваквих и других извора, што прворазредних то и оних другог и трећег реда могуће је извести потпунију реконструкцију. Доктор Славенко Терзић је у праву када у рецензији каже да Пауновић поједностављује ствари и да се ради о само једном виђењу онога што се дешавало у Патријаршији и око ње тих дана, али камо среће да имамо што више оваквих сведочења. Наравно да ће читаоци посумњати у аутентичност дијалога који се наводе, јер је људско сећање варљиво и тешко да би било ко могао аутентично да пренесе ток неког разговора чак и када би водио белешке о томе, али оно чему треба посветити пажњу је основна порука, атмосфера, односи међу појединцима, на пример у листу *Политика* или у Патријаршији, понашање и активност појединих личности и слично, у чему Пауновић много не грешу.

Владика Сава (Вуковић), један од ретких познавалаца историје Српске православне цркве, критиковао је Пауновића на неким детаљима, покушавајући да оспори његов текст у целини, али је и сам при том чинио неке грешке. Он на пример наводи Пауновићеве речи, према тексту у *НИИ*-у, да је прота Калуђеровић био управник Патријаршије, а Пауновић према тексту у књизи напротив каже да је Калуђеровић долазио код свог пријатеља протојереја Арсенија који је био управник Патријаршије. Чини се да је главни разлог критике владике Саве било изношење детаља о односима у Патријаршији, сукоба међу архијерејима, Пауновићев приказ њихових личних односа, сујете, политичких и интересних подела које су владале. Ако се Пауновићеви наводи у овом погледу упореде са другим изворима, онда се види да он у великој мери доноси податке у које се може имати поверења иако то не оставља позитивну слику о стању међу епископатом.

Други врло значајан закључак који се стиче читањем ове књиге тиче се улоге опозиционих фактора у конкордатској борби, намера опозиције да преко конкордата руше владу Милана Стојадиновића и њихових утицаја на појединце у СПЦ-у. Навешћемо само неке примере: патријарх Гаврило у својим сећањима пише да је у чисто црквени проблем била уплетена политичка борба уперена против Владе.¹ Гаврило Дожић посебно наглашава дволичну улогу Војислава Јањића, који је на једној страни подржавао конкордат а на другој се борио против њега, уцењујући Милана Стојадиновића и тражећи од њега министарско место.² Радован Казимировић, професор у пензији, писао је Милану Стојадиновићу 17. априла 1937. године да је патријарх Варнава организовао „мрачне силе и попове” да осујети конкордат и да му у томе помажу поп Воја Јањић, „наш Распућин”, Марко Цемовић и Бошко Богдановић.³ О улози Богдановића Пауновић много говори. Маја 1937.

¹ *Мемоари патријарха српског Гаврила*, Београд, 1990, стр. 93 и 96.

² МПСГ, стр. 108–109.

³ АСЦГ, Председништво Министарског савета, Централни пресбиро (ЦПБ), 38-70-194.

почело је разматрање конкордата у посебном одбору Народне скупштине чији је председник био др Војислав Јањић. Опозиција у парламенту и јавност која је била нерасположена према Милану Стојадиновићу, искористила је питање конкордата. Тврдили су да он отвара врата Католичкој цркви и њеном прозелитизму. Исти тај Воја Јањић је 1915. био делегат Краљевине Србије у Ватикану у време ратификације конкордата а маја 1925. је поново био у делегацији која је водила преговоре са представницима Свете столице.

Већина епископата и свештенства није била спремна да прихвати конкордат такав какав је али нису сви били одлучно ни за одбацивање сматрајући да је он прихватљив уз одређене корекције. Митрополит Гаврило је на Преображење 1937. држао говор на Цетињу, после архијерејске литургије, и рекао да питање конкордата не сме бити повод за политичке борбе, а најмање православна црква сме да дозволи да се увуче на улицу и да служи разним политичарима или партијама да помоћу цркве руше режим и долазе до личне користи. Митрополит је такође говорио о дужности верника да се не заносе разним агитацијама које иду за тим да се слаби моћ државе. Нагласио је да треба имати поверења у Владу јер она има поверење круне. Оштро је говорио против оних који се појављују као чувари цркве, а са црквом у ствари немају никакве везе.⁴ За ову тврдњу патријарха одличну илустрацију представља Пауновићево сведочење о Илији Трифуновићу Бирчанину. Занимљиво је међутим да активности представника СПЦ-а и опозиционих политичара из Парламента и ван њега против конкордата нису сви у удруженој опозицији сматрали достојанственим и озбиљним и многи су били мишљења да такво понашање може нанети озбиљну штету цркви.

Пауновић пише да је Милан Стојадиновић веровао да ће изгласавањем конкордата решити хрватско питање и са тим се слажу и други извори. Сам Стојадиновић је тврдио у својим сећањима да је патријарх Варнава био изманипулисан и да је СПЦ била увучена у политичку игру око конкордата, јер су противници његове владе успели да „обрлате” Варнавиног заступника митрополита Доситеја.⁵

По народу се 1937. причало да ће закључење конкордата значити да се крсно име и слава више неће славити и да ће сви морати да пређу у католичку веру.⁶ Међу верницима и у СПЦ-у је постојао објективни страх од Католичке цркве и још 1925. и 1926. године црквени лист *Весник* је писао да православни свештеници треба озбиљно да се позабаве стањем у цркви, својим образовањем и организацијом црквеног посла јер озбиљно заостају за Католичком црквом. Исти црквени лист је писао да до смиривања духова у Хрватској може доћи само сарадњом државе са Католичком црквом. Треба међутим рећи да је исто тако било и мишљења да све Хрвате треба превести на православну веру или бар извести стварање националне Католичке цркве у Хрватској, чему је био склон и сам епископ Николај. Свештеник СПЦ-а и народни посланик Марко Ружичић, који се у свом говору изјаснио за конкордат, рекао је јула 1937. једном припаднику ЈРЗ-а: „Опасност за православну цркву не постоји. Када би она литература коју је православна црква бацила у масе, приказивала чињенице лојално, не би могло да се формира код масе убеђење да ће по конкордату католички свештеници имати право да истерају нас православне из наших цркава, а да ће наше верне православце једном средњовековном (тзв.

⁴ АСЦГ, ЦПБ, 38-70-194.

⁵ Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Rijeka, 1970, стр. 481.

⁶ АСЦГ, Милан Стојадиновић, 37-58-370.

турском) методом насилно превести у католицизам. Ако се моја браћа православни свештеници желе да сете, сетиће се да смо међусобно много пута говорили о опасности за православље. Ту опасност ми смо у интимном признању налазили у нераду и зачмалости православне цркве, нарочито њених функционера на високим положајима. Од Католичке цркве зазирали смо због њене организоване службе милосрђа и систематског верског назиђивања верника.”⁷

Пауновић помиње и причу о неком наследству кнеза Павла. Према новијој литератури и изворима који су се појавили, у Београду се 1937. причало да је за гласање за конкордат у Народној скупштини употребљен новац који је Ватикан ставио Стојадиновићу на располагање у износу од 200 милиона италијанских лира, код Миланске банке. Помоћу тог новца су наводно били плаћени гласови народних посланика у Скупштини. Причало се такође да је после изгласавања конкордата Мусолинијева влада скинула секвестар са имања кнеза Павла у Италији, које је он наследио од своје мајке.⁸

Подацима из Пауновићевог дневника такође треба поклонити пажњу јер његова представа односа у Патријаршији, посебно између митрополита Јосифа и патријарха Гаврила, затим опис личности патријарха, његовог односа према епископу Николају и преговора око њиховог измирења, пријема др Влатка Мачека у Патријаршији, у поређењу са низом других извора потврђују аутентичност без обзира на извесне грешке у детаљима (на пример око патријарховог боравка у истом логору у оба рата).

Што се тиче садржаја брошуре *Крвава православна литија* која је објављена 1937. под псеудонимом Небојша и која је прештампа на почетку ове књиге са тврдњом да се иза псеудонима крије управо Сениша Пауновић, треба рећи да се то не може прихватити без извесне резерве. Такође је недопустиво користити брошуру као извор првог реда. У време конкордатске борбе вођен је прави рат лецима и брошурама (Срета Милошевић, епископ Платон, Марко Цемовић, Н. Москатело, С. Стојковић, др Михаило Илић, др Сергије Троицки, др Марко Костренчић, др Иван Рибар, Сима Симић...). Брошура свакако јесте аутентична али она се не може користити као прворазредан извор јер је настала са одређеном сврхом у жеку политичке борбе. Ниједан други извор не потврђује наводе да су на пример жандари већином били Словенци, чак и сам Пауновић касније у тексту наводи имена појединих жандара (Срба) и говори о томе да је њима командовао Драги Јовановић. Тврдња да је епископ Симеон био тешко повређен такође није тачна, то је демантовао и сам патријарх Гаврило али и други извори. Не стоји ни тврдња да се радило о наивном окупљању грађана ако се зна да је молепствије за болесног патријарха било планирано као повод за сукоб са властима. Што се тиче ауторства, ствари су мало компликованије. Сам Корошец, који је био добро обавештен, писао је Милану Стојадиновићу, 31. августа 1937. да иза псеудонима „Небојша” на лецима који су се појавили стоји др Воја Јањић. Корошец каже да,

⁷ АСЦГ, Милан Стојадиновић, 37-25-195.

⁸ Петар Иванишевић, *Доживљаји и успомене*, Архив САНУ – Архив Војводине, Београд, Нови Сад, 2001, стр. 204; Историјски архив града Београда, Досије Милана Стојадиновића, Извештај Ђорђа Бодија о Милану Стојадиновићу од 5. 5. 1952. у КПД Ниш, стр. 13; Миодраг Јанковић, *Кнез Павле од лепоте до истине*, Београд, 2004, стр. 462.

ако он и није писао већину летака, онда их је слао. Највероватније је да је Пауновић учествовао у настанку брошуре али да, како и сам каже, није њен једини аутор.

На крају треба свакако похвалити напор издавача, Библиотеке „Владислав Петковић Дис”, да објави ову књигу уз наду да ће и у будућности наставити са подухватима сличне природе.

Др Радмила РАДИЋ

Мира Лим, Антоњин Ј. Лим,
*Најважнија уметност. Источноевропски
филм у двадесетом веку,*
Клио, Београд, 2006, 507 стр.

Прва пројекција филма везује се за крај XIX века и Француску, тачније за 1895. годину и браћу Лимијер. Од тог периода филм постаје присутан у већини европских земаља. Борба филмских радника и заљубљеника у „покретне слике” за побољшање статуса филма и прелазак из једне „занатске делатности” у значајно уметничко стваралаштво трајала је дуго. Развој европског филма, нарочито у источноевропским земљама био је тесно повезан са политичким приликама у тим државама. Појавом књиге Мира и Антоњина Лима *Најважнија уметност* учињен је први корак у приказивању положаја филма у државама источне Европе, утицају који су режими у тим земљама остваривали преко филма и о судбини источноевропске филмске уметности.

Аутори монографије Мира и Антоњин Лим се дуги низ година баве источноевропском кинематографијом. Мира Лим је уређивала неколико прашких филмских часописа и аутор је монографије о италијанском филму, Висконтију и чехословачком филму. Новинар и критичар Антоњин Јарослав Лим био је уредник часописа *Literární noviny* у Прагу од 1961. до маја 1969. године, када је часопис забрањен. Од 1984. године у Паризу уређује часопис посвећен култури *Lettre Internationale*. Такође, у француској престоници Антоњин Лим предаје филм и драму. Заједничко дело Мира и Антоњина Лима *Најважнија уметност. Источноевропски филм у двадесетом веку*, написано је на чешком језику, али је прво и ауторизовано издање објављено на енглеском језику. Сам назив *Најважнија уметност*, аутори су одабрали у жељи да истакну важност и значај филма у поређењу са другим облицима уметничког стваралаштва, при том користећи термин из периода Октобарске револуције када је филм проглашен за „најважнију уметност”. У фебруару 1922. године Лењин је још једном нагласио значај филма у разговору са Анатолијем В. Луначарским истичући да је „за нас филм најважнија од свих уметности”.

Књига *Најважнија уметност* садржи увод, четири поглавља, додатак, библиографију, индексе филмова и имена. Термином „Источна Европа” који се користи у монографији Мира и Антоњина Лима, аутори су хтели да означе земље у оном делу света који се нашао у сфери јаког совјетског утицаја после 1945. године

и који је услед тога био изложен дубоким друштвеним, економским и културним променама. У ствари радило се о неколико земаља, поред већ поменутог Совјетског Савеза, аутори су своју пажњу посветили Немачкој Демократској Републици, Чехословачкој, Пољској, Југославији, Бугарској, Румунији и Мађарској. И ако је под утицајем Совјетског Савеза била и Албанија као једна од земаља „народне демократије”, Мира и Антоњин Лим су изоставили поглавље о кинематографији у Албанији и у уводу истакли да је то урађено намерно јер су подаци о албанској кинематографији до којих су дошли били највећим делом из друге руке, што је било ван њихове основне замисли. Када се погледа библиографија, могуће је видети да су аутори користили неколико општих дела (Н. L. Carr, F. Fejto, G. Lichtenstein, P. Медведев, Н. Seton Watson), затим општу филмску литературу, филмске часописе из Рима, Париза, Прага и Лондона али и велики број дела и часописа везаних за кинематографије земаља о којима је реч у оквиру дела *Најважнија уметност*. Поред књига, часописа, интервјуа, рецензија из новина и других секундарних извора, аутори су у представљању појединих филмова и стваралаца давали своје критичке оцене и коментаре на основу прегледаних филмова. Мира и Антоњин Лим су истакли да су погледали око деведесет одсто филмова снимљених после 1945. године, што износи преко 990 филмских наслова (израчунато на основу *Индекса филмова*). Највећи број филмова о којима је реч настао је у Совјетском Савезу, затим у Чехословачкој, Пољској и Југославији, док је из Мађарске, Немачке Демократске Републике, Румуније и Бугарске представљен знатно мањи број.

Четири тематски и временски одређена поглавља по свом значају али и по обимности нису уједначена, што се на неки начин могло и очекивати јер је прво поглавље *На почетку...* (стр. 11–56) само једна врста увода у коме је у кратким цртама приказан развој источноевропског филма до 1945. године. Аутори су били свесни обимног посла око представљања историје филма у земљама Источне Европе у току целог XX века, тако да су своја истраживања пре свега усмерили на период после 1945. године. Уз то, треба напоменути да се у оригиналном наслову књиге Мира и Антоњина Лима крије временска одредница која је промењена у преводу на српски језик (наслов оригинала: *The Most Important Art: Eastern European Film After 1945*). Друго поглавље *Нада и стварност* (стр. 57–154) посвећено је првим послератним годинама до 1955, затим треће поглавље *Степени побуне* (стр. 155–252), говори о развоју источноевропског филма од 1954/55. до 1963. године и последње поглавље *Могућности уметности и уметност могућег* (стр. 253–441) везује се за период после 1963. обухватајући седамдесете и осамдесете године XX века. На последњих шездесет страна књиге налазе се већ поменута библиографија, индекси филмова и имена, као и додаток у коме су аутори хтели да кроз разне цитате филмских радника и појединих политичких личности истакну значај комплексног термина социјалистички реализам, термина који су Мира и Антоњин Лим често користили.

Тематска подела унутар самог дела представљена је кроз развој кинематографија већ поменутих земаља источне, југоисточне и средње Европе. С обзиром на то да је филмска уметност подразумевала различите облике стваралаштва, кроз документарну, играну или пак анимирану форму, аутори су своје поље истраживања ограничили на играни филм, док су документарни, анимирани и кратки филмови представљани само када је било неопходно разумети целокупно филмско стваралаштво у одређеном периоду или на одређеном месту. Већи-

на источноевропских земаља је своје прве кораке у развоју националних кинематографија везивала за документарне филмове. Земље са богатом књижевном и новинарском традицијом имале су боље предуслове за развој кинематографије и популарисање филма. Такође, значајна улога припадала је и самим државама, њеним руководећим људима који су у развоју филмске уметности видели могућност за ширење разних идеја и утицаја на већи део становништва. Са повременим освртима на политичке прилике и стање у источноевропским државама, аутори су желели да још боље прикажу околности у којима се развијала кинематографија у земљама Источне Европе, нарочито после Првог светског рата, у Пољској у време Јозефа Пилсудског, у Масариковој Чехословачкој, у Бугарској у време председника владе Александра Стамболијског и цара Бориса III, у Румунији за време владавине краља Карола II, у Совјетском Савезу са успоном СКП(б) и у време великих чистки 30-их година XX века, у Хортијевој Мађарској и у Краљевини СХС односно Краљевини Југославији за време владавине краља Александра. Међутим, тек за период након 1945. године, аутори су још више истакли однос државе према филму и филмском стваралаштву. Утицај који је Совјетски Савез остварио на друге земље источне и југоисточне Европе временом је јачао и одражавао се и на филмску уметност. Тематика филмова насталих у првим годинама после Другог светског рата била је везана управо за завршени рат, нарочито у Пољској и Југославији, затим са све већом трком у наоружању и погоршавањем односа Совјетског Савеза и западних сила, јавили су се филмови о хладном рату. Атмосфера хладног рата била је присутна и у неким совјетским дечијим филмовима, који су подучавали децу да буду на опрезу. У филмским жанровима, првих послератних година осећао се недостатак комедија и љубавних филмова. Аутори су такође истакли и важност национализације појединих кинематографија. Још у време Мађарске Совјетске Републике 1919. године извршена је прва национализација филмске индустрије, уједно прва национализација филма у свету, затим се исте године приступило национализацији совјетског филма, да би у периоду након 1945. године готово све остале земље источне и југоисточне Европе учиниле исто.

Као један од важнијих тренутака у развоју источноевропске кинематографије и односа између земаља источне и југоисточне Европе, Мира и Антоњин Лим истичу март 1953. године и Стаљинову смрт, као и новонастале прилике педесетих година. У постстаљинистичком периоду повећао се број снимљених филмова у већини земаља источне и југоисточне Европе, а посебно у совјетским републикама (Грузија, Туркменистан, Узбекистан, Јерменија, Азербејџан и др.). Укупна годишња производња у Совјетском Савезу тих година износила је око 130 филмова. Уједно јавиле су се и нове теме које су заокупљивале филмске редитеље, попут нереда у Мађарској и доласка совјетских тенкова 1956. године, вршена је адаптација књижевних дела у Пољској и Југославији, снимани су филмови са љубавном тематиком и брачном кризом у Немачкој Демократској Републици. Међутим, забране појединих филмова биле су честа појава у свим источноевропским земљама, нарочито ако су за тематiku имали неке од социјалних проблема, затим однос државе према народу, тежак положај радника и сл. Аутори су истакли утицај филма на шире масе становништва док је посебно истакнута улога чехословачког филма и велики напредак филмске индустрије у Чехословачкој шездесетих година XX века. Мира и Антоњин Лим су мишљења да је чехословачки филм, уз саму културу, истакнуте представнике хуманистичких наука и људе из јавног живота,

одиграо важну улогу у културним и друштвеним припремама за *Прашко пролеће 1968*. У току седамдесетих и осамдесетих година, кинематографија земаља Источне Европе доживљавала је постепени успон али и повремене падове, пратећи политичке промене и околности у којима се стварао источноевропски филм.

Источноевропски филмски уметници нису имали превише избора у погледу продукције и рада на филму, јер је државни монопол у филмској индустрији био исувише јак да дозволи настанак независних продуцента и њихове продукције. Самим тим аутори су у представљању филмова своју пажњу усмерили пре свега на редитеље и најзначајније филмске ствараоце. Један број њих је након својих првих филмова, који су наишли на критику државног апарата, био приморан да привремено или трајно напусти филмску уметност или да оде у неку другу земљу где су настављали са радом. У периоду након 1945. године, Мира и Антоњин Лим су као најзначајније представнике источноевропских кинематографија истакли: Калатозова, Чухраја, Тарковског, Хуцијева, Парацанова, Кончаловског и Михалкова (Совјетски Савез); Штаутеа, Мецига, Дудова, Волфа (Немачка Демократска Република); Радока, Фрича, Вајса, Вавру, Кадара, Клоса, затим „млади талас” 60-их година: Лиреша, Формана, Пасера, Папоушека, Хитилу, Менцла, Влачила (Чехословачка); Кавалеровича, Форда, Мунка, Вајду, Поланског, Занусија, Кјешловског (Пољска); Новаковића, Погачића, Булајића, „нови филм” од почетка 60-их година: Мимицу, Пуришу Ђорђевића, Александара Петровића, Живојина Павловића, Макавејева, затим бивше студенте прашког ФАМУ-а тзв. „чешку школу” 70-их година: Грлића, Карановића, Зафрановића, Горана Марковића и Горана Паскаљевића (Југославија); Жандова, Валчанова, Жељаскову, Радева, Христова, (Бугарска); Драгана, Попеску-Гопоа, Николескуа (Румунија), као и Фабрија, Маријашија, Јанча и Марту Месарош (Мађарска).

Књига Мире и Антоњина Лима *Најважнија уметност. Источноевропски филм у двадесетом веку* приказује хронолошки развој источноевропске кинематографије кроз истицање блиске везе развоја друштва и политике и филмског стваралаштва. И ако је превасходно намењена широј читалачкој публици и заљубљеницима у „седму уметност”, својим садржајем и обиљем информација може бити корисна и научним радницима и историчарима у погледу свеобухватнијег сагледавања културних прилика у источноевропским земљама кроз филмску уметност.

Милан СОВИЉ

УСМЕНА ИСТОРИЈА И ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ:

Артем Драбкин, *Я дрался на Т-34,*

Москва: Эксмо-Яуза, 2005, 169 стр.

Артем Драбкин, *Я дрался на Ил-2,*

Москва: Эксмо-Яуза, 2005, 181 стр.

Артем Драбкин,

*Я дрался на истребители.**Принявшие первый удар. 1941–1942,*

Москва: Эксмо-Яуза, 2006, 255 стр.

Артем Драбкин,

*Я дрался с Панцерваффе.**„Двойной оклад – тройная смерть”,*

Москва: Эксмо-Яуза, 2007, 352 стр.

Други светски рату на Истоку (од Југославије до СССР-а) био је много бруталнији и крвавији, као што је доносио и значајно више случајева кршења међународних закона рата него што се то дешавало у западној Европи. Након деценија стриктног идеолошког приступа историји Другог светског рата, почетком деведесетих источноевропска историографија одлучно је кренула са истраживањем друге стране медаље. Међутим, веома често јед протеклих година под идеолошким притиском претварао је нова истраживања не у реално суочавање са историјском прошлошћу већ у једноставну замену поларних знакова плус на минус и *vice versa*. Тек почетком новог миленијума када су емигрантске приче биле саопштене, када је постала очигледна неповратна комунистичка прошлост и када се у науци у значајној мери угасило тешко наслеђе идеолошког усмеравања – самоцензура, источноевропска историографија је покушала да од поларне заједнице теза-антитеза пређе на синтезу, олакшану значајном дистанцом од завршетка најкрвавијег рата у историји човечанства.

Ова дистанца уосталом још није прекинула животе одређених појединаца из генерације млађих учесника Другог светског рата и даје последњу могућност за проучавање овог раздобља уз коришћење методологије усмене историје. Битан сегмент рада у овом смеру већ неколико година врши колектив руског сајта <http://www.iremember.ru>. Овај Интернет пројекат под називом „I remember”/„Ја помњу” („Ја памтим”) је покренула екипа младих истраживача окупљена око Артема Драбкина. Истраживачи у оквиру са методолошким препорукама усмене историје су се унапред опремили солидним предзнањем не само глобалних историјских чињеница него и оних битних детаља који су им пружили могућност квалитетне верификације изјава интервјуисаних ветерана не само из Русије већ и из других земаља бившег СССР-а као и оних који су се одселили у Израел и земље западне Европе и Северне Америке.

Пројекат „Ја помњу” укључује успомене подељене по родовима оружја којима су припадали ветерани. Издвојене су успомене припадника пешадије, оклопних трупа, ратног ваздухопловства, артиљерије, веза, ратне морнарице, партизан-

ских трупа, војне медицине, специјалних јединица, као и цивилних лица. Циљ (а и досадашњи веома обиман резултат) овог пројекта није био у формирању корпуса бројних успомена о „јуначким делима” нити се сводио на „раскринкавање тоталитарне прошлости” већ је био усмерен на расветљавање индивидуалног искуства појединца у ратним околностима. Занимљиви су за проучавање међусобни односи у војним микрогрупама (вод, посада, болничка екипа, патрола) у условима тоталног рата и тоталитарног друштва. Истичу се питања везана за доживљаје техничких новитета, бројних у рату, нарочито код појединаца који су често потицали из патријархалне сеоске средине и пре рата су тек неколико пута у животу видели аутомобил или авион. Посебну атракцију представљају питања односа између мушкараца и жена с обзиром на то да је СССР био јединствена земља у Другом светском рату која је дала прилику женама да се масовно истакну у различитим врстама ратних активности: не само у помоћном корпусу у позадини или у медицинским установама већ и у пешадији (снајперски течајеви), авијацији (ноћни бомбардери и ловци), на редовним дужностима у органима безбедности и др. Расветљавају се и различите димензије односа совјетских трупа према цивилном становништву и његовој имовини у источној, југоисточној и централној Европи. Сајт је двојезичан (руски и енглески) и пружа обилан и изврстан материјал за истраживања повезана са психологијом рата, друштвеном историјом појединца у рату, родном историјом па чак и историјом детињства (ако се узме у обзир да значајан део преживелих ветерана припада генерацији деце рата и почиње своје успомене са дечачким успоменама на почетак рата и трауме пренесене у то доба услед психичких и физичких недаћа). Пројекат има отворени концепт и оставља могућност новим истраживачима да се придруже овом пројекту са својим материјалом под условом прихватања методолошких начела и базичног принципа чврсте верификације нових интервјуа.

На основу спроведених истраживања (2001–2006) у оквиру серије ”Војна и ми” („Рат и ми”) већ је објављено неколико зборника грађе. То су књиге посвећене појединцима који су се борили уз коришћење најмасовнијих примерака војне технике СССР-а из доба Другог светског рата: Т-34 (средњи тенк), ИЛ-2 (јуришни авион за подршку пешадији, борбу против тенкова и оклопних циљева), ловачке авијације, пољске и антитенковске артиљерије.

Књиге представљају одмерену комбинацију књижевно обрађених интервјуа и обимних уводних чланака који не само да пружају техничке и историјске податке већ и (уз ослонац на интервјуе наведене у књигама дају пресек живота друштва, групе и појединца у одређеним ратним околностима). Под књижевном обрадом се подразумева привођење нормама књижевног језика, претварање дијалога у монолог, као и успостављање хронолошког редоследа догађаја са ауторизацијом коначног резултата. С друге стране опажају се очигледни покушаји аутора зборника да максимално сачувају индивидуалну специфичност говора интервјуисаних особа. Природно да зборници имају одређене мане које су типичне за усмену историју као истраживачки правац. Присутна је одређена непрецизност у описивању појединачних техничких података и датума. Запажа се и изражени субјективизам вредносних оцена појединих давалаца интервјуа који је повезан са диференцијацијом личних ставова стечених у току и поготову након рата.

Ипак генерализована слика успомена непосредних учесника драматичних догађаја 1939–1945. и успешан методолошки приступ раду у оквиру концепта „Интернет пројекат – објављена и коментарисана грађа – истраживач” дају посебну

вредност овим зборницима. Осим информативног садржаја, пројекат „I gemeber” има сигурну методолошку вредност јер представља успешан историографски пројекат који се бави расветљавањем појединих питања из историје Другог светског рата уз комбинацију компјутерске технологије и идеја усмене, друштвене, родне и микро историје.

Мр Алексеј ТИМОФЕЈЕВ

**Поменик жртвама бугарског терора
на југу Србије 1915–1918,
приредио Момчило Павловић,
Београд, 2007, 110 стр.**

„Србија је на крају 1915. године, упркос великој одлучности да се бране држава и слобода, била земља туге, очаја и плача. Одступање војске, монарха, политичке елите, многобројних цивила преко Албаније и окупација Србије стварали су слику националне катастрофе. Не зна се коме је било теже – да ли оном делу народа који је напустио земљу или онима који су остали у Србији и дочекали окупаторске трупе. Страдали су и једни и други.” Овим речима је др Момчило Павловић започео увод у књигу о бугарским злочинима у Србији током окупације у Првом светском рату. Оштру слику коју је приређивач књиге на овај начин осликао, употпунио је и конкретним подацима. Из њих видимо да је до септембра 1915. године страдало 172.508 лица у униформи, а приликом повлачења још 77.455 војника (укупно 249.965 војних обвезника или трећина бројног стања приликом мобилизације). До краја ове трагичне године забележен је губитак и око 760.000 цивила. Павловић наводи и да је, према проценама српске Комисије за репарације, у 1915. години Србија изгубила 1.050.000 људи. То је чинило четири петине свих губитака у овом рату, којих је укупно било 1.247.435 лица. У окупираној Србији постојале су две окупационе управе – аустроугарска и бугарска. Посебно је ова друга за српски народ представљала прави „казнени поход”. У циљу пацификације становништва окупатор је прогањао „све оне које су сматрали српском елитом, нарочито становништво из управних установа и војске и интелигенцију са свештенством. Први су сматрани носиоцима државне идеје а други носиоцима националног духа, културе и вере.” Терор над српским становништвом, посебно у бугарској окупационој зони, био је тако велики да није чудо да су савременици писали да је са „оне стране” Мораве почињала Азија. У уводном делу, Момчило Павловић је описао и разлоге, ток и последице Топличког устанка као одговора на „насиље бугарских окупационих трупа, масовна убиства и интернирања”. По завршетку рата формирана је савезничка анкетна комисија са задатком да обиђе места која су се налазила под бугарском окупацијом. У извештају међусавезничке комисије, коју су поред три Србина чинили и француски делегат Бонасије и енглески потпуковник Х. Б. Мен, описани су бугарски злочини. Наведено је да су злочини почели одмах по окупацији и да су их спроводили бугарски официри, војници и комите, као и представници полицијских органа. Прве жртве били су српски свештеници. Комисија је нашла да је убијено преко 150 српских свештеника. Убијани су по групама, углавном већим од 20, а лешеви су бацани у јаме. Само на једном лешу нађена су 74

убода ножем. Павловић је навео и да су се Бугари изузетно свирепо односили према становништву Топлице и Јабланице. Ниједној жртви није суђено, а током Топличког устанка побијено је око 20.000 Срба оба пола и свих узраста. Највећи део побили су Бугари, а део и Аустро-Угари. Аустроугарском посланику у Софији грофу Оту Чернину геноцид је отворено најавио сам председник бугарске владе Васил Радославов. После разговора са бугарским председником владе Чернин је јавио у Беч да ће „уследити такав крвав суд какав наше време још није видело”. Бугари су палили читава села, убијали становништво без обзира на пол и узраст, најчешће хладним оружјем – бајонетом, убиства су често била масовна уз претходно мучење становништва. Осим српског становништва, уништавани су и прогањани и српски језик, вера и обичаји, све што је било српско. Све ове мере биле су изричито дате у наредби бугарске врховне команде за Мораву и Маћедонију од 10. марта 1917. године. Бугарска врховна команда наредила је и уништавање и спаљивање српских књига, слика, карти и мапа. Савезничка комисија је закључила да „ниједно убиство није извршено без мучења и злоставе”. Многе жртве биле су пре убиства „гучене, вешане и печене”, било је и оних који су живи закопавани, многи лешеве имали су велики број рана, многи су умиралли полако, у мукама. Уз мучење и убијање српског становништва, уобичајена бугарска мера била је и пљачка.

После уводног дела Момчила Павловића, књига садржи неколико докумената. Први је Извештај анкетног одбора Скупштине од 7. марта 1920. године који је потписао Тодор Станковић. Већ на самом почетку извештаја стоји да су Бугари у окупираним крајевима „погазили најелементарнија људска права, загарантована не само у демократским, већ и у апсолутистичким државама”. Овај документ садржи опис убиства („по уласку у наше области Бугари су вршили једновремено разна зверства: убиства, злоставе, силовања, разбојништва, паљевине и то у свима местима подједнако”), интернирања, бугаризовања и других бугарских злочина. На крају се наводи списак лица из врањског округа које су Бугари убили за време устанка против њих. У Извештају је наведено да је за све злочине одговорна сама бугарска влада.

Следећи документ који је дат у књизи је Албум бугарских злочина који се надовезује на три тома објављена под насловом „Документа која се односе на кршења Хашке конвенције и међународног права уопште, почињена од 1915. до 1918. од Бугара у окупираној Србији”, објављена у Паризу 1919. године, а који представљају резултат рада Међусавезничке комисије. Савезничка комисија је јасно навела да су Бугари иза себе оставили „лешеве, лобање, расуте кости, мучене људе и уништене куће”, па је Бугаре назвала „убицама, пљачкашима и садистима”. Албум који су дали недвосмислено потврђује ове закључке. Пред нама се ређају 52 слике најразличитијих злочина. Између осталог, на сликама су рушевине села и гробаља које су Бугари уништили и оштећене слике светаца из цркава. Најплотресније су слике злостављаних становника. На њима су приказане жене, девојке и мушкарци које су Бугари мучили и последице мучења. Оне сведоче о неким методама мучења становништва које су Бугари користили: пребијање, пробијање ногу бајонетом, ударци по стомаку, бичевање итд. Тако се пред читаоцем налазе слике људи којима су бајонетом рањене ноге, грло и врат, којима је бичевањем ископано око, који су примили 60 удараца по стомаку, деца која су добила 30 удараца говеђом жилом, жене које су добиле 40 удараца штапом, жене којој је паљен стомак пошто је претучена са 60 удараца, старци којима су ударцима поломљени делови тела итд. На сликама

видимо и последице масовних убистава, лешеве, скелете, расејане кости и лобање цивила и свештеника које сведоче о томе да су егзекуције вршене масовно над групама од више десетина цивила. Сlike сведоче о томе да бугарски злочинци нису бирали ни пол ни узраст ни занимање оних које су убијали. Тако су ликвидирани и жене и мушкарци, и деца и старци и старице, и цивили и заробљени болесни војници. О масовности злочина сведочи и јама близу села Љуботин (штипски округ) у којој је убијено и сахрањено 118 српских заробљених болесних војника.

На крају књиге налазе се фотографије настрадалих свештеника и других цивила из врањског округа са кратким описом слика преузетим из књиге Сретена Динића *Бугарска зверства у Врањском округу*. Реч је о 66 слика убијених цивила којима су додате и фотографије вођа Топличког устанка 1917. године (Косте Миловановића Пећанца и Косте Војновића) и слика споменика у Прокупљу изгинулим Топличанима 1917. године. Ове фотографије сведоче да су жртве бугарског терора били свештеници, трговци, трговачки помоћници, индустријалци, благајници, адвокати, председници општина, срески начелници, управници поште, председници суда, кметови, ковачи, обућари, опанчари, студенти, матуранти, ђаци, официри, војници, професори и учитељи, али и супруге и ћерке угледних Срба и син свештеника Анђелка Шопића, Владислав, који је имао само 11 година када су га Бугари убили, дакле људи разних занимања којима је заједничко било само то што су били Срби и што су били жртве бугарске политике уништавања Србије и свега што је српско.

Једна од одлика историје балканских народа су и злочини. Бугарски злочини спадају сигурно међу најсвирепије, иако се о њима ретко прича и чак недовољно и зна. Штавише, када се спомену злочини на Балкану, мало ко помисли на бугарске злочине иако су они били и масовни и свирепи и имали све или неке одлике онога што ће у међународном праву касније бити означено за геноцид. Бугарски злочини над Србима у Првом светском рату били су и масовни и усмерени на уништење једног народа или једног његовог дела и организовани и плански и систематски спроведени. Наравно, остали су некажњени. То је и разлог више за подсећање на њих, чему служи и ова књига. Њен значај је и у томе што је донела део извештаја једне међународне комисије, каква је била поменута Међусавезничка комисија, тако да се резултати изнети у књизи не базирају само на домаћим изворима. Пошто радови ове врсте треба да послуже и упознавању домаће и стране стручне и шире јавности са овако значајним питањима из историје Балкана, посебно треба истаћи да је књига технички одлично урађена, што је заслуга ликовно-графичког уредника Младена Ацковића, и да су фотографије злочина пропраћене и текстом на енглеском и француском језику. Сумирајући утиске после склопљених корица ове књиге остаје само да наведемо речи из увода приређивача др Момчила Павловића да је „једина заштита против злочина кажњавање злочинаца”, јер је у њима тачно и језгровито наведена сва суштина стручног истраживања феномена злочина.

Мр Слободан СЕЛИНИЋ

Latinka Perović,
Između anarhije i autokratije.
Srpsko društvo na prelazima vekova (XIX–XXI),
Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2007, 435 стр.

Књига историчарке Латинке Перовић резултат је дуготрајног проучавања историје српске државе и друштва и представља суму знања која, кроз двадесет четири текста од којих је већина једно истраживање, води читаоца кроз историју Србије и њеног друштва пре свега друге половине XIX stoleћа. Двадесето и нарочито XXI stoleће заступљени су у мањој мери. Премда је мањи број текстова први пут објављен у овој публикацији, ипак ниједан од раније објављених текстова није остао непромењен. Поред неопходности да се допуне резултатима нових истраживања, већ и сама потреба да постану делом једне кохерентне целине захтевала је извесне модификације. Та кохерентност је несумњиво постигнута.

У Уводу и првом поглављу књиге понуђен је основни кључ за читање књиге: модернизацијски потенцијали и ограничења друштва у Србији. На питање елите српског друштва, које у уводном тексту Латинка Перовић препознаје као „кључно”: „како се развијати а остати корено свој?” – „одговор је налажен у прихватању тековина науке, нарочито технике, али не и вредносног контекста у коме су оне настале, пре свега индивидуализма” (Перовић, 13). У првом поглављу (*Држава и друштво: Оквир и сустанца*) утврђена је периодизација модерне историје Србије и српског друштва, извршена су појмовна разграничења и опредељен приступ проблематици. Тај приступ подразумева јасну идеју: модернизација и модерност српског друштва су изостали. Питање зашто је то тако и којим средствима и методама се то остваривало налази одговор у наредним поглављима.

Дихотомија *Исток и Запад*, како гласи наслов другог поглавља књиге, материјализује се пре свега у сукобу који ишчитавамо у поднаслову: *колективизам и индивидуализам*. То је оквир који се афирмише кроз сукоб две концепције друштва и државе, дешифрованих у овом поглављу: хегемону, народњачку, коју симболизује Народна радикална странка са својим вођом Николом Пашићем, и либералну, која егзистира као „крхка вертикала” српског друштва, непрестано губећи утицај у политичком и друштвеном животу, и коју предводи неколицина политичара и интелектуалаца, представљена у овом поглављу књиге кроз личност Милана Пироћанца, најавтентичнијег њеног представника, најизразитијег „западњака у Србији XIX века”. Унутар тог оквира одиграва се цивилизацијска драма друштва које још увек трага за развојним обрасцем, али са све извеснијим исходом тог трагања. Милан Пироћанац сводећи свој животни биланс, записао је у опоруци својој деци: „Ваш отац... није успео у својој политици”.

У овом поглављу налази се и текст, који се први пут објављује, „Политичка употреба смрти опозиционог народног посланика Адама Богосављевића: *постављање организације Народне радикалне странке*” (подв. С. М.) Из подналова ишчитавамо суштину те употребе. Склоност ка употреби смрти Адама Богосављевића (умро, и поред све здравствене неге, само два дана након што је већ болестан ухапшен) у сврху афирмације политичких ставова и опадања политичког противника Народне радикалне странке, праћена је њеном неспремношћу да се питање одговорности либералне владе која га је ухапсила и законским путем испита. Када

је након пада либералне владе Скупштина утврдила да ове одговорности нема, Радикална странка је наставила да смрт Адама Богосављевића користи као део свог мартиролошког фолклора, који се, како истиче ауторка, пренео и у историографију.

Треће поглавље књиге, насловљено *Развој реалне српске државе у функцији замишљене свесрпске државе*, наставља да дешифрује историјске контроверзе развоја српске државе кроз призму три различите појаве: изградња прве железнице у Србији, здравље народа и рад Више женске школе. Ова три сегмента друштва рефлектују шире развојне и вредносне тенденције. Оглед „Прва железничка пруга у Србији”, изградња које је била међународна обавеза Србије, указује на две важне појаве у српској политици: спремност на игнорисање међународних обавеза – „...један међународни уговор не може Србију ни на шта обавезати” (подв. аутор, Перовић, 261) и вредносне оријентације ка традиционализму и заосталости као конзерваторима затеченог стања. Уколико се прихвати обавеза изградње железнице, као што је Колумбо „открићем Америке унео у Америку културу европску, али са њом и ланце ропске...”, тако ће и Србе постићи „она иста судба каква је постигла Индијанце...” (нав. према: Перовић, 263). Као и у већини огледа у овој књизи, који су у основи студије случаја, реч је о приступу који „превазилази значај илустрације у анализи конкретног случаја” (Перовић, 261). Слична драма одвијала се нешто раније, децембра 1879, приликом расправе о закону који је требало да постави темеље здравствене заштите становништва, у коме је „на 1000 становника умирало 32, а рађало се 12” (Перовић, 275) и у коме је било најмање лекара по становнику међу земљама у региону (Перовић, 279), као и заштити стоке, због чије заразе је Аустро-Угарска забранила увоз сточних производа из Србије до доношења одговарајућег закона. Радикална опозиција либералној влади показала је невиђен отпор једном законском предлогу који је требало да спречи да људи умиру од баналних болести, отпор несхватљив изван испољених вредносних оријентација ка затвореном и патријархалном друштву. На примеру Више женске школе (радила 1863–1913, „када је претворена у потпуну женску гимназију”), осим што нас упознаје са активностима школе, предметима, резултатима, материјалним оквирима, ученицама и наставницама, као и дометима њеног деловања, ауторка такође идентификује јаз који се усеча између сукобљених концепција друштвеног развоја на питању ове школе. Још приликом утемељења школе 1863. године показала се бојазан „да писменост не буде од разорног утицаја на патријархалне особине породице” (нав. према: Перовић, 283). У наредним периодима ове критике ће се само заштити: спречити туђинске утицаје; васпитавати мајке, а не „ђинђе”; књига и плетиво су неспојиви и слично. Пошто су ученице ове школе биле будуће учитељице, национално васпитавање у духу идеје ослобођења и уједињења српског народа заузимало је средишње место.

Интелектуална елита: под терором идеја социјалне једнакости и народног јединства (четврто поглавље), била је онај део друштва који је тај терор подједнако генерисао и подносио. Истраживања личности Јована Жујовића, Слободана Јовановића, Стојана Новаковића доносе сасвим особено „читање” ових личности, нарочито када је реч о Слободану Јовановићу, чија улога у науци и политици никада неће бити довољно сазната уколико се не уоче извесне нијансе, извесне особине његове личности и дела које његов портрет чине животнијим и стварнијим. Јован Жујовић, „научник и политичар”, као научник пресечен, а као политичар неостварен, поучан је пример једне несрећне судбине која ту личну подвојеност

није са успехом превазишла. Стојан Новаковић у овој књизи пред читаоце излази преко своје приватне, породичне преписке у којој се прати „интимни свет научника и државника”.

Као право тематско освежење, иако у људском смислу дубоко трагични, делују портрети Анице Савић-Ребац, Паулине Лебел и Ксеније Атанасијевић, (сврстани у поглавље *Интелектуална елита: под терором идеја социјалне једнакости и народног јединства*). Припаднице интелектуалне елите, која је по неком извитопереном правилу схваћена у овом друштву као маскулина ствар, ове личности налазе се на другом полу у односу на владајуће узусе и у погледу својих друштвених вредносних опредељења. Трагичне су оне у том друштву већ и због тога што су другачије. Смисао увршћивања у књигу огледа о судбини ових личности, за које дакако није небитно и то што је реч о женама, није тешко разумети: друштво које свој могући портрет добија на страницама књиге Латинке Перовић узима жртве. Указати на њих више је од научне акрибичности. Реч је и о људској скрупулозности, неодвојивој од научничке, био у питању историчар или било ко други.

Последње поглавље, *Насиље као константа сублимира своју поруку у поднаслову: шлузија о јакој држави са славим друштвом*. Текст посвећен разобличавању политичке културе која у политичком противнику види непријатеља, понекад и мету за одстрел, такође сугерише потребу размишљања у категорији континуитета. Уништавање напредњака, понекад у готово ритуалном заносу, од стране опозиције 1887. и 1889. године попримило је карактеристике малог грађанског рата, а у антинапредњачкој пропаганди догађаји су именовани као „велики народни одисај”. Последњи текст у књизи посвећен је феномену хајдучије. У тексту се, кроз извештаје Пере Тодоровића са великог судског процеса против хајдучије који је вођен у Чачку 1897. године, указује на дуготрајност једне појаве која спада у сферу социјалне патологије и која је као таква препозната још у 19. веку. Увелико разобличена, епска слика идеализованог одметника од закона овим истраживањем се додатно деконструира. Суровост хајдучких обрачуна са својим жртвама и немоћ државе пред организованим насиљем и хајдучким терором дуготрајна су појава српске историје. Посебно значајна је анализа политичке мотивације у деловању хајдука, као и указивање на некада сасвим непосредну спрему политичких људи „на локалу” са хајдуцима.

Једна од упечатљивих карактеристика истраживања и огледа објављених у овој књизи је обиље изворних текстова, што представља драгоценост посебне врсте, али и сведочи о истраживачком поштењу. Истицање вредности цитирања извора у истраживању је често излишно, јер представља подразумевајућу ствар. Ипак, у вези са овим радом то заслужује да се посебно нагласи: преношење извора јесте опште место истраживачког заната, али, осим што сведочи о истраживачком поштењу и истанчаном осећају за битно, није свуда и успешно остварена таква утканост цитата у основни текст у мери у којој они постају носиоци смисла, главни трансмитори идеје.

Структура књиге грађена је на широкој изворној основи. Од архивске грађе, преко штампе, стенографских бележака Народне скупштине, преписке, мемоарске и дневничке литературе, до лепе књижевности. Посебно су значајни они делови који доносе виђење српског друштва из перспективе руских путописаца и дипломата који су имали прилике да се упознају са Србијом, који су сакупљени у зборнику *Русские о Србији и сербах*, који заслужује да овде буде посебно наглашен

(*Русские о Сербии и сербах*. Составление и подготовка к изданию, введение, заключительная статья А. Л. Шемякина. Комментарии А. А. Силкина, А. Л. Шемякина. Российская академия наук. Институт славяноведения. Серия „Bibliotheca Serbica”, Санкт Петербург 2006).

Пред читаоцем се отварају читаве епохе и личности које говоре о себи, својим језиком, који самима собом тумаче своје домете и своја ограничења. А да би се то постигло, потребно је да истраживач изворима, које беспрекорно познаје, постави права питања. Читаоцу је омогућено да прати основну мисао, која је посредована самим извором у којем најчешће препознајемо савременика и учесника догађаја и процеса који неретко није само актер већ и њихов демијург, а често и дубоко мисаона личност, оштроуман посматрач. Тако пред читаоцем искрсава галерија личности већим делом побројаних у овом приказу (упечатљиви су портрети Адама Богосављевића, Милана Пироћанца, Стојана Новаковића, Светозара Марковића, Пере Тодоровића, Николе Пашића, Јована Жујовића, Слободана Јовановића, Анице Савић-Ребац, Паулине Лебел, Ксеније Атанасијевић). Кроз интелектуалне, политичке и личне портрете или скице из живота ових личности у огледима Латинке Перовић искристалисале су се различите политичке, социјалне, културне, могло би се рећи антрополошке карактеристике српског друштва, које, како читамо у огледима, није без динамичности, није без алтернативних струјања, није без интелектуалне узбурканости, али у којем, упркос свему томе, не постоји динамичка равнотежа сукобљених концепција већ једна трајна и стабилна хегемонија преовлађујућих снага патријархалности, дефинисана различитим идеолошким предзнаком, али увек истом суштином: колективизмом, егалитаризмом, затвореношћу, култом вође.

Читање књиге *Између анархије и аутократије. Српско друштво на прелазима векова (XIX–XXI)*, у којој се препознаје снажна личност ауторке, замишљене над суштинским проблемима друштва који су, *ipso facio* и проблеми историјске науке, потресно је искуство. Ако су многе личности са којима се сусрећемо на страницама ове књиге препознатљиве као жртве, онда су оне жртве друштва и његове ауторитарне, нивелаторске, малограђанске и у коначном исходу, аутодеструктивне матрице. Реч је о жртвама једног константног, латентног и тоталног хладног грађанског рата који се води у друштву, од политике до науке, а који своју повест добија у огледима који чине садржај књиге. Из тих сукоба, међутим, нема креативних исхода, док су уништења, лична понижења и физичке ликвидације врло честа појава. То није, дакле, хераклитовски рат, „отац свих ствари”, већ деструктивни и хаотични систем, са свим последицама проистеклим из тог оксиморонског споја.

Књига *Између анархије и аутократије. Српско друштво на прелазима векова (XIX–XXI)* високо надилази дескриптивност и досеже до експликативне равни. *Pars pro toto*, могло би се замерити аналитичком приступу, нарочито у таквом контексту, опасан је принцип у историографији. Међутим, о каквим деловима је реч? Одабране личности, феномени и извори нису тек „појединачни случајеви”. Реч је о личностима које персонификују историјске процесе, о феноменима који су постали структурни елемент српске историје, као и о изворима који „сажимају суштину појаве” (Перовић, 13). Историја није без егзактности, али од способности, интелектуалног поштења историчара и нарочито од дубинског разумевања прошлости зависи како ће се идентификовати проблеми и какви ће се понудити одговори. Овде је ипак реч о минуциозној анализи, акрибичном приступу материји, безусловној оданости професији и, додајмо и то, рафинираном стилу, у

чему је дело Латинке Перовић критеријум. Неко ново, другачије читање извора и разумевање историјских појава не само да је могуће, него је и пожељно. Утисак је, међутим, (то није неопрезно рећи) да ће одговори на многа питања које је понудила ова књига, у вредносном контексту карактеристичном за личност ауторке, засигурно остати непомерљиви.

Срђан МИЛОШЕВИЋ

НАУЧНИ ЖИВОТ Scientific events

НАУЧНА ТРИБИНА ИНСТИТУТА / Lectures at the Institute

У оквиру научне трибине Института за новију историју Србије у претходном периоду научној јавности су своја најновија истраживања и анализе представили сарадници два историјска института који се баве анализама историје двадесетог века. Иновативни закључци изведени из компаративних истраживања развили су богату дискусију и отворили путеве новим посматрањима проблема који су се нашли у фокусу предавача.

Програм рада Научне трибине у првој половини 2007. године

Март 2007:

Мр Владимир ПЕТРОВИЋ

*Концепт суочавања са прошлошћу као
слепа мрља савремене историографије
– ка превазилажењу раскорака*

Април 2007:

Мр Сања ПЕТРОВИЋ ТОДОСИЈЕВИЋ

*Под окриљем „домовинског кутка”.
Приватност деце у социјалистичкој
Југославији као изазов за државу и поредак.*

Мај 2007:

Александар ЖИВОТИЋ

*Перцепција Блиског истока у
југословенској јавности 1945–1956.*

**ИНФОРМАЦИЈЕ О НАУЧНИМ СКУПОВИМА,
КОНФЕРЕНЦИЈАМА, СИМПОЗИЈУМИМА**
Informations on conferences, workshops and symposia

Александар СТОЈАНОВИЋ

**Међународни научни скуп „Делиград 1806. Српско-турски рат 1876”,
Алексинац, 2. септембар 2006.**

Поводом обележавања 200. годишњице од битке на Делиграду у Првом српском устанку и 130. годишњице српско-турског рата 1876. године, у организацији Института за новију историју Србије и Скупштине општине Алексинац, 2. септембра 2006. одржан је у конаку манастира Св. Стеван у Липовцу код Алексинца, међународни научни скуп: *Делиград 1806. Српско-турски рат 1876*. Одбор за неговање традиција ослободилачких ратова Србије уврстио је ове догађаје у Програм обележавања значајних историјских догађаја ослободилачких ратова Србије тако да овај научни скуп представља део ширих манифестација посвећених овом значајном јубилеју. (Осим научног скупа, у склопу обележавања јубилеја постављена је музејска поставка *Делиград 1806–2006*, у организацији Историјског музеја Србије а Народно позориште из Београда је извело музичко-сценску представу *Битка на Делиграду*, која је написана за ту прилику.) Ове манифестације привукле су велику пажњу стручне и шире јавности, а Министарство за науку и заштиту животне средине Владе Републике Србије научни скуп је уврстило у званични календар научних дешавања за 2006.

На скупу је учествовало двадесет најеминентнијих домаћих историчара и делегација руских научника, представника свих научних установа Русије које се баве проучавањем историје Србије. Делегацију је предводио проф. др А. Шемјакин, (заменик директора Института за славистику Руске академије наука) а учествовали су и доц. др Људмила Кузмичева (Историјски факултет Московског државног универзитета „Ломоносов”), др Јарослав Вишњаков (Дипломатска академија Министарства спољних послова Руске Федерације) и др Михаил Белов (Историјски факултет Нижегородског државног универзитета).

Излагања учесника одвијала су се у две сесије, приликом којих је укупно представљено 26 реферата. Скуп је био тематски широко конципиран, те су стога и реферати били веома садржајно разнолики. Између осталих, изложене су теме историјског, цивилизацијског и међународног значаја битке на Делиграду (у радовима академика В. Стојанчевића, др П. Опачића, доц. др Ј. Вишњакова и проф. др С. Бранковића и мр А. Тимофејева), локалне историје региона (у радовима проф. др С. Мишића, доц. др Е. Миљковић, М. Спирића, М. Стевића, Љ. Поповића и других), војно-стратешких разматрања и историје војске и наоружања (у радовима мр Н. Ђокића, О. Думић, Б. Љубојевића, проф. др М. Пршића). Један број реферата било је посвећен и значајним личностима везаним за ове догађаје и локалну историју Алексинца (Павлу Цукићу, пуковнику Рајевском и Илији Петровићу-Стрељи), као и страном грађи која се односи на Делиград.

Љубазношћу Министарства за науку и заштиту животне средине Владе Републике Србије и СО Алексинац свим учесницима скупа обезбеђен је превоз и смештај, како би, осим на научном скупу, присуствовали и отварању изложбе и извођењу представе.

Организатори су, уз помоћ Завода за уџбенике и наставна средства, предвидели и издавање зборника радова представљених на скупу, којим би биле заокружене научне и културне активности везане за обележавање овог значајног јубилеја.

Комплетан програм скупа, као и поједине реферате у pdf формату могуће је бесплатно преузети са званичне веб-презентације скупа постављене на сајту ИНИС-а: www.inis.ptt.yu

Мр Слободан СЕЛИНИЋ
Институт за новију историју Србије

**Научни скуп „Културно-историјска баштина
Југа Србије XI”, Лесковац, 14–15. децембра 2006.**

У организацији Народног музеја из Лесковца и Института за савремену историју из Београда, у Лесковцу је 14. и 15. децембра 2006. године одржан XI научни скуп „Културно-историјска баштина Југа Србије”. Реч је о традиционалном окупљању научника из неколико научних дисциплина које се одржава сваке друге године у Лесковцу. На скупу је учествовало тридесетак научника. Отворен је излагањима директора Института за савремену историју др Момчила Павловића, директора Народног музеја у Лесковцу Верољуба Трајковића и начелника Општинске управе за друштвене делатности Лесковац Јовице Ђорђевића. Првог дана скупа рад је био подељен у две групе. У првој су били стручњаци из области археологије, историје уметности и историје архитектуре. У другој групи, коју је водио др Момчило Павловић, били су научници из историографије, историје књижевности и лингвистике. Из области историографије на скупу је поднето десетак излагања. Од излагања поднетих у другој групи издвојићемо излагања Јована Деспотовића „Законодавни и други прописи у области заштите културне баштине”, Љиљане Гавриловић „Музеји у функцији креирања идентитета: пример југа Србије”, Срђана Цветковића „Репресија у Србији после Другог светског рата – посебан осврт на југ Србије”, Драгомира Бонцића „Студенти из Јужне Србије на Београдском универзитету педесетих година” и Ивана Бецића „Власотиначка кредитна банка”. Теме заштите културне баштине у Србији, рада и функције музеја и репресије после Другог светског рата изазвале су и занимљиву и плодну дискусију. Други дан скупа протекао је у свођењу резултата рада по групама, о чему су учеснике обавестили руководиоци група, и у договору о даљој сарадњи. Уз добру организацију скупа и гостољубивост домаћина посебно треба издвојити да је скуп окончан посетом познатом археолошком налазишту Царичин град чиме су учесници скупа добили прилику да се на лицу места упознају са локалитетом који на импресиван начин сведочи о значају српских простора за европску историју.

Мр Алексеј ТИМОФЕЈЕВ
Институт за новију историју Србије

**Међународна радионица „Успомене на Велики рат у
источној и централној Европи, 1918–1939”, Будимпешта,
23–25. марта 2007.**

Историјски факултети Универзитета у Саутемптону, Европског универзитета и Централноевропског универзитета су организовали међународну радионицу посвећену успоменама на I светски рат у источној и централној Европи у међуратном добу. Радионица је била одржана у Будимпешти 23–25. марта 2007.

Циљ рада је био покушај да се пронађу и проуче сличности и разлике у овим успоменама у региону, да се пронађе њихова динамика развоја у послератном и каснијем добу, као и да се утврди место ових сећања у стварању секуларних националних држава у Европи.

У раду су учествовали историчари и историчари уметности како из самог региона (Будимпешта, Праг, Ст.-Петербург, Софија, Београд, Љубљана, Копер, Букурешт) тако и бројни учесници из земаља западне Европе (Белфаст, Оксфорд, Саутемптон, Париз, Јена, Портсмут, Даблин) и Северне Америке (Њу Мексико).

Посебну вредност за истраживаче је имало уводно излагање проф. др Кејга Џефрија из Белфаста који је задао радионици опште европске смернице. Непосредне теме и дискусија су се тичале: локалних ритуала у комеморацији, подизања и очувања националних и локалних споменика везаних за жртве рата. Политичко значење цивилних комеморација у оквиру стварања идеја националних држава нашло се како у оквиру тема повезаних за дневнополитичке сврхе тако и у осврту на екстремну левицу и десницу, њихова специфична тумачења I светског рата и одраза ових идеја на рагне успомене у друштву држава централне и источне Европе. Посебну пажњу више истраживача је привукла амбивалентна улога националних мањина (Јевреја, Словенаца, Мађара, Немаца, Пољака, Украјинаца и Руса) у комеморацијама и везаност успомена припадника мањина за матичну заједницу. У бројним радовима пажња је била посвећена улози женских и породичних успомена на погинуле и начинима превазилажења психичких траума везаних за губитке драгих особа. Неколико радова се бавило проучавањем посебних група (омладински покрети, локалне заједнице, ветерански савези) и њихових покушаја да негују своје визије рата кроз ритуале и споменике.

Радионица је дала сигуран допринос развоју идеја о компаративном прилазу историјским студијама у региону. На крају рада организатори су изнели визију о организацији сличних радионица у оквиру пројекта проучавања успомена на Први светски рат у централној, источној и југоисточној Европи у Букурешту и Београду.

**ASN 12th Annual World Convention „Nation, Community and the State”,
The Harriman Institute, Columbia University, New York, 12–14. aprila 2007.**

Крајем прошле деценије ASN (Association for the Study of Nationalities) је доживљаван искључиво као асоцијација политиколога, док су његове годишње конвенције представљале својеврсне радно-дебатне састанке људи из области политичких наука. Међутим, подаци о структури учесника на конвенцији 2007. године показују да је овога пута једва 40% панелиста било професионално окренуто политичким наукама и „међународним студијама”. Само у последње две године удео историчара, социолога и антрополога буквално се удвостручио, премда је и учешће других дисциплина, попут географије и економије, такође у порасту. У односу на конвенцију из 2005. године број историчара се увећао за преко 70%, а социолога за око половину. Судаћи према избору тема и начину на који су груписане по панелима, може се закључити да расте интересовање за историографско-социолошки приступ изучавању феномена национализма на простору источне и југоисточне Европе.

Овогодишња конвенција је одржана у просторијама Хариман института који спада у водеће центре за изучавање посткомунистичког света и у њему редовно гостују научници, дипломате, политичари, културни радници, новинари, као и пословни људи из источне Европе и бивших совјетских република. Основна истраживачка поља на која је фокусиран највећи број панела и округлих столова била су национализам, посткомунизам, постсовјетске и евроазијске студије. Велики број радова био је посвећен распаду Југославије, а завршне вечери нарочиту пажњу је привукла пројекција српско-хрватског документарног филма у продукцији телевизије Б-92 „Вуковар – последњи рез”. Презентације су биле организоване по тематско-регионалном принципу, тако да су Балкан, централна Европа, Евроазија, Кавказ, Русија, Украјина и Турска били равномерно заступљени.

Готово трећину свих учесника чинили су докторанти и млади доктори наука, од којих је половина докторирала у периоду 2005–2007. или бар очекује одбрану током 2007. године. Више од 50 њих је у истом периоду објавило књигу што додатно говори о проминентности учесника.¹ У духу своје јединствене отворености Конвенција је била избалансирана у сваком погледу: у односу између млађих и искуснијих научника, асистената и професора, као и у погледу полне структуре панелиста (преко 40% су биле жене). Од свих 514 учесника који су дошли из четрдесет земаља света око 40% је било изван САД-а, при чему треба имати у виду да је значајан број научника са северноамеричких универзитета заправо потицао са простора бивше Југославије. Треба нагласити да ASN нема стално особље, већ да је захваљујући уиграној организацији и ентузијазму људи са Хариман института и Колумбија универзитета обезбеђен довољан број квалификованих водитеља панела и дискусаната који су спретно одржавали критички ниво презентација и расправа. У оквиру програма приређена је изложба нових књига и свих текстова који су били представљени на Конвенцији, док су на завршном коктелу награђени најбољи радови у оквиру појединачних тематских група.

¹ Dominique Arel, „The ASN Convention Keeps Innovating”, *ASNews. Newsletter of the Association for the Study of Nationalities*, New Series, vol. 3, New York, 2007, pp. 7.

Мр Александар ЖИВОТИЋ
Институт за новију историју Србије

**Међународни научни скуп „Contemporary Methods and Approaches,
Used in Studying the Lessons Learnt”, Софија, 7–9. маја 2007.**

У Софији је од 7. до 9. маја 2007. године у организацији Бугарске комисије за војну историју и Центра за војну историју Војне академије „Г. С. Раковски” одржана Десета међународна конференција војних историчара са темом *Contemporary Methods and Approaches, Used in Studying the Lessons Learnt*. Скуп је окупио већи број истраживача – историчара, политиколога, војних стручњака из Бугарске, САД-а, Италије, Шведске, Румуније и Србије. Низом различитих реферата из различитих области организатори су настојали да истакну важност познавања историјских процеса и догађаја и коришћења адекватних историјских искустава у процесу изградње савремене ратне вештине. Наиме, намера организатора скупа је била да на конкретним примерима покажу како се и на који начин историјска искуства могу примењивати у савременим условима.

Посебну пажњу учесника скупа су привукле презентације америчких историчара Скота Лакија и Марка Шилера из Војног центра за коришћење ратних искустава при Командно-штабној академији америчке армије у Форт Левенворту. Кроз две веома пластичне презентације Лаки и Шилер су представили концепт коришћења ратних искустава у америчкој армији посебно наглашавајући систематски рад на прикупљању адекватних извора, њиховом истраживању, уобличавању искустава и њиховом публикавању и презентовању крајњим корисницима. Учесници конференције из Бугарске, Италије и Румуније су настојали да презентују савремена искуства својих армија из учешћа у мировним операцијама. Професор Ларс Ериксон из Шведске је веома сликовито приказао шведска искуства из учешћа у мировној операцији у Конгу између 1960. и 1964. године. Из Србије на овом скупу су учествовали Александар Животић (Институт за новију историју Србије) са рефератом *Application of Yugoslav Experience from Peace keeping Operations (1956–1992) in Contemporary Conditions* и мр Дмитар Тасић (Институт за стратегијска истраживања) са рефератом *The Balkans and the Great Powers – Did we Learn the Lesson?* Скуп је одржан на веома високом професионалном, организационом и техничком нивоу.

Гостољубиви домаћини су се потрудили да учесницима из иностранства представе и знаменитости Бугарске, па је трећег дана скупа организована и краћа посета Тројанском манастиру и туристичком комплексу Рибарица.

ДОБРОДОШЛИ НА НАШ САЈТ – WWW.INISBGD.CO.YU

Садржај сајта Института за новију историју Србије редовно се ажурира и попуњава уз помоћ наших сарадника. На сајту можете погледати садржај часописа *Токови историје* и бесплатне пуне верзије чланака.

Осим тога објављујемо редовна детаљна обавештења и саопштења (праћена фотографијама) о научном животу Института и о научним догађајима у којима су учествовали наши сарадници. На сајту можете да пронађете биографске податке, библиографије и фотографије свих сарадника Института за новију историју Србије.

Дођите на наш сајт, напишите нам своје идеје и предлоге у вези са садржајем и уређивањем сајта и пошаљите на e-mail: inis@ptt.yu

Упутство за предају рукописа:

Часопис *Токови историје* објављује текстове на српском језику уз резиме на енглеском језику. Аутори из иностранства могу послати текст на свом матерњем језику и у том случају текстови ће бити праћени резимеом на српском језику. Сви текстови морају бити праћени апстрактном који не прелази 100 речи и резимеом који не прелази 250 речи. Текстови не би требало да буду већи од 25 страна (укључујући фусноте, табеле, резиме и списак литературе), односно седам страна за приказе. Сви прилози (чланци, прикази, грађа) морају бити куцани на компјутеру у MS Word-у или у неком од програма компатибилних с MS Word-ом и морају бити снимљени у формату MS Word докумената. Обавезно је коришћење фонта Times New Roman, величина слова 12, проред 1,5. У фуснотама, резимеима и апстрактима величина слова 10, уз једноструки проред. Прва страна треба да садржи поред наслова рада и апстракта и име аутора и институцију у којој ради. Текстове приложити у штампаној верзији и на дискети. Прилоге слати на адресу:

Институт за новију историју Србије
Трг Николе Пашића 11
11000 Београд
или електронском поштом на: inis@ptt.yu

Упутства за писање фуснота, напомена и библиографија:

Име и презиме аутора: курент (обична слова)

Наслов књиге: *italic* (курзив)

Наслов чланка или прилога (из књиге или зборника): курент под наводницима

Назив часописа: *italic* (курзив)

Исто: *italic* (курзив) – пример: Исто, стр. 44.

н. д.: *italic* (курзив) – пример: н. д., стр. 44.

Цитирање књиге:

Љубодраг Димић, *Културна политика Краљевине Југославије 1918–1941*, I–III, Београд, 1997, стр. I/235.

Цитирање чланка из часописа, новина, дневних листова:

Љубодраг Димић, „Јосип Броз, Никита Сергејевич Хрушчов и мађарско питање 1955–1956”, *Токови историје*, 1–4/1998, Београд, 1998, стр. 23–60.

Исто, стр. 44.

Ј. Јовановић, „Породица и њен васпитни значај”, *Хришћанска мисао*, VI, 1–2, Београд, 1940, стр. 9.

Ј. Јовановић, н. д., стр. 10.

Цитирање прилога из књига или зборника:

Др Ђорђе Станковић, „Жена у уставима Краљевине Југославије (1918–1945)”, *Србија у модернизацијским процесима 19. и 20. века, 2. Положај жене као мерило модернизације*, научни скуп, (ур. Латинка Перовић), Београд, 1998, стр. 36–41.

Цитирање докумената из архивских фондова:

Архив Србије (даље АС), Земаљска комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача, г. 25.

Архив Србије и Црне Горе, Савезно извршно веће (даље АСЦГ, СИВ), 130-783-1259.

Цитирање из енциклопедија:

„Срби”, *Енциклопедија Југославије*, 7, Загреб, 1968, стр. 529.

Цитирање са World Wide Web:

Carrie Mc Lauthlin, „The Handmaid’s Tale in the context of the USSR”, Section 18, 2003, www.y.arizona.edu